KLASIČNI·RIM· NA·TLU·HRVATSKE

ARHITEKTURA
URBANIZAM
SKULPTURA

IMPRESUM·IZLOŽBE

KLASIČNI·RIM·NA·TLU·HRVATSKE
27. 3. – 25. 5. 2014.

PRODUKCIJA IZLOŽBE
Galerija Klovićevi dvori

KONCEPCIJA
Jasminka Poklečki Stošić

KUSTOSICE
Ana Medić
Danijela Marković

STRUČNA SURADNICA
Marina Šegvić

KOAUTORI IZLOŽBE
Kornelija Appio Giunio
Igor Borzić
Klara Buršić Matijašić
Nenad Cambi
Miroslav Glavičić
Jasna Jeličić Radonić
Dora Kušan Špalj
Dražen Maršić
Robert Matijašić
Branka Migotti
Željko Miletić
Dorica Nemeth-Ehrlich
Ivan Radman-Livaja
Ante Rendić-Miočević
Alka Starac
Marina Šegvić

LIKOVNI POSTAV
Marita Bonačić
Katarina Perić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I VIZUALNI IDENTITET
Igor Kuduz

TEHNIČKA REALIZACIJA
Dragutin Matas

Tomislav Antolić
Davor Markotić
Ivan Mihić
Vinko Soldan
Tomo Šetek
Zlatko Šimić

RASVJETA
Damir Babić

EDUKATIVNO-PEDAGOŠKI PROGRAMI
Liljana Velkovski

KONZERVATORSKI RADOVI
Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb
Hrvatski restauratorski zavod, Split
Ivana Zrinka Bajić-Franković, AMS, Split
Ivo Donelli
Ika Prpa-Stojanac, AMS, Split
Borko Vješnica, AMS, Split
Neir d.o.o., Split

KARTE
Vladimir Baričević, Geofoto d.o.o.

Galerija Klovićevi dvori ljubazno zahvaljuje svima koji su ustupili izloške za potrebe realizacije izložbe i kataloga:
Arheološki muzej Istre, Pula
Arheološki muzej Narona, Vid kod Metkovića
Arheološki muzej, Split
Arheološki muzej Zadar, Zadar
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
Ashmolean Museum of Art and Archaelogy, University of Oxford
Franjevački samostan Gospe Sinjske, Sinj
Grad Daruvar
Grad Opuzen
Gradski muzej Karlovac, Karlovac
Gradski muzej Omiš, Omiš
Gradski muzej Sisak, Sisak
Gradski muzej Vinkovci, Vinkovci
Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod
Muzej Cetinske krajine – Sinj, Sinj
Muzej Đakovštine, Đakovo
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split
Muzej Međimurja Čakovec, Čakovec
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
Zavičajni muzej Poreštine, Poreč
Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, Varaždinske Toplice

POSEBNO ZAHVALJUJEMO
Ivani Artuković, Jacqueline Balen, Martini Baradi, Zrinki Buljević, Zdenku Burkowskom, Aishi Burtenshaw, Ivi Donelliju, Lazi Čučkoviću, Slavici Filipović, Toniju Glučini, Damiru Kliškiću, Darku Komši, Vanji Kovačić, Aniti Librenjak, Tatjani Lolić, Maji Lulić, Branki Marciuš, fra Mirku Mariću, Andrei Matoković, Davoru Mundi, Ivi Pavloviću, Marti Perkić, Zoranu Podrugu, Iki Prpa-Stojanac, Mariu Radaljcu, Danielu Rafaeliću, Berislavu Schejbalu, Mariji Šiljeg, Rosani Škrgulja, Nini Švonji, Nikolini Uroda, Borku Vješnici, Spomenki Vlahović, Hrvoju Vuliću, Krunoslavu Zubčiću

Organizatori zahvaljuju na suradnji i susretljivosti Hrvatskom restauratorskom zavodu (odjelima u Zagrebu i Splitu), Upravi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture (Konzervatorskim odjelima u Dubrovniku, Puli, Splitu) kao i zagrebačkom Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode.

Izložba je ostvarena zahvaljujući novčanim potporama Ministarstva kulture Republike Hrvatske i Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i šport Grada Zagreba.

KLASIČNI·RIM·
NA·TLU·HRVATSKE

ARHITEKTURA
URBANIZAM
SKULPTURA

KLASIČNI·RIM·
NA·TLU·HRVATSKE

ARHITEKTURA
URBANIZAM
SKULPTURA

KLASIČ
NA·TLU·H
ARHITEKTURA·URBA

GALERIJA·
KLOVIĆEVI·DVORI
JEZUITSKI·TRG·4·
ZAGREB

27. OŽUJKA 2014. —
25. SVIBNJA 2014.

NI·RIM·
RVATSKE
NIZAM·SKULPTURA

SADRŽAJ

Reljef s prikazom boga Silvana, *Salona* (Solin), kat. br. 106

Stvari se u ljudskom društvu ne mijenjaju brzo. Ciklusi su dugi i promjene su najavljene. Ne umijemo ih uvijek prepoznati. Ponekad alati za razumijevanje novih okolnosti jednostavno nisu još nađeni i mi nijemi stojimo pred novonastalom situacijom. Vidimo da je nešto drugačije, ali ne umijemo reći što!

To je trajanje, to je ono što obilježava život u njegovoj biti i što jednu zajednicu čini istinski ljudskom. Naša priča o klasičnom Rimu u svojoj je jezgri upravo to - priča o velikoj civilizaciji na našim prostorima koja je ovdje bila davno prije našeg dolaska, a koja nas ipak i danas određuje. To sažimanje, to urastanje prošlosti u budućnost i obratno uklesano je u lice mlade žene iz Salone, sadržano je u pravokutnom rasteru karda i dekumana kojima i danas koračamo u jadranskim i istarskim gradovima. Ono je tu, ono govori vrlo snažno i jasno onima koji ga prepoznaju. Ali kako ga približiti? Kako ga učiniti vidljivim svima onima koji još nisu našli svoje alate za odčitavanje?

Izložba *Klasični Rim na tlu Hrvatske* koncipirana je po zamisli kustosice Jasminke Poklečki Stošić. Inicijatorica i autorica ove izložbe u međuvremenu je postala ravnateljica zagrebačkog Umjetničkog paviljona tako da joj obaveze i okolnosti nisu dopustile da završi ovaj projekt. Završili su je na svoj način kustosi Galerije Klovićevi dvori i stručnjaci koautori izložbe. Ona sasvim sigurno nije ista onakva kakvu bi napravila Jasminka Poklečki Stošić, ali mi se, istovremeno, naše građenje na zatečenome čini pravom rimskom temom! Ono je blisko odnosu koji mi današnji ljudi, mi Hrvati, imamo s klasičnom rimskom civilizacijom. Nismo joj u povijesti pripadali onda kada se zaista događala, ali je činimo živom i značajnom u dvadesetprvom stoljeću.

Rim postoji u svakoj pori naše civilizacije. On je dio našeg pejzaža, on nas je naučio mjeriti vrijeme i prostor, on nas je naučio demokraciji. Baštinili smo rimske ideje o tome što bi književnost, umjetnost i kazalište trebali biti i svi se naši napori vrte oko potvrđivanja ili negiranja tog naslijeđenog viđenja svijeta. Kršćanstvo je zapečatilo povijest Rima. Naš je moralni kôd, poimanje dobra i zla, ispravnog i neispravnog začet u vrijeme kršćanskog Rima.

Od Rimljana smo naučili zapisivati zakone, organizirati gradove i graditi ceste. Naučili smo latinicu, shvatili smo kako graditi kupolu i kako nasmijati ljude. Pa čak i ono što nije imalo začetak u rimskoj civilizaciji i kulturi mi smo preuzeli preko Rimljana. Prihvaćali su oni sve najbolje od onih koje su pokorili, preoblikovali su i dalje prenosili znanja naroda i civilizacija s kojima su dolazili u doticaj. Voljeli bismo da ova izložba posluži i kao *teaser* onim mlađima da se zainteresiraju za povijest bez koje ne razumijemo sadašnjost. Voljeli bismo da dođu i na jednome mjestu vide ono najbolje što se moglo donijeti, ono najzanimljivije što se moglo ispričati o klasičnom Rimu na tlu Hrvatske, o njegovoj arhitekturi, urbanizmu, skulpturi. Voljeli bismo da uživate na ovoj izložbi.

Reljefna ploča s prikazom Tritona, *Pola* (Pula), kat. br. 8

RIMSKA·CIVILIZACIJA· NA·TLU·HRVATSKE – URBANIZAM·ARHITEKTURA·I·UMJETNOST

JASMINKA·POKLEČKI·STOŠIĆ

U Galeriji Klovićevi dvori priređena je 2010. godine izložba *Antički Grci na tlu Hrvatske*. Bila je to iznimno važna izložba, zbog nekoliko razloga: ona je ponajprije okupila velik broj koautora i stručnih suradnika, vrlo ugledna imena hrvatske arheologije, povijesti i povijesti umjetnosti; obuhvatila je točno 483 izloška, i ono najvažnije – izložba je po prvi put na jednome mjestu objedinila najljepše i najvažnije umjetničke predmete te predmete umjetničkog obrta iz razdoblja antičke grčke prisutnosti na tlu današnje Hrvatske. Valja posebno naglasiti da su svi izloženi artefakti pronađeni kod nas, dakle nisu izlagani onovremeni no importirani, kao ni oni koji su na bilo koji način u bilo kojem razdoblju pristigli u Hrvatsku. Kao autorici izložbe A*ntički Grci na tlu Hrvatske*, važno mi je naglasiti ovu distinkciju, jer sam – osmislivši 2007. godine ciklus s trima izložbenim temama – željela pokazati umjetničko blago koje se nalazi po mnogim hrvatskim muzejima, a datira iz razdoblja antike i pronađeno je na teritoriju današnje Hrvatske. Prva, već spomenuta i realizirana, *Antički Grci na tlu Hrvatske*; druga, čiji katalog upravo držite u rukama, *Rimska civilizacija na tlu Hrvatske – urbanizam, arhitektura i umjetnost*; te treća, koja tek eventualno predstoji, *Refleksije antike na suvremenu hrvatsku kulturu i umjetnost*.

Prvim dvjema izložbama iz ciklusa željela sam podsjetiti one koji znaju, odnosno "informirati" one koji ne znaju, da se Hrvatska – iako brojem stanovnika i površinom mala – po broju artefakata iz razdoblja antike relevantno i opravdano svrstava uz bok velikih zemalja – poput Italije, Njemačke, Francuske, Velike Britanije... i mnogih drugih, kao i onih izvan Europe, koje u svojim muzejima imaju brojne umjetničke predmete antičkog razdoblja. No za razliku od nekih zemalja, u našim su muzejima izloženi antički artefakti – gotovo u potpunosti – pronađeni upravo na tlu Hrvatske. Hrvatski muzeji nisu mogli, najviše zbog financijskih razloga, kupovati umjetnine po inozemnim aukcijama kako bi popunili svoje antičke zbirke. To samo po sebi nije loše, no, u našem slučaju to i nije bilo potrebno. O tome svjedoči i impozantan broj "rimskih" umjetnina, onih najvrednijih, najvažnijih i najljepših, s ove izložbe i reproduciranih u ovome katalogu. No, to je samo dio, onaj koji se odnosi na urbanizam, arhitekturu i umjetnost. Ukupan broj rimskih nalaza, kada se uključe svi segmenti (numizmatika, keramika, staklo, oružje, odnosno kompletna ratna oprema, oruđe,...), broji se u tisućama primjeraka. Naravno da ovako velik broj nalaza fascinira. No da i nisu toliko brojni, općinjava već i sama činjenica da je jedna civilizacija, ta golema, multietnička sila – s granicama na trima kontinentima, Europi, Africi i Aziji – održavala na okupu narode različitih rasa i religija te koja je, uz Staru Grčku, i u temeljima današnje Europe, bila prisutna i u Hrvatskoj, ostavila mnoge tragove. Ova izložba obuhvaća razdoblje od početaka širenja Rima do vremena cara Dioklecijana, dakle od 3. st. pr. Krista do 3. st. po. Krista. Tijekom ovoga dugog razdoblja na prostoru današnje Hrvatske, pod utjecajem antičkoga Rima, dogodile su se mnoge promjene – gospodarske, društvene, političke.., no nama su, vezano uz ovu izložbu, bitne promjene koje bih, objedinjene, nazvala "kulturnim" ili možda "civilizacijskim" promjenama. Pod time podrazumijevam, dakako, one promjene na koje je izravno utjecala rimska civilizacija u sferi urbanizma, arhitekture i umjet-

nosti, a koje naši prostori do dolaska Rima nisu poznavali ili ne barem u tolikoj mjeri (ne smijemo, naravno, zaboraviti da je i razdoblje antičke grčke prisutnosti ostavilo upečatljiv trag).

Sagledavajući neupitnu bitnost rimske civilizacije, te "zanemarujući" također činjenicu da su Rimljani nasilno zauzimali teritorije svugdje, pa tako i kod nas, danas moramo priznati da su ovi prostori zahvaljujući Rimu baštinili iznimno kulturno bogatstvo. Rimska civilizacija je po mnogo čemu, a najviše po svojim graditeljskim zahvatima, jedinstvena i zauvijek će, kao takva, ostati zapamćena. Rimljani su na novim prostorima podizali iste građevine kao one u svojoj postojbini – teatre, biblioteke, javna kupališta (terme), bazilike, slavoluke, mostove, akvadukte, amfiteatre, hipodrome, stadione, forume, gradili su putove, ulice, utvrđenja, kanale... Danas smo svjedoci – po nalazima i u hrvatskim muzejima i po onima *in situ* od obale do unutrašnjosti Hrvatske – upravo ovih civilizacijskih nasljeđa antičkoga Rima. Tim je začudnije da priča o nastanku najvećeg i najutjecajnijeg carstva antike (pa i šire) započinje s pastirima koji su živjeli u kolibama od pruća i pečene zemlje na brežuljku Palatinu, čija su se naselja prema legendi 753. g. pr. Kr. spojila u grad – Rim.

To golemo Carstvo istodobno ushićuje i začuđuje, te se možemo pitati: Je li moguće da civilizacija – koja se na vrhuncu svoje moći prostirala na teritoriju koji je od istoka do zapada obuhvaćao pet tisuća kilometara, a od sjevera do juga tri i pol tisuće kilometara – počinje s jednim gradićem smještenim na nekoliko brežuljaka? Moguće je, no moramo znati da su Rimljani prošli dug i nimalo lagan i lagodan put prije negoli su postali velesila, a svoj su imperij stoljećima krvavo stvarali.

KLASIČNI·RIM·
NA·TLU·HRVATSKE

ARHITEKTURA
URBANIZAM
SKULPTURA

Karta Rimskog Carstva
u Trajanovo vrijeme

ROMANIZACIJA

IVAN·RADMAN·LIVAJA

Gotovo da nema antičara, rimskog povjesničara ili arheologa, koji u nekomu svom radu romanizaciju nije barem spomenuo. Taj se, možemo slobodno reći, paradigmatski izraz provlači kroz stručnu literaturu više od stoljeća i većina ga doživljava kao sam po sebi razumljiv pojam. Takav stav načelno i nije pogrešan ako se držimo samo osnovne definicije romanizacije, koju možemo pokušati opisati kao proces akulturacije autohtonih populacija u područjima koje je osvojila rimska država. I pojam akulturacije je naravno isto tako podložan različitim interpretacijama pa bih se u ovom kontekstu zadržao samo na tumačenju da je riječ o kulturnim obrascima koje preuzimaju pojedinci ili društvene skupine, odnosno, to je proces kojim se usvajaju norme karakteristične za određenu kulturu. Glede romanizacije to bi, razumljivo, bilo prihvaćanje i latinskog jezika i rimske kulture.

Iza tog, naizgled dosta jednostavnog, tumačenja ipak se krije daleko složenija problematika. Mada bi se vjerojatno većina stručnjaka načelno složila s izrečenom tvrdnjom, podrobnija interpretacija pojma romanizacije, odnosno romanizacijskih procesa je već desetljećima aktualna u znanstvenoj literaturi, a i malo je vjerojatno da će rasprava ubrzo završiti.

Problem u osnovi nije vezan uz temeljnu i nepobitnu činjenicu da su stanovnici brojnih provincija Rimskog Carstva više ili manje prihvatili jezik i običaje svojih osvajača. Neslaganja i različita mišljenja postoje u interpretaciji tijeka tog procesa i njegovih političkih, socioloških i kulturoloških korijena.

Iako se nastanak pojma "romanizacija" često pripisuje T. Mommsenu, veliki njemački povjesničar i nestor rimske historiografije nije prvi upotrijebio tu kovanicu, mada je nedvojbeno doprinio njezinom nastanku. On je, zapravo, koristio riječ "Romanisierung" – i danas uvriježena u publikacijama njemačkoga govornog područja – koja bi se na hrvatski najbolje dala prevesti kao "porimljavanje". Iako u svojim djelima nikad nije eksplicitno pokušao definirati taj pojam, njegovo viđenje načina širenja i usvajanja rimske kulture i jezika jasno se da iščitati.

Sam izraz "romanizacija" je skovao poznati britanski povjesničar F. Haverfield, najprije u jednom predavanju i naknadno objavljenom članku 1905. godine, a zatim u svojoj monografiji *The Romanization of Roman Britain* koja je doživjela nekoliko izdanja nakon 1912. godine. Ta je knjiga, odnosno teze koje je autor iznio, uvelike odražavala i Mommsenove stavove (po priznanju samog autora, nadahnuće je doživio upravo čitajući djela njemačkog povjesničara). Haverfieldova publikacija je podrobnije definirala jedno viđenje romanizacijskog procesa, koje se održalo dugi niz godina, ne samo među britanskim, već i među ostalim europskim te američkim povjesničarima i antičarima. U kratkim crtama bi se to, možemo reći, prvobitno tumačenje romanizacije moglo opisati kao strateški dugoročno definiran proces kojim je rimska država svjesno nametala svoj jezik, običaje, kulturu, te pravne i etičke norme pokorenim, manje razvijenim narodima. Taj je proces bio jednostran, odnosno uvjetovali su ga isključivo Rimljani, a ujedno i opravdan, zbog izražene ne samo vojne, već i kulturne superiornosti rimske civilizacije. Zahvaljujući romanizaciji Rimsko je Carstvo steklo neophodno jedinstvo kulture, koje se pretočilo u homogeni nacionalni osjećaj. To je posebno naglašeno u zapadnom dijelu Carstva, gdje su Rimljani pokorili narode koji jesu bili necivilizirani, ali su zato bili rasno

sposobni usvojiti rimsku kulturu (što po Haverfieldovim riječima u njegovom vremenu nije moguće u Indiji i Africi, odnosno u britanskim i francuskim kolonijama).

Paradigma o predodređenoj civilizatorskoj ulozi Rima kojem zasluženo pripada uloga lučonoše kulture i o nazadnim pobijeđenim narodima koji su *a priori* u podređenom i pasivnom položaju, barem dok ne izađu iz mraka barbarstva zahvaljujući svojim naprednijim osvajačima, naišla je na plodno tlo u Europi 19. stoljeća.

I Mommsen i Haverfield su živjeli u vremenu kada je takav, nazovimo ga kolonijalistički diskurs, bio gotovo općeprihvaćen. Mommsen, kao gorljivi pristaša ujedinjenja njemačkih zemalja i stvaranja njemačkog carstva, idealizirao je presudnu važnost centralizirane, organizirane i moćne države, dok je Haverfield, oxfordski profesor i pravi viktorijanski gospodin, gajio neskriveni ponos prema dostignućima britanskog imperija. Uostalom, i sâm je isticao koliko Britanci mogu naučiti od Rimljana kad je riječ o upravljanju carstvom, te o asimilaciji i odnarođivanju pokorenih naroda. Kao i većina tadašnjih stanovnika Njemačke i Velike Britanije, ali i ostalih europskih država, posebice onih s kolonijalnim carstvima, ni Mommsen ni Haverfield nisu nimalo sumnjali u superiornost zapadne civilizacije, kao ni u njezinu globalnu misiju. Moćne, tehnološki i kulturno naprednije države (ova posljednja kategorija je, razumljivo, vrlo subjektivna), imale su pravo i dužnost širiti svoj utjecaj svugdje u svijetu, pa tako i vlast, svoj način života te jezik, čak i kad to podrazumijeva gušenje autohtonih kultura. Iako njihova definicija romanizacije može biti razumljiva – s obzirom na društveni i politički kontekst vremena u kome su odrastali i u kome su se formirali kao stručnjaci – zasigurno je upitna, dapače, itekako je podložna kritici. Za kritičan stav prema Haverfieldovom modelu romanizacije danas ionako postoji apsolutni konsenzus u stručnim krugovima, no i dalje se vodi rasprava o romanizacijskim procesima. Neki autori posve negiraju pojam romanizacije i predlažu da ga se izbaci iz upotrebe, ponajprije zbog negativnih konotacija tog koncepta jer on proizlazi iz teorije kulturnog imperijalizma.

Drugi pak smatraju da ga se može koristiti, uz nužnu kritičku rezervu, jer izraz nije neprimjeren za ocrtavanje društvenih promjena u provincijama Rimskog Carstva, odnosno njime se opisuju procesi pretvaranja i pretapanja različitih protohistorijskih skupina u rimsku društvenu zajednicu, naravno u skladu sa suvremenim postkolonijalnim diskursom, u komu nema mjesta za rasističke teorije i priče o superiornosti pojedine kulture.

Vjerojatno najveći britanski povjesničar rimskog razdoblja u 20. stoljeću, Ronald Syme, svojevremeno je kritizirao prečestu upotrebu pojma "romanizacija", nazvavši ga ružnim, vulgarnim i anakronim izrazom, koji još k tome dovodi u zabludu jer podrazumijeva svjesno političko djelovanje, o čemu ne može biti riječi. Ta radikalna izjava u bîti sažima glavnu zamjerku Haverfieldovom modelu romanizacije. Romanizacija se jednostavno ne može promatrati kao uniforman i zadan sustavni proces koji rimska država provodi s jasnim dugoročnim ciljem. Nema, naime, nikakvih podataka ni potvrda da je u Rimskom Carstvu, kao ni u Republici prije uspostave Carstva, postojala politička volja za svjesnim nametanjem jezika, kulture, vjerovanja i običaja u pokorenim područjima. Daleko od toga da rimska država nije imala strateške ciljeve i dugoročne planove, no pri njihovoj razradi ključni su bili gospodarski, politički i vojno-sigurnosni aspekti. Rimska država nije težila ukidanju autohtonih kultura i zajednica, već njihovom uključivanju u rimski administrativno-pravni sustav. Pojednostavljeno rečeno, sve dok ste poštivali zakone i plaćali poreze, vlast nije bilo briga ni za vaš jezik, ni za vaše običaje i vjerovanja ako se oni nisu kosili s važećim propisima. Primjera izravnog uplitanja rimskih vlasti u lokalne običaje ima, poput zabrane djelovanja druida u Galiji, zabrane prinošenja ljudskih žrtava u Hispaniji ili pak zabrane štovanja Moloha u Africi, no uvijek je riječ o običajima koji se kose s rimskim zakonima ili predstavljaju moguće izvorište urote i pobune protiv rimske vlasti.

Riječ romanizacija jest suvremena kovanica: u antičkim pisanim izvorima ne postoji nikakav konkretan opis rimskog viđenja nametanja i širenja svoga kulturnog i jezičnog utjecaja, a po svemu sudeći takvo što nije uopće ni bilo razrađeno kao intelektualni koncept niti je postojao pojam koji bi ga pokrivao.

Čak i ne pretjerano vrstan poznavatelj rimske povijesti može brzo uočiti određene nedosljednosti u Haverfieldovom modelu romanizacije: da je kojim slučajem jezično-kulturološki aspekt smatran toliko bitnim, odnosno da je "porimljavanje" pokorenih krajeva bilo imperativ državnog aparata i carske vlasti, kako je onda grčki jezik mogao ostati *"lingua franca"* dobrog dijela Carstva. Obrazovanim Rimljanima je poznavanje grčkog jezika bilo imperativ, isto kao što nikad nisu dovodili u pitanje golemi grčki značaj u svojoj kulturnoj baštini. Haverfield nije, razumljivo, ni pokušao negirati te činjenice, pa je svjesno isključio istočne, helenofone provincije Carstva iz svojeg koncepta romanizacije. Po Haverfieldu nije bilo moguće romanizirati populacije koje su imale dugu povijest i već baštinile civilizacijska dostignuća. Njima su Rimljani samo mogli osigurati dobru upravu, no ne im i potaknuti daljnji razvoj, te promijeniti kulturu i jezik.

Ovom posljednjom interpretacijom Haverfield je ipak dotakao srž problema: što god mislili o romanizaciji kao pojmu, o njegovim implikacijama i konotacijama, nije sporno da su se nakon uspostave rimske vlasti u ne pretjerano dugom roku u mnogim krajevima dogodile korjenite i trajne kulturološke i lingvističke promjene. Određenim razlikama unatoč, nemoguće je ne uočiti koliko je Rim utjecao na društvene, jezične i kulturne promjene od Britanije do dunavskih provincija. Isto tako je uočljivo da, usprkos jedinstvenom državno-pravnom okviru, specifično rimska kultura i običaji te latinski jezik nisu dublje obilježili istok Carstva. Prostor od Grčke do Egipta, kao i punski dio sjeverne Afrike, bio je urbaniziran davno prije rimskih osvajanja, tehnološki nije nimalo zaostajao, a kulturom se, po priznanju samih Rimljana, mogao itekako dičiti. Grčki jezik nije bio samo sredstvo komunikacije već i jezik književnosti i znanosti. Punski je također bio literarni jezik, kao uostalom i neki drugi jezici stanovnika istočnih provincija Carstva, poput aramejskog ili armenskog. Izvornim govornicima tih jezika nije trebao supstitut, dakle latinski, za pisane tekstove te za službenu i privatnu korespondenciju. U zapadnom dijelu Carstva je situacija bila po mnogo čemu posve suprotna.

Kultura, običaji i vjerovanja nisu kategorije kojima se lako i nedvojbeno može odrediti inherentna kvaliteta pa je bespredmetno govoriti o superiornosti ili manjkavosti određenoga kulturnog kruga. Stoga ne možemo tvrditi da su rimsku ili, bolje rečeno, mediteransku kulturu stanovnici Galije ili Panonije prihvaćali zato što im se subjektivno ili objektivno činila vrednija od njihovih praiskonskih običaja. No, činjenica jest da su je značajnim dijelom usvojili. Temeljno je pitanje, na koje nije lako jasno i nedvosmisleno odgovoriti, kako je do toga došlo. Odgovor na njega mogao bi biti i primjerena definicija romanizacije.

Odnos osvajača i pokorenog nikad ne prestaje biti obostran: osvajač je u određenoj prednosti jer mnoga rješenja može nametati silom, no pokorena strana, iako slabija, nije uvijek pasivna, već također može birati način kako se prilagoditi situaciji ili kako uzvratiti osvajaču te ga navesti da promijeni pristup. Ni Rimska Republika, a ni Carstvo poslije, nisu nužno imali istu praksu u svakoj novouspostavljenoj provinciji. Ovisno o lokalnim prilikama, odnosno o ratobornosti domorodaca i njihovom stavu prema novoj vlasti, općemu gospodarskom stanju, karakteru nadležnoga rimskog zapovjednika, ali i o strateškoj situaciji na razini Carstva – a to je značilo slati pojačanja ako izbiju nemiri – rimski je pristup mogao varirati od grube sile i nemilosrdnoga gušenja svakog oblika neposluha sa svim raspoloživim snagama do suptilnijeg načina upravljanja temeljenog na maksimalnoj suradnji s lokalnim elitama, bez pretjeranog uplitanja u svakodnevicu lokalnog stanovništva osim oko ubiranja poreznih dažbina i poštivanja propisa i zakona. Gruba sila je u načelu bila karakteristična samo za osvajanje i prvotno razdoblje učvršćivanja vlasti jer u velikoj većini rimskih provincija gotovo da i nije bilo, već nakon nekoliko generacija, značajnijih nemira, barem ne onih koje je izazivalo nezadovoljno lokalno stanovništvo. Velike pobune domorodaca, kada ih je uopće bilo, mahom su uslijedile unutar prvih desetljeća rimske okupacije, poput primjerice Batonova ustanka u Iliriku, od 6. do 9. godine, pobune Flora i Sakrovira u Galiji 21. godine, ustanka u Britaniji pod Budikinim vodstvom 60. ili 61. godine, ili batavskog ustanka 69. – 70. godine. Ustanci u Judeji bi ipak bili iznimka koja potvrđuje pravilo jer su tamo pobune izbijale i nakon više od stoljeća rimske vla-

sti. Ipak, na razini cijelog Carstva može se ustvrditi da su Rimljani uglavnom uspijevali relativno brzo konsolidirati svoju vlast, a što je posebno zanimljivo, bez stalnog angažmana većih vojnih snaga. U nekim provincijama jedva da je ostao koji veći garnizon nakon svega jednog stoljeća rimske uprave. Očito je stoga da rimska vlast nije ovisila samo o sili i da smanjivanje vojnih efektiva nije nimalo moralo ugroziti stabilnost i red u provincijama.

Iako možemo navoditi primjere iz cijelog Carstva, zadržat ćemo se na našim prostorima, odnosno na Iliriku, tj. na provincijama Dalmaciji i Panoniji. Ti su krajevi osvojeni u dugogodišnjim ratovima, a ni višedesetljetna okupacija nije mogla spriječiti ustanak velikih razmjera koji je Augusta 6. godine prisilio na slanje brojnih pojačanja iz drugih dijelova Carstva. Rimski pisci ne kriju razloge za tu pobunu: dugogodišnje nezadovoljstvo zbog nepravične vlasti i velikih nameta kulminiralo je nakon pokušaja novačenja velikih razmjera radi sudjelovanja u dalekom ratnom pohodu koji nije čak nudio ni perspektivu bogatog plijena. Mada svi narodi Ilirika nisu sudjelovali u pobuni – neki su nesumnjivo ostali vjerni Rimu i pomagali suzbijati pobunu – znatan dio stanovnika tog prostora, kad je ustanak tri godine kasnije u krvi ugušen, u najmanju je ruku zazirao od rimske vlasti, a vjerojatnije ju je mrzio. Pa ipak, arheologija, epigrafija i povijesni izvori nam pokazuju da svega dvije generacije kasnije, u flavijevskom razdoblju, dobar dio domorodaca nosi latinska imena, čak i oni i koji nisu stekli rimsko građansko pravo, da žive u gradovima ustrojenim i izgrađenim po rimskom urbanističkom modelu. Ti isti domorodci aktivno sudjeluju u štovanju kultova rimskog i mediteranskog podrijetla i neposredno su uključeni u funkcioniranje rimske vlasti, bilo kao vojnici koji dobrovoljno služe bilo kao pripadnici upravnih struktura svojih naselja. Svi pisani spomenici koje ostavljaju, sepulkralnog, votivnog ili službenog karaktera, na latinskom su jeziku (grčke natpise na našim prostorima u načelu postavljaju imigranti iz istočnog dijela Carstva).

Ti se trendovi samo dodatno naglašavaju tijekom 2. stoljeća. U 3. pak stoljeću autohtona antroponimija opstaje samo u tragovima, latinski je osnovni jezik svakodnevne komunikacije i to ne samo u urbanim sredinama, vjerski život odražava duhovnost zabilježenu diljem Carstva, sa svojim kolopletom religija i vjerovanja, autohtoni stanovnici Dalmacije i Panonije aktivno sudjeluju u najvišim djelokruzima vlasti, a neki se uzdižu i do samoga carskog trona. Stanovnici Ilirika su tada ne samo punopravni građani Carstva, nego i Rimljani u punom smislu te riječi, govornici latinskog jezika te ponosni podanici Carstva koje smatraju svojim i za koje su se spremni boriti.

Već krajem 1. stoljeća, a pogotovo kasnije, stanovnik Londinija ili Lugdunuma koji bi se nekim slučajem zatekao u Saloni, Sisciji ili Mursi, lako bi se tamo snašao i ne bi imao previše razloga za čuđenje, usprkos nesumnjivim, više ili manje izraženim regionalnim razlikama, primjerice u nošnji, onomastici, ili nekim običajima. Sporazumijevanje ne bi predstavljalo problem, unatoč mogućim drukčijim naglascima i dijalektalnim razlikama, životna svakodnevica bi odgovarala onoj u urbanim sredinama diljem Carstva, zakoni i propisi bili bi isti, a pridošlica iz drugog dijela Carstva bi vjerojatno brzo našao i odgovarajuće kultno mjesto koje bi zadovoljilo njegove duhovne potrebe. Izbor ponuđene robe ga ne bi iznenadio, možda bi čak naišao i na proizvode uvezene iz svojega rodnog kraja, a sve svoje materijalne potrebe bi ionako mogao podmiriti novcem kojim barata cijeli život.

Više ili manje uspješna uspostava jedinstvenog upravnog, zakonskog, sigurnosnog, monetarnog i carinskog sustava na nekom osvojenom prostoru nije karakteristična samo za rimsku državu. Možemo je pratiti od davnina, još od Egipćana, Asiraca, Babilonaca ili Perzijanaca, preko Mongola i Turaka, sve do novijih primjera poput britanskih ili francuskih kolonija ili golemih prostranstava ruskog carstva. Brojne su države, ne samo ove navedene, tijekom dužih vremenskih razdoblja nadzirale krajeve napučene življem koji nije etnički i jezično bio srodan dominirajućem narodu, no te ljude mahom nisu ni pokušavali uklopiti u svoje kulturne obrasce. No, ako se to ipak dogodilo, kulturna i jezična asimilacija provodila se mahom brutalnim i nasilnim metodama.

Rimljani su zasigurno među rijetkim osvajačima koji su bez konkretnih prisilnih mjera postigli da njihovi podanici nakon nekoliko generacija postanu ne samo uredni porezni platiše i vojni obveznici, već i punopravni Rimljani, kako u zakonskom tako i u kulturološkom smislu. Ova se konstatacija mahom odnosi na zapadni dio Carstva jer stanovnici istočnog dijela Carstva većim dijelom nisu prihvatili latinski jezik kao govorni jezik svakodnevne komunikacije, mada su dobrim dijelom dijelili iste etičke i kulturne vrijednosti, kao što su uostalom i prihvaćali Rimsko Carstvo kao svoj državno-pravni okvir.

Kako su to Rimljani postigli? Uspjeh romanizacije – mislim da je to ipak odgovarajući pojam za taj proces – je tim više začuđujući što uistinu nema razloga vjerovati da je riječ o smišljenom planu na državnoj razini. Naravno da je August, postavljajući temelje Carstva, imao dugoročnu političku strategiju kako osigurati stabilnost i uredno funkcioniranje svoje velike države, a ta se strategija može prepoznati u brojnim njegovim odlukama. Nije vjerojatno da je kulturu i jezik imao na pameti, ili barem oni nisu bili prioriteti, no državna politika je makar i neizravno utjecala i na ta područja života. Proces romanizacije može se pratiti po brojnim tragovima, od kojih se većina može i arheološki dokumentirati, a svaki od njih upućuje na raznovrsnost i složenost društvenih, političkih i kulturnih procesa koji su, u konačnici, osvojene krajeve učinili punopravnim dijelovima rimske države. Ti znakovi romanizacije su vidljivi već i u krajoliku: urbanizacija, katastar, odnosno podjela zemljišta, izgradnja prometnica, sve su te intervencije u prostoru drastično promijenile ne samo percepciju krajobraza lokalnog stanovništva, već i njihove životne navike. Stara se naselja, mahom gradinskog karaktera, napuštaju jer život u novoizgrađenim naseljima pruža daleko veće pogodnosti. Rimska država aktivno potiče urbanizaciju radi učvršćivanja svoje vlasti jer grad zauzima središnje mjesto u upravnoj organizaciji Carstva. Rimljani potiču suradnju s lokalnim društvenim elitama koje su i prije bile bolje upoznate s rimskim načinom života, makar i samo korištenjem luksuznih proizvoda iz mediteranskog svijeta. U zamjenu za punu potporu rimskoj vlasti i upotrebu svog utjecaja na siromašnije slojeve, lokalne elite zadržavaju privilegije i imovinu, a ujedno su i prvi segment društva koji prihvaća rimski način života, pa tako i rimske kulturne obrasce, ali i dobiva rimsko građansko pravo kao nagradu za svoju lojalnost. Elite će se među prvima preseliti u gradove, kako bi bile bliže centrima moći u čijem djelovanju i same aktivno sudjeluju.

U nove gradove carska vlast naseljava i Italike, koji zasigurno nisu brojniji od domorodaca, no zato aktivno sudjeluju u gospodarskom i upravnom razvoju urbanih središta, te udaraju pečat u svim segmentima svakodnevice tih aglomeracija. Nove prometnice omogućavaju procvat trgovine i gospodarstva pa standard života u urbanim središtima stalno raste. Domorodačko stanovništvo je stoga razumljivo privučeno životom u gradovima. Tamo se miješaju s došljacima iz drugih dijelova Carstva, posebice u gradovima koji izrastaju uz vojne garnizone, pa se latinski vrlo brzo nameće kao osnovni jezik komunikacije. To ne znači da se domaći jezici namjerno isključuju, no poznavanje latinskog postaje preduvjet za lakšu prilagodbu gradskom životu i za pronalaženje posla. Budući da gradovi postaju regionalna trgovačka i proizvodna središta, ni ruralno stanovništvo ne može ignorirati novu situaciju, tim više što se moraju prilagoditi monetarnom sustavu u kome moraju prodavati svoje viškove gradskom stanovništvu. I njima se poznavanje latinskog nameće kao prednost. Posebice je bitna činjenica što domorodački jezici nemaju pismo: cijeli sustav, naime, i u upravi i u gospodarstvu, počiva na pisanim zakonima, propisima, ugovorima, te općenito zapisima, pa stoga postoji stalna potreba bilježenja raznih činjenica i podataka. To se u zapadnom dijelu Carstva činilo na latinskom, dok se na istoku, kao i svih proteklih stoljeća, to i dalje moglo raditi na grčkom ili na nekom od manje raširenih lokalnih jezika s razvijenom pismenošću. Biti pismen u Panoniji ili Dalmaciji je domorodcu nužno značilo i dobro poznavati latinski, a sama je pismenost, barem gradskoj populaciji, donosila i brojne prednosti pa možemo lako shvatiti snagu poticaja za boljim poznavanjem tog jezika.

U svakodnevnom životu rimski kulturni obrasci, uz latinski jezik, postaju najprije općeprisutni – kroz državnu i carsku propagandu i kroz običaje italskih došljaka – a zatim i prihvatljivi domaćem stanovništvu. Taj je proces nesumnjivo bio postupan, a prihvaćanje rimskih navika i stečevina u svakodnevnom životu, posebice u tehnologiji, ali i u izgradnji i opremanju kuća, prehrani te nošnji, doprinijelo je i lakšem prihvaćanju nematerijalnih elemenata kulture, tim više što nije bilo prisilnog nametanja. Antičke su religije ionako mahom sinkretističke, pa su se domaća vjerovanja relativno lako mogla stopiti s rimskim, odnosno mediteranskim religijama.

Domaći ljudi nisu isključeni ni iz upravnog i državnog aparata: elite, pod budnim okom rimske vojske, ionako od početka sudjeluju u vlasti na lokalnoj razini, a ljudima iz krajeva s izraženom ratničkom tradicijom rimska država nudi mogućnost dobrovoljnog služenja u auksilijarnim postrojbama i mornarici. Ta vojna služba, u konačnici, omogućuje dobrovoljcima, osim stalne plaće i materijalne dobiti, dobivanje i rimskoga građanskog prava sa svim povlasticama koje proizlaze iz tog statusa. Posebice su keltski krajevi Carstva, u skladu sa svojim vjekovnim tradicijama, rimskoj vojsci osigurali stalni dotok novaka, no ni naši krajevi nisu u tome zaostajali. Nakon 25 godina službe, neki od tih ljudi su se vraćali u svoj rodni kraj, nedvojbeno s bitno promijenjenim pogledom na život i svijet, a vrlo vjerojatno i kao vjerni pobornici rimske carske vlasti. I auksilijari iz drugih krajeva, koji nakon umirovljenja nisu išli kući već su ostajali u svojim starim garnizonskim gradovima, također su doprinosili "porimljavanju" tih sredina. Ženili su se mahom s domorotkinjama, s domaćim ljudima su se sporazumijevali na latinskom, a rimska vlast je načelno mogla računati na njihovu lojalnost.

Strelovit gospodarski, tehnološki razvoj i urbani razvoj, uvjetovan novonastalim političkim okolnostima, radikalno je promijenio vjekovni način života stanovnika zapadnih rimskih provincija. Na Istoku, rimska je vlast samo predstavljala novi državno-pravni okvir, no nije došlo do značajnih socijalnih promjena. Postojanje velikoga zajedničkog tržišta bitno je pogodovalo razvoju industrije i gospodarstva, nazočnost rimske vojske osiguravala je stabilnost i mir, a veći dio stanovništva zbog općeg napretka nije imao razloga za nezadovoljstvo. Nije bilo znatnijih društvenih promjena jer se način života nije bitno mijenjao u odnosu na helenističko razdoblje. Pitanje jezika nije bilo sporno rimskim osvajačima, dvojezičnost je bila praksa čak i u službenim dokumentima, tako da dobar dio stanovnika istočnih provincija jednostavno nije ni bio primoran ni potaknut učiti latinski.

U stoljećima koja su prethodila upravo su Rimljani preuzimali kulturne obrasce grčkog svijeta pa stoga nije bilo sraza između dviju civilizacija.

Na Zapadu je, kao što je već istaknuto, došlo do drastičnog reza s prošlošću. Iako je rimskoj državi osnovni politički cilj bio isti kao i na Istoku, autohtone populacije su bivale izložene neusporedivo većim promjenama. Prilagodba novom političkom, upravnom i gospodarskom sustavu zahtijevala je posvemašnju promjenu gotovo svih životnih obrazaca tih populacija. Iako je Rim postavljao pravila i uvodio novi sustav, taj je proces bio obostran jer je domaće stanovništvo određivalo prilagodbu i način prihvaćanja svih novina. Nakon određenog vremena, što dobrovoljno, što nevoljko, autohtono stanovništvo je prihvatilo novonastalu političku situaciju, a time i nove gospodarske i društvene okvire, čime je ispunjen osnovni politički cilj rimske države. Međutim, prilagođavanje stanovništva novim uvjetima života, bitno drukčijima od onih u kojima su živjeli njihovi preci, prouzročilo je socijalne, kulturološke i lingvističke promjene o kojima prvi rimski carevi vjerojatno nisu uopće niti razmišljali. Domorodci su, naime, preuzeli i jezik i kulturu osvajača, prilagodivši ih, istina, dijelom i svojim specifičnim obrascima. To se nije zbivalo zbog konkretne prisile, već zbog cijelog niza okolnosti, no nema sumnje da dodjela rimskoga građanskog prava svim slobodnim stanovnicima Rimskog Carstva 212. godine nije bila samo politička gesta cara Karakale. Bilo je to i priznavanje realnosti, odnosno činjenice da je rimska država u tom trenutku od Britanije do Sirije bila napučena ljudima koji su dijelili slične vrijednosti i isti način života. Ti su se ljudi, neovisno o svom podrijetlu, smatrali Rimljanima.

ISTRA·DALMACIJA·I·PANONIJA·U·RIMSKO·DOBA – POVIJESNI·PREGLED (300. PR. KR. – 300. POSLIJE·KR.)

ROBERT·MATIJAŠIĆ

SUVREMENA·HISTORIOGRAFIJA

Povijest Istre, Dalmacije i Panonije u rimsko doba dobro je poznata zahvaljujući pisanim izvorima i arheološkim podatcima. Ona je tema istraživanja još od Marka Marulića i Petra Katančića, ali sustavni povijesni pregledi počeli su se pisati od druge polovine 19. stoljeća. Klasici hrvatske historiografije u svojim su djelima – posvećenim općoj povijesti Hrvata, odnosno hrvatskome povijesnom prostoru – uvodna poglavlja mahom posvetili najstarijem razdoblju, prije doseljenja Hrvata[1]. To su nastavili kasniji naraštaji hrvatskih povjesničara, kojima je pregled povijesti antičkoga doba zapravo uvod u hrvatsku povijest srednjega vijeka,[2] kao što su i u pregledima hrvatske povijesti raznih autora objavljeni važni tekstovi o antičkoj povijesti[3]. Osim toga, antička povijest naših krajeva bila je predmetom zanimanja i brojnih stranih autora, od kojih su neki objavili i monografske preglede[4]. Daleko je veći, naravno, broj tekstova o pojedinim užim temama povijesti razdoblja od 600 godina, od 3. stoljeća pr. Kr. do 3. stoljeća poslije Krista.[5]

RATOVI·I·USTANCI

Grčka kolonizacija Jadrana, od 6. do 4. stoljeća pr. Kr., otvorila je vrata – naročito od 4. st. pr. Kr. – i rimskom interesu za istočnu obalu Jadrana. Postojanje grčkih naseobina na otocima (Korčuli, Visu i Hvaru) i kopnu (Trogir i Stobreč) pojačalo je doticaje autohtonih ilirskih zajednica s prekomorskim zajednicama, tako da je i Rimljane, proširivši svoju političku i vojnu prevlast na dio jadranske obale Apenina, Jadran počeo više zanimati. Najstariji podatak koji se u rimskoj historiografiji spominje u vezi s istočnom jadranskom obalom odnosi se na sam kraj 4. stoljeća pr. Krista. O tome pripovijeda Tit Livije: da je spartanski vojskovođa Kleonim 302. pr. Kr. na čelu skupine brodova plovio sredinom Jadrana prema sjeveru, te da je "u strahu od italske obale bez luka slijeva, a zdesna od Ilira, Liburna i Histra, plemena divljih i mahom zloglasnih zbog razbojstava na moru, došao do obale Veneta"[6]. Grčke kolonije na Visu (*Issa*) i Hvaru (*Pharos*) bile su sigurne postaje na plovnom putu koji je povezivao Jonsko more s plodnom dolinom sjeverne Italije, gdje su Grci također – zajedno s Venetima i Etruščanima – trgovali žitaricama i drugim dobrima, a taj je pravac predstavljao i daleki odraz tzv. "jantarskog puta" kojim je od mikenskog doba u egejski prostor dolazio jantar. Livije, pišući potkraj 1. stoljeća o

1 SMIČIKLAS 1882.; KLAIĆ 1899.; ŠIŠIĆ 1916.; Klaićeva i Šišićeva monografija tiskane su u više izdanja i krajem 20. stoljeća.

2 KLAIĆ 1974.; GOLDSTEIN 1995.

3 SUPIČIĆ 1995.; MIROŠEVIĆ 2003.

4 WILKES 1969;. MÓCSY 1974.

5 O tome usp. podrobniji pregled u: MATIJAŠIĆ 2009., a za dio tog razdoblja u: DZINO 2010.

6 LIVIJE, a. u. c. 10, 2, 4; LIVY (prijevod A. C. Schlesinger) The Loeb Classical Library, Cambridge Mass. - London 1951

događajima koji su se zbili tri stoljeća ranije, a slijedeći svoje izvore, razlikovao je Liburne i Histre od Ilira, no sve ih je zajedno smatrao opasnim gusarima. Ta se kvalifikacija dugo održala, hranjena pričama o dugotrajnim ratovima koje su Rimljani vodili protiv stanovnika istočne obale Jadrana.

Istočni Jadran iznenada ulazi na velika vrata povijesne pozornice krajem 3. stoljeća pr. Kr., u vrijeme zamaha rimske ekspanzije prema ovim stranama. O njima su sačuvane vijesti u djelima Polibija, Tita Livija, Apijana[7], Kasija Diona[8] i drugih. Polibije i Apijan donose dijelom i suprotstavljene podatke o prvim konkretnim zbivanjima, u kojima se javlja prvi imenom poznati kralj Ardijejaca, Agron, Pleuratov sin. On je očito potomak plemenske dinastije nastale od rodovskog plemstva Ardijejaca, čiji je životni prostor bio u priobalju srednjeg i južnog Jadrana[9]. On se 231. pr. Kr. upleo u rat koji je makedonski kralj Antigon Doson vodio u Akarnaniji, ali je preminuo, a naslijedila ga je supruga Teuta. Rimljani su protiv nje intervenirali legijama i mornaricom nakon što je bio ubijen jedan od dvojice rimskih poslanika koje je Rim uputio Teuti radi sprječavanja gusarskih napada na isejske i druge brodove. Već 229. pr. Kr. kraljica je ponudila bezuvjetnu predaju, a Rimljani su matični izvorni kopneni dio ardijejskog područja ostavili na upravljanje njezinom posinku Pinu (*Pinnes* – Agronov sin), dok su za upravitelja pomorskog područja postavili Demetrija Faranina koji je s ardijejske prešao na rimsku stranu 229./228. pr. Krista.[10]

U ime malodobnog Pina vladao je Agronov brat Skerdilaida, no ubrzo se u to upleo Demetrije koji se od Rimljana odmetnuo i priklonio makedonskom kralju Filipu V. Poticao je i druge zajednice da napadaju rimske brodove pa su tako i Histri pojačali pritisak na brodove koji su plovili prema sjevernom Jadranu. Rimljani su 221. pr. Kr. u Istru poslali mornaričku postrojbu koja je ubrzo svladala otpor Histra i uništila njihove brodove i pomorske baze.[11] Odmah potom je i Demetrije 220. pr. Kr. krenuo u vojni pohod protiv rimskih saveznika u Grčkoj pa je izbio novi rat, u koji su Rimljani uputili obje konzulske vojske. Demetrije se utvrdio u Faru (odakle je – vjeruje se – bio rodom), i tu su ga opsjeli Rimljani, ali opsada nije dugo trajala jer su se Rimljani poslužili varkom da bi branitelje namamili iz grada. Razbijen je bio i otpor drugih utvrda na ardijejskom području, ali je Demetrije uspio umaći i skloniti se na dvoru makedonskog kralja.

I drugi je ilirski rat, protiv Demetrija, završio rimskom pobjedom, ali Rimljani su odnose s poraženim Ardijejcima i njihovim saveznicima uredili procjenjujući njihovo ponašanje u ratu i nakon njega. Oni koji su do kraja ostali vjerni Demetriju bili su u nepovoljnijem položaju negoli oni koji su se na vrijeme predali. Ovim posljednjima valja pribrojiti i Skerdilaidu koji je poslije 215. pr. Kr. naslijedio Pina na ardijejskom prijestolju. Skerdilaidu je naslijedio sin Pleurat oko 205. pr. Kr., koji je i dalje održavao savezništvo s Rimljanima.

Do 171. pr. Kr. situacija je u Iliriku, kako su Rimljani počeli nazivati istočnu jadransku obalu (o unutrašnjosti Dinarida nisu imali jasne predodžbe), bila mirna. Međutim, u sjevernoj Italiji Rimljani su 183. pr. Kr. osnovali koloniju u Akvileji (*Aquileia*) te su time uspostavili stalnu vojnu i gospodarsku bazu za nadzor na širem području, prema unutrašnjosti i duž obale. Da bi suzbili opasnost od Histra, Rimljani su poduzeli nekoliko vojnih pohoda koji su kulminirali 178./177. pr. Kr. Oni su završili tako da je osvojeno posljednje uporište u Nezakciju (*Nesactium*), a Histri su potpuno pokoreni[12].

Odmah zatim se situacija zamrsila i na južnom Jadranu, gdje je makedonski kralj Perzej ponovno zaratio s Rimljanima, a Makedoncima se pridružio i Pleuratov sin Gencije, protiv kojega su se isejski Grci potužili rimskom Senatu[13]. Do 168. pr. Kr. je Gencije bio neodlučan kome se

7 ŠAŠEL KOS 2005.

8 ŠAŠEL KOS 1986.; CAVALLARO 2004.; DZINO 2010., str. 44-60.

9 GABRIČEVIĆ 1973. – 1974.; ZANINOVIĆ 1992., str. 103-115.

10 COPPOLA 1993.

11 BANDELLI 1981.; ČAČE 1988. – 1989.

12 KUNTIĆ–MAKVIĆ 1997.

13 DOMIĆ–KUNIĆ 1993.

prikloniti, Makedoncima ili Rimljanima, ali se naposljetku odlučio za prve, zbog čega su Rimljani vojno intervenirali. Rat je završio iste godine[14], odlučujućim rimskim vojnim pohodom, nakon čega se kralj predao Rimljanima.

Rimski vojskovođa Anicije u Rimu je proslavio trijumf, što znači da je to Rimljanima bio važan vojno-politički uspjeh. Gencije je bio konfiniran u Italiji, njegovo brodovlje dodijeljeno je grčkim obalnim gradovima koji su bili rimski saveznici, ali kakav je točno bio odnos rimske vlasti prema osvojenome južnojadranskom području, nije posve jasno. Ako je točno da je dinast imenom Balej, koji je kovao novac na južnom Jadranu[15], Gencijev nasljednik, onda znači da su neke zajednice održale određeni stupanj političke samostalnosti, te da osvojeno područje nije bilo izravno pripojeno rimskim posjedima. Očito im je najvažnije i dalje bilo da se Jadranom može slobodno ploviti, bez straha od napada[16].

Uskoro su Delmati na srednjem Jadranu ponovno izazvali rimsku intervenciju. Oni su se tijekom prve polovine 2. st. pr. Kr. iz svojih središta na kraškim poljima u zaleđu Dalmacije (među kojima je najistaknutije bilo *Delminium*) spustili na more[17] i ovladali kontrolom plovidbe. Isejci i Daorsi potužili su se Senatu na njihove postupke pa je rimska vojska 156. pr. Kr. krenula iz Narone protiv njih, te ih poslije niza neprilika porazila iduće godine. U iste se godine datiraju prve vijesti o dodirima Rimljana s Panoncima: iz Akvileje su se probili do Segeste (kasnije Siscije, odnosno Siska[18]), ali to je bila misija bez osvajačkih ambicija, ponajprije da bi se dobili podrobniji podatci o unutrašnjosti "Ilirika".

Ardijejci i Plereji su oko 137. pr. Kr. opet napali rimske posjede u Iliriku, no nakon rimske prijetnje ratom najprije su zatražili oprost, ali nisu pristali nadoknaditi počinjenu štetu pa su ih Rimljani ipak napali i porazili. Sljedeći rimski vojni pohod zabilježen u izvorima je onaj koji je 129. pr. Kr. protiv Japoda poduzeo konzul Gaj Sempronije Tuditan[19]. Uzroci i povod nisu jasni, a konzul se vratio nakon prodora iz Akvileje do rijeke Krke. Još jedan rimski pohod protiv Delmata bio je 119. pr. Kr., pod zapovjedništvom Cecilija Metela, a iste godine druga je rimska vojska krenula protiv Segešćana.

Iako su Rimljani kao svoje glavno uporište u Dalmaciji koristili Naronu, trgovište na ušću Neretve[20], u to se doba sve više razvijalo i drugo trgovište – ono u Saloni. Riječ je o području Delmata i luci koja se nalazila nadomak grčkim emporijima u Traguriju (Trogir) i Epetiju (Stobreč), gdje su se u sve većem broju okupljali i rimski trgovci. Trgovačko se naselje počelo razvijati ispod delmatske gradine[21], bliže moru gdje su pristajali trgovački brodovi, a ondje je poslije izgrađen i rimski grad[22]. Poslije vijesti o ratovanju rimske vojske protiv Delmata 119./118. pr. Kr., oni se u sačuvanim izvorima više ne spominju do 78. – 76. pr. Krista. Tada su napali i zauzeli Salonu pa je protiv njih poslan prokonzul Gaj Koskonije koji ih je ubrzo porazio.

Unatoč ponekome suprotnom mišljenju, Rim do kraja Republike nije na istočnom Jadranu osnovao provinciju sa stalnom upravom i namjesnikom. U tu je pokrajinu, poznatu kao Ilirik (*Illyricum*)[23], slao vojne zapovjednike i vojne postrojbe prema potrebi, kad bi izbila neka kriza koja je ugrožavala rimske interese. Tek poslije Cezarova doba provincija Ilirik sigurno postoji kao upravna jedinica rimske države, na čelu s namjesnikom.

Kad je Cezar 59. pr. Kr. dobio upravu nad Cisalpinskom Galijom i Ilirikom kao prokonzul na rok od pet godina (a potom mu je mandat bio produžen za još pet godina), to je bilo uporedo s njegovim prokonzulatom u Galiji, u kojoj je bio vrlo aktivan. Ilirik je bio na rubu njegova zanimanja, a jednog je opunomoćenika, legata, imenovao kao zapovjednika na čelu vojnih

14 KUNTIĆ–MAKVIĆ 1992.
15 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1966. – 1967.; ŠAŠEL KOS 2007.
16 DZINO 2005.; DZINO 2010., str. 61-79.
17 ZANINOVIĆ 1996., str. 200-208; ZANINOVIĆ 2007., str. 15-17.
18 HOTI 1992.
19 OLUJIĆ 2007., str. 77-79; ZANINOVIĆ 1988.; ZANINOVIĆ 1990.; ZANINOVIĆ 1994.; CERVA 1996.
20 CAMBI – PASINI 1980.; DUPLANČIĆ 2003.
21 CAMBI 1989., str. 37-41.
22 CAMBI 1991.; IVANIŠEVIĆ 2002.
23 ČAČE 2001.

Pješačka kaciga,
Klakar, kat. br. 137

Pješačka kaciga,
Klakar, kat. br. 137

postrojbi u Iliriku. Više je puta kraće vrijeme boravio u Akvileji, a vjerojatno nekoliko puta i u Iliriku, no pisani izvori daju nam samo fragmentarne podatke. Jedan takav je i ulomak natpisa kojim Cezar daje neke povlastice Isejcima i drugim zajednicama na srednjem Jadranu[24]. U to su doba barem dvaput starosjedioci ugrozili rimski posjed na istočnom Jadranu, Pirusti 54. pr. Kr. i Delmati koju godinu kasnije. Ovi prvi su sjevernim susjedima, preoteli dio područja uz Krku, a prijepor je tinjao još dugo poslije toga. I u građanskom ratu između Cezara i Pompeja dio vojnih operacija odvijao se duž istočnog Jadrana: bitka kod otoka Krka 49. pr. Kr., neuspio pohod Aula Gabinija[25] 48. pr. Kr. (kad su Delmati pobili gotovo sve vojnike Cezarove vojske koja je hitala prema južnom Jadranu), bitka kod otoka Tauride[26] i opsada Salone 47. pr. Krista.

KOLONIJE·I·MUNICIPIJI

U to su vrijeme na više mjesta duž jadranske obale postojala naselja rimskih trgovaca, koja su se pretvorila u glavna uporišta rimskih interesa. Takva naselja rimskih građana (*conventi civium Romanorum*) nisu imala pravni status grada, ali su bila jezgre prvog organiziranog naseljavanja. U vrijeme građanskog rata rimske i autohtone zajednice opredjeljivale su se za jednu ili drugu stranu. Tako se vjeruje da su na Cezarovoj strani bili Jadertini, rimski građani u Saloni, u Epidauru i u Lisu, a na Pompejevoj Isejci, Delmati, Liburni i Histri, dakle mahom nerimske zajednice. Kad je Cezar pobijedio Pompeja, morao je zbrinuti veliki broj vojnika, svojih i Pompejevih, i to tako što im je kao veteranima dodijelio zemljišni posjed u nekom gradu, koloniji. Vjeruje se, iako se ne može u svim slučajevima potkrijepiti izvorima, da je Cezar organizirao naseljavanje veterana-kolona u Puli (*Pola*)[27], Poreču (*Parentium*)[28], Zadru (*Iader*)[29], Solinu (*Salona*), Vidu kraj Metkovića (*Narona*) i Cavtatu (*Epidaurum*)[30]. Budući da je Cezar 44. pr. Kr. ubijen, a građanski se rat između pretendenata na njegovo nasljeđe rasplamsao, tek osnovane kolonije zastale su u svom razvoju nekoliko desetljeća, a tek je poslije 27. pr. Kr. u njih krenuo novi val doseljenika.

Građanski rat između Oktavijana, Marka Antonija i Lepida nije se izravno vodio na našim prostorima, pa izvori šute o događajima 44. – 35. pr. Krista. Međutim, već 35. pr. Kr. Oktavijan je odlučio pokrenuti pohod protiv Japoda, Segešćana i Delmata, te ih je u tri godine podvrgnuo rimskoj vlasti. Prve godine ratovanja neke su mu se japodske gradine predale, a druge je morao opsjedati te je preko područja Japoda stigao do Segeste, na ušću Kupe u Savu, koja je zbog svog položaja bila važna i za Oktavijanove planove u južnoj Panoniji[31]. Skršivši otpor, ostavio je posadu, a iduće je godine krenuo protiv Delmata. Protiv njih je Oktavijan ratovao sljedeće dvije godine, lomeći otpor opsadom brojnih gradina, od kojih Apijan izrijekom spominje Promonu[32] i Setoviju.

Kad je Oktavijan 27. pr. Kr. zavladao kao August, ponovno je, više puta, morao ratovati na području hrvatskih zemalja. Najprije su se 16. pr. Kr. pobunili Noričani i Panonci, a protiv Panonaca[33] i Delmata rimska je vojska djelovala još do 9. pr. Kr., kada se u vođenje ratnih operacija uključio i Augustov posinak Tiberije. Tek tada je rimska vlast bila uspostavljena na cijelom području od Jadrana do Drave i Dunava, a u međuvremenu je ojačao postojeće kolonije na obali, šaljući tamo nove skupine veterana. Reorganizacijom Italije, oko 11. pr. Kr. August je premjestio granicu između nje i Ilirika s rječice Rižane (*Formio fl.*) kraj Kopra na rijeku Rašu (*Arsi fl.*), pa se Istra tako upravno našla u Italiji, središtu Rimskog Carstva[34].

24 SUIĆ 1966.; GABRIČEVIĆ 1970.
25 MARASCO 1997.
26 BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2006.
27 FRASCHETTI 1983.
28 ŠAŠEL 1987.
29 O tome usp.: SUIĆ 1981., str. 148-150.
30 NOVAK 1965.; CAMBI 2006.
31 DURMAN 1992.; HOTI 1992.
32 BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2006a.
33 DOMIĆ-KUNIĆ 2006.
34 MATIJAŠIĆ 1991.

Međutim, 6. godine izbio je veliki ustanak Panonaca, Dezitijata i Delmata, a zacijelo i drugih naroda u Dinaridima ("panonsko-delmatski ustanak", ili "ustanak dvojice Batona"), protiv kojih su Rimljani ratovali do 9. godine, kad je definitivno suzbijen.[35] O ozbiljnosti situacije govori i podatak koji prenosi Velej Paterkul, da su u tom ratu Rimljani angažirali čak desetak legija[36], dok su poslije 9. godine u Dalmaciji ostale dvije legije, u Trilju (*Tilurium*)[37] i Burnu (*Burnum*)[38]. Tek kad je ustanak suzbijen, počela je intenzivna romanizacija cijeloga hrvatskog prostora. Najprije je radi lakšeg upravljanja i nadzora Ilirik podijeljen u dvije nove provincije, Dalmaciju i Panoniju (oko 11. godine), a nakon Augustove smrti 14. godine novi je car, Tiberije, morao ugušiti pobunu rimskih legija u Panoniji.[39] Salona je postala glavno upravno središte Dalmacije, Sicija i Sirmij (*Sirmium*) su bila glavna uporišta rimske vlasti u hrvatskom dijelu Panonije, a ustrojen je i sustav manjih utvrda na Dunavu.[40] Rekonstruirani popis rimskih namjesnika Dalmacije[41], odnosno Panonije[42], svjedoči da je cijelo to područje od Tiberija bilo čvrsto u rukama rimske vlasti.

BLAGOSTANJE

Osim osnivanja kolonija, doseljavanja veterana i drugih rimskih građana, podjele zemljišta oko kolonija duž jadranske obale na pravilne čestice (centurijacija)[43], važan element romanizacije bila je i gradnja cesta prema unutrašnjosti. Poznata je aktivnost namjesnika Publija Kornelija Dolabele (*Dolabella*)[44] na planiranju i gradnji cestovne mreže koja je povezivala Jadran s Posavinom i Podunavljem, te je time – osim vojno-političke stabilnosti – pospješena i gospodarska integracija područja u rimsku državu. Rimska vlast uvodi nove gospodarske smjernice. Kolonizacijom i centurijacijom u priobalju oblikuje se sustav rustičnih vila (*villae rusticae*), središta imanja koja proizvode hranu potrebnu za užu zajednicu, ali i vino i maslinovo ulje za izvoz u druge provincije i u Italiju.[45] To je doprinosilo gospodarskom prosperitetu gradova, zajednica i pojedinaca, širenju trgovačkih veza,[46] i jačanju kulturnih utjecaja te, u konačnici, romanizaciji kao općem procesu. Demografska povijest provincije Dalmacije može se pratiti po imenima na natpisima, pa vidimo da su brojni doseljenici iz Italije snažno djelovali na lokalno stanovništvo koje je postupno preuzimalo rimski imenski obrazac, tako da ih na kraju procesa romanizacije više ne razlikujemo od "pravih" Rimljana.[47] U unutrašnjosti provincije Dalmacije tu je ulogu odigrala i vojska koja je duž cesta imala svoje postaje.[48] Krajem 1. stoljeća legije su napustile Dalmaciju, a ostale su samo pomoćne postrojbe. Rimska je vlast u 1. i 2. st. postupno dodjeljivala građansko pravo pojedinim zajednicama: dobivale su ga one koje su se već približile rimskom načinu života[49]. Najvažnija naselja s nekim oblikom municipaliteta su Labin (*Alvona*), Osor (*Apsorus*), *Asseria* kraj Benkovca, Nadin (*Nedinum*), Skradin (*Scardona*), ali i mnoga druga. Na početku vladavine cara Klaudija opet je u Dalmaciji izbila kriza kad se 42. godine kovala zavjera protiv njega: urotnici su jedno od uporišta imali u Dalmaciji, ali su dvije ovdje smještene legije (VII. i XI.) ostale vjerne pa im je car, poslije ugušenja pobune, dodijelio

35 PAŠALIĆ 1956.; KOESTERMAN 1958.; ali i DZINO 2010.
36 DZINO 2006.
37 O Tiluriju usp.: ZANINOVIĆ 1984. i SANADER 2003., gdje je i starija literatura.
38 O rezultatima najnovijih istraživanja u Burnu usp.: CAMBI et al. 2007.
39 SCHMITT 1958.; DU TOIT 1980.
40 LÖRINCZ 2001.
41 JAGENTEUFEL 1958.
42 DOBÓ 1968.; FITZ 1993. – 1995; REIDINGER 1956.; SYME 1965.
43 SUIĆ 1955.; CHEVALLIER 1961.
44 Klasična je studija: BOJANOVSKI 1974.; ali brojni su i drugi tekstovi, npr.: BOJANOVSKI 1980.; IMAMOVIĆ 1988.; MILETIĆ 1993.; 1993a.
45 ZANINOVIĆ 1977.; MATIJAŠIĆ 1998.; ŠKEGRO 1999.
46 JURIŠIĆ 2000.; ZACCARIA 2001.
47 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1955.; ALFÖLDY 1965.; 1969.; ŠAŠEL 1977.; WILKES 1977.; KRIŽMAN 1991.
48 ALFÖLDY 1962.; WILKES 2000.
49 Usp. npr.: ČAČE 1989.; ali i: MARGETIĆ 1978. – 1979.

Bodež u koricama,
Siscia (Sisak),
kat. br. 139

počasni naziv *Claudia Pia Fidelis* ("pobožna i odana"). Možda je s tim povezana i Klaudijeva aktivnost na osnivanju novih naseobina s veteranima: u Resniku kraj Trogira (*Siculi*) i u Sinjskom polju (*Aequum*); ova je posljednja imala status kolonije.

U Panoniji je razdoblje prosperiteta počelo nešto kasnije negoli u priobalju. Siscija i Sirmij su status kolonije dobili za careva iz Flavijevske dinastije, u zadnjoj četvrtini 1. st., Mursa (Osijek) za cara Hadrijana početkom 2. st.[50], a Cibale (Vinkovci) za cara Karakale početkom 3. stoljeća.[51] U hrvatskom dijelu Panonije postojala je i mreža municipija: Varaždinske Toplice (*Aquae Iassae*)[52], Ludbreg (*Iovia*), Ščitarjevo (*Andautonia*), Daruvar (*Aquae Balissae*), Slavonski Brod (*Marsonia*)[53], Petrijevci (*Mursella*) i dr., dok su kasteli na Dunavu i dalje imali isključivo vojni, obrambeni karakter (Batina: *Ad Novas*, Dalj: *Teutoburgium*, Sotin: *Cornacum*)[54]. Gospodarstvo Panonije temeljilo se na proizvodnji hrane i trgovini koja je raznovrsnom robom opskrbljivala legijske i pomoćne postrojbe, municipije i kolonije. Epigrafski spomenici pokazuju da su osobito trgovci iz sjeverne Italije, najviše iz Akvileje, njihovi oslobođenici i robovi, raširili svoje poslovanje duž Drave i Save. Sredozemnim se proizvodima trgovalo prema Panoniji, iz koje se vjerojatno malo toga izvozilo. Naročito se iz Istre, zbog njezina pogodnog položaja, izvozilo maslinovo ulje u amforama prema Panoniji, morem do Akvileje, odatle cestom preko Ljubljane (*Emone*) i Ptuja (*Poetovio*),[55] a u provinciji Dalmaciji je u carsko doba bilo i značajnih rudnika zlata, srebra, željeza i olova.[56]

50 PINTEROVIĆ 1978.
51 Dvije novije važne monografije o gradskim naseljima u Panoniji jesu: ŠAŠEL – SCHERRER 2003. i 2004.
52 MARGETIĆ 1999.; NEMETH-EHRLICH - ŠPALJ 2007.
53 MIŠKIV 1997. – 1998.; ZANINOVIĆ 2003.
54 WILKES 2000.
55 MATIJAŠIĆ 1998., str. 435-445.
56 ŠKEGRO 1999.

Hrvatski je povijesni prostor u 2. i 3. st. ponovno došao u središte pozornosti rimske vojno-političke povijesti, najprije s Trajanovim ratovima protiv Dačana (101. – 106. godine), pri čemu se vojska kretala po cestama koje su Jadran povezivale s Podunavljem, ali su ratne operacije bile istočno od našeg dijela Podunavlja[57]. Tih je godina Trajan podijelio provinciju Panoniju u dvije nove provincije: Gornju i Donju Panoniju (*Pannonia Superior*, *Pannonia Inferior*), tako da su sjeverozapadna Hrvatska i zapadna Slavonija pripadale prvoj, s glavnim gradom Siscijom, a istočna Slavonija drugoj, s glavnim gradom Sirmijem. Granica je bila na istočnim padinama Krndije i Dilja. Nemiri su na dunavskoj granici i dalje bili česti: na drugoj su se obali gomilali narodi koji će kasnije provaljivati na područje Carstva.

Nova kriza razbuktala se za vladavine cara Marka Aurelija kad su na srednjem Dunavu rimsku obranu probili Markomani, Kvadi i Sarmati, te prodrli duboko u Panoniju i Norik, a doprli su preko Julijskih Alpa do sjeveroistočne Italije. Tada je car ustrojio posebnu vojnu upravu – *Praetentura Italiae et Alpium* – na području zapadne Hrvatske, Slovenije i sjeveroistočne Italije, te je izgrađen niz utvrda i prepreka u alpskim prolazima od Emone do Tarsatike (današnja Rijeka). Iako pretentura nije pod tim nazivom trajala dugo, sustav obrane na tom potezu ostao je prevažan za obranu sve do sredine 6. stoljeća.[58] Do svoje smrti u vojnom logoru na Dunavu 180. godine Marko Aurelije je pokušavao suzbiti barbarsku opasnost, ali je tek nakon njegove smrti njegov sin Komod s Markomanima sklopio primirje. Panonija je najviše razaranja pretrpjela 168. – 169. godine[59], ali je i šire područje strahovalo od napada pa su sva gradska naselja obnovila svoje bedeme i druge obrambene građevine. Iz tog vremena potječe niz ostava novca i predmeta, koje su vlasnici zakopali u nadi da će se vratiti. Ali mnogo je više takvih ostava iz 4. stoljeća kad je Panonija opet bila ključno područje opstanka integriteta Rimskog Carstva.

I za vladavine careva iz dinastije koju je začeo Septimije Sever, a zaključio Karakala, Panonija je imala posebno mjesto u strategiji rimske obrane. Jačali su gradove između Drave, Dunava i Save,[60] pokušavali su i gospodarski snažiti cijelo to područje,[61] ali bez dugoročnog uspjeha. Tijekom pedesetak godina društveno-političke i vojne krize panonske su provincije postupno nazadovale iako je rimska vlast i dalje čvrsto držala situaciju u svojim rukama.[62] U Panoniji i Dalmaciji novačeni su brojni legionari i vojnici pomoćnih postrojbi, koji su stekli poseban status u rimskoj vojsci: nazivali su ih "iliričkim" vojnicima, te se tako ponovno u uporabu vratilo "ilirsko" ime, iako se provincija već dva stoljeća nije tim imenom zvala.[63]

Podrijetlom ili rođeni u panonskim provincijama bili su rimski carevi 3. stoljeća[64]: Decije, Herenije, Hostilijan, Klaudije Gotski, Aurelijan, Tacit i Prob, a niz završava znameniti Dioklecijan, za kojega se vjeruje da je bio rođen u Dalmaciji, iako se ne zna pouzdano gdje. Njegovim stupanjem na prijestolje 284. započeo je proces preustroja rimske države, koja se tako održala još nekoliko stoljeća, iako kasnoantičko Carstvo više nije bilo nalik na ono koje je August osnovao krajem 1. st. pr. Krista.[65]

57 MÓSCY 1959.
58 VISY 2003.
59 FITZ 1962.; THOMAS 1964.
60 PINTEROVIĆ 1960.
61 THOMAS 1964.; BARKÓCZY 1964.; FITZ 1961.
62 FITZ 1976.
63 KUNTIĆ-MAKVIĆ 1996.
64 MÓCSY 1977.
65 Bibliografija o povijesti hrvatskoga povijesnog prostora u rimsko doba puno je veća od broja djela navedenih u ovom tekstu; usp. osobito još: KRIŽMAN 1979.; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989.; SUIĆ 1996; SUIĆ 2003.; ŠAŠEL 1992.; URSO 2004.; VEDALDI JASBEZ 1994.; ZANINOVIĆ 1996.

Nadgrobna stela vojnika Lucija Mumija, *Aequum* (Čitluk), kat. br. 59

ETNIČKI SUPSTRAT U ILIRIKU U POSLJEDNJEM TISUĆLJEĆU PRIJE KRISTA

KLARA BURŠIĆ MATIJAŠIĆ

Prostori koje nazivamo hrvatskim zemljama u prapovijesti su došli u doticaj s antičkim Rimom u trenutku kada su narodi koji su ovdje obitavali bili u najvećem usponu. Formiranje etničkih zajednica, definirane kulturne razine, pratimo mnogo prije, na prijelazu drugog u prvo tisućljeće pr. Krista. Njihova konačna fizionomija iskristalizirala se u vremenu punoga željeznog doba, oko 800. pr. Krista. Od prijelaza u puno željezno doba pa do sve intenzivnijeg utjecaja Rima i konačnog pokoravanja velikoj sili, starosjedioci su više stotina godina živjeli životom prapovijesnih zajednica, temeljeći se na tradicionalnim gospodarskim granama željeznog doba, ali i u stalnom – izravnom i neizravnom – doticaju s bližim i daljim krajevima.

Vrijeme, prostor i etnička struktura pokazuju vrlo zamršenu sliku jer su izvori vrlo često proturječni, a arheološka građa nedostatna. Ako i pojednostavimo pitanje teritorijalnog prostiranja područja koje nazivamo Ilirikom, ipak ne možemo govoriti samo o Ilirima. Najprije, što je to Ilirik i tko su Iliri?

Ilirik (*Illyricum*) je ime rimske provincije, osnovane u 1. stoljeću pr. Kr., koja je obuhvaćala područje današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, sjeverne Albanije, zapadne Srbije, zapadne Mađarske, dijela Slovenije i istočne Austrije. Ime je dobila po jednom od plemena koje je živjelo u jugoistočnom dijelu. No, danas je znanje o tim zemljama i etničkom sastavu njezinih stanovnika drukčije od vremena kada imamo prve pisane izvore ili, pak, kada su nastajale prve sinteze o prapovijesti ovih krajeva.[1]

Ime Iliri je naziv za heterogenu skupinu plemena, plemenskih saveza ili narodnosnih zajednica indoeuropske etno-lingvističke porodice za koje postoje mnoga mišljenja o njihovom podrijetlu. Kod nekih autora prevladava mišljenje o novopridošlom elementu, a teorije ih dovode u vezu s Kulturom polja sa žarama i Lužičkom kulturom. Drugi pak u njima vide autohtone narodnosne zajednice na koje su utjecale povremene seobe tijekom starijeg i mlađega željeznog doba. Iliri se u starijoj historiografiji pojavljuju kao narod iako nikad nisu pokazivali zajedničke društvene elemente. Oni predstavljaju, poput Panonaca, Tračana, Italika, Ibera i Kelta, "konglomerat donekle srodnih naroda i plemena", odnosno "heterogene skupine srodnih etničkih zajednica"[2] u kojima prepoznajemo samo bliske ili slične elemente.[3]

Ime "Ilir" možda znači u prijevodu "slobodan", a dovodi se u vezu i sa zmijom, životinjom koja je igrala važnu ulogu u njihovomu religioznom životu. Prema legendi Feničanin Kadmo naselio se među Enhelejce i oženio se Harmonijom koja mu je rodila sina Ilirija (*Illyrios*) kojega je odmah po rođenju obavila zmija i prenijela mu svoju magičnu snagu. Zmija koja je obavila

1 BENAC 1973., str. 93-105; STIPČEVIĆ 1989., str. 7-14; WILKES 1992.

2 MATIJAŠIĆ 2009., str. 31.

3 STIPČEVIĆ 1989., str. 16-19.; MATIJAŠIĆ 2009., str. 44.

Ilirija dovodi se u vezu s hetitskom zmijom Ilurjankom (*Hilluryankas*). Ime "Iliri" (*Illyrioi*) koristili su Heleni za svoje nehelenske susjede na sjeverozapadu (*Illyrii proprie dicti*), a tijekom 2. i 1. stoljeća pr. Kr. i po. Kr. ilirsko ime su Rimljani postupno proširili i na ostale (Liburni, Japodi, Panonci), što približno odgovara teritoriju rimske provincije Ilirik (*Illyricum*).[4]

Vremenski okvir u kome promatramo hrvatski povijesni prostor u osvit civilizacije, posljednje tisućljeće pr. Kr., dugačko je i burno razdoblje okarakterizirano određenom konstantom, ali i stalnim promjenama i previranjima. U tome dugotrajnom vremenskom intervalu izmjenjivali su se sukobi i simbioze, starosjedioci i došljaci.[5]

Zemljopisni okvir teško je odrediti. Svakako rasprostiranje nadilazi granice današnje Hrvatske jer su se na ovim prostorima – od Drave na sjeveru i jadranske obale na jugu, ili pak prostor istočno od Drine i zapadno u predalpskom i alpskom prostoru – događale povijesno-civilizacijske promjene koje su utjecale na čitav tijek povijesnih događanja. Najveće prostiranje teritorija gdje žive Iliri bilježi povjesničar Apijan u 2. st., koji ih smješta od Alpa do Epira i Makedonije. Svakako valja računati i na zauzimanje suprotne, zapadne obale Jadrana gdje su neko vrijeme bili i Liburni, a trajno su dijelove Apeninskog poluotoka naseljavali Japigi i Dauni. Matični hrvatski prostor čine tri zemljopisne cjeline: dužobalni i otočni jadranski pojas, dinarski te panonski prostor čije su posebnosti dale glavne smjernice povijesnom razvoju.[6]

Topografija etničkih skupina hrvatskog prostora i susjednih zemalja u velikomu vremenskom razdoblju od jednog tisućljeća vrlo je zamršena. Razlikovanje i definiranje tim su teži kad je riječ o pograničnim područjima gdje se prapovijesne narodnosne skupine susreću s Helenima na jugoistoku, panonskim narodima na sjeveru ili pak s Venetima na zapadu. U drugoj polovini prvog tisućljeća uvelike će na većinu njih utjecati Kelti te narodi koji su imali keltska obilježja, Skordisci i Taurisci. Počevši od matičnog prostora Ilira, područje današnje Albanije i Crne Gore naseljavali su Atintani, Partini i Haonci. Tu su još i Enhelejci i Taulanti, Albani, i mnogi drugi. Oko Skadarskog jezera živjeli su Labeati, koji su graničili s Pirustima. Unutrašnjost Crne Gore naseljavali su Melkomeni i Deremisti, a Plereji između Boke kotorske i rijeke Neretve. Oko Neretve poznati su Daorsi, a sjeverno od Neretve do Cetine naseljeni su Ardijejci. Prostore sjeverne Crne Gore i istočne Bosne naseljavali su moćni Autarijati, a dolinama rijeka Drine, Pive i Tare njihov je teritorij dosezao sve do Pomoravlja. Dezitijati, koje Strabon uz Mezeje, Andizete, Ditionime, Breuke i Piruste ubraja u panonske ilirske narode, zauzimali su središnju Bosnu. Ditione i Piruste izvori smještaju na prostor zapadne Bosne, oko izvora Sane i Une, a Mezeje u sjeverozapadnu Bosnu i Posavinu. Velika skupina naroda, Panonci, naseljavaju područje Posavine do Dunava. Na području bližem istočnoj obali Jadrana, u središnjoj Dalmaciji i dinarskim kraškim poljima je matični prostor Delmata. Sjevernije, između Krke i Raše živjeli su Liburni, dok su najsjevernijim dijelom, poluotokom Istrom, gospodarili Histri. Liku, Gorski Kotar, od Velebita do Bihaća naseljavali su Japodi. Sjevernije, od Vrbovskoga i Slunja do Velike Kladuše i Siska, nalazimo Kolapljane. Područje Turopolja zauzimali su Varcijani, a Andizetima, kao jednim od panonskih naroda, pripisuje se prostor Podravine, gdje su živjeli i Jasi. Središte Oserijata moglo je biti područje Donje Doline kraj Bosanske Gradiške. Na istoku današnje Hrvatske, između Save i Drave, živjeli su Breuci, koji su na istoku, u Srijemu, graničili s Amantinima. I konačno, u Podunavlju nalazimo Kornakate. Na krajnjem zapadu, uz samu granicu današnje Hrvatske i Slovenije živjeli su Latobici. Veći dio Slovenije, zaleđa Trsta do Rijeke obuhvaćali su Katali i Karni.[7]

O prapovijesnom etničkom supstratu na hrvatskom prostoru možemo govoriti prema materijalnim ostatcima i pisanim izvorima. Najprije grčki (od 7. st. pr. Kr.), a kasnije i rimski pisani izvori donose podatke koji su često teško razumljivi. Podatci koje donose Plinije Stariji, Stra-

4 STIPČEVIĆ 1989., str. 15.

5 ZANINOVIĆ 2007.a, str. 46; MATIJAŠIĆ 2009., str. 11, 32.

6 STIPČEVIĆ 1989., str. 19-27; ZANINOVIĆ 2007.a, str. 49 ; MATIJAŠIĆ 2009., str. 11, 32.

7 BENAC 1973.; GUŠTIN – BOŽIČ – BAKARIĆ 1984.; STIPČEVIĆ 1989., 27-30; MATIJAŠIĆ 2009., str. 34-40.

bon, Livije, Apijan i mnogi drugi, dobiveni su posredno od mornara i trgovaca koji su osim robe u matične luke donosili priče o zemljopisu i narodima ili narodnosnim skupinama koje su na putu susretali. Iskrivljeni ili pak dvojbeni podatci često imaju elemente mitske geografije (mit o Argonautima), a sasvim je prirodno i očekivano da pismeni narodi veličaju svoje pothvate umanjujući važnost protivnika.[8] Iako ne poznajemo njihov jezik, sačuvala su se njihova osobna imena, kao i zemljopisni nazivi naselja, rijeka, brda i otoka.[9]

Prema svjedočanstvima antičkih pisaca, autohtonih imena ilirskih plemena iz rimskoga doba, možda je slika hrvatskog prostora u prvom tisućljeću nešto jasnija ako uzmemo u obzir arheološki materijal koji nam nudi mogućnost određivanja "arheoloških kultura". Terminom kultura poistovjećujemo teritorijalno, kronološki, gospodarski, tehnološki i stilski homogene materijalne ostatke određene društvene zajednice na određenom prostoru u određenomu vremenskom razdoblju. Profil jedne kulture određuje se prema tipu naselja, gospodarstva, načinu sahranjivanja i obreda vezanih uz njih te prema stilskim i tipološkim karakteristikama materijalne kulture.[10] Danas se na hrvatskomu prapovijesnom prostoru razlikuju arheološke kulture željeznoga doba, koje predstavljaju posebne etničke zajednice.[11] Na prostoru današnje Slovenije, zemljopisno u jugoistočnoalpskoj regiji razlikujemo više manjih skupina koje su dobile ime po užim regijama: Notranjska, Dolenjska i Belokrajinska grupa, Gorenjska i Štajerska grupa.[12] U pravcu istoka ova se regija naslanja na prostor Međimurja i sjeverozapadne Hrvatske do Požeške kotline gdje susrećemo grupu Martijanec-Kaptol,[13] te grupu Dalj i Bosutsku grupu u istočnoj Slavoniji.[14] Grupa Budinjak zauzimala je prostor između Žumberka i Kupe.[15] Kolapljani su naseljavali područje uz rijeku Kupu.[16] Japodi su svojom prisutnošću na prostoru današnjega Gorskog kotara i Like trajno označili tijek povijesnog razvoja ovog kraja u materijalnom i duhovnom smislu.[17] Većina podataka o Histrima govori o značajnoj zajednici na istarskom poluotoku tijekom posljednjeg tisućljeća pr. Krista.[18] Dobro poznajemo i materijalnu i duhovnu kulturu Liburna[19], kao i njihovih susjeda Delmata, odnosno srednjodalmatinsku kulturnu grupu.[20] Materijalnu i duhovnu kulturu prostora današnje Bosne i Hercegovine tijekom željeznog doba poznajemo kroz srednjobosansku i južnobosansku grupu.[21] Krajnji jug istočne obale Jadrana zauzimala je južnodalmatinska kulturna grupa. Većina ovih kulturnih grupa izrasla je na tekovinama brončanog doba uz presudne utjecaje kulture polja sa žarama[22], a njihov prijelaz u povijesno razdoblje trajno su označili kontakti s Keltima i helenističkom kulturom.[23]

O fizičkom izgledu ljudi sudimo prema pisanim izvorima i likovnim prikazima na spomenicima iz rimskog razdoblja, a antropološke analize ostataka kostiju kazuju da su pripadali dolihokefalnom tipu, dok je brahicefalnih bilo jedino na području današnje Albanije. Rijetke antropološke analize donose podatke o prosječnoj visini muškaraca od 1,65 m, a žena 1,53 m. Navodno su žene rađale s lakoćom, no postojala je velika smrtnost male djece. Prosječno trajanje života bilo je 39 godina za muškarce, a 36 kod žena. Postoji tradicija da su brade rijetko

8 MATIJAŠIĆ 2009., str. 30-31.
9 ZANINOVIĆ 2007.a, str. 49.
10 TEŽAK-GREGL 2011., str. 175-178.
11 MATIJAŠIĆ 2009., str. 41-42.
12 Tekstovi slovenskih znanstvenika: BOŽIČ, GABROVEC, GUŠTIN, KNEZ, KRIŽ, SVOLJŠAK, TERŽAN.
13 ŠIMEK 2004., str. 80-129.
14 ŠIMIĆ 1993., str. 35-46.
15 ŠKOBERNE 2004., str. 131-159.
16 ČUČKOVIĆ 2004., str. 174-209.
17 DRECHSLER-BIŽIĆ 1987., str. 391-442; BALEN-LETUNIĆ 2006.; OLUJIĆ 2007.
18 MIHOVILIĆ 2001.
19 BATOVIĆ 2005.
20 ZANINOVIĆ 2007.
21 Vidi bogatu bibliografiju Borivoja Čovića u: ŠKEGRO 1997.
22 VINSKI-GASPARINI 1973.
23 MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970.; BOŽIĆ (ur.) 1983.; tekstovi Jovanovića i Božića u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja,* V., 1987., str. 805-900. O bogatom umjetničkom izričaju kroz materijalne ostatke svih prapovijesnih zajednica na tlu Hrvatske vidi tekst: Nives Majnarić-Pandžić u: *Prapovijesti, serije Povijest umjetnost u Hrvatskoj u:* DIMITRIJEVIĆ – TEŽAK-GREGL – MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998., str. 159-357.

brijali, a imali su običaj tetoviranja tijela. U narodnoj medicini kod većine skupina uobičajeno je bilo korištenje ljekovitog bilja, a najpoznatija je bila perunika, čija ljekovita svojstva hvale i antički pisci. Antički pisci donose podatke i o Ilirima koji uživaju u pijankama na kojima se konzumira vino, razne vrste piva i posebno medovina. Ti isti pisci opisuju ljudske žrtve i ljudožderstvo vezano uz religiozno-magijska vjerovanja. Kakvu su odjeću nosili teško je reći jer se njihova nošnja sačuvala samo na spomenicima kasnog Carstva. Sa sigurnošću poznajemo veliku raznolikost nakita kojim su pokojnici bili spremljeni na "počinak za vječni život". Odjeća se većinom sastojala od bijele košulje koja je visjela do koljena, opasana oko pojasa, i ogrtača. Glave su pokrivali s nekoliko vrsta kapa, a na nogama su nosili kožnu obuću.[24]

Iliri i njima srodne etničke skupine danas se smatraju prastanovnicima područja između Alpa i Drine, Drave i Jadrana. S obzirom na prirodne uvjete pojedinih mikroregija, razvili su gospodarstvo, a to je ponajprije stočarstvo i poljodjelstvo. Bavili su se lovom i ribolovom, a vješti pomorci ostali su zapamćeni i kao opasni gusari (Histri, Liburni). Oni u kontinentalnom dijelu bavili su se rudarstvom te proizvodnjom metalnih predmeta (oruđe, oružje, ukrasni predmeti). Uzgajali su pšenicu, ječam, proso, kao i mahunarke poput graška, leće i boba. Plemena uz obalu uzgajala su i vinovu lozu.[25]

Predrimsko stanovništvo hrvatskog područja živjelo je na gradinama (kašteljerima) čije ostatke nalazimo na prirodnim uzvisinama s dobrim strateškim karakteristikama. Osim stalnih naselja, za privremene boravke, koristili su i zbjegove, skloništa, promatračnice. Za naselja su birali pogodna strateška mjesta i mjesta koja su pružala gospodarske mogućnosti, poput položaja ponad kraških polja, duž riječnih dolina te na obali mora iznad pitomih morskih zaljeva i pogodnih luka. Svoja su naselja dodatno osiguravali bedemima., a u naselja se ulazilo najprije jednostavnim, a kasnije složenim sustavima ulaza. Potkraj 5. st. pr. Kr., u dodiru s helenizmom neka su naselja prerasla u protourbana i urbana središta. Uz rijeke su podizali sojenička naselja, a vjerojatno nikad nije prestalo korištenje pećina. Mali broj istraženih nastambi pokazuje jedinstven način gradnje četvrtastih stambenih objekata sa zidovima izgrađenim u tehnici suhozida, dok su u kontinentalnim područjima koristili ukopane ili djelomično ukopane stambene objekte – zemunice.[26]

Život se u nastambama odvijao oko ognjišta na kojima se hrana pripremala u keramičkim posudama. Osim ostataka domaćih životinja (svinje, ovce, koze, nešto manje goveda, konj, pas), životinjski osteološki materijal govori da su dio prehrane činile i lovne životinje (jelena, lisica, jazavaca, medvjeda, dabrova, kuna), čije su kosti bile i sirovina za izradu alatki. Kod stanovništva koje je živjelo u krajevima uz obalu i uz rijeke, ili pak na otocima, značajno mjesto zauzimao je ribolov. On je za Liburne i napose za Enhelejce bio glavno zanimanje. U ribolovu su se služili izdubenim čamcima (monoksil), a primorski narodi (uz Liburne i Histre spominju se još Ardijeji, Labeati, Daorsi i Piceni) imali su raznolike ribarske brodove koje su pri neprijateljevom napadu pretvarali u gusarske ili ratne (*liburnica navis*: *lembul*, *paros*, *lembos* i *liburna*).[27]

Narodnosne zajednice koje su obitavale na prostorima današnje Bosne, Korduna i Banovine (Kolapljani) bavile su se rudarstvom, dok su metalurške vještine dokazane i kod drugih. Izrađivali su predmete od bakra, bronce i željeza (oruđe i oružje: zakrivljeni bodež, kratki mač, knemide te više tipova kaciga), a izrađivali su i predmete od plemenitih metala, zlata i srebra (Srebrenica). Veliku važnost kod stočarskih zajednica imala je sol. Iliri, osim što su je kopali iz kontinentalnih ležišta, znali su je dobivati i iz slane vode. Slani izvori bili su glavni razlog vječ-

24 ČERMOŠNIK 1958., str. 147-151; STIPČEVIĆ 1989., 64-75, 90-98, WILKES 1992., str. 219-220, 227-231.
25 STIPČEVIĆ 1989., 106-126; WILKES 1992., str. 220-222.
26 STIPČEVIĆ 1989., str. 75-85; SUIĆ 2003.; BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2007. i veći dio citirane literature; BARBARIĆ 2010., str. 56-57.
27 STIPČEVIĆ 1989., str. 99-105; KOZLIČIĆ 1990.; MIHOVILIĆ 1992., str. 67-78.
28 STIPČEVIĆ 1989., str. 112-117; WILKES 1992., str. 223-224; MATIJAŠIĆ 2009., str. 36.

nim ratovima između Autarijata i Ardijeja. Među njihove izuzetne vještine valja spomenuti i proizvodnju stakla čija je upotreba najčešće bila dodatni element ukrasnim predmetima (perle od staklene paste na lukovima fibula).[28]

Ilirska plemena su se prostorom koji su zauzimali nametali europskoj trgovini između Sredozemlja i Egejskog bazena i središnje Europe. Dolinama rijeka i gorskim prijevojima preko Dinarida kolala je roba, ali i ljudi i ideje, presudni za daljnji povijesni tijek. Našim je prostorima prolazio tzv. Jantarski put kojim je ta dragocjena i vrlo tražena roba kolala između njezinih nalazišta na sjeveru Europe (obala Baltika) do Egejskog bazena. Putovi su dijelom doticali obalu, a dijelom su koristili kopnene pravce. Plemena vezana uz more, osim trgovinom, bavila su se i gusarstvom koje je postalo jedan od načina privređivanja. Koristili su brze male brodice pogodne za brze napade na italske i grčke trgovačke brodove, pa i na same grčke gradove. Iliri počinju kovati vlastiti novac početkom 4. stoljeća pr. Kr. (srebrni novac iz grada Damastiona), dok se na prostoru današnje Albanije novac kuje stoljeće kasnije. Daorsi i Labeati novac kuju od 2. stoljeća pr. Kr., a Peonci od 4. stoljeća pr. Krista. [29]

O razvoju društvenih struktura među domorodačkim stanovništvom u dugomu vremenskom razdoblju raspolažemo arheološkim materijalom, antičkim izvorima i epigrafskim spomenicima. Prema fragmentiranim i svakako nedostatnim podatcima možemo govoriti da su ilirska plemena bila organizirana po rodovima (dekurijama) i bratstvima. Savez bratstava činio je pleme. Dekurija ili rod se većinom sastojao od 150 do 200 ljudi. Zemlja je bila vlasništvo bratstva i nije se dijelila obiteljima nego rodovima. Broj bratstava razlikovao se po veličini teritorija i broju članova plemena, a mogao je biti određen i organizacijskom strukturom plemena. Tako 12 bratstava nalazimo kod Liburna i Hitmita, ali i kod Peuketa iz južne Italije. Na čelu bratstva stoji *princeps*; u tom su svojstvu bili i članovi plemenskog vijeća. Na čelu ovog stajao je *praepositus*. Prema nekim antičkim izvorima, kod nekih su ilirskih plemena (spominju se Ardijejci i Dardanci) postojali robovi, a kod nekih je društvena struktura bila uređena po matrijarhalnoj osnovi: za Liburne Pseudo-Skilak kaže da njima vladaju žene.[30]

Kod narodnosnih zajednica pratimo razne pogrebne običaje. Većina plemena svoje su pokojne pokapali pod humkom zajedno s grobnim prilozima. Iznimka su bili Histri koji su spaljene ostatke svojih pokojnika spremali u urne, a urne polagali u grobove. Pokojnici su bili položeni u zemlju u ravnom ili skvrčenom položaju (Liburni). Dokumentiran je i ukop ispod podova kuća (Donja Dolina).[31]

Sva ilirska plemena imala su mnogobožačku religiju. Na sjeveru prevladava kult Sunca, u srednjoj Dalmaciji kult Mjeseca, a na jugu kult zmije. Imali su veliki broj bogova, od kojih su neki poznati samo lokalno. Kod Histra su poznati: *Eia, Melosocus, Boria, Iria*. Kod Liburna: *Anzotica* koja se podudara s rimskom Venerom, te božica *Ica* kojoj je podignut spomenik u Plominu, pa još *Iutossica, Latra i Sentona*. Glavni bog Japoda bio je *Bindus*, zaštitnik izvora i voda, a povezuje se s rimskim Neptunom. *Armatus* je bio lokalni bog rata u Dalmaciji. Nadalje su ilirski bogovi: *Terminus* kao zaštitnik međa; *Tadenus* poistovjećen s Apolonom; *Medaurus*, zaštitnik grada Rhizona (danas Risan) bio je vjerojatno bog liječništva. Na jugu ilirskog područja poznat je božanski zmijski par *Dracon i Draccena*. Kao kod Rimljana, štovali su se Silvan i Dijana. Silvan se smatrao božanstvom livada, zaštitnikom pastira i stada, dok je Dijana bila božicom lova i divljači. Silvan se često na reljefima prikazivao kao antropomorfni lik božanstva, koji svira

29 STIPČEVIĆ 1989., str. 118-126; WILKES 1992., str. 224-226; BAKARIĆ – KRIŽ – ŠOUFEK 2006.; BARBARIĆ 2010., str. 57-60. O trgovini i razmjeni u prapovijesti Hrvatskog prostora vidi: MIHALIĆ (ur.) 2006.

30 KNEZ 1978., str. 1-4, 143-148; MIRDITA 1981., str. 203-246; STIPČEVIĆ 1989., str. 127-131; WILKES 1992., str. 236-238.

31 DRECHSLER-BIŽIĆ 1987., str. 426-429; BATOVIĆ 1987., str. 355-358; GABROVEC-MIHOVILIĆ 1987., str. 293-339; STIPČEVIĆ 1989., str. 178-188; WILKES 1992., str. 241-253; MIHOVILIĆ 2001.; BARBARIĆ 2010.

frulu a oko njega igraju u kolu tri ili četiri nimfe (broj nimfi je varirao od reljefa do reljefa). U ilirskoj mitologiji se navodi da su nimfe naseljavale planine i prostore oko potoka, i da su obitavale duboko u šumama. Na poluotoku Pelješcu istraženo je jedinstveno spiljsko svetište gdje su se održavale obredne gozbe i ostavljali darovi, a rt Ploča kraj Rogoznice, poznat kao *promontorium Diomedis*, predstavlja ostatke svetišta koje su između 4. i 1. st. pr. Kr. posjećivali pomorci cijelog Sredozemlja.[32]

Sredinom 2. st. pr. Kr. gotovo cijeli teritorij koji su nastanjivali Iliri i narodi s kojima ih dovodimo u vezu ulazi u interesnu zonu Rimljana. Ilirsko ime je izgubilo značenje etničke pripadnosti te se pretvorilo u zemljopisni pojam.[33] Nakon više napada, opsada, bitki, Rimljani su pokorili domorodačko stanovništvo koje se s vremenom, većim ili manjim intenzitetom romaniziralo. Iako su i prije naši krajevi bili u doticaju s civilizacijom, ponajprije onom grčkom, rimskim osvajanjem hrvatske su zemlje definitivno ušle u povijest.

32 STIPČEVIĆ 1989., str. 144-158; MIHOVILIĆ 2001.; BILIĆ DUJMUŠIĆ 2002., str. 485-497; FORENBAHER – KAISER 2003.; KUKOČ 2009.; BARBARIĆ 2010., str. 57.
33 MATIJAŠIĆ 2009., str. 33.

GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE I NASELJAVANJE ZAPADNOG ILIRIKA

IGOR BORZIĆ

Teritorijalno poimanje Ilirika prošlo je dug put od ranoantičkog označavanja etnički izvorne postojbine Ilira na južnojadranskom prostoru pa sve do kasnoantičkih pojmova *Illyricum occidentale* i *orientale* kojima su označavani opsegom golemi alpsko-jadransko-panonsko-balkanski teritoriji različitih administrativnih jedinica Rimskog Carstva.[1] S obzirom na taj slijed, ali i povod teksta, zapadnim Ilirikom će malo slobodnije biti shvaćeni prostori na kojima se danas rasprostire Republika Hrvatska i neposredne okolice, a koje su Rimljani tijekom nekoliko stoljeća svoje ekspanzivne politike prvo osvojili, a zatim i kolonizirali.[2] Riječ je o prostoru kojeg se, prvenstveno prema prirodnim odlikama, može promatrati kroz tri zasebne i različite cjeline, priobalnu jadransku, planinsku dinarsku i nizinsku panonsku, na kojima su principi i dinamika naseljenosti u rimsko doba, osim prirodnim, bili uvjetovani i drugim, ljudskim čimbenicima. Upravo je njihov međuodnos zaslužan što je geografija prostora podložna promjenama, o čemu se u velikoj mjeri podatci crpe iz brojnih navoda antičkih pisaca, ali i topografskih istraživanja terena.

Regija za kojom je, zbog njezinog položaja i strateške atraktivnosti, Rim najranije pokazao interes i o kojoj antički pisci najviše govore, svakako je bila ona jadranska.[3] Prostorno je čine dva dijela, prvi s čitavim istočnojadranskim arhipelagom i primorskom stranom priobalnog planinskog niza,[4] te drugi smješten s njegove zagorske strane. Posve je logično da su se zbog tipičnoga mediteranskog reljefa i klime primorskog dijela obilježenog vrlo razvedenom obalom, krškim i rijetko gdje većim obradivim površinama, te ne pretjerano gustom hidrografskom mrežom[5] formirale izolirane naseobinske zone koje su iskorištavale sve prirodne i strateške

1 Literatura o širenju ilirskog imena je velika te se temelji na proučavanju antičkih literarnih izvora. O tome s literaturom u: SUIĆ 1976., 179-196; Oxford Classical Dictionary 1976., str. 541.

2 Povijesno najbliže tome odgovara Ilirik u trenutku neposredno pred njegovu podjelu na dvije rimske provincije, Dalmaciju (*Illyricum Superius*) i Panoniju (*Illyricum Inferius*), iz kojih je izuzeta Istra kao novopridodani dio X. italske regije, što se dogodilo nedugo nakon velikoga Batonovog ustanka 6. – 9. godine. Tada on obuhvaća prostor od toka rijeke Dunav u istočnoj Austriji i Mađarskoj na sjeveru te od Istre do rijeke Drim na jugu. O tome: WILKES 1969., str. 57-79; FITZ 1988., str. 13-25.

3 Dugu povijest obraćanja pozornosti antičkih pisaca na istočnojadransku obalu vidjeti u: KOZLIČIĆ 1990. O prodoru rimskih interesa na isti prostor od 3. st. pr. Kr. nadalje vidjeti u: WILKES 1969., str. 29-77; MATIJAŠIĆ 2009., str. 87-216.

4 Upravo priobalni planinski niz jest specifičnost ove obale, a njega, s manjim i kraćim uzvišenjima, najbolje predstavljaju planine Biokovo, Mosor, Kozjak, Velebit i Učka.

5 Hidrografska mreža ovog dijela jadranske regije predstavljena je s malobrojnim, ali životno važnim rijekama s tokovima okomitog smjera u odnosu na pružanje obale, zbog čega im je kroz čitavu povijest posebno bila izražena komunikacijska uloga na relaciji obala–unutrašnjost. Gledano s jugoistoka k sjeverozapadu to su rijeke Neretva (*Naron*), Cetina (*Nestos/Hippus*), Jadro (*Salon*), Krka (*Titius*), Zrmanja (*Tedanius*), Raša (*Arsia*), Dragonja (*Argaone*), Mirna (*Ningus*) te mnogi drugi manji tokovi.

pogodnosti mikrolokacija. Gotovo se kao po kanonu svi ti uvjeti mogu iščitati na mjestima najranijeg utemeljenja raznovrsnih rimskih naselja, prvotnih vojno-trgovačkih punktova, a zatim i značajnih civilnih središta različitih administrativnih statusa u kojima je novodoseljeno italsko stanovništvo pronašlo svoj gospodarski interes: *Epidaurum* (luka – Konavosko polje), *Narona* (luka – plovna rijeka i plodna dolina Neretve), *Issa* (luka), *Salona* (luka – rijeka Jadro – Kaštelansko-splitsko polje – Kliški prijevoj), *Scardona* (luka – plovna rijeka Krka), *Iader* (luka – plodno zaleđe – lagan kontakt s unutrašnjošću), *Senia* (luka – prijevoj Vratnik), *Tarsatica* (luka – rijeka Rječina), *Pola* (luka – plodno zaleđe), *Parentium* (luka – plodno zaleđe) i druga.[6] Većina tih naselja već su u predrimsko vrijeme bila važna središta, no sada postaju dugotrajni nositelji razvoja čitave istočnojadranske obalne zone, odnosno žarišta romanizacije puno šireg prostora. Kroz njih su tekli impulsi uzdizanja domorodačkih i novonastalih rimskih naselja smještenih na pogodnim položajima u važna i respektabilna administrativno-gospodarska središta manjih regija, npr. unutrašnje Dalmacije (*Promona*, *Rider*, *Novae*, *Aequum*, *Tilurium*) i Liburnije (*Flanona*, *Arba, Apsorus, Crexa, Aenona, Argyruntum, Asseria, Varvaria*, *Burnum* i dr.), zbog polja i rijeka perspektivne Japodije (*Arupium*, *Ancus*, *Ausancalio*), Istre (*Nesactium*) i dublje položene dinarske regije. Također, zbog rimske kolonizacije ove zone nastaju čitave mreže – za rimsku civilizaciju specifičnih vrsta naselja – tzv. vila rustika i pagusa, koja su s obzirom na svoje uglavnom gospodarsko usmjerenje uvelike intenzivno privodila velike površine poljoprivrednim kulturama, a time se i znatno promijenio kulturni pejzaž jadranske regije (npr. Barbariga, uvala Verige na V. Brijunu, Červar – Porat, Caska na otoku Pagu, Muline na otoku Ugljanu, Lumbarda na Korčuli, Polača na Mljetu i dr.).[7]

Vrlo sličan razvoj naseljenosti u rimsko doba bilježi i druga regija zapadnog Ilirika, panonska, određen, naravno, tamošnjim geografskim specifičnostima. Naime, osnovu ovog dijela panonskog prostora čine na zapadu brdoviti, a na istoku nizinski tereni kojima na promatranom dijelu rasprostiranja osnovni pečat daju tri egzistencijalno važne rijeke, Sava (*Savus*), Drava (*Dravus*) i Dunav (*Danuvius*), upotpunjene brojnim manjim pritocima (npr. Mura, Kupa, Bosut i dr.). Njihovi plovni tokovi s ostalim reljefnim odrednicama (planinsko-brežuljkasti alpsko-zagorski zapadni dio te na istoku izolirane brdske površine Bilogore, Psunja, Papuka i Krndije) u kombinaciji s relativno blagom kontinentalnom klimom, oduvijek su isticale ovaj prostor kao vrlo atraktivan i perspektivan što svjedoči brojnost ovdje naseljenih domorodačkih naroda i plemena.[8] No, procesi naseljavanja Panonije tijekom čitavog trajanja rimskog vladanja su, osim pogodnim prirodnim uvjetima, uvelike bili uvjetovani i njezinom novonastalom strateškom vrijednošću, odnosno činjenicom da se sjeverna granica širenja rimske države na ovom potezu zaustavila na toku rijeke Dunav i time Panoniju istakla kao prvu liniju rimske obrane.[9] U takvoj konstelaciji odnosa nije iznenađujuće što već od prvih trenutaka osvajanja na prijelazu era postupno dolazi do velikih promjena u geografiji Panonije prouzrokovanih neprestanom prisutnošću rimskih legija i ostalog interesnog stanovništva, a time i prodora rimske civilizacije. Vrlo brzo se razvija sustav brojnih cestovnih komunikacija koje panonska središta povezuju s Akvilejom i istočnojadranskim krajem,[10] ali i vojnog iskorištavanja svih strateški potencijalnih točaka kao, primjerice, na zapadu Siscije na križanju cesta na rijeci Kupi (*Colapis*),[11] te posebno na istočnomu podunavskom, graničnom prostoru Murse (Osijek) na pri-

6 SUIĆ 2003.

7 BEGOVIĆ – SCHRUNK 2002., str. 113-130; BEGOVIĆ – SCHRUNK 2003., str. 95-112.

8 Neki od najvažnijih panonskih naroda jesu Kolapljani (*Colapiani*), Varciani, Oseriati (*Oseariates*) i Breuci (*Breuci*) u Posavini, Sereti, Sirapili, Jasi (*Iasi*) i Andeziti (*Andizetii*) u Podravini, Amantini (*Amantini*) i Kornakati (*Cornacates*) u Podunavlju, keltski Taurisci i Skordisci te još čitav niz ostalih. STRABON, Geo. 7,5,3; PLINIJE STARIJI, Nat. hist., III, 147-148.

9 *...protulique finies Illyrici ad ripam fluminis Danuxii* (Mon. Ancyr. V, 44-47). O osvajanju Panonije u: MOCZY 1974.; MATIJAŠIĆ 2009., str. 147-216.

10 GRAČANIN 2010., str. 9-69.

11 RADMAN-LIVAJA 2005.

jelazu preko rijeke Drave, te Teutoburga (Dalj), Kornaka (Sotin) i Kukcija (Ilok) na preglednim gredama nad Dunavom i drugo.[12] Zbog novonastalog tržišta u Panoniji nastaju nova naselja, odnosno razvijaju se već postojeća civilna,[13] koja su svoj, prema arheološkim nalazima, intenzivan prosperitet temeljila na različitim osnovama, bilo prema dobromu trgovačkom položaju te iskorištavanju različitih prirodnih resursa, rudnih i termalnih izvora, glinenih naslaga, ili pak po obradivoj zemlji zbog koje se ova regija u izvorima i navodi kao *glandifera Pannonia*.[14]

Između ovih dviju, strateški i gospodarski perspektivnih, nalazila se treća središnja, dinarska regija. Kao i u ranijim slučajevima i kod nje se jasno raspoznaje da su naselja nicala ovisno o prirodnim uvjetima prostora, no u ovom je slučaju, nakon rimskog osvajanja, ono krenulo u nešto drukčijem smjeru.[15] Naime, osnovne geografske odrednice dinarske regije, odnosno dosta surovi klimatski uvjeti na pretežito planinskom reljefu ispresijecanom rijetkim poljima i posebno važnim riječnim tokovima crnomorskog sljeva, Unom (*Oeneus*), Sanom, Vrbasom (*Ourpanus*), Bosnom (*Bathinus*) i Drinom (*Drinus*), učinili su je, uvjetno rečeno, izoliranom, zbog čega su dinamika i promjene u naseljenosti bile nešto usporenije no u susjednim regijama. S obzirom na nužnost povezivanja jadranskog i panonskog dijela rimske države, nije iznenađujuće što se taj proces najbolje i najranije prati upravo u dolinama navedenih rijeka, uz koje su tekle osuvremenjene cestovne komunikacije na kojima se razvijaju naselja različitih karaktera.[16] Ovisno o tome u njima svoj interes nalaze i pripadnici još uvijek dosta tradicionalnoga domorodačkog stanovništva i doseljenici različitih domena djelovanja. Neka od tih naselja jesu *Diluntum* i *Delminium* na južnom dijelu regije, zatim *Baloie, Salvium*, *Castra* i *Bistue Nova* na trasi koja završava putnom postajom *Servitium* (Bosanska Gradiška) na ušću rijeke Vrbas, te *Aquae S.* (Ilidža kod Sarajeva) i Doboj u dolini Bosne. Interes Rima za ovom regijom bio je vezan uz još jedan resurs, a to je bilo rudno bogatstvo,[17] zbog koga je, između ostalih, i nastala snažna naseobinska zona u srebreničkom kraju (*Domavia* i *Mun. Malvesiatium*), kroz koji je prolazila još jedna komunikacijska linija između sjevera i juga Ilirika.

Dakle, u odnosu geografije i naseljavanja predstavljenog dijela zapadnog Ilirika očito je postojanje prostorne raznolikosti, ali i jednoličnog prilagođavanja cjelokupnog stanovništva osnovnim prirodnim uvjetima. No ipak, dolaskom rimske vlasti učinjene su određene intervencije koje su postupno preoblikovale "domorodački" okoliš u onaj "romanizirani", čitljiv kroz nastanak brojnih novih i preoblikovanje mnogih starih naselja sa svojim zemljištem, kroz fizički uređene teritorijalne odnose, razvijene cestovne mreže te, naposljetku, i po krajnjoj iskoristivosti resursa u kojima, u konačnici, i leži sama inicijativa rimske ekspanzije koja je prouzročila ove promjene u geografiji prostora.

12 Osnovne podatke o lokalitetima na hrvatskom dijelu dunavskog limesa moguće je vidjeti na http://www.dunavskilimes-amo.com.hr/lokaliteti.html. Općenito o limesu u: VISY 2003.

13 Iznimno je velik broj urbanih središta na prostoru Panonije, a na prostoru omeđenom rijekama Dravom, Savom i Dunavom svojom se važnošću ističu *Poetovio* (Ptuj), *Municipium Andautonia* (Ščitarjevo), *Colonia Flavia Siscia* (Sisak), *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), *Municipium Iasorum* (Daruvar), *Marsonia* (Slavonski Brod), *Colonia Aelia Mursa* (Osijek), *Colonia Aurelia Cibalae* (Vinkovci), *Sirmium* (Sremska Mitrovica) i dr. O njima u: Pannonia I-II, 2003./2004.

14 PLINIJE STARIJI; Nat. hist., III, 147 (prijevod: žitonosna Panonija).

15 Rimsko osvajanje ovog prostora ponajviše je povezano s onim jadranske regije s koje su i kretali prvi prodori u ovaj dio dalmatinske zemlje. WILKES 1969., str. 29-77; BOJANOVSKI 1988., str. 22-74.

16 PAŠALIĆ 1960.; BOJANOVSKI 1974.; BOJANOVSKI 1988.

17 ŠKEGRO 1999., 17-138.

Natpis o gradnji bedema, Jader

ORGANIZACIJA·UPRAVE· RIMSKE·PROVINCIJE·DALMACIJE· PREMA·NATPISNOJ·GRAĐI

MIROSLAV·GLAVIČIĆ

Nakon što su Rimljani godine 9. po. Krista ugušili ustanak Batona (*bellum Batonianum*) "rimski je orao, nakon stoljetnih bitaka, svojim krilima pokrio golemo novo područje".[1] Vjerojatno zbog ranijih loših iskustava u upravljanju golemim prostorom, ali i zbog strateških razloga reorganizirana je provincija Ilirik koja je geografski i administrativno podijeljena na dvije manje. U južnom je dijelu formirana provincija Gornji Ilirik (*Superior provincia Illyrici*), pod nazivom *Dalmatia*, a u sjevernom dijelu provincija Donji Ilirik (*Inferior provincia Illyrici*), koja se naziva *Pannonia*. O organizaciji i upravi rimske provincije Dalmacije postoji malo podataka u historiografskim djelima,[2] međutim, proučavanjem poznate nam epigrafske građe, napose natpisa javnoga karaktera, doznajemo dragocjene podatke o odnosima i utjecaju središnje carske vlasti na politička i društvena zbivanja u provinciji, o aktivnostima provincijskih namjesnika na uspostavi, organizaciji i kontroli rimske vlasti u provinciji, o institucijama i formi upravljanja peregrinskim zajednicama te, što je osobito važno, o ustroju i funkcioniranju uprave autonomnih gradskih općina, budući da su, zapravo, kolonije i municipiji bili temelj rimske uprave i nositelji gospodarskog i kulturnog razvitka u provinciji.

Odlučujuću ulogu u pacifikaciji provincije i održavanju reda i stabilnosti imala je rimska vojska, čije su udarne snage u Dalmaciji činile dvije legijske postrojbe (*legio VII* i *legio XI*), potpomognute nizom pomoćnih pješačkih (*cohortes*) i konjaničkih (*alae*) postrojbi.[3] Legije su bile stacionirane u stalnim legijskim logorima (*castra*), izgrađenim na pomno odabranim strateškim mjestima, i to VII. legija u Tiluriju[4] i XI. legija u Burnu[5], odakle su kontrolirali komunikacije u unutrašnjosti i nadzirali prijelaze preko rijeke Cetine (*Hippus f.*) i Krke (*Titius f.*). Pomoćne su čete bile smještene u kastelima (*castella*), izgrađenim u blizini legijskih logora ili na drugim strateškim mjestima (*Promona, Magnum*, *Andetrium*, *Bigestae*). Tako je stvoren sustav rimskih vojnih utvrda (tzv. delmatski limes) s ciljem održavanja trajnog mira i nadzora autohtonog stanovništva u unutrašnjosti, odnosno zaštite rimskih kolonija i relativno uskoga romaniziranog područja priobalja od mogućih upada ratobornih naroda iz unutrašnjosti (Delmati). Budući da nakon gušenja ustanka Batona u provinciji nisu zabilježene nikakve neprilike s autohtonim stanovništvom, poduzete su sigurnosne mjere pokazale iznimnu učinkovitost. Vojska je

1 ZANINOVIĆ 1966., str. 33.

2 Budući da su se ratna događanja preselila na granicu uzduž panonskog limesa, rimskim historiografima provincija Dalmacija više nije bila u središtu zanimanja.

3 *Ala Pannoniorum*; *ala Parthorum, Cohors III Alpinorum equitata*, *Cohors I Bracaraugustanorum*, *Cohors II Cyrrhestarum*, *Cohors XI Gallorum*, *Cohors I Liburnorum*, *Cohors I Lucensium equitata*, *Cohors I Campana (Campanorum) voluntariorum civium Romanorum*, *Cohors VI voluntariorum civium Romanorum* i *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum,* nazivi su pomoćnih postrojbi (*auxilia*) čiji je boravak u Dalmaciji potvrđen natpisnom građom.

4 O Tiluriju, logoru VII. legije, i recentnim arheološkim istraživanjima usp.: SANADER –TONČINIĆ 2010., str. 33-53, gdje je navedena i ostala relevantna literatura o lokalitetu.

5 O Burnu, logoru XI. legije, i recentnim arheološkim istraživanjima usp.: MILETIĆ 2010., str. 113-141, gdje je navedena i ostala relevantna literatura o lokalitetu.

u Dalmaciji izvršila svoju glavnu zadaću, međutim, ona je zbog blizine bila i strateška vojna pričuva za Italiju, koju je mogao zloupotrijebiti provincijski namjesnik, budući da su sve vojne postrojbe u provinciji bile pod njegovim izravnim zapovjedništvom. To se dogodilo godine 42. kada je namjesnik *L. Arruntius Furius Camillus Scribonianus,* pod formom obnove Republike i uz potporu Senata trebao svrgnuti cara Klaudija.[6] Međutim, navodno zbog loših znamenja, legionari su se pobunili i otkazali prisegnutu vjernost. Pobuna nije uspjela, Skribonijan je pobjegao na Isu, gdje je kasnije ubijen. Za iskazanu lojalnost Klaudije je VII. i XI. legiji dodijelio počasni naziv *Claudia Pia Fidelis.*[7] Godine 60. Tilurij je napustila VII. legija, koja je prešla u Viminacij na Dunavu, a godine 68. Burn napušta XI. legija, koja prelazi u Italiju gdje sudjeluje u borbama između Otona i Vitelija, i potom u Germaniju. Zamjenjuje ju *legio IV Flavia Felix*, koja u Burnu boravi do godine 86. kada je premještena u Singidun u Meziji. Njezinim odlaskom Dalmacija postaje *provincia inermis*, što ne znači da provincija ostaje bez vojnih postrojbi, odnosno sigurnost su otada do otprilike sredine 3. st. jamčile *cohortes III Alpinorum*, *I Belgarum* i *VIII voluntariorum civium Romanorum*. Nakon odlaska pomoćnih postrojbi za sigurnost područja brinuli su se *beneficiarii consulares*, čije su postaje (*stationes*) bile razmještene duž važnih prometnica i na njihovim raskrižjima.[8]

Vrhovnu upravnu, vojnu i sudbenu vlast u provinciji imao je namjesnik, čija je službena titula glasila *legatus Augusti pro praetore provinciae Dalmatiae*. Namjesnik je vodio provincijsku upravu tako da je striktno provodio politiku cara koji ga je imenovao na neodređeno vrijeme,[9] odnosno on je bio glavna spona između središnje carske vlasti u Rimu i stanovništva provincije kojom je upravljao. U Saloni, glavnom gradu provincije, nalazio se ured namjesnika (*officium consularis*), gdje rade službenici i drugo pomoćno osoblje koje namjesniku pomaže u vođenju provincijske uprave. Glavni zadatci namjesnika bili su osiguranje trajnog mira u provinciji, uredna naplata poreza i vođenje sudskih parnica u slučajevima koji su nadilazili nadležnosti municipalnih vrhovnih magistrata, odnosno rješavanje sporova među peregrinima[10]. Iznimno je bila važna namjesnikova uloga u organizaciji i promicanju štovanja carskoga kulta na provincijskoj i pokrajinskoj razini.

U literarnim i epigrafskim izvorima potvrđeno je djelovanje više od pedeset namjesnika provincije Dalmacije,[11] među kojima se, sudeći prema epigrafskim svjedočanstvima,[12] svojom aktivnošću posebno ističe nekolicina prvih, koji su tijekom 1. st. nakon Kr. trudom i organizacijskim sposobnostima udarili čvrste temelje višestoljetnoj rimskoj vlasti u provinciji Dalmaciji. Prije svih to je djelovanje Publija Kornelija Dolabele (*P. Cornelius Dolabella*), koji

6 U povijesti je ovaj događaj ostao zabilježen kao "Skribonijanova pobuna". CAMBI 2009., str. 63-79.

7 Otada se na epigrafskim spomenicima kao službeni nazivi ovih legija pojavljuju kratice *leg. VII CPF*, odnosno *leg. XI CPF*.

8 ZANINOVIĆ 2007., str. 181-184; MATIJEVIĆ 2012., str. 67-82.

9 To znači da je provincijski namjesnik prije svega bila osoba od careva punog povjerenja, koji je obnašanje ove prestižne funkcije zaslužio svojom vjernošću i vojničkom sposobnošću. Bio je izravno podložan caru koji ga je imenovao ili posebnom carevom legatu.

10 Namjesnikova odluka bila je konačna i na nju se nije moglo žaliti, osim ako bi rimski građanin bio osuđen na smrt.

11 JAGENTEUFEL 1958.; WILKES 1969., str. 78-87, 442-450; MATIJAŠIĆ 2009., str. 190-195.

12 Natpisna građa na kojoj je dokumentirana aktivnost provincijskih namjesnika relativno je brojna, međutim, ovdje ćemo se osvrnuti samo na sadržaj pojedinih natpisa koji otkrivaju glavne smjernice u organizaciji rimske vlasti i načinu upravljanja provincije, za koji u određenom kontekstu procijenimo da ih je važno naglasiti.

dužnost namjesnika provincije Dalmacije preuzima krajem Augustove i početkom Tiberijeve vladavine (godine 14.) i obnaša je do godine 20.[13] Iako je moguće da Dolabela nije bio prvi namjesnik Dalmacije,[14] brojnost spomenika sa spomenom njegova imena posvjedočuje da je on tijekom svoga sedmogodišnjeg namjesništva bio najzaslužniji za organizaciju i kasniju stabilnost provincijske uprave. Sukladno Augustovoj politici trajne uspostave mira i potpune kontrole netom pacificirane provincije, koju nastavlja i Tiberije, ponajprije iz strateških, a potom i iz prometnih i gospodarskih razloga, u doba Dolabelina namjesništva sagrađeno je pet magistralnih cesta[15] koje su povezale Salonu, glavni grad provincije u kojem je bilo ishodište cestovne mreže (*caput viae*), i priobalje s unutrašnjošću provincije i panonskim prostorom. O njihovoj planskoj izgradnji svjedoče natpisne ploče (tzv. solinski natpisi), koje su bile donesene iz Salone i kao spolije uzidane u zvonik splitske katedrale. Na njima je zapisano da su prema nalogu cara Tiberija godine 16./17. u doba namjesništva Publija Kornelija Dolabele vojnici VII. i XI. legije sagradili ceste: *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* i *via Gabiniana ab Salonis Andetrium*.[16] Posve je sigurno da su graditelji i ostalih triju cesta (*a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium, ad Bathinum flumen* i *ad imum montem Ditionum Ulcirum*), koje su dovršene godine 19./20., bili vojnici istih legija, premda to na natpisu nije izrijekom navedeno.[17] Budući da su na natpisima zabilježene i dužine izgrađenih cesta u rimskim miljama, suvremenom čovjeku mora biti fascinantan podatak da je već početkom 1. st. po. Krista kroz veoma nepristupačne planinske krajeve i primjenom primitivnih građevinskih sredstava sagrađeno nešto više od 550 milja[18] rimskih cesta![19]

13 Na natpisu *CIL* III, 1741 iz Epidaura navodi se da je Dolabella bio *leg(atus) pro pr(aetore) divi Augusti et Ti(berii) Caesaris Augusti*. Navod da je bio "legat Božanskog Augusta" znači da mandat provincijskog upravitelja započinje prije Augustove smrti u Noli godine 14., 19. augusta, i obnaša ga tijekom ranih godina Tiberijeve vladavine, nastavljajući u kontinuitetu politiku sustavnog administrativnog uređenja netom osnovane provincije. Godine 21. Dolabela se vraća u Rim, a godine 23./24. postaje namjesnik Prokonzularne Afrike. RENDIĆ–MIOČEVIĆ 1964., str. 338-347.

14 Moguće je da je prvi namjesnik provincije Dalmacije od godine 9. do 12. bio *C. Vibius Postumus*, kojega *Velleius Paterculus* (2, 116, 2) u opisu panonsko-delmatskog ustanka naziva *praepositus Dalmatiae*. Nije posve pouzdano je li *L. Aelius Lamia* od godine 12. do 14. bio namjesnik u Dalmaciji ili u Panoniji. WILKES 1969., str. 81-82, 442; MATIJAŠIĆ 2009., str. 190-191.

15 Ceste su omogućavale brzo prebacivanje vojnih snaga da bi se suzbili mogući neredi i druga krizna stanja u netom pacificiranoj provinciji ili radi zaštite granice Carstva, koja je bila pomaknuta na Dunav. Ceste su imale vitalno značenje za gospodarstvo, pri čemu valja naglasiti važnost iskorištavanja rudarskih potencijala u središnjoj i istočnoj Bosni, gdje se ispiralo zlato i kopala ruda iz koje se dobivalo srebro, olovo i željezo.

16 *CIL* III, 3198a = 10156a + 3200: [*Ti*(*berius*) *C*]*aesar Divi Augusti f*(*ilius*) / [*Aug*]*ustus imp*(*erator*) *pont*(*ifex*) *max*(*imus*) / [*trib*(*unicia*)] *potest*(*ate*) *XIIX co*(*n*)*s*(*ul*) *II* / [*viam*] *a colonia Salonitan*[*a*] / [*ad f*]*in*[*es*] *provinciae Illyrici* / [- - -] / *cuius viae millia pasuum sunt* / *CXVII munit per vexil*(*l*)*arios* / *Leg*(*ionum*) *VII et XI* / *item viam Gabinianam* / *ab Salonis Andetrium aperuit* / *et munit per Leg*(*ionem*) *VII*.

17 *CIL* III, 3201 = 10159 + 3198b = 10156b: [*Ti*(*berius*) *C*]*aesar Divi Augusti f*(*ilius*) / [*Au*]*gustus imp*(*erator*) *pontif*(*ex*) *max*(*imus*) / *trib*(*unicia*) *potest*(*ate*) *XXI co*(*n*) *s*(*ul*) *III* / *viam a Salonis ad Hedum castel*(*lum*) / *Daesitiatium per mill*[*i*] *a passuum* / *CLVI munit* / *et idem viam ad Batinum flumen* / *quod dividit Breuc*[*o*]*s Oseriatibus* / *a Salonis munit per mi*[*lli*]*a passuum* / *CLVIII* / *et idem viam* [---] / *munit ad imum montem Ditionum* / *Ulcirum per millia passuum a Salonis LXXVII D* / *P*(*ublio*) *Dolabella leg*(*ato*) *pro pr*(*aetore*).

18 Nešto više od 800 km!

19 Osim spomenutih natpisa postoje još dva natpisa (*Iader: CIL* III, 2908; *Epidaurum*: *ILJug* 636), koji se sadržajno mogu povezati s cestogradnjom tijekom Dolabelina namjesništva. (BOJANOVSKI 1974., str. 18-19).

Skupina tzv. terminacijskih natpisa svjedoči o opsežnim i planskim aktivnostima namjesnika Dolabele i njegovih nasljednika na sređivanju zemljišnih odnosa i o preciznim razgraničenjima teritorija radi određivanja vlasničkih i posjedovnih prava prema načelima rimskoga prava.[20] Izmjera zemljišta i razgraničenja teritorija jamačno su obavljana i prije i nakon Dolabelina mandata,[21] budući da je za potrebe kolonista u novoosnovane kolonije, ili njihovo naseljavanje na teritoriju već postojećih, trebalo izvršiti centurijaciju agera, što je predmnijevalo i radikalne zahvate i zadiranje u ranije postojeće zemljišne odnose i vlasnička prava, i to vjerojatno na štetu municipaliteta nižega ranga ili autohtonog stanovništva.[22] Katastarsku kartu provincije Dalmacije dao je izraditi namjesnik Publije Kornelije Dolabela, koja je po njemu nazvana *forma Dolabelliana.*[23] Naime, na ulomku međaša, čije izvorno mjesto nalaza nije poznato, a danas je izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu, stoji da su međe "obnovljene prema Dolabelinoj karti".[24] Ovdje je važno naglasiti da se namjesnik, čije ime nije sačuvano, pri donošenju svoje odluke o razgraničenju ne poziva na pojedinačnu odluku svoga prethodnika, nego na Dolabelinu kartu (*forma Dolabelliana*), dakle na službeni dokument koji je kao svojevrsni katastar provincije bio pohranjen u tabulariju namjesnikova ureda u Saloni. Prema epigrafskim svjedočanstvima, razgraničenja između teritorija autohtonih peregrinskih zajednica u rimskoj provinciji Dalmaciji počeo je raditi Dolabela, a taj su opsežan i zahtjevan posao nastavili i njegovi nasljednici. Do danas je poznato tridesetak tzv. terminacijskih natpisa s prostora rimske provincije Dalmacije,[25] a najviše ih je pronađeno na prostoru Liburna, koji su kao narod bili konstituirani u sustav teritorijalnih zajednica (*civitates*). Najveća koncentracija terminacijskih natpisa dokumentirana je na prostoru današnjih Ravnih kotara i Bukovice, gdje rimska vlast utvrđuje granice između stanovnika zajednica čija su središta bila *Nedinum*, *Corinium*, *Asseria*, *Ansium*, *Sidrona* i *Alveria*, što prema konvencionalnim tumačenjima indirektno svjedoči da je tu bilo najviše prijepora oko međa, presizanja i, uvjetno rečeno, nametanja volje jače zajednice slabijoj.[26] Moguće je da je "najveći spor" bio oko međe koja je razdvajala teritorij Nedita i Korinjana (*inter Neditas et Corinienses*), budući da je duž sporne granične crte rimska vlast tijekom mandata triju namjesnika (*P. Cornelius Dolabella*, *L. Volusius Saturninus* i *A. Ducenius Geminus*) postavila (koliko je danas poznato) šest terminacijskih natpisa.[27] Objedinjujući podatke sa sačuvanih tzv. terminacijskih natpisa, upoznati smo s načinom utvrđivanja činjeničnog stanja na terenu i donošenja odluke o razgraničenju, pri čemu je razvidno da svi predmeti nisu imali jednaku težinu i da su se u principu rješavali na dva načina: 1. stranke (*civitates*) na zajedničkom sastanku (*ex conventione*) dolaze do nagodbe, ali uvijek u nazočnosti predstavnika rimske vlasti, tj. namjesnik šalje svoje povjerenike (*iudices dati*), ili 2. razgraničenje se obavlja po odluci ili mišljenju namjesnikova predstavnika (*iussu* ili *ex senten-*

20 Budući da su takvi natpisi postavljani kao međaši teritorija autohtonih peregrinskih zajednica (*civitates*), oni su dokaz da je rimska vlast pravnim sredstvima i sustavnim djelovanjem uspostavljala čvrsti nadzor nad cjelokupnim prostorom provincije.

21 Već je August radi lakšeg nadziranja osvojenih prostora i lakšeg provođenja cenza dao izraditi karte svih provincija (*forma provinciae*), a posao adsignacije terena nastavio je i Tiberije, koji je posao izrade karte, odnosno svojevrsnog katastra provincije Dalmacije, povjerio Dolabeli. SUIĆ 1976., str. 99.

22 Na primjer, u doba Tiberija na teritoriju kolonije Narone (*pagus Scunasticus*) naseljeni su veterani VII. legije (*ILJug* 113, 114), a u doba Klaudija, kada je došlo do sekundarne dedukcije veterana u Sikule (*Siculi*), proširen je salonitanski ager.

23 BETZ 1938., str. 34; WILKES 1976., str. 268, br. 26.

24 *ILJug* 874: *iussu legati*] *Aug*(*usti*) *pro p*[*r*(*aetore*)] / [*s*]*ecundum formam Dolabellianam* / *restituit*.

25 WILKES 1976., str. 258-271.

26 Postavljanje međaša najčešće se promatra u kontekstu sukoba oko granice pojedinih zajednica, no valja napomenuti da je postavljanje međaša bilo dio uobičajene procedure koja slijedi nakon katastarske izmjere zemljišta.

27 WILKES 1976., str. 259-262, br. 3- 8.

tia), ali i tada predstavnik vlasti održava prethodni sastanak (*consilio adhibito*) sa strankama u sporu.[28] Konačna je odluka dekret namjesnika (*ex decreto*) nakon čega slijedi njegovo ime s titulom. Na natpisu, naravno, stoji zaključak da su na mjestu postavljanja međaša određene granice između dviju peregrinskih zajednica, čija su imena isto tako obvezno navedena standardnom formulacijom *finis inter ... et ...*[29] Iako je namjesnikova odluka o razgraničenju bila konačna i na njegov pravorijek nije bilo priziva, zabilježen je jedan slučaj revizije ranije odluke. Stranke u sporu bile su Nediti i Korinjani, tj. u doba namjesništva Aula Ducenija Gemina (63. – 69.), vjerojatno zbog nezadovoljstva ranijom odlukom, zatražena je revizija odluke koju je bio donio Dolabela.[30] Postupak razgraničenja je ponovljen, međutim, odlučeno je kao i prvi puta, što je na licu mjesta potvrdio namjesnikov povjerenik (*restituti iussu*). Ta odluka pokazuje i kontinuitet vlasti i pravnu dosljednost, jer mogući bi presedan vjerojatno otvorio niz novih prijepora među susjedima, koji bi mogli eskalirati i izazvati veće sukobe. Spomen istih osoba na različitim natpisima znači da su to bile osobe koje su u ime namjesnika i po njegovu nalogu na terenu utvrđivale činjenično stanje i brinule se za postavljanje međaša.[31] Na prikladnomu vapnenačkom kamenom bloku, koji je bio ugrađen u suhozidnu među,[32] ispisan je tekst odluke, koji je, naravno, sadržavao zaključak da je na tomu mjestu određena granica između teritorija dviju zajednica čija se imena isto tako obvezno navode na natpisu. U slučajevima kada su markacije granice bile prirodne, natpis je mogao biti isklesan u živoj stijeni.[33] Takav veoma zanimljiv slučaj poznat je s Velebita, gdje je na lokalitetu Begovača ponad Kosinjskog Bakovca bila određena granica između japodskih Parentina i liburnskih Ortoplina.[34] Ortoplinima je istodobno bio dopušten i pristup izvoru vode (*aditus ad aquam vivam*), koji se nalazio na teritoriju Parentina, ali točno određenim putom dužine petsto koraka i širine jednoga koraka. U narodu je taj natpis poznat pod nazivom "Pisani kamen"; on i danas stoji *in situ* i nakon otprilike 2.000 godina svjedoči o nastojanjima rimske provincijalne vlasti da u tim, čak i danas, vrlo nepristupačnim vrletima Velebita djeluje kao pravna država i ozakoni vlasničke odnose među zajednicama. Ondje gdje možda sama priroda terena nije bila dostatna markacija, međaši su postavljani na više mjesta duž linije razgraničenja, budući da je granica koju je ozakonila rimska vlast morala biti jasno vidljiva. To dokazuju tri pronađena međaša s istovjetnim tekstom natpisa o razgraničenju između Aserijata i Alverita početkom vladavine cara Vespazijana, tj. u doba namjesništva Marka Pompeja Silvana (69. – 70.).[35]

28 SUIĆ 1976., str. 52.

29 Na primjer *inter Begos et Ortoplinos* (*ILJug* 919), *inter Neditas et Corinienses* (*CIL* III, 2883=9973; *ILJug* 2871), *inter Asseriates et Corinienses* (ČAČE 2003., str. 19-21) i dr.

30 *CIL* III, 2883= 9973, *ILJ*ug 2871; WILKES 1976., str. 260, br. 6.

31 *C. Titius Geminus, princeps posterior leg. VII* izvršio je tijekom Dolabellina namjesništva razgraničenja *inter Neditas et Corinienses* i *inter Asseriates et Corinienses. A. Resius Maximus* i *Q. Aebutius Liberalis* izvršili su u doba namjesništva Aula Ducenija Gemina razgraničenje *inter Neditas et Coriniense.* Na tri istovjetna natpisa o razgraničenju između Aserijata i Alverita navedno je pet osoba, koje su uime namjesnika Marka Pompeja Silvana kao *iudices dati* na licu mjesta (*in re praesenti*) samostalno (*per sententiam suam*) obavile postupak (*determinaverunt*).

32 Iako su međaši najčešće nađeni dislocirani, imajući na umu i geografske osobitosti terena, oni uvelike pomažu da odredimo razgraničenja i teritorije zajednica spomenutih na natpisima.

33 U blizini Karina, nedaleko zaseoka Lacmanović, na živoj stijeni preko koje prelazi kameni suhozid, uklesan je natpis *Finis Nediti*[*nus*]. (WILKES 1976., str. 260, br. 5) Terminacijski natpisi iz Blizne i Bljušćevice također su bili uklesani u stijenu. (BABIĆ 1996., str. 57-62).

34 *CIL* III, 15053; WILKES 1976., str. 258-259, br. 2.

35 *CIL* III, 9938; WILKES 1976., str. 262, br. 11; KUNTIĆ-MAKVIĆ – ŠEGVIĆ 1988., str. 49-52; ČAČE 2003., str. 22-24, br. 3-5.

P. Cornelius Dolabella stolovao je u Saloni gdje je nedvojbeno, s obzirom na njegov politički ugled i autoritet (*vir simplicitatis generosissimae*)[36], aktivno sudjelovao u svakodnevnomu društvenom životu glavnoga grada provincije. To je razlog zbog koga je odlukom gradskoga vijeća Salone imenovan počasnim "petogodišnjim" vrhovnim magistratom (*quattuorvir quinquennalis*). Međutim, budući da zbog svojih redovitih namjesničkih poslova nije mogao obnašati i tu funkciju, imenovan je njegov ovlašteni zamjenik (*praefectus quinquennalis P. Dolabellae*).[37] To je bio *L. Anicius L. f. Paetinas* koji je dužnost ovlaštenog zamjenika počasno izabranoga "petogodišnjeg" vrhovnog magistrata u Saloni obnašao i umjesto Druza Cezara (*praefectus quinquennalis Drusi Caesaris Germanici*).[38] Tijekom Dolabelina namjesništva u Dalmaciji boravi Druz Mlađi (*Drusus Minor*), Tiberijev sin i nasljednik, da se privikne vojničkom životu i stekne naklonost vojske.[39] O njegovom boravku svjedoči natpis s Visa na kojem se čita (prema predloženoj restituciji) da je tamo Druz Cezar, sin Uzvišenog Tiberija i unuk Božanskog Augusta, u godini kada je po drugi put bio designiran za konzula,[40] obavljajući tada i sakralne funkcije pontifeksa i augura, dao izgraditi ili urediti *campus*.[41] Dakle, Druz Mlađi, kao jedan od najviših predstavnika carske obitelji, možda i munificijencijom, sudjeluje u ovomu građevinskom poslu na Visu i tako aktivno participira u promicanju kulta vladajućeg cara i svojega oca Tiberija te radi na vlastitoj promidžbi. Iako je Dolabela na ovom natpisu naveden kao glavni i eponimni magistrat u provinciji kojom upravlja u ime cara,[42] nema dvojbe da je u tom poslu pomagao prijestolonasljedniku Druzu, a što je jamačno povezano s njegovom brigom i nastojanjem da neprestano promiče kult vladajućeg cara Tiberija, prvoga Augusta i carske obitelji na razini provincije i juridičkih konvenata.[43] Neposredno nakon godine 14. u Naroni je postavljena dedikacija Božanskom Augustu.[44] Natpis je isklesan na pravokutnoj bazi koja je vjerojatno bila postament za kip Božanskog Augusta, a budući da je posvetu učinio Dolabela, to znači da je on bio najzaslužniji za podizanje hrama posvećenog kultu rimskih careva (*Augusteum*) u kojem su bili postavljeni kipovi članova julijevsko-klaudijevske dinastije. I u drugim važnijim gradovima rimske provincije Dalmacije podižu se hramovi sa skupinama carskih kipova ili se na javnim mjestima u municipijima podižu počasni spomenici caru i članovima carske obitelji, a u tome aktivno participira i municipalna aristokracija.[45]

36 Velleius Paterculus 2, 125, 5: *Cuius curam ac fidem Dolabella quoque, **vir simplicitatis generosissimae**, in maritima parte Illyrici per omnia imitatus est*.

37 *CIL* III, 14712; BULIĆ 1902., str. 6, br. 3046. *L*(*ucio*) *Anicio L*(*uci*) *f*(*ilio*) / *Paetinati* / *quattuorvir*(*o*) *iure dic*(*undo*) / *quinquennal*(*i*) *prae*(*fecto*) / *quinq*(*uennali*) *Drusi Caesar*(*is*) / *Germanici praef*(*ecto*) / *quinq*(*uennali*) *P*(*ubli*) *Dolabellae* / *pontifici flamini* / *Iuliae Augustae praef*(*ecto*) / *fab*(*rum*) / *praefectur*(*a*) *Phariac*(*a*) / *Salonitan*(*a*).

38 Kao mogući izabrani počasni vrhovni magistrati u Saloni u obzir dolaze dva Tiberijeva sina: Germanik (adoptivni) i Druz Mlađi. Oba su u određenomu povijesnom trenutku bili mogući carevi nasljednici i oba su imali važnu ulogu u povijesnim zbivanjima ranog 1. st. na našim prostorima. GLAVIČIĆ 2009., str. 425-432.

39 Tacitus, *Annales*, 2, 44: "Nec multo post Drusus in Illyricum missus est ut suesceret militiae studiaque exercitus pararet…".

40 Prema predloženoj restituciji, osobito glede navoda da je Druz Mlađi po drugi puta designiran za konzulat, natpis se može datirati u godinu 20. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1952., str. 41-50.

41 *Drusus Caesar T*[*i*(*berii*) *Aug*(*usti*) *f*(*ilio*) *Divi*] / *Augusti nepos co*(*n*)*sul de*[*sign*(*atus*) *iterum*] / *pontifex augur camp*[*um dedit*] / *Publio Dolabella leg*(*ato*) *pro*[*praetore*]. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1952., str. 42.

42 Na kraju natpisa navedeni su ime i titula carskog namjesnika P. Kornelija Dolabele koji je u trenutku postavljanja natpisa još uvijek obavljao službu carskoga namjesnika u provinciji.

43 JADRIĆ – MILETIĆ 2008., str. 75-90.

44 *Divo Augusto* / *sacrum* / *P*(*ublius*) *Dolabella* / *co*(*n*)*s*(*ul*) / *Caesaris Augusti* / *leg*(*ato*) *pro prae*[*tore*]. MARIN 1998., str. 39-41.

45 Ni u kasnijim razdobljima ne izostaje briga municipalnih zajednica oko iskazivanja počasti članovima carske obitelji. Tako je Druzu III. u Enoni bio podignut spomenik s kipom i počasnim natpisom: *Druso Cae*/*sari German*(*ici*) / *Caesaris f*(*ilio*) *Ti*(*berii*) / *Caesaris n*(*epoti*) / *Divi Aug*(*usti*) *pro*(*nepoti*) / [---]. SUIĆ 1969., str. 71, sl. 2.

Posao oko razgraničenja teritorija peregrinskih zajednica nastavili su i Dolabelini nasljednici. Tako su, primjerice, u doba namjesništva Lucija Voluzija Saturnina, koji dužnost provincijskog namjesnika obnaša od prije godine 29. do oko 40., provedena razgraničenja između peregrinskih zajednica u Liburniji,[46] ali i na prostoru Poljica, gdje su određene granice između Onastina i Nerastina te Nerastina i Pituntina.[47] *L. Volusius Saturninus* bio je patron municipija Enone (*Aenona*), gdje su mu bila postavljena čak tri počasna kipa.[48] Njegovo je ime s titulom provincijskog namjesnika zabilježeno i na trima počasnim natpisima iz Argirunta (*Argyruntum*). Na dvama natpisima, koji se odnose na gradnju fortifikacija i povezuju s postizanjem municipalne autonomije, spomenut je car Tiberije, a treći je postavljen u čast carice Livije (*Iulia Augusta*), supruge cara Augusta i majke cara Tiberija, prije njezine divinizacije godine 42.[49] *L. Calpurnius Piso*, koji namjesničku dužnost obnaša oko godine 43., poznat je s terminacijskog natpisa između Nerastina i Pituntina u Poljicima.[50] *P. Anteius Rufus*, namjesnik u Dalmaciji od 50. do oko 54., poznat je s dvaju natpisa koji su u legijskom vojnom logoru u Burnu obilježili neku veću građevinsku aktivnost, te s jednog natpisa iz Salone i Omiša.[51] *A. Ducenius Geminus*, koji je namjesničku dužnost obnašao između 63. i 67. godine, poznat je s terminacijskih natpisa iz okolice Karina,[52] te kao patron Narone[53]. *M. Pompeius Silvanus* bio je namjesnik u Dalmaciji od 67. do 70., njegovo je ime s titulom zabilježeno na natpisu o razgraničenju *inter rem p(ublicam) Asseriatium et rem p(ublicam) Alveritarum*.[54] O aktivnostima namjesnika rimske provincije Dalmacije tijekom sljedećih stoljeća postoje skromna epigrafska svjedočanstva. U drugoj polovini 3. st. carskog je namjesnika zamijenio civilni upravitelj provincije Dalmacije viteškoga ranga s titulom *vir perfectissimus, praeses provinciae Dalmatiae*.[55]

Nakon izdvajanja iz Ilirika, radi bolje organizacije uprave i lakšeg nadzora nad osvojenim prostorom, provincija Dalmacija je podijeljena na tri velika upravna i sudska okruga sa sjedištima u Skardoni, Saloni i Naroni (*conventus Scardonitanus, Salonitanus, Naronitanus*).[56] Već sâm naziv *conventus iuridicus* govori o namjeni osnivanja vrhovnog sudišta mjerodavnog za peregrinske zajednice. Skardonitanskom juridičkom konventu pripadali su Japodi i Liburni, konstituirani u sustavu *civitates*, kojih je prema Pliniju Starijem bilo četrnaest.[57] U salonitanskom i naronitanskom konventu zajednice su bile popisane po užim rodovskim zajednicama,

46 *CIL* III, 2974, 9832, 9972, 14322.

47 *CIL* III, 8472, 8473, 12794. Granica između Nerastina i Pituntina obnovljena je u doba namjesništva L. Kalpunija Pizona; WILKES 1976., str. 265-266, br. 17-19.

48 *CIL* III, 2974-2976. Patron Enone bio je i *P. Silius Nerva* koji je službu prokonzula Ilirika obnašao oko godine 16. pr. Kr. (*CIL* III, 2973).

49 *CIL* III, 9972, 14322; *ILJug* 2894; DUBOLNIĆ 2007., str. 19-20, sl. 10.

50 *CIL* III, 12794; WILKES 1976., str. 266, br. 19.

51 *CIL* III, 1977; *ILJug* 1987; 2809, 2810; JAGENTEUFEL 1958., str. 25-26, br. 9, 1-4.

52 *CIL* III, 2883, 9973; *ILJug* 2871, 2865, 2879, 9378; WILKES 1976., str. 260-262, br. 6-9.

53 *ILJug* 1879; JAGENTEUFEL 1958., str. 28, br. 11.5.

54 *CIL* III, 9938. JAGENTEUFEL 1958., str. 30, br. 12.3; WILKES 1976., str. 262, br. 11; ČAČE 2003., str. 22-24, br. 3-5. Zanimljivo je da se na ovom natpisu kao namjesnikovi povjerenici (*iudices dati*) navode civilne osobe, a ne kao ranije vojni časnici (centurioni).

55 Prvi poznati *praeses* bio je *Aurelius Marcianus*. *CIL* III, 8707; JAGENTEUFEL 1958., str. 61-61, br. 36.

56 *Conventus Scardonitanus* potvrđen je nedavnim nalazom natpisa iz Skradina (JADRIĆ – MILETIĆ 2008., str. 84, Sl. 5; GLAVIČIĆ – MILETIĆ 2008., str. 420, 425, sl. 6; BRAJKOVIĆ 2009., str. 26, br. 2). *Divo Au*[*gusto*] / *Divo Ves*[*pasiano*] / *ex auct*[*oritate*] / [*Imp*(*eratoris*)] *T*(*iti*) *Caesari*[*s Vesp*(*asiani*)] / [*Augu*]*sti conv*[*entus*] / *Scardonis*.

57 PLIN., *Nat. hist.* 3, 139. *Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIIII*.

tj. dekurijama.[58] Za potrebe namjesnika u Skardoni bila je izgrađena službena zgrada (*praetorium*), koju su već trošnu od starosti u doba vladanja cara Marka Aurelija, kada je namjesnik bio *Scapula Tertullus* (179. – 181.?), obnovile tri liburnske zajednice.[59] Peregrinske zajednice ujedinjene u konventu djelovale su zajednički i u održavanju vjerskih svetkovina, poglavito carskoga kulta, kao što svjedoči natpis na bazi počasnog kipa postavljenog u Skardoni oko godine 28. po. Krista u čast Nerona Cezara, Germanikova sina.[60] Tu je bila i *ara Aug*(*usti*) *Lib*[*urn*(*orum*)],[61] a na čelu kulta konventa, kao što pokazuju natpisi iz Skardone, Jadera i Senije, bio je izabrani *sacerdos Liburnorum*.[62]

Početkom carskoga doba većina peregrinskih zajednica bila je pod strogom upravom višega vojnog časnika, obično centuriona, s titulom *praefectus civitatis*. Nešto kasnije, tj. od vremena vladanja cara Vespazijana kada se uvode blaži odnosi prema peregrinskim zajednicama u unutrašnjosti provincije, rimske vojne prefekte na čelu zajednica zamjenjuju predstavnici domaće aristokracije, koji se na natpisima navode kao *principes* (prvaci, glavari). Na dva natpisa u Rideru zabilježeni su prvaci zajednice, koji istodobno obnašaju i funkcije municipalnoga "petogodišnjeg" vrhovnog magistrata, odnosno dekuriona.[63] Institucija prvaka dokumentirana je također u Rideru na razini naroda, tj. u konkretnom slučaju poznat je *princeps Delmatarum* koji bi bio predstavnik Ridita u kolegijalnom tijelu delmatskih zajednica, svojevrsnom savjetu Delmata, kojima su etnički pripadali.[64] Kod Japoda se na čelu nalazio *princeps et prapositus Iapodum*, koji je kao odabrani predstavnik rimske vlasti iz redova domaće aristokracije imao civilnu i vojnu vlast, a za svoju je lojalnost dobio i rimsko građansko pravo.[65] Poznat je i *princeps Desitiatium*.[66]

Iako arheološki nalazi potvrđuju ranije trgovačke veze, prve enklave italskih kolonista, trgovaca i poduzetnika nastaju na povoljnim mjestima na obali mora tijekom 2. st. prije Krista. Sredinom 1. st. prije Krista u tim središtima, koja su već imala određenu predurbanu formu, strateško i gospodarsko značenje kao plemenska središta ili grčki emporiji, italski su doseljenici organizirani u konvente rimskih građana (*conventus civium Romanorum*). *Salona*, *Narona*, *Iader* i *Epidaurum* žarišta su romanizacije svog dijela obalnog prostora i bliže unutrašnjosti, a krajem cezarijanskog doba i početkom augustejskog razdoblja, italske zajednice postaju kolonije. Iako je italska kolonizacija većim dijelom bila spontana i vođena trgovačkim ili nekim drugim poduzetničkim interesima, početkom Carstva počinje se provoditi i plansko naseljavanje, npr. u Salonu i Naronu, gdje natpisna građa pokazuje nazočnost većeg broja oslobođenika, odnosno njihovih potomaka. Nešto kasnije, u doba Tiberija i Klaudija, dolazi do veteranskih dedukcija, ali se i među naseljenim veteranima, sudeći prema dedukciji kolonije *Aequum*, nalazio i određeni broj Italika i drugih provincijalaca.

58 PLIN., *Nat. hist.* 3, 142-143. *Petunt in eam iura viribus discriptis in decurias CCCXXXXII Delmatae, XXII Deuri, CCXXXVIIII Ditiones, CCLXVIIII Maezaei, LI Sardeates. Varro LXXXVIIII civitates eo ventitasse auctor est. Nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIIII, Dauersi XVII, Daesitiates CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIIII, Deraemestae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIIII, Melcumani XXIIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIIII, populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis.*

59 *CIL* III, 2809. *Praetoriu*[*m vetustate*] / *conlapsum* [*Stulpini et* (?)] / *Burnistae* [*et Lacinien* (?)] / *ses ex pec*(*unia*) [*publ*(*ica*) *refecer*(*unt*)]. / *Scapul*[*a Tertullus*] / *leg*(*atus*) *Aug*(*ustorum*) *p*[*rov*(*inciae*) *Dalmatiae*] / *restit*[*uit*]. JAGENTEUFEL 1958., str. 48-49, br. 25; JADRIĆ – MILETIĆ 2008., str. 85, Sl. 6; GLAVIČIĆ – MILETIĆ 2008., str. 420, 425, sl. 7.

60 *CIL* III, 2808 (9879). *Neroni Caesari,* / *Germanici f*(*ilio*), *Ti*(*berii*) / *Aug*(*usti*) *n*(*epoti*), *Divi Aug*(*usti*) *pr*[*o*(*nepoti*)], / *flamini Aug*(*usti*). / *Civitates Liburniae.*

61 *CIL* III, 2808 (9879), 2810.

62 *CIL* III, 2810, *Scardona*: *T. Turranius Sedatus, sacerdos ad aram Aug*(*usti*) *Liburn*(*orum*); *CIL* III, 2931, *Iader*: *M. Trebius Proculus, sacer*(*dos*) *Lib*(*urnorum*); *ILJug* 247, *Senia*: *L. Gavius Optatus, sac*(*erdos*) *Liburnor*(*um*).

63 *Princeps municipi Riditarum* (*ILJug* 792-793), *princeps castelli Salthua* (*ILJug* 1582) i *princeps civitatis Docleatium* (*ILJug* 1583).

64 *CIL* III, 2776.

65 *CIL* III, 14324-14326, 15064-15065.

66 *ILJug* 1582.

Vojna osvajanja i doseljenje italskog stanovništva potakli su proces romanizacije autohtonog stanovništva, koji se u različitim dijelovima provincije odvijao različitim intenzitetom. Većina obalnih autohtonih zajednica u doba rimskog osvajanja istočne obale Jadrana bila je već na takvom stupnju društveno-političkog razvoja koji je omogućio njihovo brzo uklapanje u standardne oblike rimske uprave. Usporedno s romanizacijom tekao je i proces urbanizacije, odnosno osnivanja samostalnih gradskih zajednica ustrojenih prema svim važećim rimskopravnim načelima funkcioniranja gradske uprave koju su, ovisno o prilikama vremena i sukladno svojim ovlastima, prema odredbama lokalnoga zakona vodili članovi gradskog vijeća (*decuriones*) na čelu s izabranim magistratima (*IIviri* ili *IIIIviri, aediles, quaestores*). Gradovi rimske provincije Dalmacije, kao veća ili manja središta rimske civilizacije, bili su nositelji i pokretači društvenog, gospodarskog i kulturnog života provincije, odnosno njezina povijesnog razvitka. Budući da je većina antičkih gradova u manje ili više neprekinutom kontinuitetu nastavila svoj život sve do današnjih dana, natpisna svjedočanstva i drugi spomenici materijalne i duhovne kulture, koje suvremeni čovjek obilazeći povijesne jezgre naših gradova i muzeje doživljava često samo kao starine, predstavljaju nepresušno vrelo informacija u rekonstrukciji antičke povijesti naših prostora.

Natpis s imenom rimske kolonije Pole

RIMSKA UPRAVA U ISTRI

ROBERT MATIJAŠIĆ

Rimljani su Histre pokorili 177. pr. Krista. Tijekom dvogodišnjeg rata svladavali su njihov otpor napredujući iz Akvileje prema jugoistoku, a presudna je bila opsada, i potom osvajanje Nezakcija (Nesactium), koji je slovio kao glavna gradina Histra. Iako od tog trenutka počinje rimska vlast, ona nije odmah potpuno uspostavljena. Isprva su Rimljani tek postavili nekoliko vojnih posada radi nadzora nad pokorenim zajednicama. Dio Histra je odveden u roblje, a preostali su razoružani i morali su plaćati tribut. Uništili su im brodovlje, tako da više nisu predstavljali opasnost za plovidbu sjevernim Jadranom.

Izvori, međutim, šute o točnom statusu Istre od 177. do sredine 1. stoljeća pr. Kr., i u tome je Histrija slijedila sudbinu Dalmacije. Tijekom toga turbulentnog razdoblja rimska je vojska više puta morala intervenirati u pojedinim dijelovima Dalmacije i u Istri, a prvi obrisi pravoga provincijskog ustroja – jedinstvenog na cijelom istočnom Jadranu – naziru se tek neposredno prije prvog trijumvirata, kad je 59. godine pr. Kr. Cezar dobio na upravljanje Cisalpinsku Galiju i Ilirik. On je tako prvi poznati namjesnik provincije koja je nazvana po Ilirima. Budući da mu je glavni cilj bio osvajanje Transalpinske Galije, imenovao je jednoga svojeg pobočnika da upravlja Ilirikom, a sâm je najmanje dva puta došao u Akvileju, gdje su ga posjetila izaslanstva raznih zajednica s istočne obale Jadrana, koje su trebale njegovu pomoć oko upravnih i gospodarskih pitanja.

Istra je tako od sredine 1. stoljeća pr. Kr. do oko 10. godine pr. Kr. bila dijelom provincije Ilirik, kojoj je glavni grad bila Narona (tek je kasnije Salona preuzela tu ulogu). Granica između Ilirika i Cisalpinske Galije (koja je obuhvaćala cijelu sjevernu Italiju; do 42. pr. Kr. je to bila zasebna provincija, a zatim je uključena u Italiju) bila je na rječici Timavu *(Timavus)* kraj Trsta. U to su vrijeme, oko 46./45. pr. Kr., unutar granica Ilirika u Istri osnovane dvije kolonije, Pola i Parentium, a nešto ranije (vjerojatno 52. godine pr. Kr.) i Tergeste. One su tada postale glavna središta romanizacije, no već je njihov osnutak znak uznapredovalog procesa prodora rimske civilizacije duž obale od Timava do rta Kamenjak. Gradsko područje prostiralo se na širokom području oko kolonije, i činilo je gospodarski temelj bogatstva kolonista i cijele kolonije. Teritorij je do osnivanja kolonija bio vlasništvo rimskog naroda, tj. države *(ager publicus populi Romani)*, a zatim je katastarskom izmjerom podijeljen na pravilne čestice koje su dodijeljene kolonima kao privatno vlasništvo. Gradom je upravljalo gradsko vijeće *(ordo decurionum),* koje je donosilo odluke iz svoje nadležnosti i biralo činovnike. Najviši izvršni dužnosnici bili su duoviri, s mandatom od godinu dana, osim njih edili *(aediles),* koji su brinuli o komunalnim poslovima. Prva dva duovira Pule bili su Lucije Kalpurnije Pizon i Lucije Kasije Longin, čija su imena uklesana na Herkulovim vratima.

Kad je 42. godine pr. Kr. provincija Cisalpinska Galija uključena u Italiju, njezina granica je s Timava preseljena na rječicu Rižanu *(Formio flumen)* kraj Kopra, tako da je Tergeste ušao u Italiju, a Parencij i Pola su i dalje bili u provinciji Iliriku. Kad je August odmah po stupanju na prijestolje 27. godine pr. Kr. podijelio provincije na senatske i carske, Ilirik je postao senatskom, ali nešto prije 12. godine pr. Kr. granica Italije je ponovno pomaknuta, ovoga puta s Formija na rijeku Rašu *(Arsia flumen),* etničku granicu Histra i Liburna, tako da su tada Parencij i Pola postali sastavnim dijelom Italije, a na Raši je bila granica s Ilirikom. Unutar Italije našli su se i potomci pokorenih Histra, bez

punoga građanskog prava, ali u Istri su se počeli ustrojavati municipiji, zajednice sa samo djelomičnom municipalnom autonomijom. To su bili *Capris* (Kopar), *Piquentum* (Buzet) i *Nesactium* (Nezakcij) kraj Pule. Odnos između takvih municipija i obližnjih kolonija nije posve jasan, tako da je to još predmet rasprava.

Augustova upravna reforma Italije obuhvaćala je i podjelu na jedanaest regija, koje su bile označene brojevima. Istra i Venecija su činile Desetu regiju *(Regio X),* no te regije same po sebi nisu imale neke posebne ovlasti. Najvažniji grad Desete regije, ali isključivo u gospodarskom i prometnom smislu, bila je Akvileja *(Aquileia).* Do nje su dolazile pomorske rute s jugoistoka, iz svih luka istočnog Jadrana (i s istočnog Sredozemlja), a od nje su se granale ceste preko alpskih prijevoja prema podunavskim provincijama (Retija, Norik, Panonija). Svaka je kolonija, međutim, imala samostalne i jednake ovlasti u prikupljanju poreza, ali i u pravosuđu. Svi su stanovnici italske regije bili oslobođeni poreza na zemlju, koji su plaćali stanovnici provincija, tako da je to privuklo nove investitore u istarsku zemljoradnju, pa među novim vlasnicima nalazimo brojne ugledne pripadnike senatorskih obitelji, a i same careve i njihove rođake. No, gradovi i državna blagajna imali su i druge prihode: porez na korištenje javnog zemljišta, porez na promet trgovačkom robom, porez na nasljeđivanje, na oslobađanje robova i slično.

Takav sustav uprave rimske Istre ostao je u bîti nepromijenjen nekoliko stoljeća, iako se u detaljima neprekidno dorađivao. Tako je najveće promjene pretrpjelo pravosuđe koje je više puta preustrojeno i preimenovano na temelju italskih regija. Najprije su na čelu sudbene vlasti pojedine regije bili konzulari (*consulares,* od Hadrijana), zatim juridici (*iuridici,* od Marka Aurelija), a naposljetku korektori (*correctores,* od Severa). Time se pravosuđe u Italiji izjednačilo s provincijama, te je to bio uvod u izjednačavanje statusa Italije i provincija. To je postalo vidljivije od Karakaline reforme građanskih prava, kad su 212. dekretom *(Constitutio Antoniniana)* svi slobodni stanovnici Carstva, bez obzira na podrijetlo i boravište, dobili jednaka građanska prava. Time je ukinut i porezni imunitet stanovnika Italije, pa ni Istra više nije bila povlaštena u odnosu na Dalmaciju.

RIMSKE LUKE – RIJEČNE I MORSKE – I POMORSTVO NA JADRANU

IGOR BORZIĆ

Navigare necesse est, vivere non est necesse[1] – poznata rečenica, navodno izrečena od velikog Gneja Pompeja u presudnom trenutku za opskrbu grada Rima žitom, na najbolji način dočarava važnost koju je plovidba (*navicularia*) imala za egzistenciju rimske države. Ona je, s obzirom na količinu prevožene robe i brzinu, svakako bila najekonomičniji način transporta i kao takva jedan od pokretača antičke ekonomije. Ovisnost o njoj dovela je i do posebnog obraćanja pažnje na geografske osobine antičkog Sredozemlja, što svjedoče brojni pisani izvori u kojima svoje mjesto nalazi i Jadran (*Mare Hadriaticum*).[2] On je kao najuvučenije more u srednjoeuropsko kopno bio iznimno važan u pogledu mobilnosti ljudi i robe, zbog čega ne iznenađuje tisućljetna usmjerenost ovdašnje populacije ka moru, ali ni povijesna dinamika antike u kojoj je više aktera (Liburni i ostalo domorodačko stanovnišvo, Grci i naposljetku Rimljani) svojevremeno nastojalo kontrolirati glavne plovidbene rute.[3]

Ograničene manevarske sposobnosti antičkih plovila dovele su do maksimalnog iskorištavanja povoljnih zapadnih i južnih vjetrova, kanalskih strujanja i brojnih prirodnih luka istočnog, "ilirskog", Jadrana,[4] koji vrhunac antičkog pomorstva doživljava od trenutka postupnog potpadanja pod rimsku vlast u 3. st. pr. Kr. pa nadalje. Svjedočanstva tome pružaju konkretni arheološki nalazi u vidu više od 200 brodoloma, većinom rimskih trgovačkih lađa (*navis onerariae*), ali i brojnih sidrišta i rimskih luka nastalih na strateški i geografski podobnim položajima.[5] Njihova prostorna koncentracija potvrđuje logične i prirodno definirane plovidbene rute kojima je istočni Jadran za vrijeme plovidbene sezone bio povezan s ostatkom rimskog svijeta.[6] Gledano od juga ka sjeveru glavna jadranska pomorska magistrala započinjala je od Otrantskih vrata, te je dotičući Bokokotorski zaljev preko Pelješkog kanala pristupala srednjodalmatinskom akvatoriju. Ovisno o željenim destinacijama plovidba je dalje tekla ka Neretvi (*Narona*) ili pak tamošnjim kanalima do kojih je stizala i jedna od nekoliko transjadranskih ruta.[7] Daljnji put je vodio preko Punta Planke (*Promontorium Diomedis*)[8] unutrašnjim nizom Kornatskog arhipelaga te je kroz kanale sjevernodalmatinskog otočja pristupao sjevernoja-

1 Plutarh, Pompej, 50,2.

2 Kozličić 1990.

3 Povijest antičkih sukoba i prevlasti na Jadranu vidjeti kod Matijašić 2009., str. 31-181.

4 STRABON 7,5,10: *Na čitavoj obali mimo ilirske obale dobre su luke, a tako je i zbog same obližnje obale i zbog susjednih otoka, dok je suprotna italska obala posve bez luka*); PLINIJE STARIJI, Nat. hist. III, 152: *Obala Ilirika ispunjena je s više od tisuću otoka, po prirodi je s plićim morem i neznatnim morskim strujanjima koja se probijaju kroz uske kanale*). O maritimnim uvjetima Jadrana za plovidbu u doba antike vidjeti kod: Brusić 1970., str. 549-568; Arnaud 2006., str. 39-53; Vučetić 2011., str. 55-67; Bilić 2012., str. 81-93.

5 Vrsalović 1979.; Jurišić 2000.; Radić-Rossi 2011.

6 Jurišić 2000., str. 52-55; Kozličić - Bratanić 2006., str. 107-124.

7 Transjadranske rute u antičko su vrijeme očito funkcionirale na relacijama *Sipontum – Salona*, *Aternum* (Pescara) - *Salona*, *Ancona - Iader*, *Ravenna – Pola*. Cambi 2001., str. 156-157.

8 Čače 1997., str. 21-44; Šešelj 2010.

dranskom akvatoriju. Otvoreni Kvarnerić predstavljao je čvorište prema podvelebitskom kraju (*Senia*), Riječkom zaljevu (*Tarsatica*) ili vrhu istarskog polutoka (*Pola*), uz čiju se zapadnu obalu konačno stizalo do *caput Adriae* s glavnim središtem u Akvileji. Prikazanu rutu svakako treba smatrati kompleksnijom i razgranatijom, no činjenica je da je ona i kao takva doticala sve najvažnije kopnene točke koje su, zbog svojih prirodnih i strateških odlika (zaklonjenost, pristupačnost, iznimno važan reljefno omogućen kontakt s kontinentalnom unutrašnjošću,[9] izvori vode i dr.), bile mjesto, ako ne ranijeg, onda svakako rimskog utemeljenja luke šireg regionalnog civilnog (gospodarskog), ali i vojnog značaja: *Epidaurum* (Cavtat), *Narona* (Vid kod Metkovića), *Issa* (Vis), *Salona* (Solin), *Scardona* (Skradin), *Iader* (Zadar), *Senia* (Senj), *Tarsatica* (Rijeka), *Apsorus* (Osor), *Pola* (Pula) i *Parentivm* (Poreč).[10] Nažalost, informacije o njihovu izgledu i organizaciji jako su šture jer je riječ o položajima na kojima su pretežito nastavljene i postantičke životne i lučke aktivnosti zbog čega su arheološki slojevi ili uništeni ili pak zbog prirodnih procesa danas još uvijek nedostupni. Osim njima, istočnojadranska obala je obilovala čitavim nizom manjih luka lokalne ili pak privatne vrijednosti, npr. Polače/Mljet, *Spalatum* (Split), *Siculi* (Resnik), *Colentum* (Murter), Pakoštane, Bošana, Zaton, Caska, Novalja, Brijuni, *Silva* (Savudrija) i dr.

Sve one, kao uostalom i brodolomi, iznimno puno znače u definiranju vremenskog i prostornog intenziteta rimskodobne plovidbe Jadranom, a arheološki materijal pronađen na takvim lokacijama nudi odličan uvid u “razloge” plovidbe te ishodišta brodova i trgovačke robe koja je stizala do istočnojadranskih luka. Njime je dokazana snažna trgovačka povezanost s mnogim proizvodnim regijama rimskog svijeta, posebice Italijom, Egejom, Levantom, Afrikom i Hispanijom iz kojih su isključivo morskim putem mahom dolazili pretežito prehrambeni (vino, maslinovo ulje, ribopreređivački proizvodi i voće), te proizvodi keramičarskih, staklarskih, a u manjoj mjeri i kamenoklesarskih obrta.[11]

U istom kontekstu prostornih poveznica tijekom rimskog doba na tlu Hrvatske s gospodarskom i vojnom važnošću je osim navedenih dalmatinskih potrebno naglasiti i plovnost velikih panonskih rijeka sa svojim lukama koje su isto tako predstavljale ishodišta daljnjih cestovnih komunikacija.[12] Svakako najznačajnija luka bila je *Siscia* (Sisak), smještena na utoku rijeke *Colapis* (Kupa) u rijeku *Savus* (Sava). O njezinoj važnosti između ostalog govori i činjenica što je tu bilo jedno od središta rimske panonske flote (*classis Pannonica*), osnovane još za Oktavijanovih vojni 34./33. g. pr. Krista.[13] Položaj same luke utvrđen je nalazima brojnih drvenih pilona kao dijelova lučke infrastrukture te potopljenog drvenog broda na položaju “Kovnica” uz Kupu. S druge strane, značajnu luku predstavljala je i *Mursa* (Osijek) smještena na položaju premošćivanja rijeke *Dravus* (Drava).[14] Rijeka *Danuvius* (Dunav) imala je graničnu ulogu, te je osim sasvim sigurno postojećih, ali još uvijek arheološki nepotvrđenih lučkih postrojenja, vezanih uz brojne vojne stacionare koji se na prostoru Hrvatske bilježe na lokalitetima npr. *Ad Militare* (Batina Skela), *Teutoburgium* (Dalj), *Cornacum* (Sotin) i *Cuccium* (Ilok), bila iznimno značajna i u gospodarskom smislu.[15]

9 O rimskim cestovnim komunikacijama u Dalmaciji i Istri kod: Bojanovski 1974.; Miletić 2006., str. 125-136.

10 Cambi 2001., str. 137-160; Matijašić 2001., str. 161-184.

11 Jurišić 2000.; Glicksmann 2005., str. 189-230.

12 O rimskim cestovnim komunikacijama u Panoniji kod: Gračanin 2010., str. 9-69.

13 Zaninović 1993., str. 53-58.

14 Pinterović 1978.; Filipović 2004., str. 157-168.

15 Bulat 1969: 39-52; Sanader 2008: 103-110.

Ulomak sarkofaga s prikazom pomorske bitke, *Pola* (Pula), kat. br. 7

Osim navedenog, istraživanja podmorja istočnog Jadrana pružila su vrijedne podatke i o konstruktivnim karakteristikama rimskih trgovačkih brodova (*naves onerariae*), kao što je i pronalazak serilija u Zatonu i Caskoj izravno posvjedočio odlikama tradicionalne liburnske brodogradnje razvijene još i u rimsko doba.[16] Ribolovna oprema, ribnjaci (*vivarium*) i solane zabilježeni na brojnim lokalitetima istočnog Jadrana svjedoče svakodnevnoj ovisnosti i okrenutosti moru kao egzistencijalnoj osnovi ovdašnjeg stanovništva.[17] Stoga i nije čudno što ono između ostalog štuje i božanstva s patronatom nad morem i plovidbom (npr. Venera Pelagija, Prijap, Salacija, Izida-Fortuna, Neptun i dr.),[18] kao što u pojedinim slučajevima na nadgrobnim spomenicima ističe svoj pomorski poziv koji je Jadran još od najstarijih vremena učinio sastavnim dijelom mediteranske povijesti: "*Multa peragratus ego terraque marique debitum redidi, in patria nunc situs hic iaceo. Stat lapis et nomen, vestigia nvlla*".[19]

16 O karakteristikama serilije i njihovom nalazu u Zatonu i Caski vidjeti kod: Brusić 1995., str. 35-59, Gluščević 2004., str. 41-42; Radić-Rossi - Boetto 2010., str. 299-308. Vrijednost liburnske brodogradnje vidljiva je i po tome što tzv. liburne nakon savezničkog sudjelovanja u bitci kod Akcija 31. g. pr. Kr. nalaze stalno mjesto i u rimskoj ratnoj mornarici (Radić-Rossi 2011., str. 207-211).

17 Škegro 1999., str. 209-246.

18 Radić-Rossi 2005., str. 143-155.

19 Abramić 1928-1929., str. 56; Rendić-Miočević 1987., str. 164-165.

Tabula Peuntingeriana

OSTATCI·RIMSKIH·CESTA· NA·TLU·HRVATSKE

ŽELJKO·MILETIĆ

Tijekom drugog od tri rata sa Samnićanima, 312. pr. Kr. izgrađena je *via Appia*, prva prava rimska vojna *via munita*. Pružala se na jugoistok do Beneventa u Apeninima, kasnije je produžena sve do Brundizija na Jadranskom moru.[1] Omogućila je brzo prebacivanje rimskih trupa u teško prohodno planinsko područje, usto i kvalitetnu, logističku, opskrbu tabora, što je donijelo stratešku prednost u dugim iscrpljujućim ratovima, a po njihovom završetku i kontrolu nad novim teritorijima. Kad su Rimljani krajem 3. stoljeća prvi put s legijama prešli na istočnu jadransku obalu, a onda kroz nekoliko ratova potukli moćne makedonske Antigonide, izgrađena je *via Egnatia*, balkanski komunikacijski produžetak Apijeve ceste, trasirana do Tesalonike (Solun) i Bizantija, nazvanog u kasnoj antici Konstantinopol (današnji Istanbul).[2] I ona je u početku prvenstveno od vojnog značaja, ali je brzo postala jedna od nekoliko najjačih gospodarskih arterija rimskog imperija. Godine 181. u sjevernoj Italiji val kolonista naseljava Akvileju, latinski grad koji je u početku bio isturena obrambena tvrđava za obranu od pljačkaških pohoda iz Ilirika i Norika, a zatim baza za osvajačke prodore tih krajeva. S prodorom postrojbi u Panoniju od Akvileje do Dunava trasirana je cesta koju nazivamo "Jantarska" jer se nastavljala i duboko u barbarik, sve do baltičkih zemalja odakle je stizala dragocjena smola i druge robe. Jantarska cesta i *via Egnatia* zatvarale su mrežu cesta u Iliriku sa sjeverne, odnosno južne strane. Međusobno su povezane longitudinalnom cestom duž istočne jadranske obale, koja je vodila od Akvileje, preko Tergesta (Trst), Tarsatike (Rijeka) Senije (Senj), kroz Liku do Burna, Tilurija, pokraj Dokleje (Podgorica) do Dirahija (Drač) u provinciji Makedoniji.[3] Segmenti te magistrale spojeni su u jedinstvenu komunikaciju najkasnije u Augustovo doba. Duž njezine trase odvijali su se znameniti bojevi u vrijeme građanskog rata između Cezara i Pompeja, a tijekom zamašnih operacija od 35. do 33. na alpsko-jadranskom prostoru ta je komunikacija omogućila Oktavijanu, budućem caru Augustu, osvajanje japodskog teritorija i pobjedu u tvrdom ratu protiv Delmata. Nakon golemoga Panonsko-delmatskog rata, koji Svetonije naziva najvećim vanjskim (tj. negrađanskim) ratom poslije punskih, ta je cesta povezivala dva legijska i barem četiri auksilijarna logora tzv. Delmatskog limesa, sustava utvrda koji je jamčio brzi vojni odgovor na moguće delmatske pobune. Transport četa i logistička potpora omogućena je izgradnjom cesta. Natpisi iz Salone donose podatak da su XI. i VII. legija za vrijeme cara Tiberija, dok je namjesnik provincije bio P. Kornelije Dolabela, sagradile pet cesta iz Salone, koje su trasirane u kontinentalnu unutrašnjost prema sjevernim granicama s Panonijom i na istok prema Podrinju te dalje u provinciju Meziju.[4] Te *viae militares* vremenom su transformirane u gospodarske arterije, osobito važne jer su Salonu i druge jadranske luke Seniju (Senj), Jader (Zadar),

1 RADKE 1973., str. 1494. – 1539.

2 RADKE 1973., str. 1666. – 1667.

3 MILETIĆ 2006.

4 BOJANOVSKI 1974.; PAŠALIĆ 1960.

Skardonu (Skradin), Naronu (Vid kod Metkovića) i Epidaur (Cavtat) povezale s bogatim rudnicima zlata, srebra, olova i željeza. Luke su bile važne i zbog opskrbe vojske na panonskom limesu. Kontrolu prometa i sigurnost transporta djelomice su preuzeli *beneficiarii consulares*, službenici namjesnikova ureda, regrutirani iz panonskih i mezijskih legija. Beneficijarske postaje podignute su na glavnim prometnim točkama. Sigurnost i zaštitu od hajduka (*latrocines*) pružali su i gostinjci i postaje za razmjenu konja (*stationes, mansiones*), ravnomjerno podignuti na razmaku od jednog dana puta. U lukama, na granicama rudarskih areala, te na granicama provincija i Carstva organizirana je mreža ispostava Iliričkih carina koje su obuhvaćale prostor od Alpa do Crnog mora sa sjedištem u Petoviju (Ptuj).[5] Carine i državna pošta davale su se u koncesiju velikim zakupnicima, a od vremena cara Marka Aurelija postupno prelaze potpuno pod nadzor carskog fiska i administracije središnjih ministarstava. Mreža rimskih cesta bila je prikazana u nizu suvremenih itinerara, a najpoznatija je *Tabula Peutingeriana* (Codex Vindobonensis 324), koja je srednjovjekovni preslik antičke karte. Ta cestovna karta radi lakše preglednosti i boljeg snalaženja podatke prikazuje shematizirano, a dani je prostor deformiran, na način koji je danas uobičajen za prikazivanje gradskih komunikacija, npr. mreže zagrebačkih tramvaja.

Sa širenjem Ilirika od jadranske obale prema Dunavu građene su nove prometnice. Duž granice podignuta je limitanska cesta kojom su povezana četiri stalna legijska logora u Panoniji: *Vindobona* (Beč), *Carnuntum* (Petronell / Bad Deutsch Altenburg), *Brigetio* (Komárom) i *Aquincum* (Budimpešta) s desetcima auksilijarnih kaštela i naseljima.[6] Ta cesta je prolazila i kroz kaštele čiji se ostatci nalaze na prostoru današnjega hrvatskog Podunavlja: *Ad Militare* (Batina), *Ad Novas* (Zmajevac), *Mursa* (Osijek), *Teutoburgium* (Dalj), *Cornacum* (Sotin) i *Cuccium* (Ilok). Podunavlje je podravskom i posavskom magistralom povezano s Emonom (Ljubljana) na "Jantarskoj cesti".[7]

Izgled ceste u Iliriku ovisio je o njezinom značaju i karakteristikama reljefa na kojem je položena.[8] Na mekanim, močvarnim tlima postroj ceste napravljen je od više nabijenih slojeva, kojih uopće nema na tvrdom, krševitom terenu, gdje se litice samo poravnavaju, a udubine ispunjaju kamenjem. Ceste su obrubljene kamenim pločama, a na nizbrdicama ponekad se ploče na kolnik postavljaju poprijeko, da bi se spriječila erozija površine. Regularne su širine oko petnaest stopa (4,40 m), uže su na brdskim prijevojima, dok su pojedini segmenti, npr. spojne ceste iz logora u Burnu do magistralnog puta Akvileja – Dirahij, monumentalne širine 8 metara i napravljeni na nasutoj (podignutoj) platformi. Važan dio komunikacija su mostovi, a njihova važnost odlično ilustrira natpis o obnovi jednog od mostova na rijeci Cetini (*Pons Tiluri*) zajedničkom akcijom stanovnika Nova (Runovići kod Imotskog), Delminija (Tomislavgrad na Duvanjskom polju) i Ridera (Danilo kod Šibenika).[9]

Svaka tisuća koraka, tj. milja, na tim komunikacijama označena je miljokazima, stupovima s natpisom na kojem se donosi udaljenost od početka ceste, kao i ime cara koji je dao popraviti cestu ili postaviti nove oznake.[10] Brojni miljokazi iz Ilirika podignuti su i u vrijeme careva kasne antike, kada je provincija Panonija, uz Siriju na istoku, stekla najveći politički i vojni strateški značaj. Razlog su bile provale i premještanja barbarskih naroda, a još više činjenica da je Panonija bila ključna za razvoj unutrašnjopolitičkih sukoba jer je najkraćim putem povezivala istočne sa zapadnim provincijama, Italiju i Konstantinopol.

5 De LAET 1949., str. 175-246.
6 VISY 1988.
7 GRAČANIN 2010.
8 ABRAMIĆ 1926./27., str. 139 i d.; BOJANOVSKI 1981.; BOJANOVSKI 1984.; ČAČE 1993.; MILETIĆ 1993.;
9 *CIL* III, 3202
10 ABRAMIĆ 1926./27., str. 139 i d.; *CIL* XVII/4.

Knemida (štitnik za nogu) s likom boga Marsa, korito Save, kat. br. 60

Slavoluk obitelji *Sergii*,
slavoluk Sergijevaca,
Pula

URBANIZAM·I· ARHITEKTURA·U·ISTRI·

ALKA·STARAC

UVOD

Godine Cezarove diktature (48. – 44. pr. Kr.) označile su početak sustavne primjene svih dostignuća arhitekture i urbanizma u rimskoj Histriji. Osnivanjem rimskih kolonija Pola (*Iulia Pola*) i Parentij (*Iulia Parentium*) arhitektura doživljava nagli procvat[1]. Nekadašnja histarska prijestolnica Nezakcij (*Nesactium*) stekla je status municipija rimskih građana ostavši gradom drugog reda. Unatoč tome, Nezakcij je opremljen svim urbanim elementima. Doba Augusta donijelo je uskoro nove velike promjene. Obnavljaju se gradske utvrde i vrata, grade novi hramovi i oblikuju svetišta carskog kulta. Tijekom cijelog 1. st. nastavljaju se gradnje i obnove raskošnih javnih građevina s trijemovima. Sastavni dio arhitekture predstavljali su uređeni vrtovi, fontane i kipovi. U doba Severa, krajem 2. i početkom 3. st., zabilježene su značajnije obnove foruma i obrambenih zidina. Tijekom 4. st. izgradnja stagnira, da bi u 5. st. rimski svijet dočekao preobražaj i uništenje nekad najljepših građevina.

UTVRDE

Jedan od prvih postupaka nakon donošenja odluke o utemeljenju kolonije, odnosno municipija bila je izgradnja bedema. Bedemi istarskih gradova imali su tlocrtno nepravilan oblik slijedeći oblik brda; u Poli i Nezakciju čine nepravilnu kružnicu, a u Parentiju nepravilni oval. Umjesto postojećih histarskih zidina, opremljeni su novim bedemima s utvrđenim ulazima i nevelikim pravokutnim kulama[2]. Parentij je zbog osobitog smještaja na poluotoku imao samo jedan kopneni ulaz utvrđen kulama koji se produžavao u glavni dekuman, dok su se još dvije kule smjestile na uglovima kopnene strane bedema. Glavni ulaz bio je ozidan krupnim blokovima s jednostavno profiliranim vijencima koji su nosili luk i produžavao se u obliku tunela,

1 Kolonija Pola osnovana je 46. – 45. pr. Kr. na mjestu starijega histarskoga gradinskog naselja: FRASCHETTI 1983., str. 99; STARAC 1999., str. 133-135. Prostrani pulski zaljev sadrži četiri otočića; smještaj na zapadnoj obali Istre predstavljao je odlučujući faktor u odabiru mjesta za osnutak kolonije. Nastaju organizirani gradovi sa zidanim infrastrukturnim komunalnim objektima. U redovnu upotrebu ulazi vezivna žbuka i keramičke tegule. U drenaži i niveliranju terena koriste se velike količine ispražnjenih italskih amfora. O gradnji općenito, o urbanizmu i utvrdama istarskih antičkih gradova: ADAM 1989.; SUIĆ 1976.; FISCHER 1996.; BALDINI 1997., str. 53-212.; ROSADA 1999.; KOVAČIĆ, TASSAUX 2011., str. 224.; MATIJAŠIĆ 2012., str. 445-448.

2 Kod kolonija Pola i Parentij bedemi su se većim dijelom pružali neposredno na obali. Izgrađeni su od lomljenog vapnenca, a širina im se kreće od 2,2 do 2,7 m. Prema vrhu su se sužavali i bili su okrečeni bijelom vapnenom žbukom. Ulazi su bili smješteni na završetcima ulica i na kopnenoj i na morskoj strani.

nalik ulazu u Nezakcij i Herkulovim vratima u Poli. Kule su u Poli raspoređene po dvije oko svakog ulaza i u pravilnim razmatcima duž bedema, osobito na mjestima oštrijeg skretanja bedema. Od dvanaest pretpostavljenih ulaza u Polu danas su dokumentirana i protočna četiri: vrata sv. Ivana (*porta s. Giovanni*), Dvojna vrata (*porta Gemina*), Herkulova vrata i Zlatna vrata (*porta Aurea*). Zlatna vrata predstavljala su glavni ulaz; isprva jednostavan jednolučni prolaz u liniji bedema bio je zaštićen pravokutnim utvrđenjima. Herkulova vrata jedina su sačuvana u prvom, najstarijem obliku[3].

Rimski Nezakcij opasan je nepravilnim bedemom, ojačanim tek omanjim pravokutnim potpornjima. U grad su vodila dva ulaza izgrađena u kasnorepublikanskom razdoblju na zapadnoj strani, jedinoj pristupačnoj za kolni promet. Oba imaju oblik pravocrtnoga dugog hodnika koji je bio natkriven svodom i oba prolaze kroz histarsku nekropolu. Južni, glavni ulaz vodio je neposredno iza najstarijeg, južnog hrama na jugozapadni ugao foruma. Na suprotnoj, jugoistočnoj strani gradskih bedema postojao je sporedni prolaz prema uvali Budava. Pretpostavke o obnovi bedema potkraj 4. st. po. Kr. ostaju do danas bez arheološke potvrde; umjesto toga, čini se da značajne obnove datiraju u doba Augusta i u prvu polovinu 1. st. po. Krista[4].

Utvrde Pole doživjele su značajne preinake u doba Augusta: Zlatna, Dvojna i Herkulova vrata dobila su veće kružne kule na mjestu pravokutnih. Herkulova vrata pojačana su iznutra nadsvođenim hodnikom[5]. Posebno su naglašena glavna, Zlatna vrata, a pravokutne kule nadomještene su većim, kružnim kulama[6]. S unutrašnje strane Zlatnih vrata bio je prislonjen slavoluk obitelji *Sergii*, privatni memorijalni spomenik podignut u Augustovo doba[7]. Dvojna

3 Građena su tehnikom karakterističnom za rimsko kasnorepublikansko graditeljstvo, u obliku jednolučnog prolaza širokog 3,6 m i visokog 4,6 m. Vrata su smještena u liniji bedema, zakošeno u odnosu na bedem. Takav smještaj odraz je tisućljetnoga graditeljskog iskustva, prema komu su ukoso postavljeni ulazi prisiljavali napadača da izloži nezaštićenu stranu braniteljima. Na vrhu luka prikazane su u dubokom reljefu bradata Herkulova glava i toljaga okovana čavlima, a pokraj toljage s lijeve strane uklesana su imena dvojice prvih duumvira, po imenu *L. Cassius C. f. Longinus* i *L. Calpurnius L. f. Piso*, dvojice rimskih senatora i pripadnika Cezarova najužeg osobnog kruga (IIt X/1 81). Čini se posve razumljivim što je mitski heroj-pokrovitelj putnika, trgovaca, vojnika i svih odnosa sa strancima odabran za zaštitnika vrata na cesti koja je potkraj Republike povezivala Nezakcij, nekad glavni grad plemena Histra i Polu, glavnu rimsku luku. O kultu Herkula u Istri i šire: STICOTTI 1908., str. 233-239; GAHEIS 1908., str. 239-247; DEGRASSI 1971., str. 157-178; JURKIĆ 1976., str. 209-223; FRASCHETTI 1983., str. 77-102; ZACCARIA 1992., str. 165; SANADER 1994., str. 87-114; JACZYNOWSKA 1981., str. 631-661. Herkul je osim toga bio zaštitnik grada, čije puno latinsko ime glasi *colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea* (IIt X/1 85).

4 ROSADA 1999., str. 45.

5 STARAC 2002. a, str. 153-203.

6 Izgrađena su trostruka vrata sa širim središnjim prolazom za kola (širine 3,8 m) i dva uža bočna prolaza za pješake (širine 1,8 m svaki). Pri tome je promijenjen smjer ulice laganim zakretanjem prema jugu: MATIJAŠIĆ 2001., str. 91-100. Stare grafike prikazuju uspon prema ulazu u grad ispred Zlatnih vrata, zaštićenih improviziranim zidovima. Iako se danas silazi nizbrdo kada se pristupa Zlatnim vratima, arheološka su istraživanja potvrdila prvobitni uspon i postojanje vanjskih zaštitnih zidova nastalih u srednjem vijeku.

7 Slavoluk je visok 11 m, visina prolaza iznosi 7,27 m, a širina prolaza od 3,9 m odgovara širini srednjeg ulaza gradskih vrata. Izgradila ga je udovica udana u pulsku dekurionsku dinastiju *Sergii* koja je stigla do senatorskog staleža (IIt X/1 72). Dekoracija s krilatim Viktorijama, dvokolicama i frizovima oružja podsjeća na vojnu slavu Sergija. TRAVERSARI 1971.; WEGNER 1961., str. 263-276; HEILMEYER 1970., str. 116-117; Von HESBERG 1980., str. 210; POLITO 1998., str. 146-149. Odobrenje za izgradnju privatnih spomenika na javnoj površini davalo je gradsko vijeće. Namjena im je bila dvojaka: podizali su ugled donatora i pridonosili atraktivnosti grada.

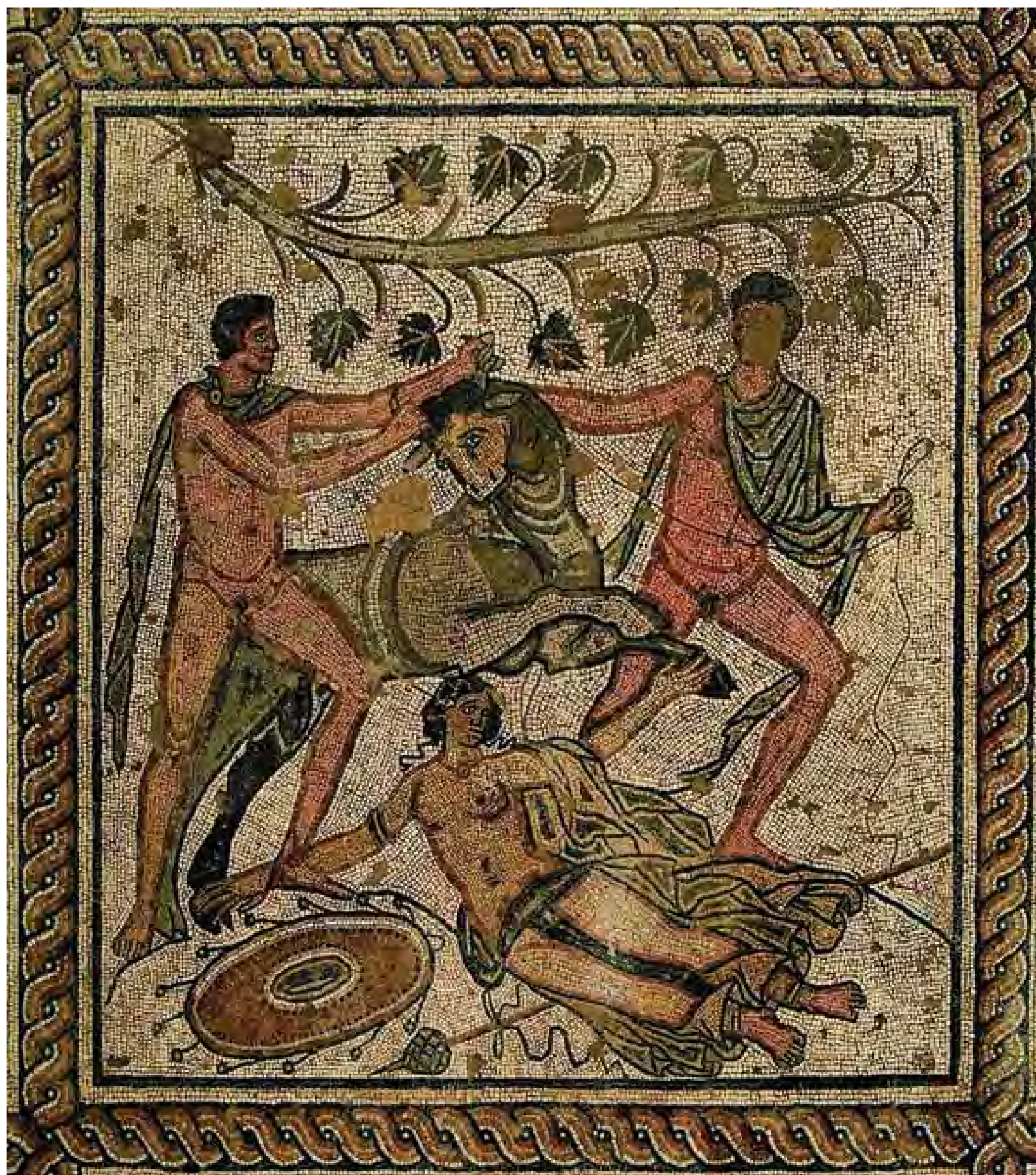
Herkulova vrata, Pula

Bedemi, Pula

Dvojna vrata (*porta Gemina*), Pula

Mozaik s prikazom kažnjavanja Dirke iz triklinija (blagovaonice) domusa (kuće) u Puli

vrata izgrađena su na mjestu starijih vrata u nešto kasnijemu ranocarskom razdoblju: dekoracija vijenca i kompozitnih kapitela nalikuje dekoraciji građevina flavijevskog razdoblja[8].

Bedemi Parentija imali su kvadratne kule od izgradnje do početka 3. st. kada je preuređena čitava obrana grada[9]. Tada se na sjeveroistočnom dijelu bedema ruši stara kvadratna i gradi okrugla kula s vratima za sjeverni *decumanus*. Prolaz nije dugo egzistirao: zbog loše statike zidovi se vrlo brzo razdvajaju te se prolaz zatvara pregradnjom. Unutrašnjost kule funkcionira kao manje spremište, sve dok kula krajem 3. st. nije stradala u požaru.

FORUMI

Glavni trgovi, forumi u Augustovo doba dobivaju oblik pravokutne površine uokvirene s tri strane trijemom, s jednim, dva ili tri hrama na jednoj strani. Na forum se dolazilo glavnom ulicom kroz glavna gradska vrata. Ograđeni trijem odvajao je ulicu od foruma, a spajali su ih monumentalni nadsvođeni ulazi. Na taj se način lako moglo kontrolirati ulaz i izlaz na forum. Forumi Parentija i Nezakcija prema pravilima discipline Etruske slijede osnovnu orijentaciju istok–zapad, ali ne i forum Pole, koji je orijentiran u pravcu sjeverozapad–jugoistok.

Forum Pole nalazio se po sredini polukružnog dekumana, blizu bedema i luke. Izduženog je oblika i mjeri 37 x 81 m. Isprva je imao na sjevernoj strani samo jedan hram, oktostil s jednom celom. U Augustovo je doba obnovljen; na sjevernoj strani podignuta su dva simetrična hrama, od kojih je zapadni posvećen Romi i Augustu. Monumentalni ulaz u sjeveroistočnom uglu spajao je forum s glavnom ulicom i usponom na vrh brijega. Jednostavna kamena ograda dijelila je sâm trg od sjevernog dijela s hramovima. Forum je popločan i obrubljen plitkim žlijebovima, a uokvirivali su ga popločeni trijemovi izdignuti za dvije stube[10]. Reljefi na arhitektonskim elementima foruma prikazivali su simbole obilja i sreće u službi carskog kulta: Jupitera Amona, Meduzu, Tritona, orlove i erote s festonima, a krasili su baze stupova i ogradu trijema[11]. Oko foruma nalazile su se građevine javnog karaktera, čija namjena nije točno ustanovljena osim u slučaju tropasidalnog svetišta carskog kulta i obližnjega javnog nužnika blago trapezoidnog tlocrta (*latrina*)[12]. Pronađeni su temelji triju javnih građevina bazilikalnog oblika s apsidom u okolici foruma[13].

8 Treća trećina 1. st.; FISCHER 1996., str. 66. Dvojna vrata sadrže dva lučna prolaza povezana jedinstvenim arhitektonskim okvirom. Dva zaglavna kamena na lukovima vratā nose utore za pričvršćivanje ukrasa, vjerojatno brončanih. Vrata su bila zatvorena u trapezoidnom tlocrtu sa samo jednim izlazom na unutrašnjoj strani.

9 UHAČ 2008., str. 361-362.

10 DŽIN 2007., str. 6-18.

11 O kapitelima forumskog portika: CAVALIERI MANASSE 1978., str. 134, br. 102, T. 47. O reljefno ukrašenim bazama stupova i pregradnim pločama forumskog portika : SUIĆ 1965., str. 105; BUDISCHOVSKY 1973., str. 208; FISCHER 1996., str. 87-92; JURKIĆ-GIRARDI 2009., str. 9-31; CASARI 2004., str. 110-122. Mramorni spomenici careva i zaslužnih građana stajali su na postoljima u poluotvorenim prostorima oko foruma i na središnjem opločenju trga. Forumski trijemovi i građevine otvorene prema forumu sadržavali su stupove od sivog mramora.

12 GNIRS 1910. b, str. 172-187.

13 Apsidalna građevina iza istočnoga forumskog hrama: KRIZMANIĆ 1988., str. 46, 99. Apsidalna građevina u usponu na jugoistočnom uglu foruma: UJČIĆ 1996., str. 10-13. Apsidalna građevina uz glavni dekuman sjeverno od foruma: STARAC 2006.b, str. 14. Bazilikalna građevina uz sjeveroistočni kut foruma bila je u određenoj mjeri kultnog karaktera: UJČIĆ 1996., str. 10-13; ID. 1995., str. 45-47, nalaz brončane ruke (*manopantea*) s vrha žezla ili procesijske zastave sa simbolima Sabazijeva kulta u građevini bazilikalnog oblika, izgrađenoj u 2. – 3. st. DŽIN 2005., str. 348.

Forum Parentija smješten je uz obalu pokraj bedema[14]. Na zapadnoj strani foruma nalazi se pravokutni hramski podij, sjeverno uz njega još jedan manji pravokutni hram, a južno se nalazila poligonalna građevina natkrivena kupolom o čijem vremenu gradnje i namjeni nema pouzdanih podataka[15]. Zagonetni naziv Marafor povezivan je zbog sličnosti imena sa svetom Marijom, gradskim zaštitnikom, biskupom i ranokršćanskim mučenikom svetim Maurom, pa i rimskim bogom Marsom[16].

Forum Nezakcija bio je također gotovo kvadratnog oblika[17]. Imao je tri hrama na zapadnoj strani i trokrilni trijem[18]. U jugoistočnom uglu na forum je pokraj najjužnijeg hrama ulazila ulica. Na sjevernoj strani foruma iza trijema nizale su se prostorije namijenjene trgovačkim aktivnostima (*tabernae*), a u paralelnoj ulici iza njih smjestile su se javne terme. Danas vidljiva vodosprema iza bazilike, smještena istočno od foruma, mogla je također pripadati nekoj građevini javnog karaktera.

U sva tri istarska rimska grada forum je bio smješten u zapadnom dijelu, a oko njega nizale su se uz ulice javne građevine posvećene kultovima, gradskoj upravi, novčarskim poslovima. Na taj je način cijela šira zona oko foruma predstavljala poslovno i upravno srce grada, gdje su se građani i stranci okupljali i družili u reprezentativnim ambijentima.

HRAMOVI I SVETIŠTA

U Poli su osim forumskih postojali još i drugi hramovi i svetišta, dok za Parentij i Nezakcij nema takvih spoznaja. Na sjevernoj strani foruma Pole u trećoj četvrtini 1. st. pr. Kr. izgrađen je hram oktostil prostil[19]. Dva manja, simetrična hrama tipa *tetrastil prostilos* u korintskom stilu, građena od krupnih, pravilnih blokova (*opus isodomum*), podignuta su prilikom augustovske monumentalizacije foruma. Prema razmaku stupova pripadaju tipu sistila, s razmakom (*intercolumnium*) širine dva stupa. Zapadni hram, posvećen Romi i Augustu, pripada među najstarije hramove posvećene carskom božanstvu. Izgrađen je u kasnijem razdoblju Augustove vladavine[20]. Jednakih je dimenzija bio i istočni hram, očuvan samo u začelju. Prema detaljima

14 Dimenzije mu iznose oko 45 x 45 m: BALDINI 1999., str. 74. Krasili su ga kipovi kojima pripadaju baze svojedobno prikupljene i ugrađene u porušenoj crkvi sv. Jurja (IIt X/2 7, 8, 16.). Na istočnoj strani foruma pretpostavljeno je postojanje prostora za održavanje narodne skupštine (*comitium*); ŠONJE 1965., str. 400. Ostatci jednostavne profilacije dvostrukog ulaza izvan stratigrafskog konteksta nisu dostatna potvrda za takvu pretpostavku.

15 Forum Parentija bio je popločan i obrubljen žlijebovima za odvod kišnice, uokviren trijemovima izdignutima nekoliko stuba: PRELOG 2007., str. 92; KOVAČIĆ 2007., str. 285-286.

16 POGATSCHNIG 1926., str. 10; ŠONJE 1965., str. 402; BALDINI 1997., str. 73.

17 Forum Nezakcija istražen je 2005./2006.: DŽIN 2005. a, str. 257-267; ID. 2008., str. 37, sl. 3. Dimenzije su mu 46,5 x 47,6 m, a popločan je kvadratnim pločama od vapnenca.

18 MATIJAŠIĆ 1995., str. 121-139; ROSADA 1999., str. 55.

19 KRIZMANIĆ 1988., str. 100-106; ID. 2005., str. 232-233; FISCHER 1996., str. 72-74. Hram je tlocrtnih dimenzija 15 x25 m, ulazom okrenut prema forumu. Imao je jedinstvenu celu. Temelji tlocrtnih dimenzija 18,6 x 33,3 m, izuzetne debljine, obloženi su izvana ravnim pločama od vapnenca, koje leže na stopi od bunjastih blokova pa je jasno da predstavljaju stilobat visok 1,73 m (bez izgubljenoga gornjeg vijenca). Prema dimenzijama očuvanog stilobata i stupa proizlazi da je hram bio piknostil oktostil visok 14,25 m s visinom stupova 7,8 m, međusobno razmaknutih 1,17 m. U proračun pretpostavljene visine hrama ulazi stilobat s podnicom visok 2,1 m, stup čija je baza s plintom visoka 0,39 m, tijelo 6,63 m, a kapitel 0,78 m, arhitrav visok 0,65 m, friz visok 0,8 m, vijenac visok 0,54 m, zabat visok 1,76 m te gornji vijenac sa simom visok 0,6 m.

20 Izgrađen je u razdoblju g. 2. pr. Kr. – 14. po. Kr.; IIt X/1 21. Dimenzije mu iznose 17,6 x 8,5 m, a visina sa stilobatom 13,1 m. PAVAN 1971., str. 5-76; CAVALIERI MANASSE 1978., str. 177-181, T. 63-65; Von HESBERG 1980., str. 209.

Hram Rome i Augusta,
Pula

Pulski forum

friza arhitrava, dovršenje istočnog hrama datira se nešto kasnije, u drugu četvrtinu 1. st. po. Krista.[21] Oba hrama imala su podnu razinu tri metra iznad opločenja foruma. Iznad razine foruma izdizali su se danas nevidljivi stereobati[22]. Na sjeveroistočnom uglu foruma smjestio se troapsidalni objekt otvoren s tri stupa prema forumu, opremljen carskim kipovima i posvećen carskom kultu.

Ostaje neriješeno pitanje je li se u Poli na vrhu brijega nalazio Kapitolinski hram[23]. Osim forumskih hramova u Poli je dokumentirano svetište povezano s Herkulom, smješteno na izvoru uz terme na sjeveroistočnome gradskom ulazu[24]. Na identifikaciju Herkulovog svetišta ukazuju natpis o gradnji ili obnovi Herkulovog svetišta tijekom druge polovine 1. st. pr. Kr. (IIt X/1 5) te nalaz reljefa toljage u hramskom dvorištu[25].

Unatoč impozantnim ostatcima hrama koji tlocrtnim dimenzijama neznatno zaostaje za najstarijim hramom na forumu Pole, hramovi Parentija predstavljaju još uvijek predmet diskusije[26]. Sačuvan je stražnji i bočni dio stilobata s kamenom oplatom te bazom južnog ugaonog pilastra začelja. Između stereobata temeljenog na stijeni i uzdignutog stilobata dokumentiran je tanji nasipni sloj[27] koji svjedoči da je danas vidljivi stilobat rekonstruiran. Hramu su pripada-

21 CAVALIERI MANASSE 1978., str. 127-131, br. 98., T. 42-45.

22 Stereobati su visoki 1,9 m, obloženi kamenim pločama jednako poput podija središnjeg hrama: FORLATI TAMARO 1923., str. 219; GNIRS 1910., str. 185, sl. 13. Vizualni dojam svih triju hramova zajedno nije bio posve savršen jer koliko je središnji hram bio viši od dva bočna hrama, toliko mu se pod nalazio ispod njihovih, 1,3 m niže u razini dna, stilobata. Uz pretpostavku da je prvi hram zadržan u prostoru i nakon izgradnje dvaju bočnih, vizualno se ipak uklopio jer su im se pročelja nalazila u istoj crti i jer su sva tri hrama imala vrh zabata na približno istoj visini. Visinsku razliku između foruma i poda središnjeg hrama moglo je savladati 8 stuba visine 22 cm; narednih 7 stuba vodilo je do razine poda bočnih hramova. Hramovi su bili odvojeni od samog foruma jednostavnom kamenom ogradom.

23 Nalaz Jupiterovog žrtvenika pri vrhu brijega (IIt X/1 13) i činjenica da je od osnutka kolonije vrh bio zaravnat prostranom terasom (STARAC 2006. c, str. 337.), dopuštaju takvu pretpostavku.

24 Histarsko naselje koje je postojalo uz izvor od 10. st. pr. Kr. naslijedio je sredinom 1. st. pr. Kr. rimski građevinski sloj koji uključuje javne terme, raskošnu gradsku kuću, komunalni odvodni sustav i monumentalno svetište izgrađeno oko izvora. Na izvoru je podignut bunar u dvorištu, pri čijoj je izgradnji u drenažne svrhe postavljen depozit s više od 2000 amfora Lamboglia 2. U dvorištu je podignut hram, u tlocrtu 9,5 x 16 m, orijentiran u smjeru zapad-istok, paralelno s glavnom ulicom. Ulazno stubište bilo je široko oko tri i pol metra, smješteno po sredini zapadne fasade i okrenuto prema središu grada. STARAC 2009. b, str. 271-290.

25 STARAC 2009. c, str. 140. Hramsko dvorište zauzimalo je površinu procijenjenu na 700 četvornih metara. Utvrđena mu je puna dužina od 25 m (mjereno između unutrašnjih lica ogradnih zidova), a širina je prema načelu simetrije izračunata na 28 m. Samo jedan žrtvenik Herkulu potječe s nasuprotnog, južnog kraja grada; obje lokacije Herkulovog kulta nalaze se uz slatkovodne izvore i vodotoke i naslijeđene su u kasnoj antici ranokršćanskim crkvama posvećenima svetom Ivanu: GNIRS 1906., str. 229-256; STARAC 2002. b, str. 23.

26 POGATSCHNIG 1926., str. 10. i PRELOG 2007., str. 92. drže da se na forumu Parentija nalazio jedan hram, a AMOROSO 1908., str. 190-204, CUSCITO 1976., str. 37, ŠONJE 1965., str. 402. i BALDINI 1997., str. 94, drže da su u određenom razdoblju istodobno postojala dva pravokutna hrama. Prema Baldiniju, forumom je dominirao glavni hram heksastil amfiprostil s trodijelnom celom dimenzija 30 x 15,6 m i izračunate visine 16,5 m, s postikom dužine 3,1 m na začelnoj, zapadnoj strani. Amoroso početkom 20. st. donosi tlocrtno izmjerene dimenzije hrama 24,5 x 15,6 m (bez stuba) s jednodijelnom celom dugom izvana 17, a iznutra 14,7 m; visinu je pogrešno izračunao na 13,1 m jer je hramu pripisao znatno manje i uže stupove portikata.

27 Arheološki muzej Istre, terenska dokumentacija Poreč hram 2010., ŠALOV 2011.

li ulomci vijenaca, timpana i arhitrava, danas izloženi na forumskom podiju, ali ne svi[28]. Stilske karakteristike maloga sačuvanog ulomka friza navode na dataciju u drugu četvrtinu 1. st.[29], dok dekoracija vijenca upućuje na mogućnost nešto kasnije datacije[30]. Po dimenzijama podija, arhitrava, vijenca i atičke baze pilastra na uglu začelja *in situ* proizlazi da je hram bio heksastil prostil tipa sistil[31]. Pravokutna građevina smještena dva metra sjevernije interpretirana je kao manji forumski hram. Pripisan je Neptunu i povezan s natpisom Abudija Vera koji je krajem 1. st. između ostalih građevinskih zahvata u Parentiju obnovio izvjesni hram (IIt X/2 3). Mišljenja nisu uvijek bila usklađena oko toga je li se radilo o hramu, o dijelu forumskog portika ili o kasnorepublikanskom hramu[32]. Postojanje trećeg hrama na forumu Parentija nagoviješteno je u povijesnim izvorima koji na južnoj strani foruma spominju Dijanin hram natkriven kupolom[33]. Posvetu Dijani ne treba uzimati doslovno kao niti u slučaju istočnoga forumskog hrama Pole: u Evori, Meridi, Tarragoni i Nîmesu svetišta carskog kulta i nimfeje srednjovjekovna je tradicija preimenovala u hramove Dijane, pa se može pretpostaviti da se sličan proces odvijao i u Istri[34].

28 Amoroso dovodi u vezu s hramom korintski kapitel donjeg promjera 50 cm te kanelirane stupove jednakog promjera, koji mu, sudeći po dimenzijama, nikako nisu mogli pripadati. AMOROSO 1908., str. 195-198. Velikom hramu pripadaju neki nedavno pronađeni ulomci: KOVAČIĆ 2008. b, str. 360; ŠALOV 2011., sl. 17; AMI Pula, POR-H 5.

29 SCHÖRNER 1995., str. 163, kat. 160., T. 62, 3, datira friz u doba Klaudija.

30 Uglata izvedba reljefa i šiljate, dijagonalno orijentirane rozete nasljeđe su augustovskog ukusa i odgovaraju stilu prve polovine 1. st. Primjeri: CAVALIERI MANASSE 1978., Aquileia, str. 103, kat. 72., T. 32; Trst, str. 125, kat. 97, T. 41; PENSABENE 1984., str. 48; MARINI CALVANI 1998., str. 55; DE MARIA, PODINI 2004., str. 47-51; FISCHER 1996., hram Rome i Augusta, T. 22. Nasuprot tome, zaobljeni akantovi listići zašiljenih vrhova na konzolama te valjkasti i poluvaljkasti astragal izrazito nalikuju na dekor arhitrava i vijenaca velikog teatra u Poli, građenog u drugoj polovini 1. st.: GNIRS 1908., str. 70-88; CAVALIERI MANASSE 1978., str. 134, br. 103-104; BURŠIĆ MATIJAŠIĆ 1985., str. 59, br. 17; STARAC 2009. a, str. 41-42. Poznato je da je Abudije Ver u drugoj polovini 1. st. financirao opsežne javne gradnje u Parentiju (IIt X/2 3), te nije isključeno da je tu bio uključen i veliki hram.

31 Profilacija baze stilobata jednaka je profilaciji baze stilobata hrama Rome i Augusta u Puli. Stupovi su bili visoki 7,8 m s donjim promjerom 0,82 m, međusobno razmaknuti 1,64 m. Ukupna visina hrama zajedno sa stilobatom iznosila je 13,8 m. U visinu hrama ulazi stilobat s podnicom visok 2,1 m, stup čija je baza s plintom visoka 0,41 m, tijelo 6,57 m, a kapitel 0,82 m, arhitrav visok 0,53 m, friz visok 0,63 m, vijenac visok 0,45 m, zabat visok 1,76 m, te gornji vijenac sa simom visok 0,56 m. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da je hram bio amfiprostil, odnosno da je imao postik sa šest stupova na začelju, iako tlocrt temeljnih zidova s dva paralelna zida na začelju međusobno udaljena 3,06 m sugerira takvu mogućnost. Ugaoni pilastri uobičajeno se nalaze na začelju prostila, na primjer hrama Rome i Augusta u Poli.

32 AMOROSO 1908., str. 200; CUSCITO 1976., str. 40; ŠONJE 1965., str. 402, sl. 6. Arheološka dokumentacija i rimska urbanistička koncepcija daju potpore hipotezi da se neposredno sjeverno od glavnog hrama nalazio manji hram dimenzija 9,2 x 19 m. Bilo je pokušaja da mu se pripišu kanelirani stupovi donjeg promjera 55 cm i kanelirani ugaoni pilastar dužine stranica 58 cm, koji stoje *in situ* na uzvišenom postolju u sjeverozapadnom uglu foruma (AMOROSO 1908., str. 204). Dio friza visokog 54,5 cm stilski odgovara elementima velikog hrama, ali je nešto manjih dimenzija i mogao je pripadati hramu tetrastilu sistilu visine 13,1 m: AMOROSO 1908., str. 195, fig. 6; SCHÖRNER 1995., str. 163, kat. 159, T. 62, 2, datira friz u doba Klaudija. U pretpostavljenu visinu manjeg hrama ulazi stilobat s podnicom visok 1,5 m, stup čija je baza visoka 0,22 m, tijelo 7,22 m, a kapitel 0,92 m, arhitrav visok 0,43 m, friz visok 0,54 m, vijenac visok 0,39 m, zabat visok 1,45 m, te gornji vijenac sa simom visok 0,43 m.

33 AMOROSO 1908., str. 203; BALDINI 1997., str. 94. Temelji poligonalne građevine centralnog tlocrta na južnoj strani foruma, međutim, ostavljaju prostora posve drukčijim interpretacijama.

34 HAUSCHILD 1988., str. 208-220; MATEOS CRUZ 2006., str. 347; MIERSE 1999., str. 139; GROS 1984., str. 123-134.

Augustovski program monumentalizacije foruma nije zaobišao ni Nezakcij, gdje je pretpostavljeno postojanje kasnorepublikanskog hrama već od 2. st. pr. Krista[35]. U julijevsko-klaudijevskom razdoblju izgrađena su na postolju tri hrama tipa tetrastil prostil – sistil korintskog stila. Prema dekoraciji vijenaca srednji hram pripisuje se kraju 1. st. pr. Kr. i prvoj trećini 1. st., a dva bočna prvoj polovini ili najkasnije trećoj četvrtini 1. stoljeća.[36] Sva tri hrama imaju zid koji odvaja stražnju stranu (*posticum*), s time što je na začelju srednjeg hrama nakon dovršenja izvedena dogradnja, možda stubište. Južni hram nalazi se na rubu strme padine pa su temelji iz statičkih razloga iznutra ojačani pregradnim zidovima, a prema kvadratnoj formi usred pročelnog stubišta može se pretpostaviti i položaj vanjskog žrtvenika (ara) ispred južnog hrama. Nalazi dvaju fragmentiranih timpana potaknuli su oprečna mišljenja o pripadnosti hramu ili mauzoleju[37].

TEATRI·I·AMFITEATAR

Scenske javne građevine rimske Histrije poznate su jedino u Poli. Pola je imala dva teatra, oba prilagođena terenu smještajem gledališta na padini brežuljka. Manji, ujedno i stariji, smješten je unutar bedema[38]. Plan zgrade i arhitektonska dekoracija otkrivaju da je izgrađen u ranom Augustovom razdoblju[39]. Teatar se sastoji od pravokutne scenske zgrade korintskog stila[40] s bočnim dvoranama i pozornicom te od polukružnog gledališta[41]. Zabat iznad ulaza u središnjem dijelu scenske zgrade bio je ukrašen figuralnim prikazima leteće ženske figure,

35 ROSADA 1999., str. 63.

36 Hramovi su međusobno udaljeni prosječno 1,5 m. Procijenjeno je da se pod hramova nalazio najmanje dva metra iznad razine opločenja foruma; na podij se valjalo uspeti preko 8 stuba, a svakom se hramu posebno pristupalo preko idućih 7 stuba. Stupovi pročelja svih triju hramova nalazili su se u istoj crti. Središnji hram, širok 9,5 m, dug 19 m (s prigradnjom na začelju 23,7 m, a računajući još i pročelne stube 30 m) i po izračunu visok 13,4 m sa stilobatom, bio je najveći i po vremenu izgradnje nešto stariji od dva bočno smještena manja hrama. Temelji bočnih hramova mjere u širinu 7,6 m i u dužinu 16,6 m (sa stubama dužina bočnih hramova iznosila je 22,6 m), dok im se visina sa stilobatom računa 10,8 m. MATIJAŠIĆ 1995., str. 121-139; MATIJAŠIĆ 1996., str. 91-110; ROSADA 1999., str. 79. Friz akantovih vitica datira u kasnoaugustovsko-tiberijevsko razdoblje: SCHÖRNER 1995., kat. 173, T. 53, 3.

37 STICOTTI 1902., str. 136, T. 2, sl. 3.; str. 131, T. 2, sl. 1; ID. 1905., str. 203; JURKIĆ 1974., str. 7. Oba reljefa pripisuju hramu hipotetski posvećenom božici Eji, dok MATIJAŠIĆ 1996., str. 95, 105; ROSADA 1999., str. 87. i MARŠIĆ 2009., str. 44-48 smatraju da reljef sa ženskom glavom i letećim genijima pripada nadgrobnom spomeniku. Donja, najduža stranica obaju timpana bila je duga 5 m, dok im puna visina iznosi 105 cm što odgovara procijenjenoj veličini timpana središnjeg hrama: FORLATI TAMARO 1947., T. III; MATIJAŠIĆ 1995., str. 131; ROSADA 1999., T. 1; VITRUV. De arch., 3, 3.; STARAC 2009. a, str. 17-23.

38 GNIRS 1912., str. 239-272; MIRABELLA ROBERTI 1949., str. 248; MATIJAŠIĆ 1994., str. 129-145.

39 FISCHER 1996., str. 110.

40 Kanelirani stupovi scenske zgrade nosili su korintske kapitele: GNIRS 1912., str. 257, br. 1-9; MLAKAR 1979., str. 139, kat. 169 a (inv. br. A-5751); str. 174, kat. 252 (inv. br. A-4844).

41 Scenska zgrada pravokutnog je oblika, izvana duga 62,8 m ali kraća od gledališta, čiji promjer iznosi 83 m. Scenska zgrada iznutra je duga 47,1 m. Imala je dvije etaže, donju, visoku 8 m i gornju, visoku 4 m. Fasada pozornice (*scaenae frons*) sastoji se od tri dijela s tri ulaza, s time što je središnji dio s glavnim vratima (*porta regia*) uvučen u odnosu na bočne istake. Ispod zapadnog dijela pozornice pruža se u živu stijenu ukopana galerija (*hiposcaenium*). Uz pozornicu usječen je u stijenu kanal s osam kamenih nosača za jarbole – nosače drvene ograde. Služio je za smještaj scenske zavjese (*aulaeum*). *Orhestra* promjera 28 m i dužine 16,5 m ima izlaze u hodnike (*parodoi*) dužine 26,4 m. Gledalište dužine 26,7 metara imalo je oblik nepravilne policentrične krivulje maksimalnog promjera 83 m.

Mali teatar, Pula

Amfiteatar, Pula

krilatoga letećeg erota koji svira dvostruku sviralu i delfina[42]. Na području scene pronađeni su ulomci friza s reljefnim glavama Meduza[43]. Vijenci scenske zgrade bili su ukrašeni lezbijskom kimom, antemijem s palmetama tankih, izvijenih listića i dvotračnom pletenicom; u donjoj etaži vijenci su imali konzole obrubljene ovoidnim frizom[44]. Niže su imale kazetirane svodove ukrašene astragalom, cvjetovima i motivima hipokampa[45]. Sličnu dekoraciju kazeta pokazuje niz spomenika kasnorepublikanskog[46] i Augustovog razdoblja[47]. Svi elementi scenske fasade bili su izrađeni od istarskog vapnenca. Prvi kat gledališta (*ima cavea*) sadržavao je 11 redova sjedišta, čiji su tragovi sačuvani u priklesanoj stijeni. Drugi kat gledališta (*summa cavea*) u potpunosti je raznesen, a imao je tri reda sjedišta. Na najvišoj etaži teatra nalazila se galerija pokrivena krovom[48]. Ukupna visina teatra od orkestre do vrha krovnog vijenca galerije iznosila je 23 m. Procjene o mogućem broju gledatelja kreću se od 1500 do 2500 gledatelja[49].

Veliki teatar smješten je izvan grada na sjevernoj padini brda Monte Zaro, a podignut je tijekom kasnog 1. i 2. stoljeća[50]. Stoljećima je privlačio arhitekte, putopisce i arheologe svojom veličinom i bogatstvom mramornih ukrasa koji su postupno raznošeni i ugrađivani u druge

42 MIRABELLA ROBERTI 1949., str. 247. Pretpostavlja se da je kompozicija zabata bila osno simetrična, te da su dvije odjevene ženske figure pridržavale središnji medaljon.

43 GNIRS 1912., str. 258-263; MIRABELLA ROBERTI 1949., str. 249; FISCHER 1996., str. 108, T. 32 d-f.

44 AMI Pula, inv. br. A-6641, A-6645 – A-6677, A-6679, A-6681, A-6683 – A-6687, A-6709, A-6719, A-6725, A-6727, A-6748 – A-6759, A-6773 – A-6774, A-6788, A-6796 – A-6797.

45 MIRABELLA ROBERTI 1938., str. 250; MLAKAR 1979., str. 133-139, kat. 169 sl. 3 (A-5914) i kat. br. 169, sl. 2; CAVALIERI MANASSE 1978., str. 148, br. 117., T. 54-55 ; FISCHER 1996., T 32 a-c.

46 VERZÁR-BASS 1974., sl. 34. Hram *Apollo Sosianus* iz sredine 1. st. pr. Kr.: STRONG 1963., str. 73. i d., T. 5, 3, 4; 7, 4. 5.; VERZÁR-BASS 1974., sl. 41.

47 *Ara Pacis*: LEON 1971., str. 272, T. 77, 2.; slavoluk u Orangeu: AMY 1962., T. 72 c, 73 b.

48 Gledalište je bilo radijalno podijeljeno u šest klinastih sektora odijeljenih s pet nizova stuba. U prvi kat gledališta ulazilo se kroz dva vanjska ulaza i dva duga nasuprotna hodnika (*parodoi*) smještena između scenske zgrade i gledališta. Tri zasebna vanjska ulaza za drugi i treći kat bili su smješteni na južnom i sjevernom rubu zgrade te u sredini na zapadnoj strani teatra. Galeriji su vjerojatno pripadali fragmenti lukova odvojenih pilastrima: FISCHER 1996., str. 109. Verona: CAVALIERI MANASSE 1987., str. 17; SPERTI 1983., str. 29, br. 19. Lukovi su isprva po pronalasku pripisani scenskoj zgradi: DEGRASSI 1934., str. 278. Tegule sa žigom A. FAESONI A.F. upotrijebljene su za izgradnju kanala i krova nad scenskom zgradom i nad gornjom galerijom gledališta: GNIRS 1912., str. 263; CIL V 8110; MIRABELLA ROBERTI 1938., str. 251; MIRABELLA ROBERTI 1949., str. 249; MATIJAŠIĆ 1983. a, str. 296, br. 16; MATIJAŠIĆ 1987., str. 513; MATIJAŠIĆ 1994., str. 136; RIGHINI et alii 1993., str. 42, F, tip 2. Žigovi na tegulama AMI Pula inv. br. A-15928 - A-15948, A-15950 – A-15953, A-15955 – A-15960, A-15962, A-15964 – A-15967, A-15970 – A-15972, A-15974 – A-15978, A-15980 – A-15982. Od ostalih proizvodnih marki, zastupljene su tegule s raznim varijantama žigova grupe PANSIANA: AMI Pula, inv. br. A-15949 [PAN] SIAN (*lituus*), A-15954 TI(BERI) PA[NSIANA], A-15968, A-15973, A-15979 [P]ANSIAN[A] s time što su slova AN na dva mjesta spojena ligaturom: MIRABELLA ROBERTI 1938., str. 251; MATIJAŠIĆ 1983., str. 968; MATIJAŠIĆ 1983. a, str. 296, br. 29; MATIJAŠIĆ 1987., str. 511. Zastupljeni su i žigovi [L.F] VLLONI (AMI Pula, inv. br. A-15961; MATIJAŠIĆ 1983. a, str. 296, br. 17; ZERBINATI 1993., str. 108), [ACILI]·G[LABRIO?] (AMI Pula, inv. br. A-15963; MATIJAŠIĆ 1995. a, str. 118-122, moguća datacija između sredine 1. st. i sredine 2. st.; ZACCARIA, ŽUPANČIČ 1993., str. 164, žigovi se vezuju uz konzule druge polovice 1. st. po. Kr.), [Q. CLODI AMB]ROSI (AMI Pula, inv. br. A-15969; MATIJAŠIĆ 1983. a, str. 296, br. 9; BUORA 1993., str. 182), a mogu se pripisati kasnijim popravcima.

49 MLAKAR 1981., str. 99; MATIJAŠIĆ 1994., str. 135.

50 GNIRS 1908., str. 49-89; MIRABELLA ROBERTI 1949., str. 248; MATIJAŠIĆ 1994., str. 131; FISCHER 1996., str. 168.

reprezentativne građevine u Puli i Veneciji[51]. Kazalište dugo 85 i široko 120 metara moglo je primiti do 5.000 ljudi[52].

Pola je imala i amfiteatar, koji se nalazio 200 metara sjeverno od grada uz glavnu cestu (*Via Flavia*) prema Tergeste. Gradio se tijekom cijelog 1. st. i mogao je primiti oko 23.000 gledatelja[53]. Nakon prestanka održavanja gladijatorskih igara, gledalište i unutrašnje konstrukcije postupno su razidane i iskorištene kao građevinski materijal. Od unutrašnje dekoracije amfiteatra pronađena je jedino mramorna reljefna glava egipatske boginje *Hathor*, s pozlatom[54].

51 DE FRANCESCHI 1932., str. 328. Sredinom 16. st., kada je Sebastiano Serlio posjetio Pulu i izradio prve (i najpotpunije) nacrte i tlocrte velikog kazališta, još je stajao u visinu velik dio gledališta i scenske zgrade: SERLIO 1584. U 17. st. teatar je konačno raznesen prilikom izgradnje kaštela na gradskom brežuljku: DE VILLE 1633.

52 Fasada s portikom bila je duga 120 m i visoka 32 m – jednako kao amfiteatar na najvišoj, morskoj strani. Veličina orkestre definirana je na 25 m u promjeru. Unutar kazališta, visina triju odjeljaka gledališta odgovarala je visini triju etaža scenske zgrade. Prema klasičnom modulu visine 60 cm za jednu stubu gledališta, izračunato je da je najniži odjeljak imao 18 stuba, srednji 15, a najviši 7, uključujući natkrivenu galeriju na vrhu. Gledalište je bilo podijeljeno s 5 uspona u 6 sektora. S vanjske strane, prema Serlijevu nacrtu, galerija je imala lukove kao i donji katovi gledališta. Ispred fasade, cijelom njezinom dužinom, bio je prislonjen dvoetažni trijem pokriven krovom, dug 120 m. Kolonada kaneliranog stupovlja u svakoj etaži imala je po 32 stupa. Na mjestima ulaza, razmaci između stupova trijema bili su nešto veći. Iznutra, visina scenske zgrade iznad scene kretala se oko 20 m, a imala je tri etaže. Postojala su tri ulaza na scenu, široku 6 m i dugu najmanje 48 m. STARAC 2009. a, str. 37-52. Mramorni stup visine 7,5 m i promjera 1 m mogao je pripadati prizemlju središnjeg rizalita scenske zgrade (UJČIĆ 2008., str. 366). Nisu ipak svi dekorativni elementi bili izrađeni od mramora; pronađeni su arhitrav s frizom maski i vijenac zabata ukrašen maskama, izrađeni od vapnenca. Tragovi zlatnožute boje na reljefnoj središnjoj maski vijenca zabata otkrivaju da su elementi od vapnenca bili obojani živim bojama. U prednjem dijelu skene i ispod portika teren pada prema muljevitom koritu vodotoka pa je morao biti nasut i podzidan 6 metara dubokim zidom (GNIRS 1911., str. 32).

53 GNIRS 1915., str. 33; MIRABELLA ROBERTI 1939.; MLAKAR 1996.[2]; KRIZMANIĆ, MARASOVIĆ 2003.; DŽIN, ŠALOV 2008., str. 8; STARAC 2010. a. Izgrađen je od lokalnog istarskog vapnenca (CRNKOVIĆ 2003., str. 71). Građen je u toskanskom stilu na četiri etaže, opremljen je podzemnim hodnikom ispod Arene i jedinstven po četirima vanjskim tornjevima. Vanjski zidni plašt čije dvije središnje osi dosežu dužine od 132,5 m i 105 m izgrađen je od krupnih, bunjasto klesanih blokova vezanih željeznim sponama i olovnom zapunom. Unutrašnje nosive strukture pod gledalištem zidane su od klesanaca povezanih vapnenom žbukom. Od svih ostalih poznatih amfiteatara razlikuje se po tome što su u vanjski zidni plašt ukomponirana četiri pravokutna tornja. Na vrhu svakog tornja nalazile su se po dvije odvojene vodospreme koje su se punile kišnicom. Unutar tornjeva nalazile su se drvene stube. U amfiteatar je vodilo 15 radijalno raspoređenih ulaza sa stubištima, koji su se povezivali s koncentričnim vodoravnim hodnicima ispod gledališta. Borilište eliptičnog oblika (*harena*) predstavljalo je ravnu površinu pokrivenu pijeskom, a ispod njega pružao se po središnjoj dužoj osi amfiteatra hodnik za potrebe pripremanja igara, ukopan u živu stijenu i pokriven ravnom drvenom konstrukcijom na gredama koje su nosili kameni pilastri. Borilište je bilo odvojeno visokim zidom od gledališta, koje se u 22 stube uzdizalo do galerije na vrhu. Budući da je podignut na padini brijega, amfiteatar u svom zapadnom dijelu doseže visinu od 32 m u četiri etaže, a u istočnom dijelu nad zemljom se izdižu samo dva gornja kata. Najviši kat pripadao je galeriji natkrivenoj kosim krovom, koja je, za razliku od nižih katova otvorenih polukružnim arkadama, prema van bila otvorena četvrtastim prozorima. Za lošeg vremena gledalište se natkrivalo platnom pomoću kolutova i užadi. Drveni jarboli, nosači užadi za platna, bili su zataknuti u dva reda posebno uklesanih otvora u razini najvišeg kata, nadvisujući krov galerije. Počasna loža nalazila se na zapadnoj strani prvog kata gledališta. Imala je dva odvojena ulaza, koji su omogućavali siguran ulaz i zaštitu magistrata uz službenu pratnju liktora (*lictores*). Loža je bila rezervirana za onoga tko je priređivao igre i za najistaknutije uglednike u njegovoj pratnji. Odatle se pružao najbolji pogled na borilište, a osim toga, zapadna strana gledališta bolje je zaklonjena od sunca.

54 DEGRASSI 1933., str. 395.

TERME

Javne terme u Poli izgrađene su sredinom 1. st. pr. Kr., uz Herkulovo svetište na izvoru i uz kuću u kojoj se njegovao kult božice zdravlja Salus[55]. Zauzimale su oko 1000 četvornih metara, spuštajući se postupno niz sjevernu padinu prema moru, i bile su bogato opremljene pločama i vijencima od raznobojnih mramora. Tijekom 1. st. po. Kr. proširene su uz dogradnju vodovoda, a značajnije obnove zabilježene su i u 2. stoljeću. Potpuno su uništene u požaru krajem 5. stoljeća.

Najbolje su očuvane javne terme Nezakcija, smještene uz forum sa sjeverne strane, izgrađene vjerojatno tijekom 1. st. po. Kr. a porušene u 5. stoljeću[56].

KOMUNALNO·UREĐENJE: ULICE·KANALIZACIJA·VODOVOD

Pola i Parentij imali su luke u uvalama na jugoistočnoj strani grada, izvan gradskih bedema, ali u njihovoj neposrednoj blizini.[57] Oba su grada dobro očuvala rimski raster. U Parentiju je vidljiva klasična pravokutna shema ulica s dekumanima u smjeru istok–zapad, poprečnim ulicama (*cardo*) u smjeru sjever–jug i danas prepoznatljivim gradskim četvrtima (*insulae*)[58]. Pola se izdvaja netipičnim kružno-radijalnim rasporedom koji oblikuje trapezoidne građevinske blokove: naslijedila je gradinsku topografiju i prilagodila joj se tako da su koncentrične ili spiralne ulice preuzele ulogu glavnih prometnica (*decumani*), a radijalno raspoređeni usponi (*clivi*) zrakasto su se uspinjali, sastajući se s gornjim dijelom spiralne ulice koja se penjala do uređenog platoa na vrhu[59].

55 STARAC 2008., str. 306-309, sl. 2-3; ID. 2009. b, str. 272, sl. 1, sl. 5. Nalazile su se uz glavni dekuman uz bedeme pokraj sjevernih gradskih Vrata sv. Ivana. Glavni ulaz u terme dokumentiran je na njihovoj sjevernoj strani okrenutoj prema moru i gradskom bedemu, a ne prema glavnoj ulici, ali može se pretpostaviti da je postojao i drugi ulaz koji ih je povezivao s prolazom oko temenosa Herkulovog svetišta.

56 ROSADA 1999., str. 46-53. Sadržavale su muški i ženski odjeljak, između kojih se nalazila prostrana vodosprema. Oba odjeljka, od kojih se prostraniji istočni identificira kao muški, prepoznatljiva su u potpunom slijedu prostorija: svlačionica (*apodyterium*), hladna prostorija (*frigidarium*), umjereno topla prostorija (*tepidarium*), vruća prostorija (*caldarium*), ložište (*praefurnium*).

57 Epigrafski podatci obavještavaju da je luka Parentija s molovima obnovljena krajem 1. st. (IIt X/2 3; BALDINI 1997., str. 132).

58 PRELOG 2007., str. 290, numerira 23 inzule dimenzija oko 40 x 50 m.

59 Većina rimskih ulica Pole i Parentija jest pola metra do metar i pol ispod današnjih na istoj trasi. Glavne ulice bile su namijenjene kolnom prometu i opremljene nogostupima za pješake, povišenim iznad ceste za 20 cm. Prosječna širina ulice iznosila je 3,5 m. Ulice i trgovi bili su popločani lokalnim kamenom, bijelim vapnencem ili sivim pješčenjakom. Ploče su bile većih dimenzija (170 x 80 cm na forumu; 120 x 100 i 80 x 60 cm u ulicama), pravokutnog ili peterokutnog oblika. Nezakcij je, poput Pole, u rimskom razdoblju zadržao gradinsku shemu kružnih platoa presječenih radijalnim usponima. Cesta je sa zapada kroz dva ulaza vodila ravno na glavni, najviši plato Nezakcija na komu je smješten forum i ostali značajni javni sadržaji, a prema istoku su se spuštale stambene trapezoidne terase. Pješački usponi sa stubama svladavali su strmine. Dokumentiran je jedan takav uspon širok 2,8 m, ograđen visokim zidovima s obje strane.
MIR ABELLA ROBERTI 1949., str. 247; ZLATUNIĆ 2012., 147-162.

Zračna panorama Pule

Potencijalna opasnost klizanja zbog kiša umanjena je izgradnjom sustava za odvodnju oborinskih voda[60]. Vodoopskrba je bila sastavnim dijelom urbanističkog plana, što se jasno vidi na primjeru Pole[61].

DOMUS

Tkivo istarskih gradova danas je gusto naseljeno te stoga arheološki slabo istraženo. Dosada su dokumentirani i prepoznati dijelovi obiteljskih gradskih kuća s atrijem (*domus*)[62]. Očuvani rimski mozaici u Poli i Parentiju su malobrojni. Najljepši višebojni pulski mozaik prikazuje kažnjavanje Dirke, pripada razdoblju dinastije Antonina, a nalazio se u trikliniju kuće nedaleko

60 Izgradnja kanala brižljivo je planirana počevši od osnutka kolonija nadalje, prilikom uređenja otvorenih površina ali i unutar građevina tako da je prikupljala sve oborinske i ocjedne vode, usmjeravala ih prema nižim razinama i konačno prema moru. Kameno opločenje uz rubove ulica i trijemova opremljeno je plitkim žlijebovima polukružnog presjeka. U žlijebovima su se nalazili ispusti koji su oborinske vode pomoćnim zidanim kanalima širine i visine 30 cm dovodili do glavnih podzemnih zidanih i nadsvođenih kanala širine 70-120 cm. Pomoćni kanali bili su obično na dnu i na vrhu popločeni tegulama i dodatno još pokriveni kamenim pločama koje su štitile gornje tegule od loma. Kanali smješteni ispod opločenja po sredini ulice prikupljali su oborinske i otpadne vode i vodili ih u more. Sjeverni ulaz u Nezakcij bio je opremljen takvim kanalom, koji je prikupljao kišnicu kroz kamenu ploču s četiri urezane rešetke; opločenje ulica Pole pokazuje ispuste izrezane u obliku rozete. Na pogodnim mjestima kanali su provodili kišnicu kroz bazene za filtriranje, čineći je prikladnom za kućnu upotrebu.Tegule iz italskih radionica CINNIANA IVL PRI, SOLONAS, dopremljene su brodovima u Polu među prvima, u trećoj četvrtini 1. st. pr. Kr. za potrebe izgradnje javnih objekata i komunalnog odvodnog sistema. MATIJAŠIĆ 1983. a, str. 296, br. 20, br. 35; MATIJAŠIĆ 1987., str. 512; RIGHINI et alii 1993., str. 42; STARAC 2009. c, str. 127. Kanali smješteni ispod opločenja po sredini ulice prikupljali su oborinske i otpadne vode i vodili ih u more. Sjeverni ulaz u Nezakcij bio je opremljen takvim kanalom koji je prikupljao kišnicu kroz kamenu ploču s četiri urezane rešetke; opločenje ulica Pole pokazuje ispuste izrezane u obliku rozete. Na pogodnim mjestima kanali su provodili kišnicu kroz bazene za filtriranje, čineći je prikladnom za kućnu upotrebu.

61 Nimfej na izvoru Karolina, smješten uz cestu između gradskih bedema i amfiteatra, korišten je u vodovodnom sustavu grada. Na gradskom brijegu nalazile su se tri velike vodospreme. Dvije su neposredno po osnutku kolonije izgrađene zajedno s Malim kazalištem s čijeg su krova skupljale kišnicu: trobrodna vodosprema dimenzija 15 x 10,6 m na gornjoj razini i jednobrodna vodosprema na donjem. Voda se iz vodosprema dovodila u javne objekte, poput termi i uličnih fontana, zidanim kanalima obloženima vodootpornom žbukom, keramičkim i olovnim cijevima, a i privatne kuće u gradu opremljene vlastitim termama mogle su se priključiti na gradski vodovod. Neovisno o vodovodu svaka je kuća bila opremljena vlastitim sustavom za prikupljanje kišnice, koji je uključivao najmanje jedan bunar. Bunari su smještani prilikom izgradnje u uglovima građevina za prikupljanje kišnice s krova te u unutrašnjim dvorištima, gdje su bili povezani s kućnom vodospremom i kanalima za dovod kišnice. DE FRANCESCHI 1934., str. 237-249; GIRARDI-JURKIĆ, DŽIN 2001., str. 11-15; FISCHER 1996., str. 47.

62 Gradska kuća dobrostojeće obitelji sadržavala je osim ulaznih i reprezentativnih prostorija još i prostorije za dnevni boravak, spavaonice, kuhinju s ostavom, zahod, termalni dio s bazenom i saunom, vodospremu s bunarom, peristil s vrtom te robovski odjeljak. Pretežno su kuće bile prizemne, ali mogle su imati i kat. U Parentiju su ostatci domusa dokumentirani duž glavnog dekumana (BALDINI 1999., str. 78). U Poli su podjednako raskošne kuće pronađene u različitim dijelovima grada, te nije moguće izdvojiti “elitnu četvrt”. U Nezakciju su djelomično istraženi ostatci pet zgrada, od kojih je kuća smještena na južnoj padini ispod foruma imala etaže terasasto smještene na različitim visinama. Sistemom terasa i kosih uspona sa stubama rješavao se od Cezarovog doba nedostatak ravnog terena za gradnju na brežuljcima, što se opaža u Nezakciju i u Poli.

foruma[63]. U 3. st. domovi uglednih pripadnika kršćanske zajednice potvrđeni su kao tajna vjerska okupljališta (*domus ecclesiae*). Na mjestu takvog oratorija u Parentiju stvara se početkom 4. st. vjersko središte biskupije, od 6. st. do danas poznato kao Eufrazijeva bazilika[64].

CESTE

Glavna rimska cesta u Istri (*Via Flavia*) povezivala je Polu s Parentijem i Tergesteom, nastavljajući se prema Akvileji[65]. Pred ulazom u Polu kod Vrata sv. Ivana nalazio se uz cestu monumentalni nimfej, a malo dalje amfiteatar. Sporedne ceste vodile su od gradskih vrata Pole u kolonijski ager; druga po značaju polazila je od Herkulovih vrata u smjeru Nezakcija. Nekropole su bile smještene izvan grada, uz prilazne ceste[66].

PREDGRAĐA REZIDENCIJE I RURALNE GRAĐEVINE

Na padinama brežuljaka oko Pole smjestile su se vile imućnijih rimskih građana[67]. Podalje od gradova, ali na njihovom teritoriju, na zapadnoj obali Istre nanizale su se rezidencijalne maritimne vile vitezova[68] i senatora[69]. Glavne su osobine maritimne vile bile izravni vizualni kontakt s morem i reprezentativno pročelje prema moru, a mogle su imati nizove vlastitih bazena za uzgoj ribe (*vivaria*)[70]. Imale su također luke koje su omogućavale promet i trgovinu poljoprivrednim proizvodima, građevinskim materijalom i drugim dobrima, poput vile u Pomeru (1. – 4. st.)[71], Vižuli (1. – 6. st.)[72], Katoru[73]. Najveća i najbogatije opremljena vila nalazila se u uvali Verige (Val Catena) na otoku Veliki Brijun[74]. Pretpostavke o vlasništvu kreću se oko senatorske dinastije Lekanija kao prvih vlasnika te carske obitelji koja je naslijedila Lekanijeve

63 Mozaik datira u drugu polovinu 2. st. MLAKAR 1959., str. 107-113; MEDER 2003., str. 56; ID. 2004., str. 82, sl. 7. O ostalim rimskim ranocarskim mozaicima u Istri: DONDERER 1986.

64 BALDINI 1997., str. 181.

65 Ime je dobila prilikom obnove i popločenja u flavijevsko doba g. 78. – 79. po. Kr. o čemu svjedoče miljokazi (IIt X/1 705, 707), no istom se trasom i prije pružala prometnica za kolni promet, definirana najkasnije u Cezarovo doba.

66 MIRABELLA ROBERTI 1949., str. 265; FISCHER 1996., str. 143–158: ŠONJE 1991. Najistaknutiji društveni sloj Pole zauzeo je pretežno sjevernu nekropolu uz glavnu cestu prema amfiteatru, dok je nekropola na južnom kraju smještena uz sporedne ceste pripadala siromašnijem stanovništvu.

67 FISCHER 1996., str. 130-133; UJČIĆ 2007., str. 299-300.

68 Dragonera Jug, STARAC 2010. b, str. 105.

69 Vlasnicima senatorskog staleža pripisuju se raskošne maritimne vile na zapadnoj obali Istre: Valbandon, Barbariga, Lorun, Katoro, Sorna, Vižula. TASSAUX 1984., str. 193-229; MATIJAŠIĆ 1998., str. 115-128; DE FRANCESCHINI 1998., 589-694; TASSAUX et al. 2001.; TASSAUX 2003., str. 93-99; BEGOVIĆ DVORŽAK, DVORŽAK SCHRUNK 2004., 68-76; GIRARDI JURKIĆ 2008., str. 93.

70 U sastavu imanja nalazili su se i skromniji objekti za robove, proizvodni objekti, skladišta i pristaništa te velike poljoprivredne površine. Površina bazena smještenih u moru kreće se od 1160 m² u Katoru do 7000 m² u Lorunu. KATUNARIĆ 2009., str. 346-348; KOVAČIĆ 2008., str. 81.

71 DŽIN 2007. a, str. 280-282; ID. 2009. – 2011., str. 583-593; KONCANI UHAČ 2008., str. 36-44.

72 GIRARDI JURKIĆ 2008., str. 94.

73 GLUŠČEVIĆ, BOLŠEC FERRI 2003., str. 114-120.

74 Vila je uključivala rezidencijalni dio, sakralni kompleks s trima hramovima u dnu uvale, obalni trijem s knjižnicom, termalnim dijelom i palestrom, vivarij, bojadisaonicu, pristanište. Sakralni kompleks imao je na južnom kraju Neptunov hram, na sjevernom kraju Venerin, dok se središnji hram povezuje s Jupiterom, Marsom ili Minervom. Sva tri hrama imala su četiri stupa sprijeda (*tetrastil prostilos*), a povezivao ih je trijem u obliku polukruga na dvije razine. BEGOVIĆ DVORŽAK 1995., str. 47-53; BEGOVIĆ DVORŽAK, DVORŽAK SCHRUNK 2004., str. 67-69; BEGOVIĆ DVORŽAK 2005., str. 191-204.

Maritimna vila,
Dragonera

Nezakcij (*Nesactium*)

Peliceti

Maritimna vila u uvali Verige na otoku Veliki Brijun

Uvala Verige na otoku Veliki Brijun

posjede u doba Vespazijana. Carsko vlasništvo pretpostavljeno je još za maritimne vile na Vižuli južno od Pule i na Lorunu sjeverno od Poreča, koja je izgrađena u drugoj polovini 1. st. pr. Kr. i napuštena u 5. st., a također nije pripala carskoj obitelji prije Vespazijanova doba. U 2. st. u vili na otočiću Uljanik u pulskoj luci prisilno prebivalište našao je Rasparagan, kralj besarapskog plemena Roksolana[75].

Arhitektura izvan teritorija rimskih kolonija, u unutrašnjosti sjeverne Istre, gotovo je potpuno nepoznata. Saznanja o naseljenosti ograničena su na podatke dobivene rekognosciranjem i na nalaze grobova[76]. Karakterističan tlocrt rimske stambeno-gospodarske ruralne građevine (*villa rustica*) prosječne površine oko 2500 četvornih metara bio je četvrtast, gotovo kvadratan, s unutrašnjim kvadratnim dvorištem[77]. Objekti poljoprivrednog karaktera mogli su biti smješteni i podalje od mora[78]. Jedna od glavnih privrednih grana u vilama zapadne i južne Istre bila je proizvodnja maslinovog ulja[79]. Istarska proizvodnja amfora, tere sigilate i drugih keramičkih proizvoda posvjedočena je od kraja 1. st. pr. Kr. do u kasnu antiku[80]. Značajno postrojenje za izradu keramike za izvoz, osobito amfora, dokumentirano je u sastavu posjeda

75 Kralj pobijeđen u ratu s Hadrijanom osuđen je na doživotno progonstvo na tom otočiću, gdje je i sahranjen zajedno s obitelji (IIt X/1 153).

76 BENUSSI 1927-1928., str. 243-282; STARAC 1995., str. 87-98.

77 Prosječan rimski stambeno-gospodarski ruralni objekt sadržavao je stambeno krilo, proizvodni odjeljak sa skladištem, vodospremu, kupalište te prostorije za smještaj ratarske opreme i namirnica. Vodosprema je u pravilu bila pravokutna i nadsvođena voltom, veće su cisterne bile dvobrodne (Peličeti, Fažana), dok je u Pomeru izgrađena neuobičajena cisterna u obliku slova L. MATIJAŠIĆ 1998., str. 99-110; BEGOVIĆ, SCHRUNK 2003., str. 98-103. Tijekom naseljenosti vile su često doživljavale velike građevinske preinake: Lorun početkom 3. st., Dragonera jug početkom 5. stoljeća.

78 Osim ranije istraženih vila na lokalitetima Šijana i Radeki kod Pule, Velika Šaraja kod Peroja te Labinci kod Poreča (MATIJAŠIĆ 1998., str. 134-135, 137, 144), u novije vrijeme istražene su ruralne rimske vile udaljene od morske obale: Bačva u Poreštini naseljena od I. do 7. st. (BRADARA 2009., str. 321-323), Šurida, Mala Vala (UJČIĆ 2006., str. 273-275.), Peličeti naseljeni od sredine 1. st. pr. Kr. do 6. st. po. Kr. (DŽIN 2006., str. 14), Krvavići (VIŠNJIĆ 2009., str. 354-356). Atipični objekt je vila u Kršetama, položaj sv. Jelena (UJČIĆ 2009., str. 351-354), koja nije rezidencijalnog ni poljoprivredno-proizvodnog karaktera. S obzirom da je smještena u blizini trase glavne istarske ceste *Via Flavia*, pretpostavljeno je da je to ranocarska cestovna postaja za trgovinu, odmor i izmjenu konja (*mansio*) na raskrižju s lokalnom cestom prema priobalju sjeverne Istre.

79 MATIJAŠIĆ 1998., str. 145-239. Nakon branja, masline su se drobile u mlinu pod kamenim kotačem. Smjesa se stavljala u tijesak i pritiskana je gornjom, pokretnom kamenom pločom o donju, nepokretnu ploču. Tiještena masa zalijevala se pri kraju toplom vodom da bi sve ulje isteklo u kameni bazen. Iscijeđena tekućina pretakala se u druge kamene bazene gdje bi ulje isplivalo na vrh. Čisto maslinovo ulje skladištilo se u velikim keramičkim posudama (*dolia*).

80 Radionice amfora bile su opremljene bazenima za taloženje gline, pećima, skladištima, a nalazile su se na morskoj obali u blizini luke. Istarskoj proizvodnji pripadaju amfore za maslinovo ulje iz glasovite radionice u Fažani, čiji je vlasnik bio senator *Laecanius Bassus.* Radionica u Fažani bila je intenzivno aktivna od početka 1. st. po. Kr. do kraja 2. st. GNIRS 1910. a, str. 95-106; BEZECZKY 1998., str. 3-26; BULIĆ, KONCANI UHAČ 2009., str. 285–298; BULIĆ, KONCANI UHAČ 2011., str. 109-146.

senatora Statilija Taura na Lorunu u drugoj polovini 1. st. pr. Krista[81]. Druge su radionice u istarskim vilama: keramičarske peći u Červaru i Lorunu [82], bazeni bojadisaonica na Brijunima i u Štinjanu[83] te kasnoantička kovačnica u Dragoneri[84].

PRIJELAZ·U·KASNU·ANTIKU

Hramovi i svetišta carskog kulta ruše se nakon zabrane poganske religije krajem 4. stoljeća[85]. Kasnoantičke crkve odmijenile su starija svetišta, ponekad su podignute neposredno na njihovim ruševinama. Nezakcij u 5. st. dobiva dvije bazilike iznad ruševina javnih termi; Herkulovo svetište u Poli i prislonjena termalna zgrada do temelja su razoreni krajem 5. st., a na njihovomu mjestu nastala je kasnoantička crkva sv. Lucije. Gladijatorske predstave zabranjene su početkom 5. st., nakon čega je amfiteatar prepušten eksploataciji kamena za popravke bedema, za izgradnju crkvi i drugih građevina. Razdoblje osobito intenzivnog rušenja rimskih građevina i nadgrobnih spomenika nastupa nakon propasti Rimskog Carstva 476. godine. Dijelovi spomenika koriste se uvelike u temeljenju ranokršćanskih bazilika i gradskih bedema[86] i u izgradnji postrojenja za prešanje maslina[87]. Nekropole od 4. st. također mijenjaju izgled: kameni sarkofazi zamijenili su nekad omiljene nadgrobne are i stele. Od 4. st. pojavljuju se grobni ukopi unutar gradskih zidina Pole i Parentija, vezani uz crkve[88]. Kontinuitet naseljenosti gospodarstava potvrđen je do 6. st. (Fažana, Vižula, Peličeti) i do 7. st. (Bačva, Dragonera). Dok su Pola i Parentij postavši sjedištima biskupija preživjeli seobu naroda, Nezakcij je u 7. st. napušten.

81 Istarskoj proizvodnji pripadaju i predmeti sa žigovima vlasnika senatorskog staleža: tanjuri sa žigom MS[S]TAVRI iz radionice u Lorunu kod Poreča, čiji je vlasnik bio senator *Statilius Sisenna Taurus:* MAGGI 2001., str. 127-176; MAGGI, MARION 2002., str. 859; MAGGI, MARION 2011., str. 175-187. Magijsko prizivanje sreće i blagostanja vidljivo je u reljefu s trostrukim falusom i pastuhom, uzidanom pri dnu ugla radionice; MARCHIORI, ROSADA 2008., str. 62, sl. 5; KOVAČIĆ 2008., str. 82, sl. 10.

82 JURKIĆ-GIRARDI 1979., str. 141; MATIJAŠIĆ 1998., str. 258; D'INCÀ et alii 2010., str. 316; DŽIN 2011., str. 65-74; VIDRIH PERKO, ŽUPANČIČ 2011., str. 152, sl. 1.

83 BEGOVIĆ DVORŽAK, DVORŽAK SCHRUNK 2005., str. 127-140; MATIJAŠIĆ 1998., str. 239-252.

84 STARAC 2010. b, str. 81.

85 O razdoblju kasne antike u Istri općenito: MATIJAŠIĆ 2012. a. Primjeri upotrebe reprezentativnih skulptura u građevinske svrhe dokumentirani su na forumu Pole: BOLŠEC FERRI, MATIJAŠIĆ 1988., str. 149-151.

86 Neposredno uz stari gradski bedem Pole prislonjen je u 4. – 5. st. i vanjski, u čije su temelje ugrađeni brojni elementi lomljenih rimskih nadgrobnih spomenika, stupova, arhitrava, vijenaca, sjedišta iz amfiteatra i teatra. Razmjerno je uži, širok prosječno 1,6 m; zidani produžetci štitili su rivu i luku (UJČIĆ 2008., str. 364-367).

87 MATIJAŠIĆ 2008., str. 265-281; STARAC 2010. b, str. 79, 107. Tijekom 5. i 6. st. odvija se proces ruralizacije gradova; unutar gradova postavljaju se preše za masline (Pula, Poreč, Nezakcij). Ovu pojavu jasno dočarava primjer javnih termi na forumu Nezakcija, koje su u 5. st. porušene da bi se na njihovome mjestu postavila uljara i podigle ranokršćanske bazilike. Arheološka stratigrafija pokazuje da do toga nije došlo prije pada Rimskog Carstva: BALDINI 1997., str. 76; MATIJAŠIĆ 2008., str. 268; UJČIĆ 2008., str. 364-367; STARAC 2009. b, str. 273.

88 STARAC 2002. a, str. 165; ŠALOV 2011., str. 19.

URBANIZAM I ARHITEKTURA RIMSKE DALMACIJE

JASNA JELIČIĆ RADONIĆ

U posveti caru Augustu svojeg djela *Deset knjiga o arhitekturi* rimski pisac i arhitekt Vitruvije ističe njegovu brigu ne samo za uređenje države, proširenje provincijama nego i za javne građevine, tj. da dostojanstvo vlasti dobije naročiti ugled pomoću javnih zgrada.[1] Upravo nakon završetka dugogodišnjih ratovanja s Delmatima i konačne pacifikacije prvotne pokrajine Ilirik, a potom provincije Dalmacije, generalno se uređuju rimski gradovi čiji začetci nastaju naseljavanjem rimskih građana na pojedinim ključnim punktovima osvojenih područja već tijekom ratnih operacija u I. st. pr. Krista.

S obzirom na svoj izvanredni položaj u središtu istočnog Jadrana, Salona postaje glavni grad provincije Dalmacije. Tada se prvotna gradska jezgra znatno preuređuje i dobiva elemente ranocarskoga rimskog grada, još uvijek sačuvane *in situ* i prepoznatljive na arheološkom lokalitetu. U prvom planu je sigurnost građana ostvarena fortifikacijama kojima se dodaju monumentalna vrata flankirana kulama, ali isto tako i glavni gradski trg – forum, upravno-ekonomsko i kultno središte grada gdje se odvijaju sve vitalne funkcije urbanog života.[2] U tom kontekstu planira se raster grada, podijeljen glavnim komunikacijama na javne i privatne zone koje se postupno ispunjavaju namijenjenim sadržajima. To se može promatrati ne samo u Saloni, Jaderu, Naroni, već i u onim nešto manjim gradovima kao Ekvu, Enoni ili gradinskim naseljima Aseriji i Varvariji, urbaniziranim po istim principima, premda njihovo poznavanje uvijek ovisi o stupnju dosad provedenih istraživanja. Naime, rimski gradovi su ujedno najveći arheološki lokaliteti te su vrlo rijetki oni potpuno otkriveni i uglavnom su poznati pojedini njihovi segmenti poput više ili manje sačuvanih bedema ili javnih građevina koje su, premda urušene, svojom monumentalnošću privlačile pozornost istraživača. Otkriveni ostatci gradova pokazuju njihovo planiranje prilagođeno konfiguraciji terena te u osnovi sadrže bitne elemente koji se tijekom vremena obnavljaju i preuređuju, no uvijek omogućavajući dalekosežni razvoj urbanog života. Naime, primijenjeni su osnovni principi planiranja grada nastalog na iskustvu teorije i prakse antičke arhitekture što je u svom enciklopedijskom djelu sažeo Vitruvije.[3] Pitanje izbora položaja grada razmatrano je s više aspekata kao i podizanje bedema prema optimalnim uvjetima obrane urbanog prostora i daljnjeg razvoja. Tako se, primjerice, naknadno obuhvaćaju salonitanski suburbiji i znatno proširuju gradski prostori – *Urbs nova orientalis* i *Urbs nova occidentalis* novim prstenom bedema, kao i vjerojatno istočni suburbij u Ekvu u vrijeme prvih barbarskih pritisaka na granice Rimskog Carstva. U postojeće bedeme često se naknadno uklapaju monumentalna vrata, primjerice tzv. *Porta Caesarea* u Saloni ili raskošni slavoluci, kao na mjestu glavnih gradskih vrata u Jaderu te u Aseriji. No, u nesigurnim

1 VITRUVIJE, Knj. I, 1-2 (Uvod).

2 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2011., str. 329-354.

3 VITRUVIJE, Knj. I, II-VII.

kasnoantičkim vremenima osobito se popravljaju već dotrajali gradski bedemi, dodaju se nove kule ili rizaliti, a i zidna podebljanja između kula što je zapisano na javno postavljenim natpisima kao na tzv. *Porta Andetria* i *Porta suburbia* u Saloni. Ponekad se podižu novi kasnoantički bedemi, često izgrađeni od brojnih spolija, kao u Jaderu, Enoni ili Aseriji, u čemu prema tadašnjim zakonima sudjeluju svi građani.[4]

Glavnim gradskim trgom – forumom – dominirao je kapitolijski hram poput onog u Jaderu ili Ekvu, a kasnije izgleda i u Saloni gdje su prvotno bili pojedinačni tetrastilni hramovi blizanci. Tu se neosporno štovao i carski kult kao u jednostavnomu tetrastilnom hramu na forumu u Naroni gdje su otkriveni mramorni carski kipovi ili onaj monumentalni na forumu u Enoni, također s carskim skulpturama vjerojatno postavljenim u polukružnim nišama na bočnim zidovima. Ponekad su sagrađena i posebna svetišta carskog kulta kao u Ekvu neposredno pokraj kapitolijskog hrama gdje je otkrivena carska statua i posvetni carski natpisi, a sličan je položaj jedne građevine na forumu Aserije što potvrđuje natpis svećenika carskog kulta. Osim hramova i carskih svetišta na forumu su bile podignute upravne zgrade kao gradske vijećnice od kojih je poznata ona istražena u Saloni i vjerojatno u Naroni. Zatim monumentalne gradske bazilike poput one u potpunosti otkrivene s južne strane foruma u Jaderu te one, zasad pretpostavljene, s južne strane foruma u Saloni. Nezaobilazni sadržaji foruma su taberne koje se pružaju uzduž istočne i sjeverne strane foruma u Jaderu, a izgleda i na zapadnoj strani foruma u Ekvu. U neposrednoj blizini foruma nalaze se sklopovi termalnih građevina, poput onih luksuzno opremljenih sa sjeverne strane salonitanskog foruma ili onih tek otkrivenih termalnih elemenata uz forum u Jaderu. Međutim, terme su mogle biti podizane i na drugim mjestima unutar grada što pokazuju znatni termalni kompleksi u salonitanskoj *Urbs orientalis* ili u urbanom tkivu Jadera i Ekva te u sklopu privatnih stambenih objekata.

Najmanje su poznate rimske kuće među kojima se posebno ističe namjesnikova palača u Saloni ili nedavno otkriven *domus* u Enoni, dok je od stambenih objekata unutar gradskih inzula pronađen sklop ispred *Porta Caesarea* u Saloni ili tek pojedini elementi kao u Jaderu i Enoni.

Teatar je zasad otkriven samo u Saloni, smješten u blizini foruma, dok su amfiteatri najveće antičke građevine i uvijek su izvan gradskih zidina. Naime, salonitanski amfiteatar je naknadno uklopljen u fortifikacijski sustav izgradnjom novih bedema, dok je onaj u Jaderu ostao izvan grada, a poznat je samo njegov položaj.

Rimski gradovi u provinciji Dalmaciji planirani su i podignuti prema osnovnim principima rimske urbanistike. Monumentalne javne građevine namijenjene predstavama kao teatar ili amfiteatar sagradili su rimski arhitekti kao i one reprezentativne hramove u kojima su postavljene mramorne skulpture božanstava ili carski kipovi često importi iz poznatih umjetničkih radionica. Unutrašnja uređenja javnih građevina kao ponekad i privatnih vila ili kuća (*domus*) pokazuju vrhunska umjetnička djela rimskog slikarstva sudeći prema ulomcima fresaka iz Kibelinog svetišta u Jaderu. Mozaični podovi ili oni izvedeni u tehnici *opus sectile* ukrašavali su mnoge građevine. Naime, formiranjem rimskih gradova uz rimske građane pristižu i brojni umjetnici i obrtnici koji uređuju i ukrašavaju pojedine objekte te se stvaraju lokalne radionice po uzoru na one poznatih svjetskih centara odakle se često naručuju i kopiraju njihova umjetnička djela. Sve to odražava visoku razinu rimskog društva ne samo u glavnom gradu Saloni i većim gradovima Jaderu, Naroni, već i u onim znatno manjim urbanim sredinama poput Enone i Aserije, prilagođenim novom načinu života unutar Rimskog Carstva.

Stoga se ovom prigodom iznosi pregled dosadašnjih spoznaja o urbanističkom razvoju Salone i drugih u pojedinim segmentima znatno bolje istraženih gradova rimske provincije Dalmacije. U prvom planu je arhitektura gradskih fortifikacija i cjelovito otkrivenih javnih

4 FADIĆ 2001., str. 69-89; FADIĆ 2003., str. 417-428.

građevina u kontekstu urbanog središta – foruma te pojedinačni reprezentativni spomenici. Ponekad su uzeti u obzir tek uočeni urbani elementi ili oni poznati prema javnim natpisima što znatno pridonosi razumijevanju gradskih sadržaja. Gradovi rimske Dalmacije, uglavnom pravilnog urbanog rastera s karakterističnim akcentima monumentalnih javnih građevina namijenjenih vitalnim funkcijama gradskog života, predstavljaju u pravom smislu riječi kulturnu baštinu rimskog svijeta.

SALONA

Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije, nastao je u središnjem dijelu istočne jadranske obale, u dnu zaštićenoga morskog zaljeva uz ušće rijeke u podnožju planinskog masiva Kozjaka. Delmati nastanjeni na okolnim gradinama vrlo rano koriste povoljni smještaj luke, a to privlači isejske Grke te stvaraju emporij neophodan za trgovinu prema unutrašnjosti. Upravo na tom čvorištu trgovačkih putova formira se u vrijeme rimskog osvajanja delmatskog područja grad – *colonia Martia Iulia Salona*.[5]

Urbs vetus, kako je Ejnar Dyggve nazvao najstariju urbanu jezgru Salone, bio je zaštićen masivnim bedemima koji su prilagođeni konfiguraciji terena zatvarali trapezni oblik grada.[6] Jedinstveno je sačuvan sjeveroistočni ugao gradskih zidina, pojačan pravokutnom kulom te istočna gradska vrata – *Porta Caesarea*. U liniji tih prvotnih bedema građenih od velikih kamenih blokova umetnuta su vrata flankirana s oktogonalnim kulama. To su monumentalna tročlana vrata s većim središnjim prolazom namijenjenim kolskom prometu između dva znatno uža bočna ulaza za pješake, opremljena unutrašnjim dvorištem – propugnakulom. Prema rekonstrukciji H. Kählera gornji kat raščlanjen je lučnim otvorima i ukrašen arhitektonskom skulpturom, a nosio je posvetni Augustov natpis što određuje vrijeme postavljanja vrata.[7]

U južnom dijelu najstarijega gradskog tkiva nalazio se forum izduženoga pravokutnog oblika, čija je prostorna organizacija poznata samo u osnovnim elementima. Sklop najstarijih kultnih građevina podignutih na odijeljenim podijima uzdizao se na sjevernoj strani foruma. Dva manja tetrastilna hrama, simetrično postavljena u odnosu na središnju nisku građevinu u obliku tribine, bili su okrenuti forumu. Dyggve je hramove datirao u sredinu I. st. po. Kr., prema arhitektonskim ulomcima pronađenim prilikom istraživanja, dok je nešto starijom smatrao kvadratnu tribinu podignutu na nižem podiju.[8] S istočne strane foruma nalazila se pravokutna građevina s apsidom koja je služila kao gradska vijećnica – *curia*. U blizini je pronađen ulomak grede s natpisom koji spominje naknadnu obnovu te vijećnice. Gradska bazilika vjerojatno je bila smještena na južnoj strani foruma, okrenutoj prema salonitanskoj luci. U tom kontekstu ističe se sačuvani zid raščlanjen lukovima, vjerojatno je riječ o substrukcijama forumske bazilike, odnosno foruma, koje su mogle biti upotrijebljene kao neophodno potrebni magazini. Sa zapadne strane foruma pružao se kardo u čijem je popločenju pronađen kao spolij ulomak natpisa koji spominje terme – *balneum*. U neposrednoj blizini tog nalaza otkrivena je sa sjeverne strane foruma luksuzno ukrašena termalna građevina. Njezini zidovi bili su prekriveni mramornim oplatama, na podovima su se nalazili crno-bijeli mozaici s geometrijskim motivima. Mramorne skulpture bile su postavljene u pojedinim prostorijama čiji su ulomci otkriveni tijekom tih davnih istraživanja.[9]

5 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2011., str. 329-333.
6 DYGGVE 1928., str. 11-20; DYGGVE 1951., 5, fig. I, str. 4-6.
7 KAHLER 1991., str. 205-240.
8 DYGGVE 1991., str. 241-253.
9 CLAIRMONT 1975., str. 39-63; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2011., str. 340-345; JELIČIĆ-RADONIĆ, SEDLAR 2009., str. 26-27.

Sa zapadne strane donjeg dijela foruma neposredno uz kardo podignut je teatar. Konstrukcija polukružnog gledališta (*cavea*) prilagođena je prirodnoj konfiguraciji terena. Prema Dyggveovoj rekonstrukciji teatar srednje veličine sa 25 redova sjedišta raspoređena u dva menijama (*maenianum primum / secundum*) te galerijskim hodnikom (*porticus in summa gradatione*) i počasnim mjestima za ugledne građane u dijelu orhestre mogao je primiti oko 3500 gledatelja. Nasuprot gledališta je teatarska zgrada s monumentalno artikuliranim pročeljem (*scaenae frons*), raščlanjenim nišama i bogato ukrašeno nizom stupova i trabeacije. Otraga s južne strane skene pružao se veliki hodnik kome je kasnije dodan trijem. Salonitanski teatar podignut je vjerojatno sredinom I. st., te je znatno obnavljan tijekom vremena, osobito za Dioklecijanove vladavine.[10]

Nasuprot teatra nalazio se tetrastilni hram koji je bio znatno ranije podignut jer je njegovo pročelje bilo prilagođeno izgradnji teatarske zgrade te se smatra da je bio posvećen Dionizu, odnosno Liberu. To je jedini potpuno istraženi salonitanski hram od kojeg su vidljive substrukcije pročelnog trijema i cele. Kultna građevina također je bilo obnavljana što pokazuje i dodavanje bočnih trijemova hramu, koji su mogli komunicirati s trijemom teatarskog hodnika. Na tom položaju bilo je još nekoliko manjih hramova prije teatra što govori o značajnom kultnom središtu toga najstarijeg dijela grada.[11]

Stari grad (*Urbs vetus*) sa zapadne su strane zatvarali bedemi čije je nisko sačuvane ostatke s vratima tzv. *Porta Graeca* otkrio E. Dyggve. Jedna od glavnih gradskih ulica povezivala je *Porta Caesarea* s navedenim zapadnim vratima grada. Upravo na pravcu ove važne prometnice koja se od *Porta Graeca* nastavljala prema zapadu izgrađen je amfiteatar. Na tom prvotno slobodnom prostoru izvan grada konstrukcija amfiteatarskog gledališta (*cavea*) prilagođena je prirodnoj konfiguraciji s dva menijana i galerijama pri vrhu te svečanim ulazima na istoku i zapadu (*Porta pompae*). Unutar substrukcija gledališta bila su dva mala svetišta Nemeze, zaštitnice gladijatora, dok se podzemna prostorija nalazila u sredini arene (*Porta Libitinae*).[12]

Najveća javna građevina, veličine 125 x 102 m, bila je na tri kata s vanjskim plaštem raščlanjenim lučnim arkadama ukrašenim arhitektonskim redovima i kipovima. Dyggve ističe sličnost izgleda i konstrukcije salonitanskog amfiteatra s rimskim Kolosejem, a mogao je, prema njegovoj procjeni, primiti oko 16000 – 17000 gledatelja. Formiranjem zapadnog dijela grada (*Urbs occidentalis*) uklonjen je dio vanjskog prstena amfiteatra s arkadama te je građevina prema van izgledala kao ugaoni bastion gradskih fortifikacija. S obzirom na konstruktivne i dekorativne karakteristike vrlo slične rimskom Koloseju salonitanska građevina vjerojatno nije mogla biti tako velika prije Flavijevaca.[13]

Za vrijeme cara Marka Aurelija pod prvim pritiskom barbara na granice Rimskog Carstva obuhvaćaju se prostrani salonitanski suburbiji s istočne i zapadne strane stare Salone (*Urbs vetus*) novim prstenom gradskih zidina. Prilazne ceste koje su vodile do gradskih vrata stare jezgre postaju tada gradske ulice unutar grada i dobivaju kameno popločenje. Na završetku tih ulica postavljaju se u liniji bedema nova gradska vrata, na istoku tzv. *Porta Andetria* i na zapadu tzv. *Porta occidentalis*.[14]

Nova istočna vrata smještena su u sjeveroistočnom uglu grada odakle se pružaju važne prometnice prema unutrašnjosti provincije u pravcu Andetrija, što je odredilo njihov naziv u literaturi. F. Carrara je otkrio njihov položaj te iskopao samo zapadni dio vrata, tj. dio uličnog popločenja s dubokim kolnim usjecima, flankiran s dvije kule. Nedavnim istraživanjima

10 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1991., str. 255-267.
11 WEILBACH 1933., str. 11-32.
12 DYGGVE 1933., str. 33-150; JELIČIĆ-RADONIĆ 2009.a, str. 55-62.
13 DYGGVE 1933., str.138-141; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2011., str. 338-340; WELCH 2007., str.11-161; JELIČIĆ-RADONIĆ, SEDLAR 2011., str. 71-75.
14 JELIČIĆ-RADONIĆ 1997. – 1998., str. 7-24.

Pet mostova, Salona

otvoren je istočni dio vrata, koji su tvorile dvije kvadratne kule pojačane trokutastim rizalitima. Naime, četiri kvadratne kule bile su razmještene ispred i iza unutrašnjeg dvorišta, propugnakula, štiteći najosjetljiviju točku fortifikacija – gradska vrata *Porta Andetria*.[15]

Gradski areal Salone: prostor je podijeljen na istočni *(urbs orientalis)* i zapadni dio *(urbs occidentalis)*; 1. forum; 2. kapitolij; 3. teatar; 4. amfiteatar; 5. starokršćanski kompleks; 6. velike gradske terme; 7. kompleks kasnoantičke izgradnje, Ilinac; 8. zapadna nekropola; 9. Manastirine; 10. Kapljuč; 11. Marusinac; prema Dyggve 1951.; preuzeto iz M. Suić *Antički grad na Jadranu*, 2003.

Novi istočni dio grada (*Urbs orientalis*) nastao je neposredno uz ušće rijeke Salon te je gradsko tkivo bilo raščlanjeno brojnim rukavcima. Kroz istočne gradske zidine, znatno južnije nego je Dyggve pretpostavljao, ulazio je jedan od glavnih riječnih rukavaca u blizini *Porta Andetria* i pružao se gotovo po sredini grada predstavljajući okosnicu urbanističkog rastera. Nedavnim istraživanjima utvrđen je njegov istočni tok na kome se nalazio drveni most postavljen na četiri masivne kamene baze, pokraj koga su otkrivene bankine riječnog korita široka oko 9 m. Za regulaciju vodostaja tog dijela rukavca bio je sa zapadne strane izgrađen paralelni kanal natkriven kamenim pločama. U bankinama rukavca i pratećeg kanala uzidani su kao *spolija* dijelovi jedne goleme građevine – arhitravne grede, mramorni kapiteli, nadvratnik vrata dužine oko 3 m, postament s natpisom za skulpturu carice Aurelije Priske i Jupiterov žrtvenik, dok su u koritu kanala otkriveni odbačeni dijelovi kasetiranog stropa, mramorni kapitel i skulptura. To su srušeni elementi Jupiterova hrama podignutog na forumu čiji su segmenti popločenja pronađeni u samom središtu novog istočnog grada (*Urbs orientalis*).

15 JELIČIĆ-RADONIĆ 2007.a, str. 13-24.

Ulomci kasetiranog stropa s motivom rombova ukrašenih akantusovim lišćem pokazuju da je hram vjerojatno podignut u posljednjoj četvrtini 2. st. prilikom planiranja istočnog grada (*Urbs orientalis*). Ostali nalazi *spolija*, kao tzv. korintski kapiteli azijskog tipa s kraja 3. i početka 4. st. od prokoneškog mramora te osobito posvetni natpis carice Priske, neosporno potvrđuju da je ta reprezentativna sakralna građevina bila u funkciji i u doba Dioklecijana. Postament za carsku skulpturu Priske indicira ne samo postojanje Dioklecijanova kipa u tom hramu već i carski kult. Otvoreno je pitanje štovanja carskog kulta i ranije budući da je pronađena slična baza skulpture carice Faustine Mlađe, supruge karizmatičnog cara Marka Aurelija, zaslužnog za podizanje novih gradskih zidina i proširenje grada. Planiranjem novih urbanih prostora na mjestu prvotnih suburbija postupno se premještaju glavne municipalne funkcije iz stare gradske jezgre (*Urbs vetus*) što potvrđuje izgradnja novih gradskih sadržaja. U tom kontekstu ističe se primjer Jupiterova hrama koji je vjerojatno obnovljen u doba Dioklecijana kada se znatno preuređuju i druge javne građevine, odnosno podižu nove u sklopu značajnih urbanističkih zahvata.[16]

Sa zapadne strane novog foruma, kao i pokraj onog u starom dijelu grada (*Urbs vetus*), pružao se glavni kardo koji je vodio do jugoistočnih gradskih vrata. Segment te glavne gradske ulice, širine oko 5 m, bio je popločan velikim kamenim pločama s još vidljivim tragovima spurila i kasnijih popravljanja. Upravo na pravcu glavnog karda može se pretpostaviti položaj jugoistočnih vrata gdje su vjerojatno bile postavljene odavno poznate herme tetrarha. Odatle je vodila cesta prema sjevernim vratima Dioklecijanove palače, *Porta Aurea* koja su također bila ukrašena carskim skulpturama u sklopu službenoga propagandnog programa. Nedavnim istraživanjima otkriven je dio te ceste na Gospinu otoku, širine oko 10 m, a napravljena je od nekoliko slojeva naboja zemlje i šljunka, s bočnim odvodnim kanalima.[17]

U sjeveroistočnom dijelu grada (*Urbs orientalis*), zapadno od *Porta Andetria*, Dyggve je otkrio tetrastilni hram iz Dioklecijanova vremena. S obzirom da je u neposrednoj blizini pronađena mramorna skulptura Venere Pobjednice (*Venus victrix*), hram je vjerojatno bio posvećen božici, simbolu apsolutne pobjede i prosperiteta Rimskog Carstva, čija je kultna statua postavljena u celi hrama. Arhitektonska skulptura hrama stilski je vrlo slična ornamentici hramova u Dioklecijanovoj palači te je prema Dyggveovom mišljenju to posljednji poganski hram u Saloni.[18]

U istočnom dijelu grada (*Urbs orientalis*), u blizini ranoga rimskog mosta, još uvijek dobro sačuvanog s pet lukova i prema tome nazvanom Pet mostova, nalazila se rezidencija namjesnika provincije. Gradska vila (*villa urbana*) klasičnog tipa, veličine 24,26 x 19,55 (odnosno 17,46 m), sagrađena je vjerojatno u 2. stoljeću. Tijekom vremena znatno su preuređeni pojedini prostori i dvorana unutar izvornog korpusa palače. Tu su otkriveni najpoznatiji salonitanski mozaici s prikazima Apolona, Orfeja i Tritona.[19] Ulaz se nalazio na sjevernom pročelju građevine odakle se prilazilo središnjem atriju s trijemovima uokolo impluvija. Četiri pravokutne prostorije ukrašene podnim mozaicima nizale su se sa zapadne strane atrija. Nasuprot njima nalazila se velika dvorana kvadratnog oblika, čije je posljednje uređenje s pilonima i križnim svodovima te podnim mozaicima neosporno pod utjecajem arhitekture Dioklecijanove palače.[20] Velebna carska građevina ne samo da je podignuta u neposrednoj blizini glavnoga grada provincije odakle je Dioklecijan mogao i dalje sudjelovati u upravljanju Carstvom, već se tada znatno obnavljaju mnoge salonitanske javne građevine. U tom kontekstu može se istaknuti službena carska propaganda kao postavljanje hermi tetrarha i mitoloških likova personifikacije sretnih vremena (*felicitas saeculi*) na južnim gradskim vratima ili reljef salonitanske Tyche, božanske zaštitnice prikazane na ključnom kamenu glavnog ulaza rezidencije upravitelja provincije, gdje se u nazivu grada nalazi Dioklecijanov gentilicij – *Colonia Martia Iulia Valeria Salona Felix*.

16 JELIČIĆ-RADONIĆ 2005. – 2007., str. 5-25.

17 JELIČIĆ-RADONIĆ 2009., str. 322-323.

18 JELIČIĆ-RADONIĆ 2011., str. 5-28.

19 MARIN 2002., I, str. 11-20; II, str. 22-28.

20 JELIČIĆ-RADONIĆ 2011.a, str. 88.

COLONIA·CLAUDIA·AEQUUM

Colonia Claudia Aequum, smještena u ravnici na desnoj obali rijeke Cetine (današnji Čitluk) bila je dobro povezana s rimskim putovima koji su vodili od Salone *ad fines provinciae Illyrici*. Antički grad, jedino političko-upravno i kulturno središte u unutrašnjosti provincije, osnovan je nakon neuspjele pobune tadašnjeg namjesnika rimske Dalmacije Skribonijana 42. godine, čime je car Klaudije nagradio vjerne vojnike Sedme i Jedanaeste legije. Arheološka istraživanja te veteranske kolonije započeta su još sredinom 19. st. te su u pojedinim razdobljima intenzivnije izvršena na glavnom trgu grada – forumu, koji je većim dijelom bio otkriven. Preostali dijelovi grada poznati su samo u pojedinim elementima kao fortifikacije ili ostatci nekih javnih građevina i gradskih ulica, pronađeni uglavnom tijekom zaštitnih arheoloških sondiranja.[21]

Ekv, podignut po principima rimske urbanistike, približen je u najvećoj mjeri idealnom tipu grada tzv. *urbs quadrata* čiji bedemi zatvaraju pravokutni prostor veličine 420 x 270 m, razdijeljen ortogonalnim rasterom. Prema glavnim osima grada bila su na svakoj pojedinoj strani gradskih bedema pravilno raspoređena vrata od kojih su vodili važni prometni pravci. Južna gradska vrata, odakle je išla cesta prema Saloni, štitile su kule zidane od velikih kamenih blokova i to dvije kvadratnog oblika s unutrašnje strane i dvije vanjske okrugle postavljene na šesterokutnoj temeljnoj podlozi. Na sjevernim gradskim zidinama otkrivene su dosad samo dvije pravokutne kule kojih je trebalo biti više s obzirom da je ta strana grada okrenuta prema unutrašnjosti. Od južnih gradskih vrata do onih na suprotnomu sjevernom perimetru bedema, odakle je vodila cesta za Burn, pružao se glavni kardo (*cardo maximus*), čiji se pravac podudara s dijelom današnjega seoskog puta. U središnjem prostoru istočnog dijela grada, koji je na neznatnoj uzvisini u odnosu na zapadni dio, nalazio se pokraj sjecišta glavnih gradskih ulica, karda i dekumana, forum. Poznata je, prema dosadašnjim istraživanjima, njegova širina koja je iznosila oko 35 m, a bio je okružen trijemovima.[22]

Na istočnoj strani glavnoga gradskog trga uzdizao se na visokom podiju niz javnih građevina kultnog karaktera, gdje je istaknuto središnje mjesto zauzimao kapitolijski hram. Monumentalno stubište flankirano s izbočenim parastima, vodilo je u glavnu celu hrama, širine oko 10 m, čiji je pod bio ukrašen crno-bijelim mozaikom. Sa strana su dvije znatno uže izdužene cele koje su vjerojatno imale pristup iz glavne kultne dvorane, kako se to može zaključiti iz postojeće dokumentacije. Zidovi su bili oslikani freskama vrlo živih boja – crvene, crne, bijele i drugih, čiji su pojedini segmenti u dva sloja još bili vidljivi u sjevernoj celi. Na pločniku ispred stubišta hrama sačuvane su dvije kamene baze žrtvenika, a pronađen je i ulomak oltara. Brojni ulomci korintskih kapitela i arhitektonske skulpture različite ornamentike s florealnim i zoomorfnim motivima te mitološkim prikazima pokazuju raskošnu arhitekturu kapitolijskog hrama. Tu su bili postavljeni mramorni kipovi božanstava kapitolijske trijade – Jupitera, Junone i Minerve čiji su, nažalost, neznatni dijelovi otkriveni. S južne strane pružala se građevina u kojoj se štovao carski kult. Bočno postavljeno stubište omogućavalo je prilaz pročelju rastvorenom stupovima s korintskim kapitelima, od kojega je još bila sačuvana *in situ* jedna baza. U sredini prostorije ukrašene freskama nalazio se visoki profilirani postament koji je također bio oslikan i očito namijenjen carskoj skulpturi od koje je, nažalost, preostao samo donji dio mramornog kipa. Vjerojatno je to lik cara Klaudija, osnivača grada. Monumentalni posvetni natpis cara Komoda također je pripadao tome carskom svetištu, a možda je mogao biti postavljen na fasadi zgrade. Tu su pronađeni ulomci drugih mramornih kipova, ostatci stupova od mramora cipollina i baza od bijelog mramora kao i mramornih pločica kvadratnih oblika od cipollina i bijelog mramora, od kojih je vjerojatno u tehnici *opus sectile* bio izrađen pod te luksuzno uređene prostorije carskog kulta.[23]

21 GABRIĆ 1984., 273-284; MILOŠEVIĆ 1998., str. 43-45.

22 GABRIČEVIĆ 1984., str. 93-106; MILOŠEVIĆ 1998., str. 175-176, sl. 71-73; SUIĆ 2003., str. 213, sl. 75.

23 MIŠURA 1921., 38-48

Na istočnoj strani kultnog kompleksa nalazila se velika dvorana gotovo iste veličine kao glavna cela kapitolijskog hrama, premda neznatno uža. Njezin ulaz postavljen je po sredini pročelnog zida gdje je bio masivni kameni prag. U blizini ulaza otkrivena je udubina (jama, komora) u kojoj je, prema opisu istraživača, bilo vidljivo obrađeno kamenje tako da se mogla svezati životinja. Osim toga, ulomak natpisa posvećen Liberu neosporno pokazuje da je riječ o građevini kultnog karaktera.[24]

Neposredno ispred hramova pronađeni su brojni ulomci skulptura i reljefa drugih božanstava kao i ulomci arhitektonske skulpture, korintskih kapitela i mramornih oplata. Jedinstveno je sačuvan mramorni kip Dijane Lucifere čiji je postament bio još *in situ* u celi hrama, koji se vjerojatno nalazio na zapadnom dijelu kompleksa. S obzirom da je nakon otkrića kipa naknadno istražena ta kultna građevina, njezin položaj nije naznačen na dotad poznatim nacrtima.[25]

Uza sjevernu stranu foruma pružao se dekuman širine 5 m, kojim je odvojen gradski trg od susjednoga građevinskog sklopa. Tu su također otkriveni dijelovi skulptura među kojima se posebno ističe monumentalni kip Herakla, a bili su postavljeni i drugi spomenici poput brončanih skulptura božanstava ili careva te natpisa u čast uglednih rimskih građana. U produžetku pravca dekumana otkriveni su ulomci kipova kao i veliki korintski kapitel što pokazuje da su se uzduž jednog od glavnih dekumana nalazile javne građevine. Drugi dekuman je vjerojatno vodio od centralno postavljenog stubišta pred glavnim ulazom u zapadnu stranu foruma, s tabernama do zapadnih gradskih vrata, kao što se to može zaključiti prema pravcima podzemnih kanala. Neposredno uz taj zapadni ulaz u grad, s južne strane tog dekumana, otkriven je dio prostorija termalnog sklopa s hipokaustom.[26]

U tomu zapadnom dijelu grada pronađeni su temeljni ostatci javnih građevina kultnog karaktera. Prvi kompleks u blizini sjevernih bedema grada sadržavao je popločani trg s trijemom okrenutim prema glavnom kardu. U interkolumniju još sačuvanih baza stupova trijema iskopane su dvije skulpture – božice Fortune koja sjedi na tronu i vjerojatno svećenice božice Rome s obzirom na posvetni natpis postavljen na bazi kipa. Tu su otkrivene i neke manje prostorije, također sa stupovima, ali nisu još definirane. Nešto južnije od ovoga kultnog kompleksa otkriveni su dijelovi druge građevine. Istražena je jedna prostorija s apsidom na zapadnoj strani. Njezin je pod bio ukrašen crno-bijelim mozaikom geometrijske ornamentike – rozetom od sfernih trokuta. Sa sjeverne strane te glavne dvorane pružao se niz manjih prostorija gdje je u jednoj od njih sačuvan mozaični pod s prikazom fantastičnih životinja, raspoređenih u sredini i na uglovima, dok se široka ornamentalna traka pružala uza zidove. Navedene prostorije vjerojatno su se nalazile i na drugim stranama te se pretpostavlja da je riječ o svetištu nekog orijentalnog božanstva.[27]

Uz istočne gradske bedeme nastaju suburbiji čiji su temeljni ostatci nedavno otkriveni. To prigradsko naselje zaštićuje se novim prstenom gradskih zidina, vjerojatno u vrijeme prvih barbarskih pritisaka na granice Rimskog Carstva. Tada se formiraju i nova gradska vrata od kojih je cesta vodila u pravcu Cetine, a bila su ukrašena propagandnim programom službene rimske politike. Zaglavni kamen luka nad tim ulazom u grad sadržavao je reljefni prikaz božice Viktorije nad pokorenim barbarom, a možda se tu nalazio i reljef poprsja Rome, premda nije poznato točno mjesto njegova nalaza. Tada se urbanizira taj novi dio kasnoantičkoga grada pa se podižu javne građevine i postavljaju carske skulpture i kipovi božanstava. Naime, to potvrđuje otkriće kasnoantičkog kapitela i ulomci skulptura nadnaravne veličine ili brončanih kipova te ulomak monumentalnog spomenika Mitre.[28]

24 MIŠURA 1921., str. 49-50.

25 ABRAMIĆ 1952., str. 317-321; GABRIĆ 1984., str. 276-277; CAMBI 2005., str. 156-158, sl. 232.

26 GABRIĆ 1984., str. 278; CAMBI 2005., str.78, sl. 109, 110.

27 GABRIČEVIĆ 1984., str. 95-97; CAMBI 1980., str. 27-46.

28 GABRIĆ 1984., str. 275-283.

Rimska vojska osvajala je delmatska područja prodirući najpovoljnijim putovima u dolini Neretve. Na tim vitalnim pravcima trgovine od obale prema unutrašnjosti nastali su ne samo grčki emporiji koje navode antički izvori, već i rimski logori. Upravo se u delti rijeke nalazilo glavno vojno uporište dugogodišnjih ratnih operacija iz koga u 1. st. pr. Kr. nastaje rimski grad Narona. To neosporno potvrđuje navod u pismu rimskog vojskovođe Vatinije, upućenog Ciceronu *ex castris Narona*.[29]

Grad se prvotno smjestio pri vrhu brežuljka odakle se postupno lepezasto širio do podnožja, te u ravnici gdje je protjecao neki od rukavaca rijeke Naron, danas rječica Norin. Najstariji dio fortifikacija otkriven je na početku visoravni. Tu su otkopana gradska vrata do kojih je vodila glavna gradska prometnica, a bila su zaštićena s dvije okrugle kule građene od masivnih kamenih blokova. S obzirom da se dalje prema zapadu nalazilo glavno ilirsko naselje (selo Dragovije), ta najosjetljivija obrambena točka više je puta popravljana i obnavljana te se prvotne kule zamjenjuju kasnije onima kvadratnog oblika. Izvanredno sačuvana linija bedema, također pojačana brojnim kvadratnim kulama, prati jugoistočnu padinu brijega gdje se na terasama prostirao gornji dio grada. Gradski magistri i kvestori podižu bedeme i kule što je zapisano na natpisima kasnorepublikanskog doba. Druga gradska vrata izgrađena od velikih kamenih blokova bila su postavljena na glavnoj cesti koja je vodila u pravcu Salone. Donji dio grada pri dnu brijega te osobito na istočnom ravnom prostoru uz rijeku, danas močvarnom i stoga neistraženom području, razvijao se intenzivnije od 1. st. po. Kr., a kasnije je obuhvaćen novim prstenom fortifikacija, najvjerojatnije pri kraju 2. stoljeća.[30]

Upravo na spoju gornjeg i donjega grada nalazio se glavni gradski trg – forum. Izduženoga pravokutnog oblika, veličine 38 x 55 m, pružao se u smjeru sjever–jug, neposredno do riječnog rukavca. Sa zapadne strane, dijelom ukopan u padinu brijega izgrađen je tetrastilni hram na visokom podiju. Tu je nedavno otkrivena jedinstveno sačuvana skupina carskih skulptura koje su bile postavljene na zidanim postamentima uzduž zidova cele, što neosporno potvrđuje štovanje carskog kulta. Mramorni kipovi careva i članova njihove obitelji nižu se od Augusta do Trajana, premda su preostali samo portreti carice Livije i cara Vespazijana, kao i pojedini ulomci nekih skulptura. To jasno odražava koncepciju odavanja počasti i slavljenja carskog kulta tijekom 1. st. kada su u jednom hramu samo dodavani likovi novih careva i carske obitelji. Osim toga, namjesnik provincije Publije Kornelije Dolabela podignuo je posvetni natpis diviniziranom caru Augustu. Ugledni građanin Gaj Julije Marcijal priredio je u čast cara Augusta scenske igre te je tom prigodom poklonio hramu srebrni kantharos, kao što je istaknuto na jednom

Rekonstrukcija hrama u Naroni

29 CAMBI, PASINI 1980., str. 280-281.
30 CAMBI 1980., str. 127-153; MARIN 2007., str. 135-150.

natpisu. U celi hrama čiji je pod ukrašen crno bijelim mozaikom s geometrijskim ornamentima nalaze se i dva postolja s posvetnim natpisima Veneri, na kojima su bili postavljeni kipovi te božanske zaštitnice carskog roda.[31]

Carsko svetište vjerojatno je obnovljeno u vrijeme cara Vespazijana i prošireno na gornjim terasama, također ukopanim u padinama brijega, o čemu također svjedoči natpis. Upravo je car Vespazijan posebnu pozornost posvetio raskošnim obnovama i ukrašavanjima carskih svetišta i hramova, kao što to pokazuju brojni primjeri, ne samo u dosad istraženim gradovima rimske provincije Dalmacije kao u Zadru i Ninu, nego i u brojnim gradovima Rimskog Carstva (Brescia, Tarraco, itd.), nastojeći naglasiti kontinuitet carske dinastije kroz osobito štovanje carskog kulta. Na gornjoj je terasi formiran arhitektonski sklop dviju prostorija s apsidom, između kojih je prostor s pravokutnom nišom točno u osi Augusteuma što ukazuje na to koliko je to mjesto bilo važno, i gdje je mogao biti istaknut spomenik ugledne osobe ili božanstva u čiju je čast uređen cijeli kompleks svetišta carskog kulta.[32]

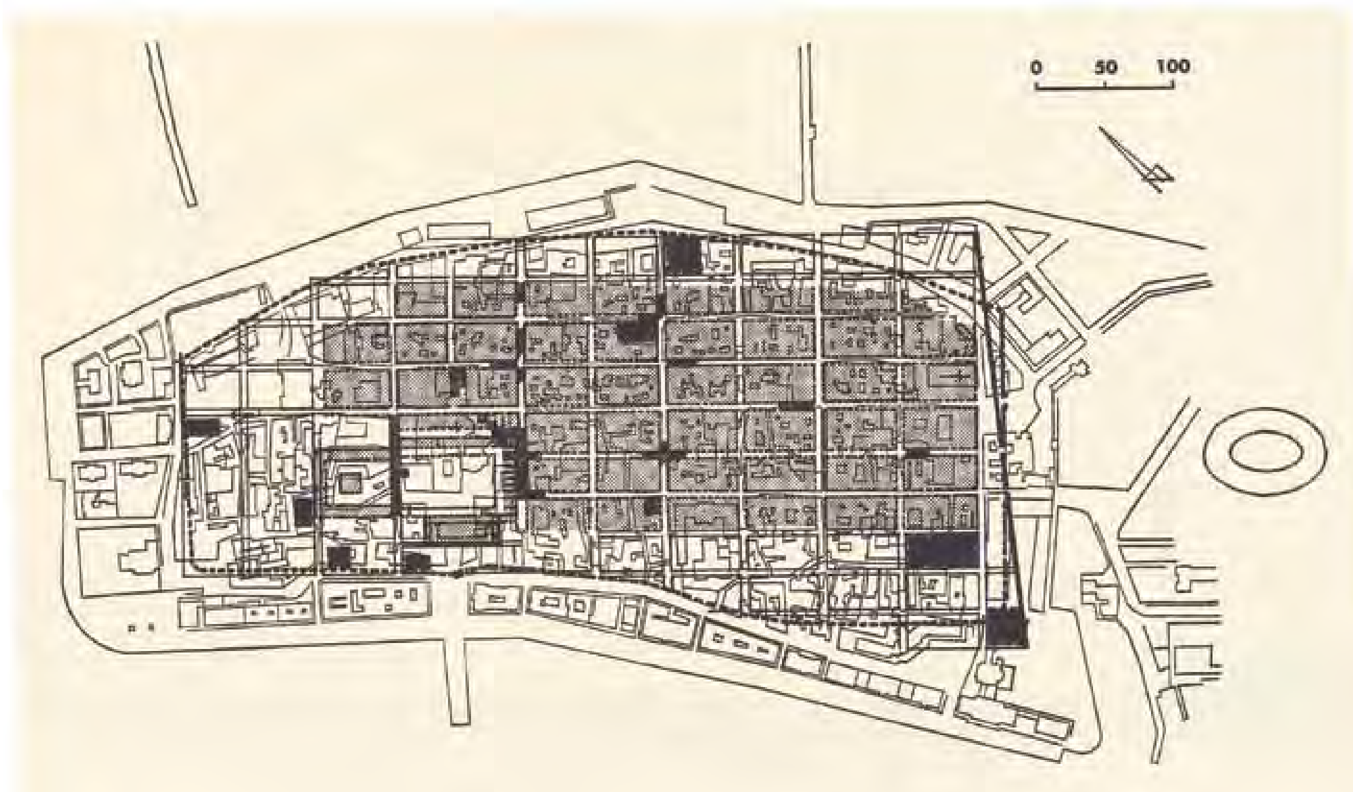
Uza sjevernu stranu Augusteuma otkrivena je građevina za koju se pretpostavlja da je bila *curia*. Njezini zidovi oslikani freskama sa štuko ukrasima odaju luksuzno uređenje svečane dvorane. Na južnoj strani foruma nalazile su se javne građevine na čijim su podovima crno-bijeli mozaici geometrijske ornamentike, gdje se unutar kvadratnih i romboidnih polja ističu različiti florealni, odnosno stilizirani geometrijski motivi. Tijekom vremena pronađeni su mnogi arhitektonski ulomci, osobito monumentalni dijelovi mramornih vijenaca tih javnih građevina na forumu, a danas su izloženi ispred i na terasi Muzeja Narone.[33]

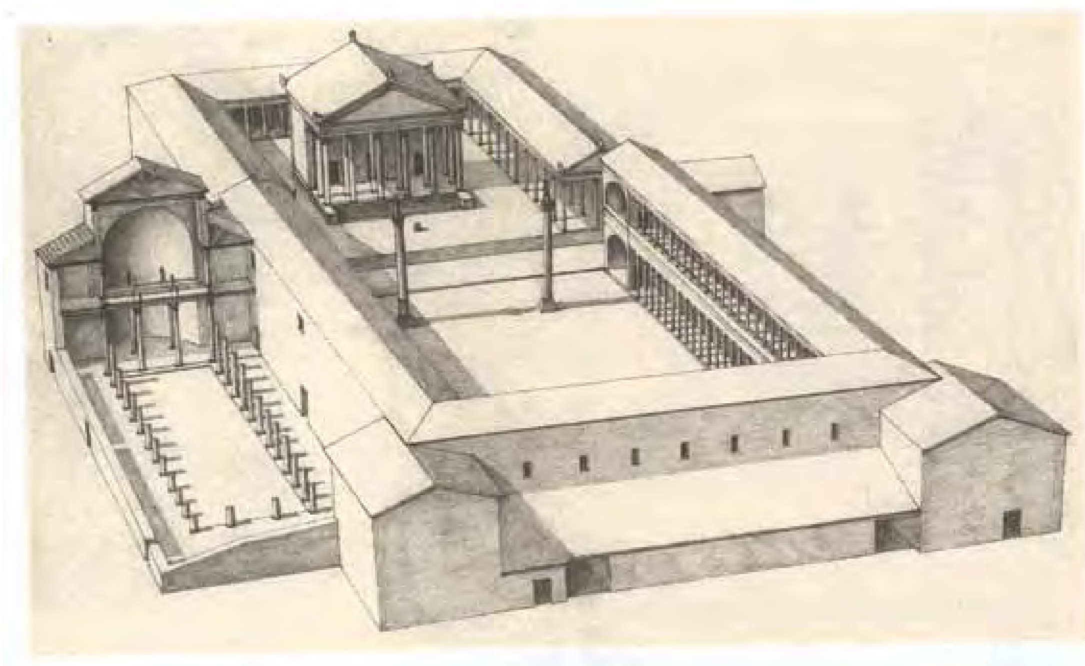
Uz ulicu koja je vodila južno od foruma otkriven je Liberov hram koji je prema jednom natpisu sagradio *questor* Publije Anej Epikad. Na jednom natpisu spominje se obnova Liberova hrama te se možda radi o istoj kultnoj građevini. U gradu su štovana kapitolijska božanstva, ali i mnoga druga što pokazuju nalazi njihovih žrtvenika ili natpisi gdje se često navode imena donatora graditelja pojedinih svetišta čiji položaji nisu još ubicirani, kao ni Eskulapov hram, također naveden na jednom natpisu.[34] Od drugih javnih građevina poznate su zimske terme (*thermae hiemales*) koje je sagradio jedan građanin te predao građanima da se u njima kupaju (*lavantes rei publicae tradidit*), kao i termalne građevine pod nazivom *balneum*, što je, nažalost, samo u epigrafskim zapisima, budući da tragovi nisu dosad otkriveni.

COLONIA·IULIA·IADER

Rimski grad – *Colonia Iulia Iader*, nastao je na poluotoku čija je ravna konfiguracija terena omogućila primjenu stroge ortogonalne podjele urbanog prostora. Car August – *parens coloniae*, daruje gradu bedeme i kule, što je bilo javno istaknuto na natpisima izvorno postavljenim na vanjskom plaštu gradskih zidina. Na jugoistočnom dijelu grada, okrenutom prema kopnu, otkriven je dobro sačuvan segment ranocarskog bedema s više gradskih ulaza. Na toj najosjetljivijoj liniji antičkih zidina, građenih u tehnici *opus quadratum* od većih kamenih blokova s rustičnim bunjama međusobno povezanim malterom, nalazila su se glavna gradska vrata, flankirana oktogonalnim kulama. Prvotna vrata zamijenio je na tomu mjestu monumentalni slavoluk, raščlanjen s tri lučna ulaza oslonjena na četiri baze ukrašene na obje strane polustupovima s kapitelima. Iznad uobičajenog arhitrava, friza i vijenca vjerojatno su se nalazile reprezentativne skulpture s obzirom na to da je riječ o glavnom ulazu u grad. Upravo od tih raskošno uređenih gradskih vrata, nedavno ponovno istraženih i prezentiranih, pružao se glavni dekuman (*decumanus maximus*) čiji je pravac dijelom zadržan u današnjoj tzv. "širokoj" ulici.

31 MARIN 2003., str. 11-49.
32 GROSS 1996., str. 229-231; JELIČIĆ-RADONIĆ 2008., str. 93.
33 MAROVIĆ 1952., str. 153-173; MARIN 2003., str. 14.
34 MARIN 1980., str. 207-212; CAMBI 1980., str. 132-133; SUIĆ 2003., str. 191-192.

Gradski raster, Zadar *(Jader)*: inzule su planirane u modulima opće gradske izgradnje (1:2); Suić 1976; Fadić 1999.; Giunio 2001.; preuzeto iz M. Suić *Antički grad na Jadranu*, 2003.

Kompleks foruma i kapitolija, Zadar*(Jader)*. Pokušaj rekonstrukcije severijanske faze; preuzeto iz M. Suić *Antički grad na Jadranu*, 2003.

Na tome jugoistočnom potezu antičkih bedema, a na mjestu kasnijih Kopnenih vrata, nalazila su se na pravcu jednog od dekumana gradska vrata, zaštićena bočnim kulama kvadratnog oblika. U njihovoj blizini pronađen je natpis o popravku kule dotrajale od starosti, koji je o svom trošku izvršio Tit Julije Optat. Između navedenih gradskih ulaza bila su manja tzv. Srednja vrata (*Porta media*), spomenuta na natpisu podignutom zaslužnom Eumetilenu, a pružala su se također na jednom dekumanu. Gradske ulice smjera sjeveroistok-jugozapad – dekumani i na njih okomito postavljeni kardi odredili su gradski raster, tvoreći blokove pravilnih pravokutnih oblika, veličine 45 x 25 m – inzule, unutar kojih se moglo smjestiti više stambenih objekata. Navedeni blokovi bili su označeni brojevima, poput drugog vikusa u predjelu Srednjih vrata (*vicus II Porta media*), kao što se to saznaje iz navedenoga javnog natpisa.[35]

U blizini gradske luke nalazio se emporij gdje su otkriveni ostatci uobičajenih skladišnih građevina – *horrea,* čiji su masivni zidovi pojačani kontraforima. Popločanje emporija spominje se u natpisu istaknutom na atiku raskošno ukrašenog slavoluka Melije Anijane, oporučno podignutog njezinom mužu Kvintu Lepiku Basu, čiji je trošak iznosio 600 000 sestercija. Iznad luka monumentalnoga javnog spomenika bile su postavljene skulpture božanstva Neptunova svijeta – Tritona, tematski pogodne lučkom okruženju tržnice, a što je zabilježeno u Cyriakovom putopisu. Nažalost, sačuvani su samo pojedini dijelovi kao luk s atikom, uzidan s unutrašnje strane mletačkih Morskih vrata. Naime, slavoluk je tijekom vremena bio više puta premještan te nije još ubicirano njegovo izvorno mjesto.[36]

Na zapadnom dijelu poluotoka nalazio se forum s kapitolijem, a najopsežnije ga je istraživao prof. M. Suić, izradivši prijedlog rekonstrukcije njegova izgleda tijekom vremena. Forum, glavni gradski trg izduženoga pravokutnog oblika veličine 95 x 45 m bio je popločan velikim kamenim pločama. Uzduž njegove istočne i sjeverne strane pružaju se razni dućani – *tabernae*, vrlo rani elementi gradskog trga, podignuti najkasnije u Augustovo vrijeme. Tom vremenu pripada vjerojatno i prva gradska bazilika koja je prema tome nazvana *basilica Iulia,* a pružala se sjeverno od foruma, tj. ispod današnje katedrale. Potom se forum okružuje s tri strane tri-

35 SUIĆ 1981., str. 183-203; SUIĆ 2003., str. 195-203, 207-213, sl. 61, 65, 66, 73; FADIĆ 2007., str. 415-418; FADIĆ, ŠTEFANAC 2011., str. 325-328.

36 SUIĆ 1981., str. 200-202; SUIĆ 2003., str. 191.

Zadarski bedemi

jemovima na dva kata, čiji su elementi otkriveni te se prema njihovoj stilskoj analizi datiraju u drugu polovinu 1. st. i potječu vjerojatno iz razdoblja Flavijevske carske dinastije. Stupovi trijemova izrađeni su od sivoplavkastog ili zelenkastog mramora cipollina, s kapitelima kompozitnog tipa od kojih su dva potpuno sačuvana ispred središnje apside u crkvi sv. Donata. Nad kapitelima je položena arhitravna greda ukrašena uskim trakama s nizovima astragala te friz s bogatim akantovim viticama u dubokom reljefu. Završni vijenac raščlanjen je konzolama ukrašenim akantovim listovima između kojih su u slobodnim međuprostorima plastične rozete. Gornji trijem je bio za 1/3 niži te istih stilskih karakteristika. Međutim, njegovi stupovi su bili postavljeni na pilastrima od koji su sačuvana dva s likovima Satira i Bakha u dubokom reljefu. Prostor između pilastara zatvarale su parapetne ploče – pluteji s prikazima krilatih Amora koji nose festone spletene od lovorova ili hrastova lišća, ispunjene plodovima. Uz kolonadu su bili postavljeni i mramorni kipovi od kojih su pronađeni ulomci. Pristup galerijama trijema (lođa) omogućen je stubištima smještenim na uglovima trgovačkog sklopa i to u sjeveroistočnom uglu foruma. Na suprotnom uglu, onom jugoistočnom, nalazila se fontana – nimfej, gdje je izvorno bila skulptura ležeće nimfe oslonjene na amforu iz koje je tekla voda, a tu je u neposrednoj blizini bila i javna latrina.[37]

Monumentalna gradska bazilika tzv. Severiana podignuta je s južne strane foruma krajem 2. – početkom 3. stoljeća. Nedavno je provedena revizija istraživanja kojom je utvrđena njezina dužina od 73 m te je u potpunosti prezentirana. Unutrašnji prostor građevine bio je stupovima podijeljen na tri lađe, ukupne širine 12,40 m, od kojih je ona srednja imala na krajevima apsidalno oblikovan povišeni podij – tribunal. Nad bočnim lađama dizale su se galerije, također rastvorene stupovima oslonjenim na pilastre koji su bili ukrašeni reljefima Jupitera Amona i Meduze, što je prema sačuvanim primjerima uobičajeni repertoar službenog programa carske propagande prisutne na mnogim rimskim forumima. Slobodni međuprostori također su bili zatvoreni reljefno ornamentiranim plutejima. Gradska vijećnica (*curia*) neosporno se nalazila u sklopu foruma te se, s obzirom na dosad poznate položaje javnih građevina, pretpostavlja da je mogla biti u blizini bazilike.[38]

37 SUIĆ 1981., str. 203-209; SUIĆ 2003., str. 244-247.

38 SUIĆ 1981., str. 214; SUIĆ 2003., str. 251-252; GIUNIO 2007., str. 406-409.

Zadarski forum i crkva sv. Donata

Spolije sa zadarskog foruma

Stubac s maskom satira / Bakha sa zadarskog foruma

Rekonstrukcija dijela kapitolijskog heksastilnog hrama sa zadarskog foruma

U zapadnom dijelu foruma bila su postavljena dva monumentalna stupa s kapitelima od kojih je jedan još uvijek na izvornomu mjestu gdje je nekada vjerojatno bila istaknuta skulptura. Upravo s te zapadne strane forum je bio otvoren prema kapitoliju, sagrađenom na uzdignutom podiju visine 1,80 m u odnosu prema razini forumskog pločnika i karda koji je tuda prolazio te na taj način odvajao kultni kompleks od gradskog trga. Kapitolijski heksastilni hram s kaneliranim stupovima i korintskim kapitelima na pročelju, veličine 10,70 x 25 m, dominirao je, dakle, ne samo forumom već cjelokupnim urbanim prostorom. Stil kapitela ukrašenog akantovim listovima, koji se do 18. st. nalazio *in situ* na stupu, danas premještenom u blizini glavnih gradskih vrata istočnog perimetra, pokazuje karakteristike ranog Augustovog razdoblja. Klasični tip kultne građevine posvećene kapitolijskoj trijadi sadržavao je tri cele s odvojenim ulazima gdje su bili mramorni kipovi božanstva od kojih su, nažalost, pronađeni samo ulomci poput dijela ruke nadnaravne veličine. Skulpture Uzvišenog Jupitera (*Iovi Augusto*), Uzvišene Junone (*Iunonae Augustae*) i prema tome Uzvišene Minerve (*Minervae Augustae*, čiji je natpis uzidan) bile su izvorno na pravokutnim postamentima s navedenim posvetnim natpisima uokvirenim bogatim prepletima akantovih motiva, a postavila ih je Apuleja Kvinta uime svoje i svojeg sina Lucija Turpilija Brokha Licinijana. Otkriveni su kao spolije u temeljima crkve sv. Donata, gdje su bili upotrijebljeni i drugi ulomci hrama kao pojedini dijelovi njegove trabeacije, arhitravnih greda te friza s akantovim viticama. Ispred hrama nalazio se žrtvenik cilindričnog oblika, postavljen na bazi, a pri vrhu ukrašen frizom. Kapitolijski je hram bio okružen s tri strane trijemovima koji su se pružali uz perimetralne zidove temenosa čije su unutrašnje plohe bile oslikane. Prvotnom redu pravilno raspoređenih stupova s kapitelima iz ranog 1. stoljeća dodan je naknadno još jedan paralelni niz te je tako stvoren dvostruki trijem (*porticus duplex*). U vanjskoj kolonadi stupovi su bili različite obrade i sa strane su nosili utore za rešetke (*gratae*), a njihovi kapiteli pokazuju da pripadaju obnovi kapitolijskog kompleksa s kraja 2. ili početka 3. stoljeća. Na sjevernoj strani kapitolija gdje je konfiguracija terena bila znatno niža nalazila se podzemna prostorija – kriptoportik, također ukrašena zidnim slikarijama što se može zaključiti prema pronađenim ulomcima fresaka.

Na uzdignutu terasu kapitolija vodila su prvotno iz karda frontalno smještena stubišta koja su poslije zamijenjena bočnim prilazima. U pločniku karda otkriveni su plitki bazeni kvadratnih oblika gdje su se vjerojatno nalazili žrtvenici namijenjeni kultnim obredima (tauroboliji).[39]

Na forumu je vjerojatno štovan carski kult, budući da je u neposrednoj blizini otkrivena arhitravna greda s posvetnim natpisom carice Faustine. To neosporno potvrđuje i natpis na bazi kipa Kosutije, svećenice Faustinina kulta, koja je obavljala carski kult ne samo u Jaderu već i u Akvileji. U tom kontekstu se navode i natpisi svećenika organiziranih u kolegije šestorice – seviri Julijali i Augustali.[40]

Jugozapadno od Kapitolija otkriveni su ostatci arhitekture rimske kuće u čijem se sklopu nalazila podzemna prostorija veličine 5,20 x 3,45 m. Njezini su zidovi bili oslikani freskama,

39 SUIĆ 1981., str. 209-214; SUIĆ 2003., str. 230-233; GIUNIO 1999., str. 55-66; FADIĆ 2003.a, str. 263-276.

40 GIUNIO 2005., str. 167-178; JELIČIĆ-RADONIĆ 2007., str. 57.

Slavoluk Melije
Anijane, Zadar

Monumentalni stup
s kapitelom, Zadar

nažalost, sačuvanim u ulomcima. Na plavo-sivoj podlozi prikazana je kompozicija s više od četrnaest raznih figura među kojima se prepoznaje sjedeći lik Kibele s karakterističnim frizom (*crobylos*) te lav, njezin uobičajeni pratilac. Štovanje mističnog kulta tog orijentalnog božanstva potvrđuje i ulomak posvetnog natpisa na mramornoj ploči – MAGN(AE DEORUM MATRI) te je očito na tom mjestu bilo svetište Velike majke bogova – Kibele.[41]

U Jaderu se, kao i u svim rimskim gradovima, nezaobilazni dio urbanog života odvijao u termama. Monumentalne građevine javnog karaktera bile su podignute u mnogim gradskim četvrtima te osobito u blizini foruma od kojih su otkriveni tek pojedini elementi. Najviše su istražene tzv. velike gradske terme koje su zauzimale prostor dviju gradskih inzula, odvojene dekumanom. Dosad je otkriven samo njihov sjeverni dio i to prostorija pravokutnog oblika s polukružnim apsidama na trima stranama – kaldarij (*caldarium*), gdje su bili manji bazeni s toplom vodom i duga izdužena prostorija – tepidarij (*tepidarium*) s izdvojenim manjim prostorima (*sudatio, laconicum*). Slični objekti pronađeni su i u drugim dijelovima grada gdje su uočeni termalni sadržaji ponekad u sklopu rimskih privatnih kuća.[42]

Otvoreno je pitanje gdje se nalazio teatar, vjerojatno unutar grada, premda njegovi tragovi nisu još otkriveni. Daleko najveća antička građevina – amfiteatar bila je smještena izvan gradskih zidina. Ostatci amfiteatra bili su uočljivi još u 17. st., kada je nad njima sagrađena mletačka tvrđava (Mezzaluna) na prostoru izvan poluotoka. Tom prigodom postavljen je natpis u kome se navodi da je utvrda podignuta na mjestu gdje se nekada nalazio amfiteatar rimske kolonije.[43]

AENONA

Rimska Enona smjestila se na poluotočiću unutar pješčane lagune, gdje se ranije na istom prostoru nalazilo središnje naselje istoimene liburnske zajednice. Prilagođen prirodnoj konfiguraciji terena, grad s municipalnim statusom imao je donekle pravilan urbani raster, zaštićen bedemima. Na južnoj strani grada nalazila su se monumentalna vrata, flankirana kvadratnim kulama od kojih je jedna nedavno prezentirana. S obzirom na položaj tih gradskih vrata odakle je vodila cesta prema Jaderu, pretpostavlja se da je na tom prilazu gradu bio podignut kameni most. Vjerojatno se radi o mostu dužine 187 stopa i širine 10 stopa (55,4 x 2,96 m), koji je gradu donirao gradu Gaj Julije Kurtik Etor, prema imenu pripadnik domaće aristokracije, premda se na javno postavljenom natpisu izričito ne spominje njegov položaj.

Od južnih gradskih vrata pružala se prema središtu grada, gdje se nalazio forum, glavna gradska ulica – *cardo maximus*. Novim arheološkim istraživanjima utvrđen je trakt te glavne gradske prometnice, popravljan u kasnoantičko vrijeme. Sredinom ulice, širine 3,5 m, odvijao se kolni promet, a bočno su bili postavljeni znatno uži pješački nogostupi, širine 1,20 m. Ispod središnjeg dijela nalazio se uobičajeni zidani kanal za sakupljanje otpadnih voda. Uzduž zapadne strane ulice otkriveni su elementi niza građevina od kojih su neke imale trijemove.

Na istočnoj strani grada također su bila vrata, zaštićena kvadratnim kulama od kojih se pružao glavni dekuman (*decumanus maximus*) prema forumu. Pravce tih glavnih gradskih prometnica pratile su druge, vjerojatno uže ulice čiji su pojedini segmenti otkriveni, a dijelile su urbani prostor na pravilne blokove – inzule.[44]

U zapadnom dijelu grada smjestio se glavni gradski trg – forum, nad kojim se dizao monumentalni heksastilni hram. Reprezentativna kultna građevina, veličine 20,5 x 28,30 m, sagrađena je na visokom podiju. Prilazno stubište vodilo je u duboki trijem rastvoren sa šest kaneliranih stupova na pročelju i po tri s bočnih strana od kojih su preostale baze i kapiteli. Ulaz u hram nalazio se po sredini trodijelne cele. Unutrašnjost je bila podijeljena stupovima na

41 SUIĆ 1981., str. 288; SUIĆ 1996., str. 597-602.
42 SUIĆ 1981., str. 198-200; SUIĆ 2003., str. 257, sl. 116; GIUNIO, JURIĆ 2004., str. 251-258.
43 SUIĆ 202-203.
44 SUIĆ 1996., str. 561-564; SUIĆ 2003., str. 220, sl. 81; KOLEGA 2005.; KOLEGA 2009., str. 123-132.

tri prostora od kojih je srednji bio dvostruko širi od bočnih gdje su se na njihovim uzdužnim zidovima nalazile tri polukružne niše. S obzirom na izgled cele pretpostavlja se da je hram bio posvećen kapitolijskoj trijadi – Jupiteru, Junoni i Minervi, premda je na nacrtu označen samo jedan monumentalni postament pravokutnog oblika nasuprot ulaza, tj. na začeljnom zidu središnjeg prostora. U neposrednoj blizini foruma pronađeno je osam mramornih skulptura rimskih careva, pohranjenih u zemlju neposredno nakon uklanjanja iz svetišta, a danas ih je sačuvano samo četiri iz julijevsko-klaudijevske dinastije. Nedavno je na forumu otkriven portret cara Nerve, prerađen od mramorne glave omraženog cara Domicijana, a također je pripadao istom kontekstu carskih skulptura. Nalazi skulptura povezuju se s nišama izvedenim u bočnim zidovima hrama te se pretpostavlja da su tu izvorno mogli biti postavljeni monumentalni carski kipovi i da se u hramu štovao carski kult. Prema stilskoj analizi kapitela i arhitektonske skulpture, te osobito natpisa posvećenog Vespazijanu na pročelju građevine, očito je hram podignut za Flavijevaca. Nova carska dinastija posebnu je pozornost poklanjala kontinuitetu carskog kulta te obnovi i uređenju carskih svetišta.[45]

U temeljima ove monumentalne građevine, najvećeg dosad poznatog hrama na istočnom Jadranu, otkriven je jedan raniji hram, znatno skromnijih dimenzija. Orijentiran je na isti način prema forumu, a vjerojatno je bio podignut u ranomu carskom razdoblju kada se uređuje i urbanizira rimska Enona.[46]

Na forumu su se nalazili uobičajeni sadržaji – taberne, trijemovi i lođe (*tabernam, pergulam, moenianum*), koje je dao izgraditi edil Kvint Bebije Zuprik, što je bilo istaknuto na javno postavljenom natpisu.[47] Nedavno provedena arheološka istraživanja otkrila su nedaleko foruma jednu rimsku kuću (*domus*), veličine 30 x 17 m. Uz njezino sjeverno pročelje pružala se jedna od glavnih gradskih ulica u pravcu istok-zapad, a bila je flankirana nogostupima širine 1,45 m, te je ukupna širina tog dekumana iznosila 5,70 m. S južne strane također se nalazila gradska ulica, istog smjera i širine, što ukazuje da je smještena unutar sklopa stambene inzule. Luksuzno uređena građevina sadržavala je prostrani peristil, triklinij, dormitorije, termalni kompleks i pomoćne prostorije, čiji su pojedini prostori bili ukrašeni crno-bijelim podnim mozaicima geometrijske ornamentike, a zidovi oslikani freskama. Izvana je, izgleda, bila ožbukana tamnocrvenom bojom, što pokazuju ulomci pronađeni na uličnom nogostupu. Odavno je poznata još jedna rimska kuća (*domus*), nažalost još neistražena. Odatle potječu mozaici s prikazima gladijatora čiji su preslici na staklu izloženi u Muzeju, a koja se nalazila istočnije od foruma.[48] O visokoj kulturi stanovanja svjedoče i brojni pojedinačni nalazi ulomaka fresaka i podnih mozaika te oni sitni predmeti svakodnevnog života, također izloženi u Muzeju ninskih starina.

45 SUIĆ 1996., str. 565-567; SUIĆ 2003., str. 233, sl. 97; KOLEGA 1992., str. 59-82; KOLEGA 1998., str. 85-91.
46 SUIĆ 2003., str. 233.
47 SUIĆ 1996., str. 565; SUIĆ 2003., str. 191.
48 KOLEGA 2005., str. 195-196; KOLEGA 2006., str. 309-310; KOLEGA 2007., str. 333-334; KOLEGA 2009., str. 128-129; MEDER 2011., str. 245-256.

Nin (*Aenona*), dio bedema s kvadratnom kulom

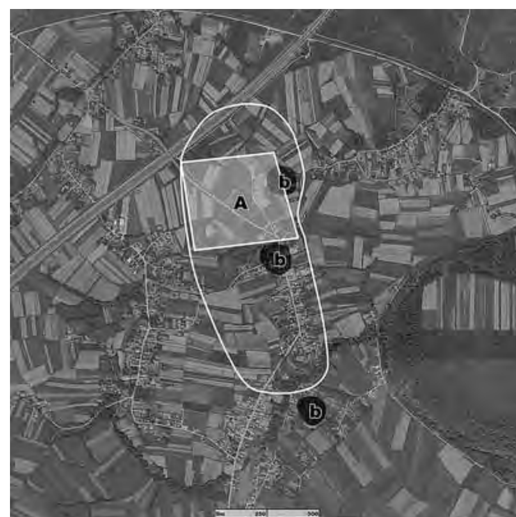

Nin (*Aenona*), ostatci foruma

Tlocrt Vinkovaca(*Cibalae*) s naznačenim površinama grada i nekropola

Tlocrt Siska (*Siscia*) s naznačenim površinama grada i nekropola

Tlocrt Ščitarjeva (*Andautonia*) s naznačenim površinama grada i nekropola

URBANIZAM I ARHITEKTURA RIMSKE PANONIJE

BRANKA MIGOTTI

UVOD

Ne zanemarujući postignuća rimske civilizacije ni u jednom području materijalne i duhovne kulture, primjerice u ustroju vojske, vještini ratovanja i upravljanju državom, ili pak u primijenjenoj umjetnosti, kiparstvu i portretistici, možda nije pretjerano ustvrditi da je upravo na polju urbanizma i arhitekture rimski stvaralački genij ostavio najjači i najvidljiviji trag na cjelokupnom prostoru nekadašnjega Rimskog Carstva. Mnogi su, naime, europski gradovi na različite načine doslovce premrežili svoje rimske prethodnike, bilo da su svoju jezgru učahurili unutar obzidanog perimetra rimskoga grada, sačuvavši veće ili manje dijelove njegova izvornog tkiva, ili su pak prekrili i zatajili rimske slojeve. U posljednjem slučaju naizgled izgubljeni tragovi rimskog urbanizma često izranjaju u obliku pravokutnog rasporeda ulica suvremenih gradova, u pravilu prouzročenog nasljedovanjem antičkih obrazaca. S druge strane, izlišno je naglašavati koliko je u takvim okolnostima teško otimati ostatke rimskih građevina zemlji i zaboravu; sjevernohrvatski gradovi u pravilu spadaju u drugu skupinu, dakle onu manje sretnih baštinika rimskih materijalnih dobara. Za razliku od njih, hrvatski jadranski prostor prve je naznake urbanizma dobio od grčkih doseljenika u helenističkom razdoblju, a rimsku je urbanu matricu i mnoge njezine pojavnosti trajno sačuvao u okrilju suvremenoga gradskog tkiva.[1] Stoga nema dvojbe da je u smislu vidljivoga materijalnog nasljeđa rimskoga graditeljstva mediteranski dio Hrvatske u neusporedivoj prednosti pred onim panonskim. Štoviše, ukupna se slika rimske civilizacije u sjevernoj Hrvatskoj doživljava kao zamućen odraz njezina mediteranskog sjaja.[2] Moguće je, također, istovremeno ustvrditi da rimska gradogradnja osobitu povijesnu težinu, kad je riječ o ukupnomu civilizacijskom profilu, ima upravo u krajevima poput sjeverne Hrvatske, lišenih bilo kakvih prethodnih iskustava na tom području.

POLITIČKI ZEMLJOPIS I RIMSKA URBANIZACIJA SJEVERNE HRVATSKE

Urbanizacija provincijâ važna je sastavnica ukupne romanizacije, koja se u najširem smislu može opisati kao širenje rimske političke, materijalne i duhovne kulture u novoosvojenim prostorima. Temeljni preduvjet osnivanja gradova i naselja mreža je cesta koje su, premda u pravilu nastale na pravcima prapovijesnih trgovačkih putova, i same nasljeđe početne rimske urbanizacijske infrastrukture. Prostor sjeverne Hrvatske, koji se u cjelini proteže južnim dijelom rimske provincije Panonije (u početku *Pannonia Inferior* i *Pannonia Superior*, a u kasnoj antici *Pannonia Savia* i *Pannonia Secunda*), bio je – kad je riječ o prometnoj protočnosti – izra-

1 CAMBI 2002., str. 24-25.

2 Usp.: MIGOTTI 2009., str. 129.

zito povoljno smješten u međuriječju Save i Drave. Dvije su rijeke i same podržavale promet u smjeru istok-zapad, a usto su uzduž njihovih tokova izgrađene i magistralne ceste kao važna spona između zapadnog i istočnog dijela Carstva. Nije slučajnost da su sve rimske kolonije i municipiji na tom prostoru iznikle na tim dvjema velikim rijekama ili njihovim pritocima – Halikan na Muri, Andautonija na Savi, Siscija na Kupi, Cibale na Bosutu, Akve Balise na Toplici, Mursa na Dravi. Ako spomenutim glavnim prometnim arterijama dodamo nekoliko većih dijagonalnih cesta i mrežu sporednih, ozemlje sjeverne Hrvatske u rimskom razdoblju izranja kao prostor širom otvoren urbanizaciji.[3] O tome svjedoči i pedesetak naselja zabilježenih u različitim imenskim inačicama u rimskim zemljopisnim i putopisnim izvorima.[4] Imamo li na umu da su posrijedi isključivo naselja uz glavne ceste, treba računati s njihovim višestruko umnoženim konačnim brojem na cjelokupnom prostoru. Dakako, kod ovih posljednjih nije riječ o znatnijim gradovima nego o manjim naseljima nepoznatog upravnog statusa, te selima i zaselcima, o čemu zasad podatke daje jedino arheologija, svjedočeći o tome da je dravsko-savsko međuriječje bilo gusto premreženo raznim oblicima rimske naseljenosti.[5] U okviru političkog zemljopisa samo je sedam rimskih gradova i/ili naselja pouzdano posvjedočeno u smislu združivanja fizičkih ostataka na mjestu i rimskog imena sačuvanog na kamenim spomenicima, a u jednom slučaju spomenutog na brončanim vojničkim diplomama (*Marsonia* / Slavonski Brod). Ovamo spada pet gradova u užem političkom smislu riječi, dakle kolonije *Siscia* / Sisak, *Mursa* / Osijek i *Cibalae* / Vinkovci, te municipiji *Andautonia* / Ščitarjevo i *Aquae Balissae* (*Municipium Iasorum*) / Daruvar, kojima treba pribrojiti i dva naselja bez potvrđenoga političkog statusa: termalno lječilište *Aquae Iasae* / Varaždinske Toplice i naselje nepoznate naravi *Marsonia* / Slavonski Brod.[6] Osim nabrojenih gradova treba spomenuti nekoliko osobitih pojedinačnih slučajeva. Tako se, primjerice, rimska *civitas Iovia*, s obzirom na itinerarske udaljenosti i arheološke nalaze, gotovo nedvojbeno smješta u Ludbreg, premda epigrafska potvrda o tome ne postoji, a slično se odnosi i na gradić Sveti Martin na Muri, koji je najvjerojatnije nastao na mjestu rimskog municipija Halikana (*municipium Halicanum*). Ni rimska utvrđenja/naselja na limesu, istočnoj granici Rimskog Carstva na Dunavu, koja se hrvatskim prostorom protežu u duljini od 188 km graničeći s Barbarikom[7], nemaju epigrafsku potvrdu svojih položaja. Usprkos tome, položaj najvažnijih među njima smatra se gotovo neupitnim, primjerice Batine (*Ad Militare*), Zmajevca (*Ad Novas*), Dalja (*Teutoburgium*), Sotina (*Cornacum*) i Iloka (*Cuccium*).[8] Međutim, dosadašnja arheološka istraživanja hrvatskoga dijela limesa, uključujući netom spomenuta, ali još i više druga, manja nalazišta, bila su premalenog opsega da bi ustanovila tipove naselja na limesu, koji se inače spominju u pisanim izvorima (*castrum*, *castellum*, *burgus*, *turris*). Posve je jedinstven i slučaj naselja Certisije (*Certissia*), koje je vjerojatno nastalo kao putna postaja na mjestu gdje se od glavne prometnice Emona – Sirmij odvajala cesta prema Saloni, glavnom gradu provincije Dalmacije. U Muzeju Đakovštine u Đakovu postoji, naime, ulomak mramornog spomenika s natpisom u kojemu se spominje *Certissia*, ali mjesto njegova nalaza nije poznato; pretpostavlja se da su to Štrbinci, arheološko nalazište u blizini Đakova. Prema tome, spomenuto je naselje jedino na razmatranom prostoru, koje ima svoju epigrafsku potvrdu, ali ne i utvrđen položaj.[9] Većina ostalih naselja, kao što se može razabrati iz priložene karte rasprostranjenosti, pretpostavljeno se smješta na temelju združivanja itinerarskih udaljenosti i arheoloških nalaza. Vezano uz ovu problematiku, pred hrvatskom je arheologijom dug put pa stoga ne samo da bi bilo poželjno pouzdano odrediti položaje naselja poznatih iz pisanih izvora nego i onih koji nisu spomenuti u tim izvorima jer se pretežno nala-

3 LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 193-197.

4 GRAF 1936; LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 195-197.

5 LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 195-197; LELEKOVIĆ, RENDIĆ 2012.

6 LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 194-197.

7 Jedinstveni naziv za prostore izvan granica Rimskog Carstva, naseljene različitim barbarskim plemenima i narodima.

8 SANADER 2008., str. 73.

9 MIGOTTI 2012. b.

Tlocrt Osijeka (*Mursa*) s naznačenim površinama grada i nekropola

Tlocrt Ludbrega (*Iovia*) s naznačenim površinama grada i nekropola

ze u ruralnim prostorima, a na vidjelo ih svakodnevno donose arheološka istraživanja. Malo je vjerojatno da ćemo ikada doznati njihova imena, no važno je ustanoviti protezanje i namjenu tih naselja, kao i tipologiju i gabarite građevina koje su sadržavali. Osim posve malih gradova, koje u dosadašnjim arheološkim zapisima tek naslućujemo, najvažniji tipovi takvih naselja rustične su vile (*villae rusticae*) i sela (*vici*).[10]

Rimska graditeljska baština u sjevernoj Hrvatskoj vezana je uz veće gradove, a može se pratiti u rasponu od 1. do 5./6. stoljeća, s time da je najplodnije razdoblje ono od kraja 1. do početka 3. stoljeća. Urbanizacija sjevernohrvatskog ozemlja i primjena rimskog načina gradnje odvijali su se u etapama, sa značajkama i dinamikom koje su, usprkos izvjesnim razlikama između njegova zapadnog i istočnog dijela, zajedničke cijelom prostoru. Početci su te urbanizacije na prijelazu između 1. i 2. stoljeća, a najveći cvat u 2. stoljeću, uz izvjesno oživljavanje na prijelazu 2. u 3. stoljeće i u drugoj polovini 4. stoljeća. Posljednja dva spomenuta vremenska odsječka za južnu su Panoniju osobito značajna. Premda prvi predstavlja početno, a drugi razvijeno razdoblje kasne antike, koja inače svjedoči izvjesnom osipanju najboljih rimskih urbanističkih i građevinskih nasljeđa i postignuća, u to je vrijeme rimska provincija Panonija uzdignuta na položaj politički osobito važnog prostora, što se odrazilo i na materijalna očitovanja tamošnje rimske civilizacije.

URBANIZAM·I·ARHITEKTURA·GRADOVA

Osim Akva Jaza (Varaždinske Toplice), kao iznimnog primjera cjelovito sačuvanoga rimskoga graditeljskog ambijenta osobite naravi (vidi prilog: D. Nemeth-Ehrlich i D. Kušan, ovdje), znatniji elementi urbanizma i arhitekture sačuvani su jedino u većim gradovima, odnosno kolonijama i municipijima. Rimski urbanizam i oblici arhitekture na razmatranom se prostoru rekonstruiraju prema orijentaciji, rasporedu i odnosu građevinskih sadržaja unutar i izvan gradskih zidina (grad u užem smislu, predgrađa, groblja), obliku i međusobnom odnosu bedema i ulica, te prema infrastrukturnim i drugim javnim i privatnim građevinama upravne, kultne, gospodarske, stambene i druge namjene unutar i izvan zidina perimetra (vodovod, ka-

10 LELEKOVIĆ, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2012.

Ulomak zidne slike s geometrijskim uzorkom, *Mursa* (Osijek), kat. br. 100

Ulomak zidne slike s prikazom leoparda u skoku, *Mursa* (Osijek), kat. br. 93

Ulomak zidne slike s likom djevojke s ogledalom (Venera?), *Mursa* (Osijek), kat. br. 92

Ulomak zidne slike
oslikan geometrijskim
i vitičastim uzorcima,
Mursa (Osijek),
kat. br. 97

Ulomak zidne slike
s biljnim uzorkom,
Mursa (Osijek),
kat. br. 98

nalizacija, lučki uređaji i mostovi, tržnice, skladišta, trgovi, bazilike, kurije, kupališta, hramovi). Nažalost, nijedan sjevernohrvatski rimski grad nije otkriven u svom ukupnom perimetru, pa se gradske površine pretpostavljeno rekonstruiraju iz fragmenta davno uočenih ili u novije vrijeme istraženih ostataka. Isto se to odnosi na pojedine građevine, čiji ostatci rijetko nadilaze temelje i niski nadzemni sloj, a u pravilu se iskopavaju necjelovito i otimaju zemlji u granicama dopuštenima zaštitnim istraživanjima u napučenim gradskim jezgrama. Stoga i njihova rekonstrukcija, potpomognuta općim analogijama, nerijetko ostaje tek približna. U novije vrijeme sve su učestalija i istraživanja geofizikalnim metodama, koja prethode iskopavanjima i ne razaraju arheološke slojeve. Ona, međutim, mogu dati tek okvirnu shemu, ali ne i preciznu sliku željenog cilja istraživanja. Konačno, treba napomenuti da su, u nedostatku izravnih ostataka građevina, epigrafska svjedočanstva ponekad jedini dokazi o postojanju pojedinih javnih zgrada. Tako su, primjerice, u Sisku sačuvani ulomci natpisa na kojima se spominju bazilika (*basilica*), tržnica (*macellum*) i trijem (*porticus*), dok grobni spomenik glumca iz istog grada daje naslutiti postojanje teatra ili slične građevine u Sisciji.[11] Slično tome, izvori spominju arheološki dosad nepotvrđen *stadium* ispred zidina Murse, koji se u sekundarnoj literaturi ponekad navodi i kao amfiteatar.[12] Kakogod bilo, posrijedi je građevina za sportsku zabavu, kakvih dosad, nažalost, nije pronađeno u sjevernoj Hrvatskoj, premda nema sumnje da ih je bilo.

Siscija (Sisak)[13] se prostirala na površini od 47 ha unutar zidina, a dva metra široki obrambeni zidovi, podignuti na prijelazu 2. u 3. stoljeće i obnovljeni u 4. stoljeću, otkriveni su na nekoliko mjesta. Bili su pretežno sagrađeni od opeke i u manjoj mjeri od kamenih blokova vezanih žbukom, te ojačani unutrašnjim pravokutnim kulama i jednom vanjskom. Na zapadnoj strani rijeka Kupa zamjenjivala je prirodni opkop koji je inače pratio vanjski plašt zidina na sve tri preostale strane. Najcjelovitije je sačuvan i predstavljen *in situ* u duljini od 30 m potez zidina u južnome dijelu grada, gdje se na njih s unutrašnje strane naslanjala masivna žitnica (*horreum*), sagrađena od poluobrađenog kamena i opeke; sačuvana je u temeljima i djelomice otkrivena. Prije preuređenja u kasnoantičkoj fazi (4. st.) to je bila peterobrodna građevina razdijeljena s četiri reda masivnih postolja za stupove i ojačana kontraforima. Bila je široka 23,5 m, a ukupna duljina nije joj poznata jer se proteže ispod prostorija današnjega župnog ureda, ali je geofizikalnom metodom otkriven potez uzdužnih zidova u duljini od 33 m. Nakon preuređenja ukinuta je podjela na brodove, a građevina je umjesto krova dobila unutrašnje dvorište okruženo trijemovima. Na nekoliko mjesta uočeni su ostatci glavne gradske prometnice u smjeru S–J (*cardo maximus*) širine 5-10 m, te jedne sporedne ulice istoga smjera, širine 5 m. Ti nalazi svjedoče o pravilnom rasteru ulica, a uočeni su i tragovi podjele gradskog tkiva na stambene blokove (*insulae*). Na završetku glavnog karda na sjevernom ulazu u grad još se istražuje moćan sklop zasad nedovoljno definirane arhitekture, koji uključuje temelje gradskih vrata i dijela bedema, te stambenih blokova uokolo. Na spomenutom potezu karda otkriven je građevinski sklop manjeg trga (31 x 22 m), okruženog sa zapadne, sjeverne i južne strane trijemom, a s istočne otvorenog prema ulici. Sa sjeverne i južne strane na trg su se naslanjale zasad nedefinirane i još neistražene građevine, dok je ona na njegovoj zapadnoj strani najvjerojatnije bila hram, na što upućuje i ostatak baze za kip boga, premda posveta ostaje nepoznata. Bila je to zgrada pravokutnog tlocrta (9,35 x 9,10 m), od koje su preostali ulomci raznobojnih mramorâ i profiliranih arhitektonskih elemenata. Glavni gradski trg (*forum*) naslućuje se u Rimskoj ulici u zapadnome dijelu grada uz Kupu, gdje su nađeni ostatci javne građevine (ili građevinâ), moguće hrama, na koji, osim temelja i arhitektonskih ulomaka, upućuje oltar Jupiteru i Junoni te postolje za kip cara Hadrijana. Osim toga, ondje su izišli na vidjelo i natpisi koji spominju zdanja svojstvena središtu grada i forumu: bazilika, tržnica i trijem.[14] Sjevernije od foruma istražen

11 LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 207, 214.
12 SARDELIĆ 2012., str. 77, bilj. 62.
13 BAĆANI *et al.* 2011.; LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 195 i d. (*passim*).
14 Vidi bilj. 11.

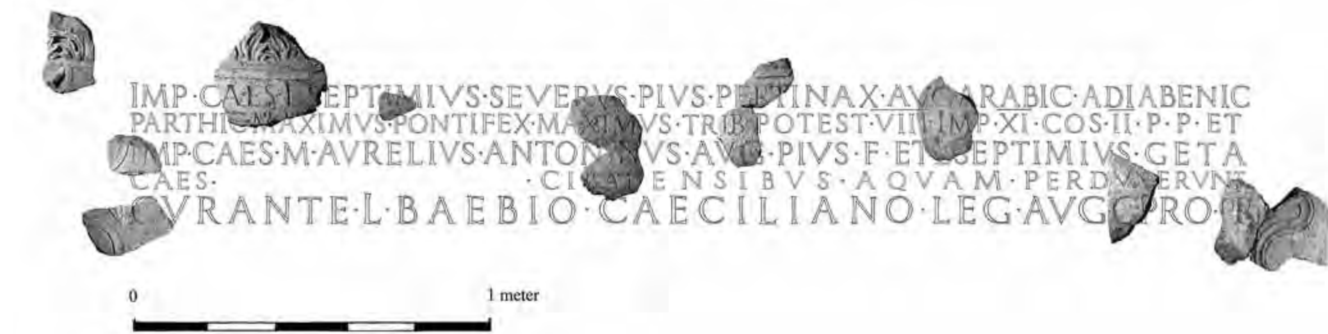

Lokalitet Sv. Kvirin: temelji sjevernih gradskih vrata, dijela zidina i carda maximusa

Lokalitet Sv. Križ: potez južnog gradskog zida s kulom i dijelom zgrade žitnice (*horreum*)

Natpis koji otkriva da je car Septimije Sever sa sinovima dao sagraditi vodovod u Cibalama, *Cibalae* (Vinkovci), kat. br. 141

Detalj istočnog bedema s kulom i sama kula, *Siscia* (Sisak)

Drveni piloni u Kupi kod Siska, ostaci lučkog postrojenja, nekad

Lokalitet Sv. Križ

Drveni piloni u Kupi kod Siska, danas

je dio javnih termi iz 2. – 3. stoljeća (perimetralni i razdjelni zidovi, podno grijanje, odvodni kanali, polukružna apsida bazena). Na različitim mjestima u gradu i predgrađu nađeni su građevinski ulomci (grede, kapiteli, vijenci, frizovi) od vapnenca i mramora, koji upućuje na raskošno opremljene javne ili privatne građevine. S obzirom na to da je stambena arhitektura u rimskim gradovima sjeverne Hrvatske veoma slabo istražena, vrijedi spomenuti da su takve građevine u Sisciji mjestimice sačuvane u visini od 1 metra. Osobito se ističe raskošno zdanje (*domus*) iz 2. polovine 2. stoljeća, nađeno u blizini istočnoga gradskog zida. Zgrada je bila opremljena podnim grijanjem, a sastojala se od većeg broja različitih prostorija od kojih su neke bile ukrašene freskama, mramornom zidnom oplatom i mozaicima. Od izvangradskih infrastrukturnih građevina sačuvani su drveni piloni mosta preko Kupe u južnome dijelu grada. Osim toga, nađeno je i preko 200 hrastovih pilona na desnoj obali Kupe na položaju Kovnica u zapadnom dijelu grada, i danas vidljivih za niska vodostaja i protumačenih kao podgradnja lučkom pristaništu.

Mursa (Osijek)[15] je iz starije literature poznata kao grad pravilnoga četverokutnog oblika, koji se prostirao na površini od oko 40 ha, ali su istraživanja posljednjih godina poljuljala takvu rekonstrukciju.[16] Dosad je pronađen samo manji potez pretpostavljenih temelja moguće dvostrukoga južnog zida širine 1,5 i 5 m, praćenog jarkom, ali njegova građa nije poznata; može se pretpostaviti kombinacija zemljanog bedema i pratećeg opkopa, uz vjerojatnu upotrebu opeke. Ulice Murse bile su širine 8 – 10 m, a u temeljima su, osim uobičajene zemljane i šljunčane građe, imale drvenu konstrukciju. Otkriveni su dijelovi dviju glavnih gradskih komunikacija koje se sijeku pod pravim kutom (*cardo maximus* i *decumanus maximus*), što upućuje na ukupan pravilan ulični raspored. Pouzdan položaj foruma nije ustanovljen, ali se on pretpostavlja na predjelu okruženome trima ulicama: Vukovarskom, Huttlerovom i Ulicom cara Hadrijana, smješten dakle otprilike na sredini grada prema dosadašnjem mišljenju o njegovu prostiranju. Pretpostavka se temelji na nalazu oltara posvećenog Kapitolijskoj trijadi (Jupiter, Junona, Minerva), te ostatcima velike javne zgrade s trijemom i glavnog odvodnog sustava. Na mjestu građevine s atrijem u zapadnome dijelu grada, smještene vjerojatno izvan gradskih zidina, nađeno je pet zavjetnih natpisa bogu Silvanu, što upućuje na njegov hram. U južnom dijelu grada izvan zidina vjerojatno je postojao hram Kibele, s obzirom na to da je ondje zatečen oštećeni kip božice. Nije isključeno da taj hram treba tražiti u manjoj okrugloj građevini promjera 7,4 m s pravokutnim predvorjem, otkrivenoj u južnom predgrađu i neutemeljeno pripisanoj bazilici mučenika (*basilica martyrum*) poznatoj iz pisanih izvora.[17] Prema davnom zapažanju M. P. Katančića, koji spominje *tepidarium* (grijanu prostoriju kupki) u blizini Drave i zapadnog zida Murse, mogu se ondje pretpostaviti terme. Drugi termalni sklop naslućuje se u jugoistočnom dijelu grada, gdje je u zaštitnim iskopavanjima 1982. – 1983. nađeno nekoliko prostorija, uključujući i onu s podnim grijanjem, te odvodni kanali. Velika je šteta što rezultati tih istraživanja nisu objavljeni jer su osim kupališnog sklopa istražene i druge, vjerojatno javne građevine velikih dimenzija, pri čemu je znakovit njihov položaj u blizini pretpostavljenog foruma. Novija iskopavanja u Mursi otkrila su i stambene blokove s nekolicinom raskošnih gradskih vila (*villa urbana* ili *domus*) u trajanju od 2. do 4. stoljeća. Jedna od njih, djelomice iskopana u južnome dijelu grada, sadržavala je niz prostorija različitog oblika, veličine i namjene, te atrij i peristil, a bila je opremljena vodovodnim sustavom i ukrašena mozaičnim podovima i zidnim freskama. Druga *domus* iz 2. – 3. stoljeća, istražena na prostoru od 1.400 m^2 u zapadnome dijelu grada, vjerojatno izvan zidina, sadržavala je 15 soba različite veličine, te atrij, peristil i trijem, kao i uobičajenu unutrašnju dekoraciju. Slična građevina, ukrašena raskošnim višebojnim figuralnim freskama, zatečena je i u istočnome dijelu grada. Od njezina se inventara osobito ističu dvije freske ukrašene motivom Venere i leoparda, niz ulomaka ukrašenih geometrijskim i biljnim

15 LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 195 i d. (*passim*).

16 LELEKOVIĆ 2012., str. 328.

17 MIGOTTI 1997., str. 19-21.

Ulomak vijenca, *Siscia* (Sisak), kat. br. 76

Ulomak vijenca, *Siscia* (Sisak), kat. br. 75

Kapitel, *Siscia* (Sisak), kat. br. 77

Polukapitel korintskog sloga s lišćem tratorka, nepoznato nalazište, kat. br. 67

motivima, te jedan antefiks (glineni ukrasni završetak krovnog žljebnjaka).[18] Od infrastrukturnih građevina u novije su vrijeme uočena četiri kamena pilona mosta u koritu Drave, dok literatura iz 18. i 19. stoljeća spominje njih šest. Pretpostavlja se da su pripadali mostu sagrađenom u 2. stoljeću, a jedan kameni natpis spominje obnovu te građevine u ranom 3. stoljeću.

Pretpostavke o prostiranju Cibala (Vinkovci)[19] kreću se od 36,6 do 56,8 ha trapezoidne površine. Međutim, pitanje protezanja, izgleda i strukture gradskih zidova zasad ostaje neriješeno. Smatra se da su se sastojali od zemljanih bedema s drvenom ogradom i pratećeg jarka, te da su možda barem djelomice bili dvostruki, širine od 10-14 m, ali i to da su imali dijelove građene od opeke i kamena. I u ovome primjeru novija istraživanja donose rezultate koji ne potvrđuju ni prijašnje nalaze ni njihova tumačenja, djelomice temeljena na pisanim izvorima i starim planovima. Forum se pretpostavljeno smješta na mjestu današnjega glavnoga gradskog trga, prema nalazu arhitekture koja se pripisuje forumskim tabernama (prodavaonicama) i sjevernije smještenoj bazilici, ali pouzdani arheološki dokazi za takvu rekonstrukciju zasad nedostaju. U južnom dijelu grada u zaštitnim istraživanjima 1977. – 1978. djelomice su istražene prostrane, nedvojbeno javne terme iz 2. – 4. stoljeća s dvorištem i trijemom, te nizom svojstvenih prostorija (*praefurnium*, *frigidarium*, bazen) i podnim grijanjem. Treći kupališni sklop

18 LELEKOVIĆ 2009., str. 47-48.
19 LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 195 i d. (*passim*).

Završni ukras krovnog žljebnjaka (antefiks), *Mursa* (Osijek, vojarna), kat. br. 99

naslućuje se u arhitekturi nađenoj u zaštitnim istraživanjima i nadzorima u razdoblju 1956.–1989. u sjevernom dijelu grada, sjeverno od foruma. U razuđenomu građevinskom sklopu u blizini sjevernih gradskih vrata, koji se razvijao u rasponu od nekoliko stoljeća doživljavajući pregradnje i prenamjene postojećih prostora, mogu se, među ostalima, pretpostaviti hram Kapitolijske trijade, civilna bazilika, žitnica/skladište (*horreum*) iz 4. stoljeća, od koje su sačuvana tri reda temelja za baze stupova, te termalno-vodovodni sklop kao dar careva Severske vladarske kuće. Taj termalno-vodovodni sklop, od koga su sačuvana dva carska natpisa istovjetna po sadržaju, ali različita po veličini slova, na osobit način svjedoči o zanimanju carske obitelji Severâ za jedan razmjerno mali grad jugoistočne Panonije.[20] Od izvangradskih infrastrukturnih građevina sačuvani su drveni piloni mosta preko potoka Ervenice na istočnoj strani grada.

Andautonija (Ščitarjevo)[21] je zauzimala površinu od nekih 40 ha, koja se u kasnoj antici nešto smanjila. Sudeći prema manjim ostatcima na sjevernome dijelu, grad je u 2. stoljeću bio opasan dvostrukim zidom debljine oko 1 m, sagrađenim od ovećega poluobrađenog kamenja.[22] Andautonija je grad u kojemu su najbolje sačuvani dijelovi komunikacije koja je u početku bila prilazna cesta, da bi širenjem grada u 2. – 3. stoljeću postala gradskom ulicom u smjeru S–J. I danas je vidljiv jedan njezin dio prezentiran u dvorištu župnog dvora u Ščitarjevu, površine opločene vapnenačkim pločama i omeđene rubnim kamenjem i trijemovima s obje strane, ukupne širine 6,20 m.[23] Uz tu je ulicu bio prislonjen građevinski sklop dijela gradske četvrti iz 2. i 3. stoljeća, sastavljen od ulica i velikih zgrada s trijemovima. Osobito se ističe pravokutni sklop javnog kupališta razvedene unutrašnje strukture, s prostorijama čiji su zidovi bili ukrašeni freskama i mramornom oplatom, a podovi crno-bijelim mozaicima, i sa svim svojstvenim elementima takve građevine: apsidnim bazenom, podnim grijanjem i odvodnim kanalima. Spomenute terme bile su sagrađene u prvoj polovini 2. stoljeća, a u upotrebi su ostale do kraja 3. stoljeća; danas čine jezgru arheološkog parka Andautionije. I na drugim mjestima u gradu

20 MRÁV 2012.
21 LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 195 i d. (*passim*).
22 KNEZOVIĆ 2012., str. 237.
23 NEMETH-EHRLICH, KUŠAN ŠPALJ 2007., str. 76-77.

Ulomak javnog natpisa na kojem se spominje rimski grad Certisija (*Certissia*), nepoznato nalazište, vjerojatno Štrbinci kod Đakova, kat. br. 66

Ulomci fresaka, *Siscia* (Sisak), kat. br. 73

Ulomci zidne oplate, *Siscia* (Sisak), kat. br. 70, 71, 72

otkriveni su temelji građevina različite namjene, uključujući i naznake stambenih blokova – insula, ali se njihov položaj i veličina zasad ne mogu pouzdano odrediti.

Jovija (Ludbreg)[24] prostirala se na površini od 3,4 ha. Potezi gradskih zidina širine od 1,3 do 3,6 m, građenih od neobrađenog i djelomice obrađenog kamena vezanog žbukom, istraženi su na nekoliko mjesta; na sjevernoj i zapadnoj strani bili su dvostruki. Pravilan tlocrtni oblik i unutrašnji prostorni ustroj, unutar koga su istraženi manji potezi dviju glavnih gradskih ulica karda i dekumana, daju naslutiti izvorno vojnički tip naselja, premda arheološki nalazi to nisu pouzdano utvrdili. Termalni sklop u Ludbregu, otkriven tek manjim dijelom u istraživanjima od 1968. do 1979. godine, prvobitno je bio protumačen kao javno kupalište izgrađeno

24 LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 195 i d. (*passim*).

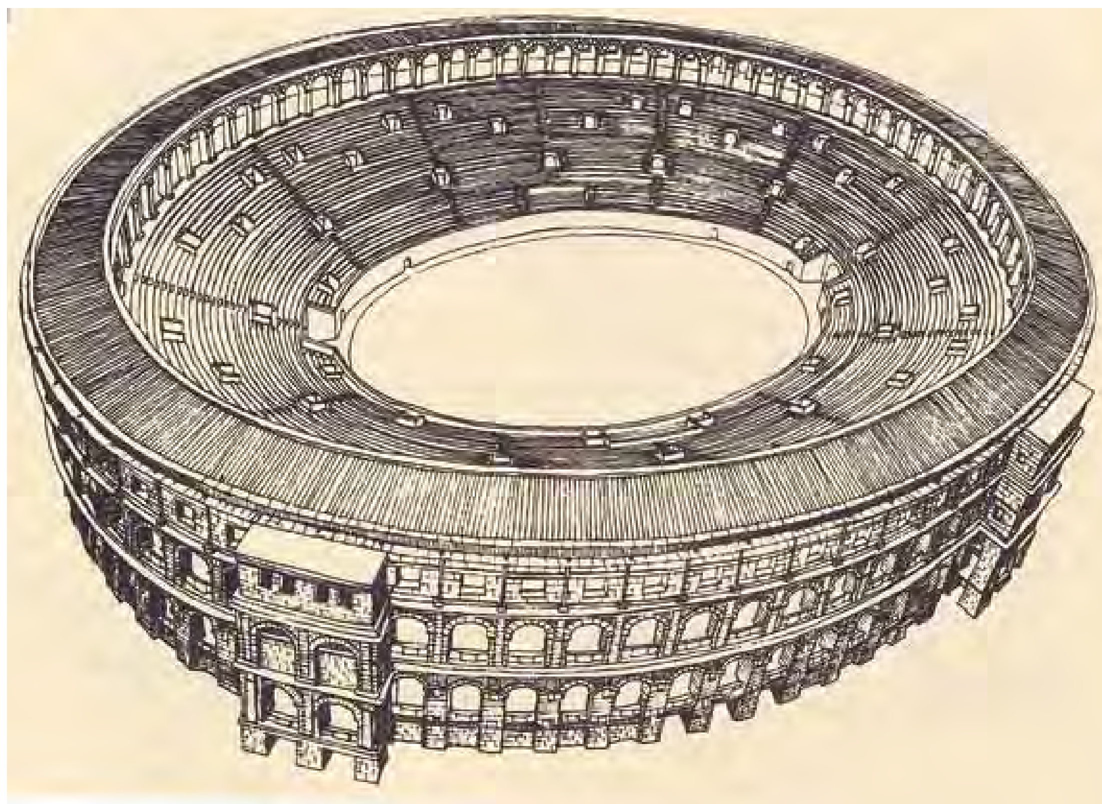
Zabat zgrade mauzoleja, *Siscia* (Sisak), kat. br. 74

u 2. stoljeću, koji je u 4. stoljeću poništavanjem jednog od triju apsidnih bazena preuređen u kršćansku crkvu. Novija istraživanja, koja još traju, nisu potvrdila pretpostavku o opisanoj prenamjeni, ali su iznijela na vidjelo građevinski sklop koji, uz Varaždinske Toplice, predstavlja najmoćnije u cijelosti istražene i dolično predstavljene antičke terme u sjevernoj Hrvatskoj, protegnute na površini od 231 m^2.[25] Sjeverno od kupališta istražena je velika, očito javna građevina pretpostavljene ukupne površine od 1.545 m^2. Nije isključeno da se i taj građevinski sklop razvijao u kronološkim etapama, a bio je sastavljen od velike apsidne zgrade omeđene na zapadnoj strani trijemom, a na istočnoj otvorenim dvorištem okruženim hodnicima i nizom od pet manjih prostorija na južnoj strani. U sjevernom dijelu grada otkopan je manji potez zida širine 0,60 m, izgrađen od poluobrađenog pješčenjaka i ojačan masivnim kontraforom, te pretpostavljeno protumačen kao ostatak žitnice – horeja (*horreum*).

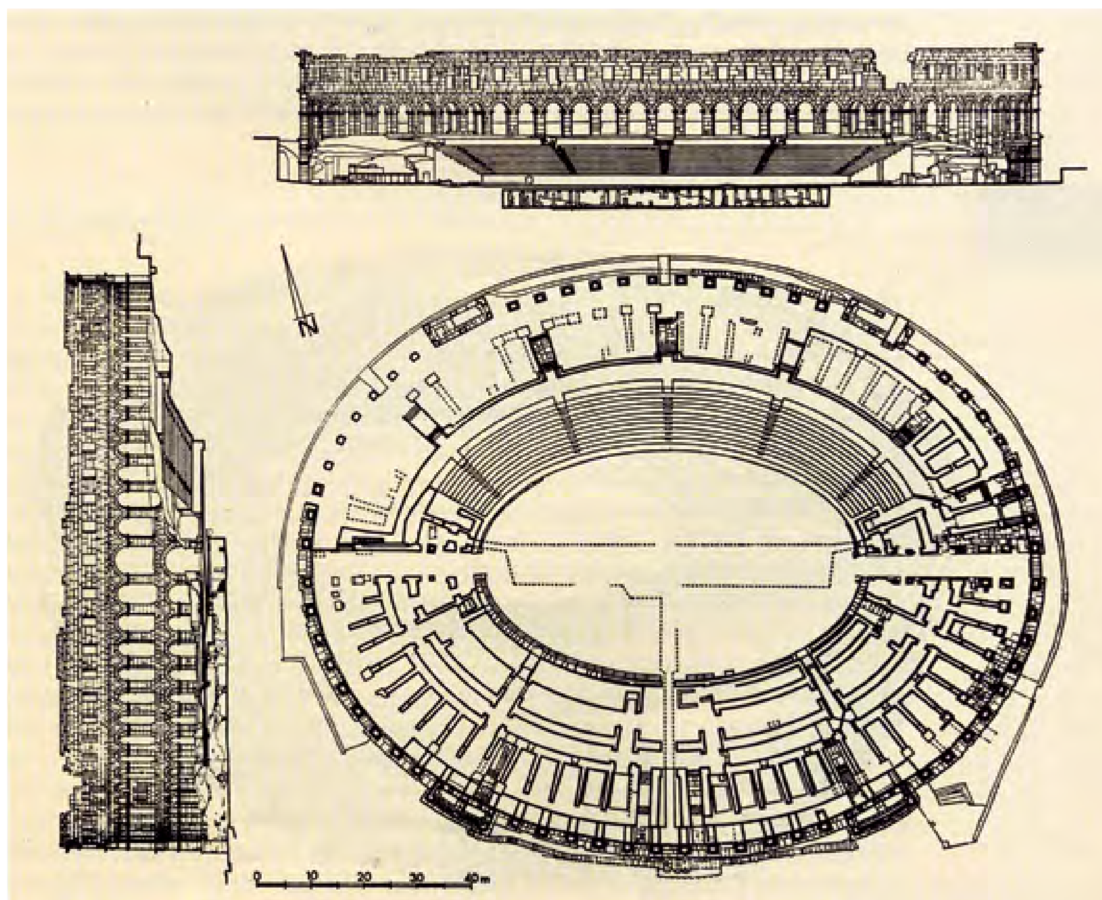
Arheološki podatci o Akvama Balisama (Daruvar)[26] znatno su oskudniji negoli za preostale pouzdano locirane gradove s municipalnom upravom, pa tako ni približno nisu poznati opseg i tlocrt gradskog perimetra. U literaturi se spominju gradske utvrde u obliku zemljanog bedema s jarkom, ali i potez kamenog zida širine 2 m. Prema skromnim nalazima arhitekture i većem broju zavjetnih spomenika bogu Silvanu, zatečenih na mjestu lječilišnog sklopa iz 19. stoljeća, ondje se pretpostavlja Silvanov hram smješten uz rimsko kupalište, dok ostatci zidova i nekolicina zavjetnih oltara posvećenih Jupiteru, iskopanih davno na glavnomu gradskom trgu, daju naslutiti položaj foruma, smještenog na desnoj obali rječice Toplice. Slično kao u Daruvaru, manje ili više oskudni elementi rimskog urbanizma i arhitekture mjestimice su zatečeni i u Slavonskom Brodu (Marsonija), Svetom Martinu na Muri (Halikan?), te u Topuskom (Kvadrata?).

Ukupna slika rimskog urbanizma i arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj koja proizlazi iz arheoloških ostataka prilično je blijeda u odnosu na mediteranske provincije poput Dalmacije, koje su romanizirane prije, a građene su pretežno u kamenu. Međutim, treba imati na umu da je ta slika samo dijelom odraz stvarnog stanja, a još više slabije istraženosti, te činjenice da je mnogo toga uništeno uzastopnim gradnjama na istomu mjestu, koje su potirale jedna drugu. Tome treba dodati i naknadno stoljetno iskorištavanje opeke – prevladavajućega građevinskog materijala u Panoniji. Usprkos tome, iza dugogodišnjih arheoloških istraživanja u sjevernoj je Hrvatskoj niklo nekoliko arheoloških parkova ili pak položaja s predstavljenom rimskom arhitekturom (Varaždinske Toplice, Ščitarjevo, Sisak, Ludbreg), koji znatno obogaćuju ukupnu kulturno-povijesnu sliku prostora.

25 PLEŠE 2012.
26 LOLIĆ, WIEWEGH 2012., str. 195 i d. (*passim*).

Amfiteatar, Pula: rekonstrukcija u perspektivi, Mirabella-Roberti 1943.; preuzeto iz M. Suić *Antički grad na Jadranu*, 2003.

Amfiteatar, Pula: tlocrt i presjeci po dužoj i kraćoj osi; crtež Faber – Petković u Suić 1976; preuzeto iz M. Suić *Antički grad na Jadranu*, 2003.

AMFITEATAR U PULI

ROBERT MATIJAŠIĆ

Impozantna rimska građevina, danas okružena stambenim zgradama suvremene Pule, izgrađena je nadomak morske obale, oko 200 m od zidina rimskoga grada. Istočna trećina amfiteatra, popularne Arene, naslonjena je na padinu brežuljka koji se s morske obale blago uzdiže. More je prije dvije tisuće godina bilo bliže Areni nego danas jer je pojas od gotovo 130 m nasipan u posljednja dva stoljeća. Uz njezin zapadni plašt išla je trasa ceste koja je Pulu povezivala s Parencijem, Tergestom i Akvilejom *(Via Flavia)*. Nadomak Areni nalazi se i izvor pitke vode s nimfejem, što i jest glavni razlog za osnutak grada.

Smatra se da je prva amfiteatralna građevina sagrađena u vrijeme cara Augusta, na prijelazu I. stoljeća pr. Kr. u I. stoljeće po. Kr., u doba intenzivne izgradnje većine danas poznatih javnih građevina u Puli (Augustov hram, manje kazalište unutar bedema, veće kazalište na obroncima Monte Zara...). Tada je nastao i slavoluk Sergijevaca, privatni spomenik naslonjen na gradska vrata kojima se iz grada izlazilo prema jugoistoku (Zlatna vrata). Taj prvi amfiteatar bio je manji od onoga čije velebne ostatke danas vidimo, a njegova je unutrašnjost bila dijelom sagrađena od drva. Po svemu sudeći, u drugoj polovini I. stoljeća po. Kr., za cara Vespazijana, povećan je do danas sačuvanih dimenzija, i potpuno je izgrađen od kamena.

Zgodna legenda, vjerojatno izmišljena, kaže da je amfiteatar dao izgraditi car Vespazijan za ljubav svojoj priležnici Antoniji Cenidi, koja je imala posjede u južnoj Istri. Ona jest povijesna osoba, i imala je određene gospodarske interese u Istri, no sve ostalo je plod mašte. Postoji također i priča o tome da su pulski amfiteatar izgradile vile koje su leteći s Učke nosile kamene blokove u jednoj noći, ali kad je svanulo, morale su prekinuti rad, pa je Arena ostala bez krova! No, kamen za gradnju Arene došao je iz mnogo bližih kamenoloma oko Pule, iz kojih se brodovima i splavima prevozio do luke, odnosno podno gradilišta. Vanjski dijelovi Arene izgrađeni su od velikih blokova, a unutrašnji dijelovi, koji nisu bili vidljivi, od lomljenog kamena.

Nije poznato ni ime arhitekta, ni ikakav drugi podatak o gradnji. Tlorisni oblik elipse (geodeti će preciznije reći da je to policentrična krivulja) bio je uobičajen za ovaj tip građevina, kakvih je sačuvano, barem u temeljima, nekoliko desetaka u rimskom svijetu, poglavito u zapadnom dijelu nekadašnjega Rimskog Carstva. Po veličini i sačuvanosti pulski amfiteatar spada među 5-6 najvećih i najbolje očuvanih. Duža os (sjever – jug) dugačka je 132 m, a kraća (istok – zapad) 106 m. Oblik se ponavlja u tlorisu borilišta, središnjeg dijela u kome su se odvijale borbe, što je i bila glavna funkcija amfiteatra, s osima 66 i 44 m.

Gladijatorske borbe, borbe zvijeri, simulacije lova na životinje *(venationes)* i drugi spektakli toliko popularni među Rimljanima odvijali su se na tome ravnom prostoru, ograđenom visokim zidom od kamenih ploča, u koji se ulazilo kroz dva glavna ulaza na glavnoj osi, ali i kroz niz manjih pomoćnih vrata na ogradnom zidu, kojima se služilo i tehničko pomoćno osoblje tijekom “predstava”. Postoji i podzemna prostorija, dijelom isklesana u živoj stijeni, ispod duže osi, koja je također služila kao pomoćni prostor. Borilište je bilo posuto pijeskom, kao podloga za borbe, a tragovi krvi su se tako lakše čistili. Od latinske riječi *harena,* pijesak, potječe i naziv arena – borilište, odnosno ovakav tip građevine s borilištem.

Amfiteatar, Pula

Posjetitelji su sjedili u gledalištu, izgrađenom od kamenih blokova, a dio ih je stajao na galeriji iznad gledališta. Ono je, pak, poput stadiona s koga također gledatelji sa sviju strana prate zbivanja na terenu. Računa se da se u gledalište moglo smjestiti oko 20.000 ljudi, sa stajaćim mjestima i više (više od 22.000). Sjedala su na kamenim blokovima gledališta bila označena urezanim crtama, tako da se vidi da je širina svakoga sjedećeg mjesta bila oko 38 cm. Mnoga su mjesta bila označena inicijalima imena "pretplatnika", ljudi koji su stekli pravo sjediti na tome mjestu na svakoj predstavi.

Dio istočne strane gledališta bio je naslonjen na padinu brežuljka, ali u preostalom dijelu su morale biti izgrađene čvrste supstrukcije čiji su temelji iskopani do žive stijene. Osim toga, unutar supstrukcija bili su izvedeni hodnici i stubišta kojima su gledatelji dolazili do svojih mjesta. Ti su prolazi završavali otvorima u gledalištu *(vomitoria),* opet slično današnjim stadionima. Počasna su mjesta bila u dvjema nasuprotnim ložama, na istočnoj i zapadnoj strani gledališta, predviđenima za gradske dužnosnike i za uglednike koji se zateknu u gradu u vrijeme održavanja borbi. Između supstrukcija gledališta i vanjskog plašta postojali su hodnici i stubišta, ali na vrhu tog dijela bila je galerija s podom od drvenih greda, s mjestima za stajanje. Ona je bila natkrivena krovom, s nizom visokih drvenih jarbola s kojih su se razapinjala velika platna, poput jedara, kako bi se gledatelji zaštitili od sunca *(velarium)* jer su predstave bile danju, najčešće poslijepodne.

Gotovo potpuno sačuvani vanjski plašt amfiteatra oblikovan je sa zapadne strane u četiri etaže (s istočne dvije, zbog padine brežuljka) lučnih i četvrtastih otvora. K tomu je pulski amfiteatar jedinstven po četirima okomitim stubišnim tornjevima koji strše izvan osnovne krivulje tlorisa. U njima su bila dodatna stubišta za pristup galeriji i prostoru za baratanje velarijem.

Arena je bila u funkciji do zabrane gladijatorskih borbi poslije 380. godine, iako su se možda još u 6. stoljeću priređivale borbe životinja i simulacije lova na životinje. Tijekom ranoga srednjeg vijeka stanovnici Pule vadili su iz Arene kamene blokove gledališta da bi se gradile druge građevine u gradu i oko njega, a tek u 13. stoljeću gradske su vlasti formalno zabranile takvu praksu. U 15. stoljeću Arena se spominje kao mjesto održavanja sajmova i svetkovina. Do tada je unutrašnjost bila već gotovo potpuno raznesena, ali ostao je mahom cijeli vanjski plašt koji se i nije mogao jednostavno demontirati. Krajem 16. stoljeća je mletački Senat navodno donio odluku o potpunom rušenju, a spašen je zalaganjem senatora Gabriela Ema. Također se namjeri korištenja kamenih blokova za gradnju mletačke utvrde poč. 17. stoljeća usprotivio arhitekt Antoine de Ville. Otada se za amfiteatar počinju zanimati poznati graditelji (Sebastiano Serlio i Andrea Palladio), pa njihove ilustracije pulske Arene počinju kolati po tadašnjemu znanstvenom svijetu.

Zračna snimka amfiteatra, Pula

Temeljitija istraživanja od 19. stoljeća objasnila su ovaj jedinstveni spomenik, čiji vanjski plašt – za razliku od drugih sličnih amfiteatara (Kolosej u Rimu, Arena u Veroni, Arena u Nimesu) – čini okvir raznesenoj unutrašnjosti, pa izgleda poput čipkaste ljušture koja daje dojam njegove velebnosti, ali je sadržaj prilagođen današnjoj namjeni, kao spomenik i mjesto održavanja ljetnih priredbi.

Amfiteatar, Pula

Amfiteatar, Pula

Podrumi
Dioklecijanove palače,
Split

DIOKLECIJANOVA PALAČA

NENAD CAMBI

Dioklecijan je tijekom gotovo 22 godine svojega vladanja reformirao mnoge segmente poljuljanoga rimskog društva, koji su vapili za obnovom, novim ustrojem i zakonskim rješenjima. Jedan od onih posebno akutnih problema bio je ustroj i nasljeđivanje vlasti. Od godine 235. (smrt Aleksandra Severa) pa do 20. studenoga 284. (Dioklecijanov uspon) bilo je razdoblje vojnih prevrata i uzurpacija, bezvlađa i propadanja tradicionalnih rimskih vrijednosti. Stoga je Dioklecijan zamislio najprije diarhijski (dva augusta), a kasnije tetrarhijski sustav (dva augusta i dva cezara) koji je načelno rješavao i goruće pitanje sukcesije vladara (augusti nakon dvadeset godina napuštaju prijesto, na čije mjesto dolaze njihovi cezari). Taj sustav iznjedrio je i potrebu za dostojanstvenim udomljavanjem augusta koji su tron dragovoljno napuštali prije smrti. Dioklecijan i Maksimijan su svoje utočište za razdoblje poslije napuštanja trona rješavali znatno prije povlačenja. Prvi je odabrao područje salonitanske *civitas* u salonitanskom ageru (*Spalatum*), a drugi Lukaniju u južnoj Italiji (nepoznata lokacija). Za njima su se poslije poveli Galerije (*Rumuliana*, Gamzigrad kod Zaječara u Srbiji) i Maksimijan Daja (Šarkamen, također u Srbiji) koji su svoja zdanja izgradili u rimskoj provinciji Daciji otkuda su i potjecali. Drugi tetrarsi zbog različitih razloga nisu izgradili svoje rezidencije. Nedavno otkrivene građevine u Gamzigradu i Šarkamenu potvrđuju da je gradnja rezidencije nakon povlačenja bila tetrarhijska obveza. Poticatelj toga procesa bio je Dioklecijan koji je kao tvorac sustava odmah nakon abdikacije 1. svibnja 305. krenuo u svoj novi dom za koji Laktancije navodi da je bio *in patria*.

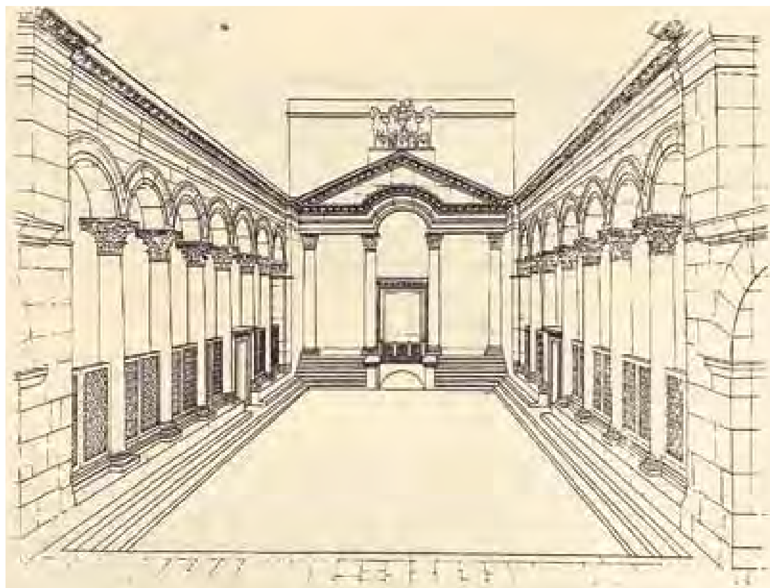
Dioklecijan je prvi izgradio svoje obitavalište u mirnoj srednjodalmatinskoj uvali i udario temelje jednomu novom, dosada nepoznatom tipu arhitekture – fortificiranoj vili površine nepravilnog trapeza (215, 54 na bočnim stranama, a 174, 94 na sjevernom, odnosno 180, 90 na južnom pročelju). Prostor unutar zidina dijelile su široke komunikacije (*cardo* i *decumanus*) flankirane trijemovima. Sjeverni dio je tako bio podijeljen na dva dijela, prvi poput velikog dvorišta samo bočno uokvirenog trijemovima, a drugi poput pravokutnika u kome su bile prostorije oko jednog, po svoj prilici, otvorenog prostora (bez trijemova). Funkcija im je teško odrediva, ali očito je da je bila utilitarnog karaktera s izbama uz fortifikacije, vjerojatno za smještaj pomoćnog osoblja i vojnika. U južnom dijelu bili su čvrstim zidom s nišama odvojeni sakralni prostori (*temenos*): zapadno hramovi, a istočno oktogonalni mauzolej koji je bio i visinski naglasak čitavog kompleksa. Zapadni i istočni sakralni prostori komunicirali su preko peristila koji je također bio i veza s južnim dijelom građevine preko iznutra okruglog i kupolom presvođenog vestibula koji je bio raščlanjen s četirima velikim nišama. Peristil je vrsta trga na sjecištu glavnih komunikacija. Taj arhitektonski element svoje podrijetlo također vuče iz helenističke arhitekture. Stupovi peristila su ukrasni, a ne nosivi element. Uz ta dva prostora bile su terme koje su komunicirale s južnim prostorijama i trijemovi. Najjužniji dio građevine, koja je gledala na more, imao je dvije bazilikalne aule (jedna trobrodna, druga jednobrodna), te intimne prostore (*cubicula*) i osobne terme na zapadnoj strani, dok su istočno bili smješteni *triclinium* (blagovaonica) i pomoćni prostori. Tlocrt ovih prostorija odgovarao je supstrukcijama koje su služile da premoste razlike na terenu tako da obalni dio dosegne visinu terase

Peristil Dioklecijanove
palače, Split

na kojoj su se imali podići ostali dijelovi cjeline. Pred južnim pročeljem bila je luka za splavi i brodove koji su prenosili kamen s otoka Brača i dragocjeniji materijal i kipove iz drugih dijelova Sredozemlja (Marmara, Egipat itd.).

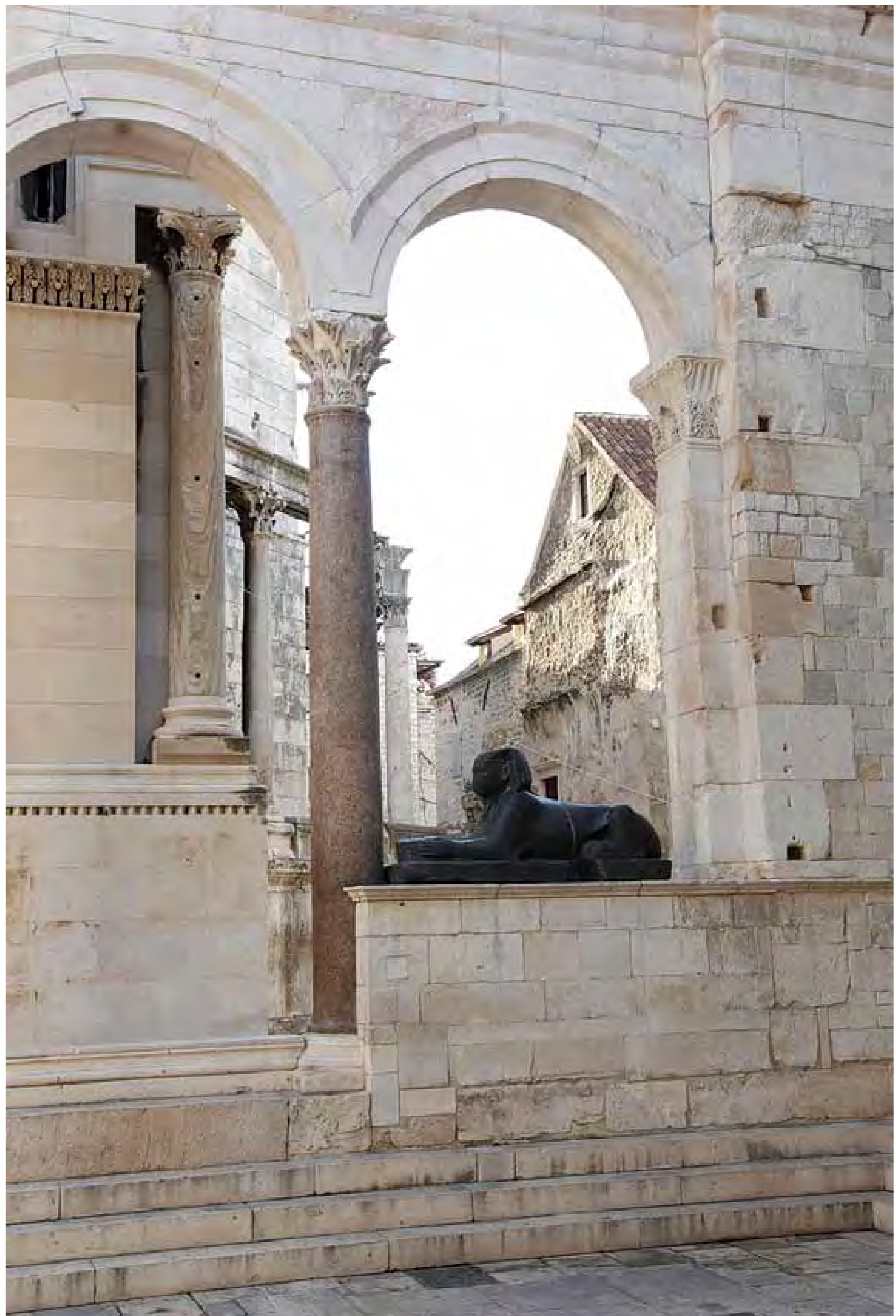
Zidanje arhitektonskog kompleksa moralo je otpočeti s južne, morske strane. Pristanište je bilo prvo na redu, a potom je slijedila izgradnja supstrukcija te konačno ostali dijelovi palače. Materijal je iz luke dovođen rampama i stubama bez kojih premoštavanje visinskih razlika nije bilo moguće.

Dioklecijanova palača, Split: idealna prostorna rekonstrukcija peristila; Marasović 1957, preuzeto iz M. Suić *Antički grad na Jadranu*, 2003.

Dioklecijanova palača originalni je arhitektonski projekt koji je objedinio razna rimska graditeljska iskustva. Osnovni oblik je preuzet od vojnog tabora, ali je površinom manji od legijskih *castra* koji su približno dvostruko veći. Na vojnu arhitekturu podsjeća i vanjski plašt zidina s kulama, vratima s uređajima za spuštanje i podizanje željezne zaprječne rešetke. Propugnakuli su veoma prostrani, što je dodatno povećalo učinkovitost obrane. Komunikacije su pak znatno veće čak i od onih u velikim rimskim gradovima na zapadu, i one podsjećaju na prilazne ulice s portikatima gradova Bliskog istoka (Antiohija, Apamea, Damask, Gerasa, Palmira itd.), koji i u kasnoj antici nastavljaju helenističku urbanu tradiciju. Rimski gradovi u Italiji i zapadnim provincijama nisu tako raspoređeni. S druge strane sjeverni dijelovi podsjećaju na ustroj logora koji imaju mjesta za obuku vojnika i različite popratne obrtničke djelatnosti. Sakralni dio na zapadnoj strani ima oblik jednostavnih prostilnih i centralnih (*tolos*) tipova hramova, poznatih posvuda. Arhitektonski *novum* je raskošni mauzolej koji je oktogon s nišama nad kriptom i kupolom. Takav prostor nedvojbeno je služio i carskom kultu. Dioklecijanov mauzolej je zapravo rodoutemeljitelj svih kasnijih mauzoleja kakvi se u Rimu pojavljuju, osobito u konstantinskom i poslijekonstantinskom razdoblju. Južni dio palače sjedinjuje oblike aulične i privatne arhitekture preuzete iz rimskog repertoara. Čitava cjelina je konglomerat poznatih urbanističkih i arhitektonskih elemenata, sretno spojenih u originalnu cjelinu koja će dovesti do kasnoantičkog tipa utvrđenih vila poput onih u sjevernoj Africi (mozaici iz Kartage i Tabarke) te kasnijih srednjovjekovnih zamkova. Stoga je Dioklecijanova palača i fortifikacija i *villa maritima*. Palača je bila zato što je služila caru koji je kao *senex* još imao neke od prerogativa vlasti, a da je tako bilo svjedoči i njegova posmrtna divinizacija, a vila je zato što je to bilo mjesto gdje je Dioklecijan zamijenio svoj kontinuirani sveobuhvatni napor za spas države (*negotium*) s opuštenijim ladanjskim životom (*otium*) koji je bio teško dostižni ideal. U svojoj palači Dioklecijan je mogao uživati samo nekoliko godina jer je poslije Galerijeve smrti započelo stradanje žene mu Priske i kćerke Valerije, koje je završilo dekapitacijom u Solunu.

U Dioklecijanovoj palači radili su majstori različitog podrijetla. To pokazuju klesarski znakovi na kamenim blokovima, a i grčka imena (Zotikos i Filotas). Među njima su bili mnogi zidari i klesari lokalnog podrijetla. Domaćim majstorima smiju se pripisati neki ukrasni elementi od lokalnog vapnenca, osobito kapiteli.

Peristil Dioklecijanove palače, detalj sa sfingom, Split

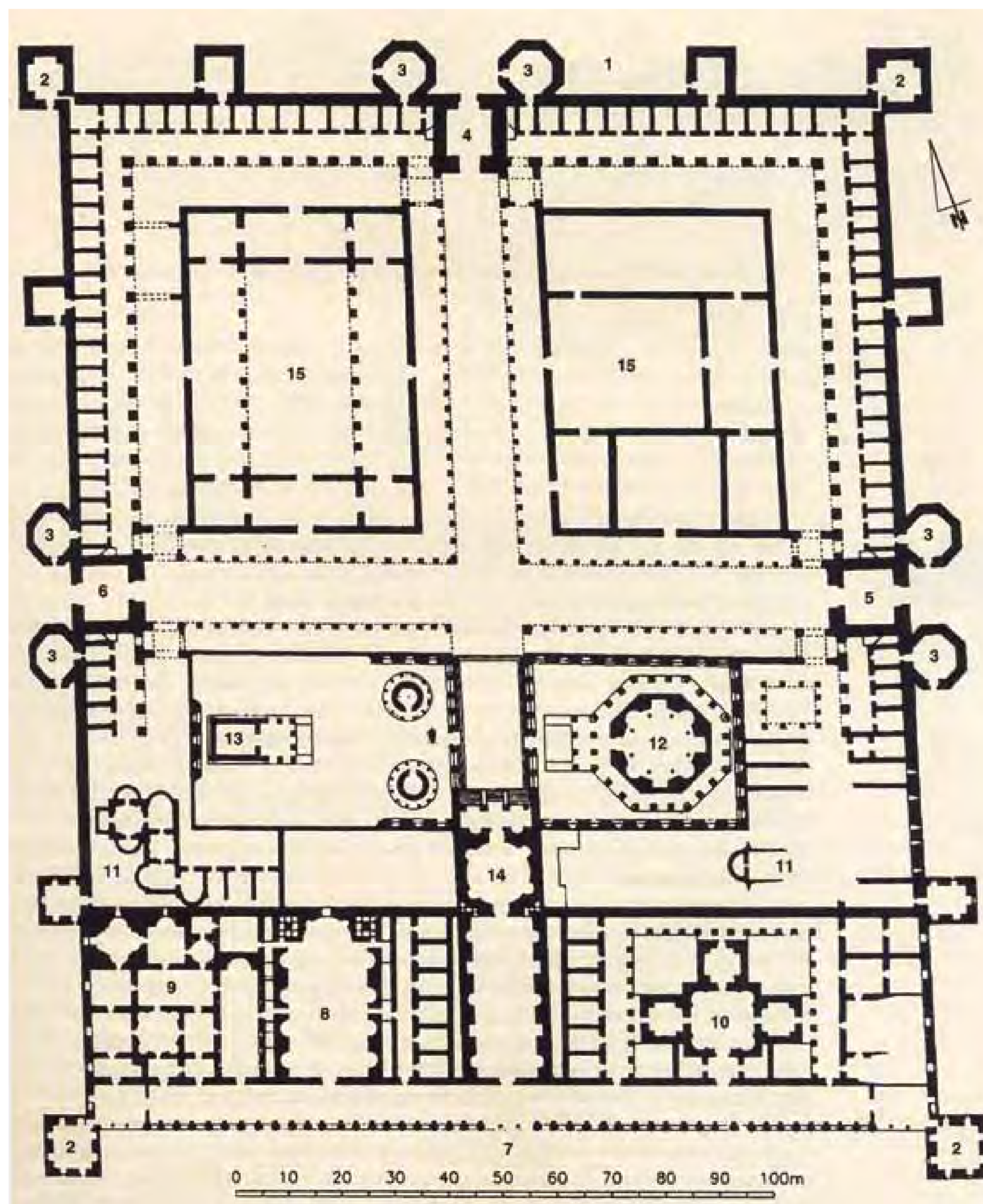
Vestibul,
Dioklecijanova palača,
Split

Porta Argentea,
Dioklecijanova palača,
Split

Dio peristila
Dioklecijanove palače,
Split

Dioklecijanova palača, Split: tlocrt; 1. fortifikacije; 2. ugaone kule; 3. osmerokutne kule koje brane ulaze; 4. Zlatna vrata; 5. Srebrna vrata; 6. Željezna vrata; 7. Mjedena vrata; 8. dvorana za audijenciju; 9. stambene prostorije; 10. triklinij; 11. terme; 12. mauzolej; 13. Jupiterov hram; 14. vestibul; 15. objekti za smještaj vojske i radionice; Marasović – Marasović, 1997., preuzeto iz M. Suić *Antički grad na Jadranu*, 2003.

3D rekonstrukcija
hrama božice Minerve,
Varaždinske Toplice

AQUAE IASAE
VARAŽDINSKE TOPLICE

DORICA NEMETH EHRLICH | DORA KUŠAN ŠPALJ

Na prostoru današnjega grada Varaždinske Toplice u rimsko vrijeme nalazilo se naselje *Aquae Iasae*, poznato lječilišno i trgovačko središte. Naselje je nastalo na izuzetno povoljnom položaju, s blagom klimom, zaštićeno sa zapada Topličkim gorjem, a na istoku i jugu visokim brdima Kalnika, ali glavni razlog za kontinuirano naseljavanje ovog prostora tijekom više tisućljeća bila je termalna sumporna voda. Ona izvire u Varaždinskim Toplicama, na mjestu izviranja temperatura joj je 58 °C; vrlo je ljekovita te pogodna za liječenje raznih bolesti i ozljeda.

3D rekonstrukcija kompleksa rimske arhitekture u Varaždinskim Toplicama

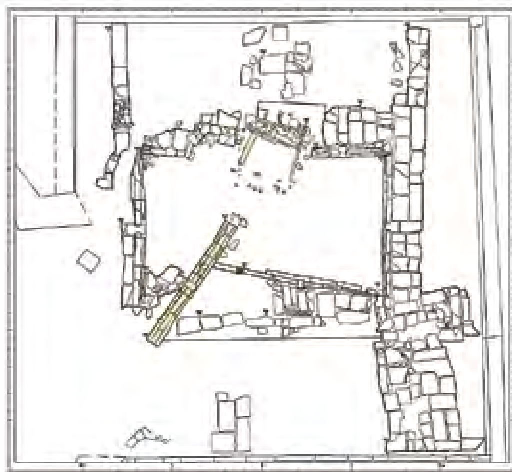
O naseljavanju ovog prostora i prije dolaska Rimljana, osim pojedinačnih arheoloških nalaza, svjedoči i sâm naziv rimskog naselja *Aquae Iasae*, s podatkom da je voda korištena u predrimsko vrijeme, kada je ovaj prostor bio nastanjen panonskoilirskim plemenom Jaza.

Uz izvor termalne sumporne vode, koji se nalazi u današnjem parku, na najvišoj terasi Topličkog brežuljka Rimljani su izgradili javni i kupališni dio naselja, a na nižim terasama bio je smješten stambeni dio, dok su u podnožju objekti vezani uz promet, trgovinu i sajmište.[1]

To pokazuje da je oblik, ali i razvoj rimskog naselja *Aquae Iasae* bio posve prilagođen prirodnim uvjetima – položajem izvorišta i reljefom s prirodnim terasama.

O važnosti koje je ovo naselje imalo kao lječilišno središte ovoga dijela Rimskog Carstva, od 1. do 4. stoljeća, najbolje govore mnogobrojni natpisi i zahvale ljudi koji su ovamo dolazili na liječenje. Stoga su ovdje štovana razna božanstva kojima se pripisivala moć da štite zdravlje kao što su Minerva[2], Dijana[3], Fortuna[4], Poluks[5], Asklepije i Higijeja[6] i drugi. No, ipak najbrojnije su dedikacije nimfama[7] kao zaštitnicama i sinonimima sumpornih vrela, koje se spominju s atributima *salutares*[8] i *augustae*[9], ali najčešće kao lokalne nimfe – *Iasae*[10]. Osim natpisa nađeno je i više reljefnih prikaza ovih božica. To su pretežno reljefi na kojima su nimfe prikazane u stojećem stavu, primjerice na mramornoj ploči, nađenoj još u 19. stoljeću, gdje su prikazane kao tri razgolićene mlade djevojke (samo sa skliznutom tkaninom koja im prekriva noge), od kojih dvije s rukama cijede pramenove kose, a srednja ispred sebe drži školjku.[11] U novije vrije-

1 VIKIĆ-BELANČIĆ 1973.
2 GORENC – VIKIĆ 1980., str. 14.
3 AE 1938 0156, ILjug 0356; ILjug-02 1166; VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC 1958., 114.
4 AE 1976., 0540; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975.
5 CIL III 4120.
6 NEMETH-EHRLICH, KUŠAN ŠPALJ 2011., str. 215.
7 CIL III 4117, 4118, 4119, 10891, 10893; ILJug – 02, 1170, 01171; GORENC, VIKIĆ 1979., str. 47; etc.
8 CIL III 108931, 10893; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1992., str. 69-70.
9 CIL III 4119.
10 AE 1985., 00714; ILJug-02 1170; GORENC, VIKIĆ 1979., str. 47.
11 GORENC 1971., TXX, sl. 2.

Tlocrt izvorišnog bazena i foruma, Varaždinske Toplice

me nađeno je nekoliko reljefa s kompozicijom polusjedećih nimfi, kao što je to slučaj i s mramornom pločom (nađenom 2006. g.), na kojoj su u dubokom reljefu prikazane tri nimfe koje sjede na stijenama.[12] Preko lijeve ruke imaju prebačenu laganu tkaninu koja im prekriva koljena, u desnoj drže trsku, a u lijevoj vjenčić te su naslonjene na posude iz kojih se izlijeva voda.

Moguće je da se uz samo izvorište termalne vode, koje se smatralo prebivalištem nimfi, nalazilo i njihovo svetište, a o čemu svjedoči i natpis koji je postavila općina Ptujska.[13]

U funkciji samostojećeg objekta-oltara mogli su možda biti reljefi nimfeja,[14] slučajni nalaz još iz 19. st., za koje se prije istraživanja izvorišnoga bazena držalo da su bili dio izvorišnoga bunara. Osim mramornih ploča s prikazima Europe i Amfitrite te Erosa na hipokampu, sačuvani su i drugi kameni elementi s mitološkim scenama, a koji bi svi zajedno mogli biti dijelovi jedne edikule.[15] Bez obzira na to je li riječ o pogrebnoj[16] ili obrednoj edikuli, reljefi iz Varaždinskih Toplica vrhunski su domet noričko-panonskoga kiparstva.

Analizom nađenih spomenika može se zaključiti da su korisnici lječilišta bili vojnici, i to vrlo često i visoki kadrovi[17], kao i civilno stanovništvo koje je dolazilo u ovo lječilišno središte iz obližnjeg Poetovija,[18] ali i iz drugih dijelova Rimskog Carstva. Sve to pokazuje koliko je bilo važno ovo rimsko naselje, ponajprije kao lječilišno i kultno središte, a posredno i kao značajno trgovačko središte. O tome svjedoči i natpis na komu se spominje da je car Konstantin[19] dao obnoviti naselje stradalo u požaru (što je potvrđeno i arheološkim istraživanjima) te da je uveo održavanje nedjeljnih sajmova tijekom cijele godine.[20]

Antički odjel Arheološkog muzeja u Zagrebu provodi arheološka iskopavanja na prostoru Varaždinskih Toplica od 1953. godine,[21] a najopsežnija su istraživanja bila na prostoru današnjega gradskog parka, gdje se usporedno provode i konzervatorsko-restauratorski radovi i muzeološka prezentacija. To je kompleks rimske arhitekture na površini od 6000 m², odnosno javnom i kultnom dijelu rimskog naselja koji je bio izgrađen oko prirodnog izvora termalne vode. Sustavna istraživanja pokazala su da se razvoj ovog dijela rimskog naselja može pratiti od 1. do 4. stoljeća, a različite faze izgradnje potvrđuju vještinu rimskih graditelja kao i različite prilagodbe lokalnim uvjetima. Tijekom četiriju stoljeća ovaj je kompleks obnavljan i nadopunjavan, mijenjao je svoj izgled, ali je uvijek zadržavao specifičan kultni, javni i kupališni sadržaj. Kupališni dio – zgrada kupališta i rimska kupališna bazilika – bili su smješteni

12 NEMETH-EHRICH, KUŠAN ŠPALJ 2011., str. 229.
13 CIL III 4117.
14 GORENC 1981.
15 GORENC, VIKIĆ 1980., str. 12.
16 Moguće je da su ploče bile i dio pogrebne edikule te da su na prostor oko izvorišta u gradskom parku, gdje su nađene u 18. st., dopremljene u nekomu kasnijem razdoblju kako bi se ukrasio prostor bunara.
17 VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC, 1970., str. 151-152.
18 O prisutnosti stanovnika Poetovija svjedoči više natpisa s posvetom (CIL III 4117; ILJug – 02 1168).
19 CIL III 4121.
20 Tradicija liječenja i trgovine na ovom području može se pratiti i nakon rimskog vremena pa se tako u povijesnim izvorima u 12. st. naselje spominje kao Toplissa, a kao trgovačko središte u 15. st., kada dobiva status trgovišta (HAJDUK, LUETIĆ 1981., str. 22).
21 GORENC, VIKIĆ 1979., str. 32-50.

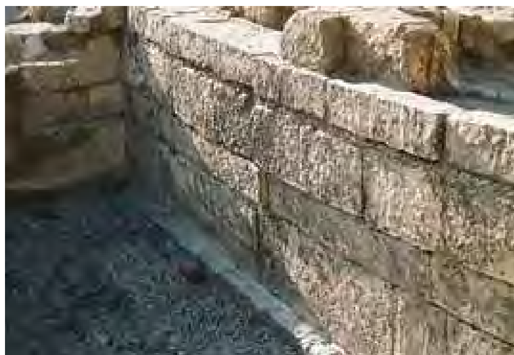
Kompleks rimske arhitekture u gradskom parku u Varaždinskim Toplicama

Termalna voda u izvorišnom bazenu, Varaždinske Toplice

Južni zid izvorišnog bazena i opločenje foruma, Varaždinske Toplice

Sjeverni zid izvorišnog bazena, Varaždinske Toplice

Pogled na izvorišni bazen tijekom istraživanja 2012. g., Varaždinske Toplice

Zapadni zid izvorišnog bazena, Varaždinske Toplice

Hramovi, 2. – 4.st, Varaždinske Toplice

na najgornjoj terasi Topličkog brežuljka, a sjeverno na nekoliko metara višoj razini, nalazio se na relativno malom prostoru prirodni izvor termalne ljekovite vode omeđen s triju strana strmim padinama. Zbog povišenog položaja izvora termalna se voda lako kanalima dovodila u zgradu kupališta, ali i u druge zgrade istočno i južno od istraženog prostora u gradskom parku, a čiji su zidovi uočeni tijekom višekratnih zaštitnih radova prilikom postavljanja suvremene infrastrukture ispod današnje prometnice.

Sustavnim arheološkim istraživanjima u današnjemu gradskom parku otkriveni su pojedini objekti građeni već u 1. st., dok su bolje sačuvani oni iz razdoblja od 2. do 4. stoljeća. Unatoč različitim funkcijama (kupališnoj, kultnoj i društvenoj) međusobno su bili povezani u jedinstveni arhitektonski kompleks. Svi su njegovi dijelovi projektirani uglavnom simetrično u odnosu na zajedničku os sjever–jug. Kad je car Konstantin obnavljao ovaj kompleks u 4. st., osnovna arhitektonska koncepcija nije promijenjena, a najveće su izmjene nastale u izgledu zgrade kupališta i hramova. Objekti iz tog vremena najbolje su sačuvani, ponegdje s visinom zidova i do 3 metra te brojnim elementima opreme zgrada, pa je ovaj kompleks rimske arhitekture jedan od najbolje sačuvanih antičkih građevina u kontinentalnoj Hrvatskoj. Zbog specifične situacije oko izvorišta rimska se arhitektura dobro očuvala; naime, kada kupališni sadržaji i samo izvorište nisu više bili u funkciji, termalna se voda prelijevala i stvarala je naslage sedre, debljine i do 2 metra. Slojevi sedre prekrili su, i tako sačuvali, zidove zajedno sa žbukom i zidnim slikarijama, ali i ostale građevinske strukture kao što su podovi, sustavi za grijanje, pragovi, dovratnici i slično.

O izgledu prostora oko prirodnog izvorišta termalne vode najviše podataka daju sačuvani objekti također iz vremena obnove kompleksa u doba Konstantina. U to je vrijeme taj prostor bio oblikovan kao forum s trijemovima i s tri hrama, a najvjerojatnije je taj oblik zadržan još od izgradnje u 2. st., dok su manje promjene nastale tijekom obnova u 3. i 4. stoljeću. Prirodni izvor Rimljani su kaptirali na način da su ga “skupili” u bazenu veličine 8 x 13,5 m.[22] Bazen je građen od velikih kamenih blokova bez veziva, a njime je bio ograđen prostor gdje je prirodno izvirala termalna voda koja se ujedno na ovome mjestu i hladila te se sustavom kanala kontrolirano rabila u kupalištima. Arheološka istraživanja izvorišta i okolnog prostora provedena 2011. i 2012. godine dala su vrlo zanimljive podatke o građevinskim rješenjima i fazama izgradnje, a niz žrtvenika, natpisa i reljefa koji su bili sekundarno ugrađeni u sjeverni i južni zid izvorišnog bazena ukazuju na popravke i promjene tijekom 3. i 4. stoljeća. Nalaz više tisuća rimskog, uglavnom brončanog, novca unutar izvorišnog bazena svjedoči o običaju bacanja kovanica u vodu kao votivnih darova nimfama.

22 KUŠAN ŠPALJ, NEMETH-EHRLICH 2012.

Frigidarium (kupalište), 4.st., Varaždinske Toplice

Prostor oko izvorišnog bazena bio je opločen velikim kamenim pločama, a na sjevernoj strani bila su smještena tri hrama povezana jedinstvenim stubištem te dvije bočne prostorije.

Arhitektonski elementi, nađeni prilikom istraživanja, ukazuju da su stupovi sjevernog trijema bili povezani lukovima koji su naglašavali ulaze u hramove, dok su stupovi ostalih trijemova bili povezani horizontalnim gredama.Tijekom istraživanja zapadnog hrama nađen je gotovo potpuno sačuvan kip Minerve[23] i postament s natpisom iz prve polovine 2. stoljeća.[24]

Istraživanja provedena u posljednjih nekoliko godina pokazala su da je u najranijoj fazi (1. st.) prostor oko izvorišta bio bez trijemova, s jednostavnim hramom na sjevernoj strani. Samo izvorište u ovoj fazi je bilo ograđeno poligonalnom konstrukcijom od drva i kamena, na širem prostoru nego kasnija kaptaža, a sačuvane su i dvije apside na istočnoj i zapadnoj strani. To pokazuje da je u 1. st. izgrađeni prostor oko izvorišta bio nešto manji i u jednoj razini. Gradnjom triju samostojećih hramova i trijemova, najvjerojatnije u 2. st., izgradnja se širi u okolno brdo, kada se grade i zidovi istočno i zapadno od trijemova, a čija je funkcija bila isključivo podupiranje okolne padine. Bio je to očito veliki građevinski zahvat, pomno projektiran za specifičan prostor oko izvorišta, s rješenjima za sve tehničke probleme kako samog izvorišta i distribucije ljekovite vode tako i okolnog prostora (kanala za odvod i preljev termalne vode, drenaže i kanala za odvod oborinske vode, osiguranje od klizišta svih triju padina i sl.). Kameno opločenje bilo je konstruktivno povezano sa zidovima izvorišnog bazena. Takve cjeline opločenja nađene su u istočnom i južnom dijelu foruma, dok su u južnom i sjevernom dijelu kao kamene ploče često sekundarno upotrebljeni spomenici s natpisima ili reljefima koji upućuju na popravke tijekom više stoljeća.[25]

23 GORENC 1984.
24 GORENC, VIKIĆ 1980., str. 14.
25 KUŠAN-ŠPALJ 1999., str. 111-113.

Kod gradnje se vodilo računa i o oborinskim vodama koje su se slijevale s okolne padine. Izgrađen je sustav obodne drenaže iza zidova hramova, koji se nastavljao i iza prostora zapadnog i istočnog trijema te se povezivao s kanalima za višak termalne vode iz izvorišnoga bazena u zajedničku kanalizaciju. Istraživanja su pokazala da su kanali bili djelomično zidani (unutar foruma i trijemova), dok su izvan tog prostora bili drveni kanali.

Po svemu se može zaključiti da je izgradnja na ovom prostoru bila u potpunosti prilagođena lokalnim uvjetima i mjestu izviranja termalne vode na zaravni ispred strme padine, u relativno malom i ograničenom prostoru. Arhitektonskim oblikovanjem i građevinskim zahvatima stvoren je izuzetno luksuzan javni prostor čije su sve dimenzije podređene veličini prirodnog izvorišta, skladno uklopljene u prostor okružen strmim padinama. Tako je nastao jedinstveni objekt u kome izvorište ima centralni položaj, a oblikovanjem okolnog prostora naglašava se njegov mistični i kultni karakter. Zbog toga ova cjelina – u osnovi napravljena prema standardima klasičnoga rimskog graditeljstva, kao forum s kapitolijem – ovdje dobiva jedinstveni oblik kojim je prirodnom fenomenu, ljekovitom izvorištu, dana dimenzija nadnaravnog, a istovremeno, rimski su graditelji vješto ostvarili njegovu kontroliranu eksploataciju.

Izgradnja u južnom dijelu ovog kompleksa obuhvaća kupalište s bazilikom, a moguće je pratiti različite faze od 1. do 4. stoljeća. Najstariji dio kupališta iz 1. st. sastoji se od pravokutnih prostorija i bazena smjera istok–zapad. U ovim prostorima nije bilo sustava za grijanje, a termalna je voda iz izvora dovođena jednostavnim kanalom.[26] Zavjetni natpisi iz ranocarskog vremena imaju uglavnom vojni karakter te svjedoče da je kupalište u ovoj najstarijoj fazi služilo za liječenje vojnika.

Na početku 2. st. izgrađeno je novo, razvedenije i bolje opremljeno kupalište od koga su sačuvani samo pojedini dijelovi. Polukružni bazen i pravokutne prostorije iz ovog razdoblja imaju sačuvane dijelove sustava za grijanje i kvalitetne podove od žbuke, a nalazi ulomaka zidnih slikarija ukazuju da su zidovi bili oslikani. Kupališna bazilika bila je, u to vrijeme, sjevernim središnjim portalom povezana s prostorijama kupališta i opremljena sustavom zagrijavanja (hipokaust) te oslikana arhitektonsko-iluzionističkim slikarijama koje su samo djelomično sačuvane. Zgrade iz ovog vremena uništio je požar prilikom jedne provale Gota, kao što to spominje i ploča cara Konstantina koji je obnovio kupalište “s trijemovima i svim ukrasima”[27].

Zgrada kupališta i bazilika iz 4. st. izuzetno su dobro očuvane. Zidovi bazilike pojačani su pilastrima koji su sačuvani do visine 2 metra, a iz toga vremena potječe i apsida, kao i reprezentativni ulaz sa stubama i stupovima. Ugradnjom apside zatvoren je središnji portal koji je u ranijoj fazi povezivao baziliku s kupalištem, te je zamijenjen bočnim prolazima.

Zanimljivo je da su na istočnom zidu još uvijek vidljiva tri velika prozora, a što pruža izuzetan doživljaj monumentalnog antičkog prostora. Na zidovima bazilike sačuvane su i zidne slikarije (u visini sokla i to u dužini od 30 m), a nađen je i veliki broj ulomaka koji su otpali sa stropa i zidova. Prema nađenim fragmentima zidnih slikarija može se pretpostaviti da je svod bio ukrašen poligonalnim kasetama i rombovima s biljnim ornamentima. Bazilika također ima sačuvan masivni pod od žbuke crvene boje, kao i dijelove hipokausta po komu se vidi da je bila grijana, a što sve upućuje na vrlo luksuznu opremu prostora.

S obzirom na sačuvane elemente, koji pokazuju sklad proporcija, bilo je moguće rekonstruirati u 3D kompjutorskom modelu vanjski i unutarnji izgled bazilike.[28] Dimenzije i odnosi sačuvanih struktura upućuju da je bazilika mogla imati ravan strop i krov na dvije vode, ali da je mnogo vjerojatnije bila natkrivena križno-bačvastim svodom i razvedenim krovištem visine

26 VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC 1970.

27 CIL III 4121.

28 3D kompjutorske modele od 1997. godine izrađuje Studio Kušan, i oni se neprestano nadopunjavaju s obzirom na rezultate novih istraživanja i napredak u tehnologiji. (NEMETH-EHRLICH et al. 1997.)

Reljef s prikazom tri nimfe, nađen u istraživanjima 2006.g., Varaždinske Toplice

oko deset metara. Svodovi, stupovi te apsida s trijumfalnim lukom, za koji se može pretpostaviti da je u tjemenu bio visok nekih osam metara, naglašavali su monumentalnost simetrično i skladno oblikovanog prostora, čiji su zidovi i svodovi bili ukrašeni zidnim slikarijama. Ovakva konstrukcija svoda omogućavala bi i dobro osvjetljenje unutrašnjosti dodavanjem velikih prozora, koji su i otkriveni na istočnom zidu u istraživanjima 2004. godine.[29]

Izuzetno je zanimljiv nalaz ulomka zidne slikarije s prikazom glave sveca s aureolom[30] koji, kao i ugrađena apsida, upućuje na prenamjenu bazilike u prostor za kršćanski obred. U ovoj fazi bočni prolazi, uz apsidu, povezuju baziliku s kupalištem koje se sastoji od pravokutnih prostorija i polukružnih bazena relativno malih dimenzija, a koji su služili za toplo i za hladno kupanje. Tlocrtna kompozicija ovog kupališta, za razliku od bazilike i foruma, nije potpuno simetrična na zajedničku uzdužnu os sjever–jug oko koje je oblikovan sačuvani kompleks arhitekture. Prostorije kupališta izuzetno su dobro sačuvane, pa je doživljaj prostora jedinstven, a za većinu prostorija može se odrediti nekadašnja namjena te u rekonstrukciji visina zgrade i izgled razvedenog krovišta. Uz komunikacijski prostor u južnom dijelu dvije su prostorije služile kao svlačionice (*apodyterii*). U središnjem dijelu bila je prostorija s toplim zrakom (*tepidarium*), dok je u istočnom pravokutni prostor s polukružnim bazenom služio kao hladna kupelj (*frigidarium*). Dvije pravokutne prostorije s polukružnim bazenom za vruću kupelj (*caldarium*), uz koje je vezan manji prostor za znojenje (*sudatorium*), nalazile su se u zapadnom dijelu zgrade. Otkriveni su i izuzetno dobro sačuvani žbukani podovi, gotovo svi kameni pragovi i dovratnici, a u zagrijavanim prostorijama sačuvane su suspenzure hipokausta te dva vanjska ložišta i tubuli na zidovima. Na više mjesta sačuvane su na zidovima veće površine zidne žbuke sa slikarijama, a nađeno je i mnogo fragmenata koji su otpali sa stropova i zidova. Kao najčešći motivi javljaju se vitice vinove loze, različiti geometrijski motivi, te imitacije mramornih ploča.[31]

29 NEMETH-EHRLICH, KUŠAN ŠPALJ 2005.

30 GORENC, VIKIĆ, 1980., str. 14.

31 VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC 1961.

Zbog dobre očuvanosti pojedinih objekata i cijele arhitektonske kompozicije kasnocarskog razdoblja kompleksa javne arhitekture u današnjemu gradskom parku, bilo je moguće izraditi kompjutorski 3D model. Na rekonstrukciji se može uočiti da su razvedeno krovište bazilike, koje proizlazi iz načina svođenja, i krovišta kupališta, oblikovani kao skladna cjelina za razliku od jednostavnih i glatkih ploha krovova nad trijemovima oko izvorišta. U ovoj kompoziciji lako možemo prepoznati smisao za sintezu, jednostavnost i strogost te sklad proporcija u oblikovanju, karakterističan za rimsku arhitekturu. Ljepota ovog kompleksa proizlazi iz ravnoteže mase i prostora, kojom je ostvareno jedinstvo u raznovrsnosti oblika te iz odnosa sadržaja i oblika.

Dosadašnje spoznaje o ovom kompleksu potvrđuju da je rimsko naselje *Aquae Iasae* već od I. st. bilo izuzetno poznato i cijenjeno lječilište, a brojni zavjetni natpisi, skulpture i reljefi ukazuju na izrazito kultni i magijski karakter prostora oko izvora termalne vode, a što je dodatno bilo naglašeno karakterom i arhitektonskim oblikovanjem pojedinih objekata.

Danas možemo samo pretpostaviti kako se posjetitelja i korisnika ovog lječilišta doimao prostor oko izvorišta termalne vode, uokviren hramovima i trijemovima te ispunjen specifičnim mirisom sumpora, dok se iz samog izvorišta – odakle je neprestano izvirala vruća termalna voda – izdizala para, a u površini vode vidio odraz neba i oblaka.

NOVITATES U ARHEOLOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA ANTIČKOG ZADRA

KORNELIJA A. GIUNIO

Arheološki muzej Zadar provodio je u posljednjim desetljećima mnogobrojna brojna, tzv. zaštitna arheološka istraživanja na prostoru nekadašnjeg rimskog grada, kolonije *Iader.* Ta su nam istraživanja pružila mnoge nove spoznaje o javnoj arhitekturi, stambenim i kupališnim kompleksima ovog antičkog grada. Zadar je smješten na prirodnom poluotoku koji je na svom jugoistočnom kraju spojen s kopnom, a obilje vode i blaga klima bile su izrazite pogodnosti njegova naseljavanja.

Zaštitna arheološka istraživanja 2002. na 2003. g. provedena su na prostoru rimskog kapitolija (*capitolium*) smještenog uz sjeverozapadnu stranu foruma, s kojim se uklapao u jedinstven urbanistički kompleks. Čitav kapitolij bio je s tri strane – južne, zapadne i sjeverne, okružen trijemom. Posred kapitolija uzdizao se hram (*templum*), monumentalno glavno svetište.

Istraživalo se na prostoru sjevernog krila trijema kapitolija (sjeverno krilo, sjeverozapadni kut i dijelom zapadno krila trijema). Dijelom je prostor već bio istraživan 60-ih godina prošlog stoljeća pod vodstvom pokojnog akademika Mate Suića. U istraživanjima je u cijelosti otkriven perimetar sjevernog krila trijema s pet novootkrivenih pilona nosača, sjeverozapadni kut ogradnog zida kapitolija kao i zapadni ogradni zid, te je, otkrićem krajnjeg sjevernog pilona nosača i kuta zida-temelja vanjske kolonade, utvrđeno da je i zapadno krilo trijema bilo arhitektonski komponirano jednako kao i sjeverno i južno. Novopronađeni monumentalni kanal rimske kanalizacije koji se dijagonalno pruža kroz sjeverno krilo trijema u pravcu sjever-jug potpuno je izmijenio do sada pretpostavljani način odvodnje oborinskih voda s cijelog kompleksa kapitolija.

Čitav teren prije izgradnje objekata na kapitoliju nije bio posvuda jednako visok. Dok je na južnoj strani živac i danas vrlo visok, a prema sjeveru niveleta se znatno spušta. Razlika u niveleti iznosila je oko 2 metra. Stoga je sjeverno krilo trijema trebalo podignuti za tu visinu čime je stvoren prostor među temeljima. U koje je svrhe taj prostor služio, je li korišten kao podrum ili je ostavljen prazan radi izolacije, predmet je daljnjih proučavanja.

Vanjski zid koji sa sjeverne i zapadne strane opasuje trijem i čitav kapitolij u temeljnom je dijelu masivne konstrukcije, pravilne pravokutne strukture s velikim blokovima bunja (*opus quadratum*), dok je sam zid zidan tehnikom *opus isodomum*, pravilnom tehnikom sa strogom tendencijom uslojavanja i brižnom obradom kamenih blokova, kakva je redovito primjenjivana u gradnji javnih monumentalnih građevina.

2006. i 2007. godine izvršena su zaštitna arheološka istraživanja radi uređenja dijela područja uz rimski forum (Poljana pape Ivana Pavla II.), prostora koji se koristio kao neorganizirano i neuređeno parkiralište. Istraživanja su provedena i na prostoru južno od rimskog foruma, na mjestu od kojeg je u srednjem vijeku nastala prostrana poljana poznata pod latinskim nazivom *Campus*, hrvatski Kampa. Poljana je uređena 1559. godine, kada je u njezinu središtu sagrađena velika cisterna po projektu vojnog inženjera Giangirolama Sanmichelija. Tim je zahvatom poljana postala popločani trg koji se od 18. stoljeća naziva Zelenim trgom, jer se koristio kao tržnica.

Uz jugozapadnu, dužu stranu foruma, bila je u rimsko doba podignuta monumentalna gradska bazilika koju, na temelju njezinih stilskih odlika, treba datirati u kraj 2. ili sam početak 3. st. Uvjetno ju se može nazvati *basilica Severiana* jer je građena u doba careva iz dinastije Severa. Poradi uloge i smještaja uz forum te se građevine redovito odlikuju visokom kakvoćom, što mnogobrojni nalazi potvrđuju i kod zadarske bazilike (ulomci mramora raznih boja kao dijelovi popločenja i oplate zidova, ulomci mramornih kapitela, ulomci trabeacije).

Na istočnom dijelu, uz portikat foruma, dijelom su rekonstruirani zidovi rimske bazilike (radovi iz 2003. godine). Bazilika je imala tri lađe, središnja je završavala na istočnoj strani jednim povišenim podijem (*tribunal*) s kojega su gradski magistrati komunicirali s narodom. Tribunal je polukružne tlocrtne osnove, upisan u okvir perimetralnih zidova, a sa strana, na završetcima bočnih lađa imao je po jednu prostoriju kvadratne osnove. Arheološkim istraživanjima, uz kuću Rašica, potvrđena pretpostavka da se jedan takav isti tribunal nalazio i na njezinu zapadnom završetku. Također je utvrđena dužina bazilike: 73 m.

Središnji je dio bazilike većim dijelom uništen gradnjom prije spomenute mletačke cisterne, no otkriveni su nastavci zidova južnog broda bazilike, dijelom u temeljima zidova cisterne. Poseban problem i zanimljivost predstavlja otkriće položenih velikih kamenih ploča na južnom zidu bazilike, nad kojima se uzdiže uži zid (građen od klesanaca povezanih obilnom bijelom žbukom, u tehnici *opus quadratum*), i uz zid (prema jugu) niz ploča profiliranih krajeva. Vidljivi utori i ostaci željeznih klamfi otvaraju mogućnost pretpostavtci da se ovdje uzdizala svojevrsna ograda. Predstoji nam tek utvrđivanje i rekonstrukcija mogućeg izgleda južne fasade bazilike. Može se s dosta sigurnosti pretpostaviti da je, inače, južni brod bazilike bio na nešto nižem nivou u odnosu na središnji i sjeverni brod bazilike. Spuštanjem slojeva unutar južnog broda bazilike otkriveni su ostaci zidova iz ranije faze. Vrlo je značajno otkriće dijelom originalnog popločenja portikata foruma i tragova zidova iz najstarije faze gradnje, iz druge polovine 1. st. pr. Kr.

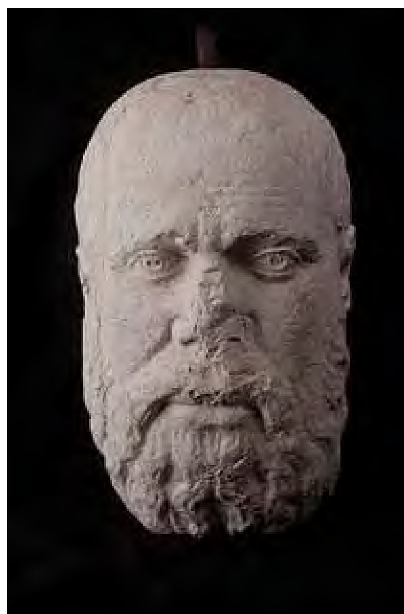
Poljana pape Ivana Pavla II., najnovija istraživanja, Zadar

Vanjski zid kapitolija, Zadar

Glava junaka Herkula, *Aequum* (Čitluk kod Sinja)

Portretna glava božice Flore, *Salona* (Solin), kat. br. 79

Portret filozofa Sokrata, *Spalatum* (Split), kat. br. 26

Portret muškarca, sjeverna Dalmacija

Glava bradatog muškarca, *Iader*(Zadar)

Glava božice, *Salona* (Solin), kat. br. 16

RIMSKO·KIPARSTVO·U·ISTRI· I·JUŽNOM·DIJELU·HRVATSKE

NENAD·CAMBI

Rimljani su politički i vojno bili duboko involvirani u ovim krajevima još od 3. st. prije Kr., ali su tek poslije uspjeli nadzirati čitav istočni Jadran.[1] Ratovi su se, međutim, vodili i dalje s raznim narodima na hrvatskom tlu, osobito u dubljoj unutrašnjosti. U procesu akulturacije tih krajeva posebnu su ulogu igrali gradovi osnovani u rimsko doba (Epidaur, Narona, Salona, Jader, Senia, Pola i niz manjih[2], a nemalu važnost imali su i vojni tabori Burn[3] i Tilurij[4]).

Nakon osnutka gradova (kolonije i municipiji) naseljenike su slijedili razni obrtnici: kavaduri kamena, kamenoresci, zidari i kipari. Oni su organizirali branje kamena i njegovu obradu (Istra, otok Brač, Seget kod Trogira), kao i niz manjih kamenoloma. Približno u isto doba bio je importiran i mramor iz različitih sredozemnih kamenoloma.

JAVNI·SPOMENICI·OD·MRAMORA

Najvažniji primjerak ove skupine spomenika je reljef s prikazom plesačica iz Narone (danas u Arheološkom muzeju u Splitu).[5] Reljef izrađen od prokoneškog mramora pripada arhitektonskom ukrasu teatra ili neke druge građevine namijenjene spektaklima. Ovaj je spomenik prvo pouzdano svjedočanstvo upotrebe mramora na istočnom Jadranu. Reljef je dio neke veće scene i na neočuvanom dijelu također su bile plesačice. Glave plesačica su odvojeno klesane i

1 O Epulonu i Histrima usp.: R. MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb, 2009., str. 99-106. O Gencijevomu samostalnom ilirskom kraljevstvu usp.: R. MATIJAŠIĆ 2009., str. 107-113.

2 O rimskim gradovima usp.: M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003. (II. izmijenjeno i revidirano izdanje). Usp. također: N. CAMBI, Dalmatinski gradovi na Trajanovom stupu u Rimu, *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj, 2010., str. 135-158.

3 N. CAMBI, M. GLAVIČIĆ, D. MARŠIĆ, Ž. MILETIĆ, J. ZANINOVIĆ, *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003. – 2005.*, Šibenik, 2006.; N. CAMBI, M. GLAVIČIĆ, D. MARŠIĆ, Ž. MILETIĆ, J. ZANINOVIĆ, *Amfiteatar u Burnumu – Preliminarno izvješće o istraživanjima*, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa 10. obljetnice Oluje, Kninski muzej, 4. kolovoza 2005.*, str. 397-406.; N. CAMBI, M. GLAVIČIĆ, D. MARŠIĆ, Ž. MILETIĆ, J. ZANINOVIĆ, *Rimska vojska u Burnumu (L' esercito romano a Burnum)*, Drniš – Šibenik – Zadar, 2007.

4 M. SANADER, *Tilurium I - istraživanja 1997. – 2001.*, Zagreb, 2003.; M. SANADER, *The Roman legionary fortress at Tilurium - state of research in Research in the Roman Province 1971 – 2000.* Oxford, 2006., str. 59-66; A. TABAK et al., *Tilurij. Rimski vojni logor. Vodič izložbe*, Trilj, 2012.

5 N. CAMBI 2002., str. 36-37, sl. 30.

Kipić boga Atisa, *Salona* (Solin), kat. br. 55

Kipić junaka Herkula, *Pola* (Pula), kat. br. 10

Kipić boga Jupitera, *Salona* (Solin), kat. br. 54

Kipić boga Merkurija, *Pola* (Pula), kat. br. 12

Kipić boga Harpokrata, Oton, Tomićeva ograda, kat. br. 82

bile su umetnute u izrađene rupe. Ovaj prilično vješto klesani reljef otkriva kasnohelenistički ukus i morao je biti isklesan u nekoj radionici u Naroni, kojoj nisu bile nepoznate helenističke umjetničke tradicije.

Jedan drugi dosta rani spomenik nedavno je također pronađen u Naroni.[6] To je kopija Oktavijanova tropeja, podignutog u čast njegove pobjede nad Markom Antonijem i Kleopatrom kod Akcija (Nicopolis) u južnom Epiru 31. godine prije Krista.[7] Naronitanski tropej, izrađen od prokoneškog mramora, oblikovan je poput prove rimskoga ratnog broda s čelnim ojačanjem (*catheads*, *epotides*) i trnom (*rostrum*).[8] Rekonstrukciju izgleda akcijskog tropeja nudi revers Oktavijanova novca s prikazom njegovoga najvažnijeg dijela, gdje se javlja Akcijski tropej (prova ratnog broda sa stupom na kome je oklop). Jedan dobro očuvani primjerak toga novca nedavno je nađen pri istraživanju u Burnu, što pokazuje da se novac upotrebljavao još u prvim desetljećima 1. st. poslije Krista.[9] Veoma je vjerojatno da je kamenoklesarska radionica bila osnovana u Naroni još prije utemeljenja rimske kolonije.

JAVNI·SPOMENICI·OD·DOMAĆEG·VAPNENCA

Slavoluk obitelji *Sergia* u Puli je najvažniji primjer ove skupine u čitavom Iliriku.[10] Načinjen je od istarskog vapnenca i bio je priljubljen s unutrašnje strane tzv. *Porta Aurea* u Puli.[11] Pročelna strana slavoluka gledala je prema unutrašnjosti grada. Iznad atike stajali su obiteljski kipovi kao što svjedoče natpisi na trima postoljima: *L. Sergius C(ai) F(ilius) Lepidus aed(ilis)* i *Lucius Sergius L(uci) f(ilius) aed(ilis) tr(ibunus) mil(itum) leg(ionis) XXIX* te *Gn(aeus) Sergius C(ai) f(ilius) II vir quinq(ennalis)*. Međutim, kasnije je između prva dva podesta na lijevo dodan i natpis *Salvia Postumia Sergia*. Javni spomenici u Puli (Augustov hram i slavoluk Sergijevaca) pokazuju da su školovani umjetnici bili djelatni u gradu tijekom nekoliko desetljeća u 1. st. prije Krista. Ti su kipari ostavili dubok trag u gradskom životu.[12] Herkulova vrata s bistom heroja i njegovom toljagom, prema natpisu, nastala su nekoliko desetljeća prije, malo poslije osnutka pulske kolo-

6 E. MARIN, *The urbanism of Salona and Narona inside Roman Dalmatia, u Dalmatia: Research in the Roman Province 1971 – 2000.,* Oxford, 2006., str. 75-76, sl. 2, 3. Autor je pogrešno interpretirao spomenik ikonografski i kronološki. Pogotovo je neprimjereno povezivanje glava na provi s portretima povijesnih osoba koje su živjele znatno kasnije od spomenika.

7 Nikopol se nalazio na suprotnoj strani Akcija gdje je August podigao svoj pobjednički grad. Usp.: J. J. POLLITT, *The Art of Rome c. 753 – A. D. 337. Sources and Documents,* Cambrigde University Press, 1983., str. 103-104; N. CAMBI, Rimski vojni tropeji u Dalmaciji, Adrias, *Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU 17*, Zagreb – Split, 2010., str. 125-150. sl. 17-23 (nadalje N. Cambi 2010b).

8 O tome dijelu broda, konstrukciji, namjeni itd. usp.: W. M. MURRAY, *The Age of Titans. The Rise and Fall of the Great Hellenistic Navies*, Oxford, 2012., str. 3-69, sl. 2, 1-19, 28, 108.

9 Novac nije još znanstveno obrađen.

10 G. TRAVERSARI, *L' arco dei Sergi a Pola*, Roma 1971.; R. MATIJAŠIĆ, *Antička Pula s okolicom*, Pula, 1996., str. 101-124; G. FISCHER, *Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München, 1996., sl. 8, 58-62, tab. 7-11); W. LETZNER, *Das römische Pola. Bilder einer Stadt in Istrien*, Mainz, 2005., str. 25-32, sl. 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48.

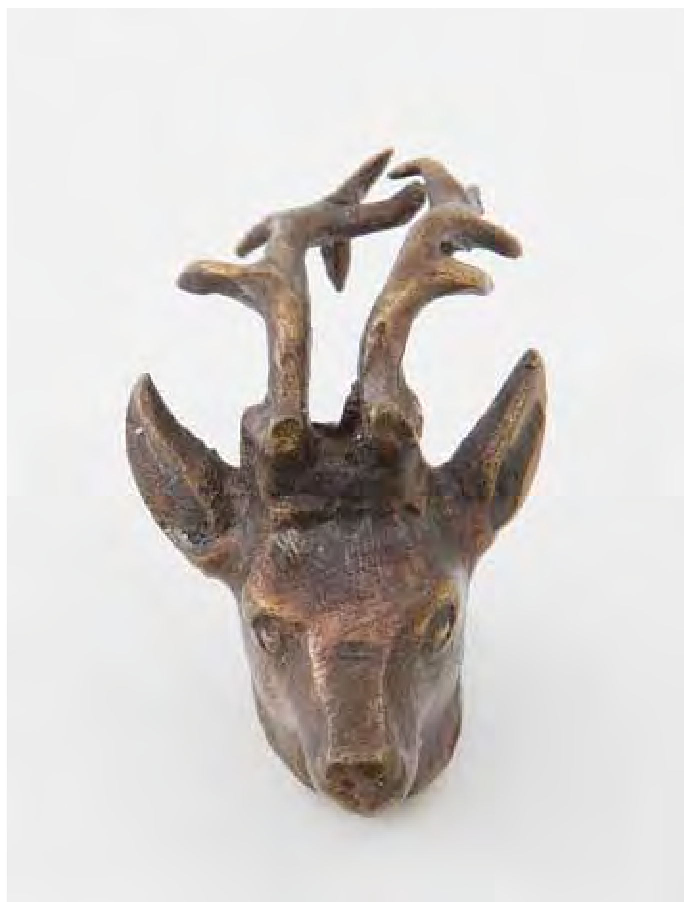
11 G. FISCHER 1996., str. 52-56, sl. 8.

12 Vojna ikonografija je u Puli veoma česta. Usp.: A. GNIRS, *Führer durch Pola. Ein Führer durch die antiken Sammlungen,* Wien, 1915., str. 66, sl. 34, 37, 42, 73, 86.

Svjetiljka u obliku dječaka (erota) s dupinom, *Arba* (Rab), kat. br. 56

Kipić pauna,
nepoznato nalazište,
kat. br. 83

Glava jelena, okolica
Benkovca, kat. br. 84

Okov jarma u obliku pantera, Šušelj, kat. br. 85

nije (40. – 30. prije Kr.).[13] Važno je istaknuti da je Herkul bio gradski zaštitnik.[14] Herojeva bista je izrađena razmjerno primitivno i vjerojatno je napravljena prije negoli su se u Puli formirale kvalitetne radionice.

Jedan od veoma istaknutih službenih spomenika, ujedno i javnog karaktera, bio je podignut u vojnom taboru VII. rimske legije u Tiluriju (sada Gardun kod Trilja).[15] Od spomenika se očuvala jedna čitava ploča i jedan manji fragment. Idealna rekonstrukcija pokazuje antitetički prikaz barbara ispod rimskog tropeja s obje strane središnjeg natpisa. To je inače standardni motiv na rimskim tropejima, koji je veoma uspješno pokazivao značenje i simboličku vrijednost spomenika.[16] Slovo O u natpisu po svoj prilici je pripadalo posveti Augustu (*Imperatori Caesari Divi filio Augusto*). Bilo je pet ploča sličnih dimenzija na pročelju i začelju. Bočne strane su bile dekorirane girlandama koje vise na rogovima bikovskih lubanja. Na idealnoj rekonstrukciji za koju, osim paralela, nema nikakvih drugih pokazatelja, gornji je dio bio prikazan poput stepenaste piramide. Vjerojatno su majstori, koji su izvodili tropeje, organizirali i produkciju kamenarskih ukrasa i nadgrobnih spomenika za potrebe vojnika, odnosno samog tabora.[17]

Jedna konzola s prikazom bikovske protome (danas u Muzeju Cetinske krajine u Sinju) potječe iz rimskog logora (*principia*) u Tiluriju i još je jedan primjer ukrašavanja službenih spomenika[18] (zapovjedno mjesto legije). Bikovske protome su bile omiljeni motiv javnih i službenih građevina jer su nosile jasnu simboličku poruku.

Nešto kasniji javni spomenik su Trajanova vrata – slavoluk u Aseriji, iskopana početkom 20. stoljeća.[19] Poviše, bile su konzole na kojima su prikazane bikovske glave, odnosno glave s mješovitim ljudsko-bikovskim crtama. Simbolika tih glava je jasna: ljudi su mudri, a bikovi snažni i izdržljivi. Takva bića s mješovitim bikovsko-ljudskim karakteristikama pojavljuju se i na zaglavnom kamenu nekih gradskih vrata u Enoni,[20] na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače u Splitu[21] te na dvostrukim hermama iz Salone[22], koje su služile kao ukras mosta u istočnom dijelu grada.[23] Ta je ikonografija bila poznata u Istri kao i na području Norika i Panonije.[24]

13 W. LETZNER 2005., str. 15-16, sl. 14, 15.

14 Ima nekoliko veoma jasnih potvrda Herkulova/Heraklova kulta na samoj gradini. Usp.: G. FISCHER 1996., 105; A. STARAC, Epigrafički i anepigrafički spomenici u Puli, *Arheološki vestnik* 51, 2000., str. 238-239, sl. 8; W. LETZNER 2002., 14, V. GIRARDI JURKIĆ 2005., str. 160-167, sam reljef na tim vratima 163-164, 2.7.5. Najvažniji natpis o Herkulovoj/Heraklovoj zaštitničkoj ulozi u gradu je objavljen u: *Incriptiones Italiae X, 1,* 85, u komu se spominje cjelovito ime grada: *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*. O tome natpisu usp. i: R. MATIJAŠIĆ 1996., str. 38., V. GIRARDI JURKIĆ 2006., str. 88, sl. na str. 89.

15 N. CAMBI 2010b, str. 131-139, sl. 4-14, lit. u bilj. 29.

16 G. CH. PICARD 1957., tab. XVI gore, XVII; N. CAMBI 2010., str. 140, sl. 13, 14, 15.

17 N. CAMBI 2010b, sl. 10, 11.

18 A. MILOŠEVIĆ, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, *Zbornik Cetinske krajine* 2, Sinj, 1981., str. 50, bilj. 68, sl. 68; N. CAMBI 2005., 75, sl. 107.

19 H. LIEBL – W. WILBERG, Ausgrabungen in Asseria, *ÖJh* XI, 1908., Bb, 39-88, sl. 19-23.

20 N. CAMBI 2005., str. 76, sl. 108.

21 N. CAMBI 2005., str. 180, sl. 272.

22 H. P. L'ORANGE 1931., str. 29-32, tab. 2, sl. 3, 4, 6. H.P. L'ORANGE, Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361, *Das römische Herrscherbild* III, Berlin, 1984., str. 12, tab. 9 a; N. CAMBI 2005., str. 180, sl. 270, 271.

23 J. JELIČIĆ, *Diocletian and Salona*, u: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja / Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace* (zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu), Split, 2009., str. 307-322. Također, J. JELIČIĆ, Hram Diklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni, *PpuD* 42, 2011., str. 5-25.

24 M. VERZÁR BASS, *Acheloos in öffentlichen Bildprogramm römischer Zeit*, u: *Zona archaeologica. Festschrift für Peter Isler zum 60. Geburtstag. Antiquitas, Reihe 3, sv.* 42, Bonn, 2001., str. 439 -455. (Celeia tab. 69, Pula, tab. 70, 2, 3, San Canzian d' Isonzo, tab. 4); V. GIRARDI JURKIĆ, *Duhovna kultura antičke Istre. Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb, 2005., str. 222-224, br. 3.12.2. Neki od ovih arhitrava (br. 3.2.1) prikazuju satire (ne riječna božanstva).

Ulomci atičkog sarkofaga s prikazom erota u lovu na jelena, *Salona* (Solin), kat. br. 29

Ulomci atičkog sarkofaga s prikazom erota u lovu na jelena, *Salona* (Solin), kat. br. 29

Reljef s prikazom božice Dijane i boga Silvana, *Aequum* (Čitluk kod Sinja)

Ulomci atičkog sarkofaga s prikazom erota u lovu na jelena, *Salona* (Solin), kat. br. 29

Ulomak srakofaga s prikazom gozbe u čast pokojnika, Kaštel Sućurac, kat. br. 31

Reljef s prikazom bogova Silvana i Neptuna s nimfama, *Aequum* (Čitluk kod Sinja)

Rijeke su se simbolički prikazivale kao bikovi ili pak mješovita bića čovjeka i bika.[25] Bikovi, kao i neke druge životinje, bile su žrtvovane riječnim božanstvima.[26] Simbolika tih mješovitih bića je općenitija i odnosi se na rijeke donositeljice blagostanja. Reljefi i figure su bile u funkciji carske propagande, ukazujući tako na blagotvornu upravu na dobrobit države i naroda.[27]

Među skulpturnom dekoracijom rimskih foruma u Istri i Dalmaciji veoma su omiljene bile maske Jupitera Amona, Gorgona i Satira na stupićima koji su nosili ogradne ploče (Pula,[28] Jader,[29] Aserija[30] i Salona[31]). Među ove stupiće bile su umetnute ogradne ploče s erotima koji nose girlande (Jader[32] i Aserija[33]), dok je morski *thiasos* bio prikazan na jednom pluteju iste ograde u Puli.[34] Ovaj tip dekoracije po prvi je put upotrijebljen na dekoraciji Augustova foruma u Rimu i pripada Augustovoj carskoj propagandi.[35] To je posljedica Augustove želje da se priključi kao nastavljač karizme Aleksandra Velikog kojega su svećenici u Amonovu svetištu (Oaza Siwa) na granici Libije i Egipta oslovili kao Amonova sina. Očito je da takva ikonografija nije bila rezervirana samo za ranoistarske i dalmatinske forume iz 1. st., jer se ona pojavljuje također i poslije, čak u kasnom 3. ili ranom 4. st., što potvrđuje nekoliko stupića iz Pule, slično oblikovanih i ukrašenih kao i oni otprije iz 1. st., ali su njihove Amonove glave bile stilski različito

25 Usp.: J. OSTROWSKI, *Personifications of Rivers in Greek and Roman Art,* Warszawa – Krakow, 1991., str. 26; R. TYLOR, *River Raptures: Containment and Control of Water in Greek and Roman Constructions of Identity,* u: C. Kosso – A. Scott (ur.), *The Nature and Function of Water, Bath, Bathing and Hygiene from Antiquity through Rennaissance*, Leiden, 2009., str. 21-42, fig. 1, 3; G. E. MEYERS, *The Divine River: Ancient Roman Identity and the Image of Tiberinus,* u: C. Kosso – A. Scott (ur.), *The Nature and Function of Water, Bath, Bathing and Hygiene from Antiquity through Rennaissance,* Leiden, 2009., str. 233-248, fig 2. Općenito o vodi i rijekama u: P. J. JONES, *Reading River in Roman Literature and Culture*, Lexington books, 2005.

26 Bikovi su se žrtvovali riječnim božanstvima (Plutarch, Luculus 24). Nakon prijelaza Eufrata Lukul je žrtvovao junicu i bika bogu Eufrata.

27 H. P. L'ORANGE 1984., 12.

28 G. FISCHER 1996., str. 87, tab. 27 a-d; 28 a-e.; N. CAMBI 2002., str. 89, sl. 113, 114; P. CASARI, *Iuppiter Ammon e Medusa nell' Adriatico nordorientale nella decorazione architettonica forense,* 2004., str. 110-122, tab. 49 a-b; 50 a-b; 51 a-b; 52 a-b; 53 a-b.; P. CASARI, *Iuppiter Ammon e Medusa nella decorazione forense dell' Adriatico nordorientale,* u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusión,* I, Rim, 2011., str. 93-96.

29 P. CASARI 2004., str. 123-128, sl. 56 a, 56 b, 56 c; N. CAMBI 2005., str. 24-27, sl. 25, 26, 27; P. CASARI, *Iuppiter Ammon e Medusa nella decorazione forense dell' Adriatico nordorientale,* u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusión*, I, Rim, 2011., str. 96-97, fig. 5.

30 H. LIEBL – W. WILBERG 1908., str. 56, br. 2; N. CAMBI, Ograda na aserijatskom forumu, *Asseria* 1, 2003., str. 45-69, sl. 1-3, 11, 12; P. CASARI 2004., str. 129, 59 b; N. CAMBI 2005., str. 121, sl. 121, 175, 176.

31 E. DYGGVE, Le forum de Salone, *Revue Archéologie* VI ser. sv. I-II, 1933., 52. Ova Amonova glava je nestala poslije iskopavanja.

32 Usp. poslije bilj. 39.

33 N. CAMBI, Ograda na aserijatskom forumu, *Asseria* 1, 2003., str. 45-69, sl. 1-3, sl. 11, 12; P. CASARI 2004., str. 129, 59 b; N. CAMBI 2005, str. 121, sl. 175, 121, 176; ; P. CASARI, *Iuppiter Ammon e Medusa nella decorazione forense dell' Adriatico nordorientale,* u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusión,* I, Rim, 2011., str. 97. O tom motivu na forumu Akvileje usp.: E. POCHMARSKY, *Die Girlandentragenden Eroten vom Forum in Aquileia, Reliefs zwischen der stadtrömischen und der provinzialrömischen Kunst,* u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusión*, I, Rim, 2011., str. 111-119.

34 G. FISCHER 1996., str. 88 -89, sl. 18, tab. 27 a.: P. CASARI 2004., tab. 54 a-b.

35 W. D. HEILMEYER et al. (ur.), *Augustus und verlorene Republik. Eine Ausstellung im Martin Gropius Bau,* Berlin, 1988., 192, 85; P. CASARI 2004., str. 13-28. sl. 1 a. Osnovno o Augustovom forumu u. F. COARELLI, *Rome and Environs. An Archaeological Guide,* Berkley, Los Angeles, London 2007., str. 108-112; O novim istraživanjima na Augustovu forumu u: L. UNGARO, *Il cantiere del Forum di Augusto, luogo di sperimentazione e modello formale,* u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusión,* I, Rim, 2011., str. 43-62, sl. 1-6.

Glava mlade žene, *Flanona* (Plomin, luka), kat. br. 14

Portretna glava žene, nepoznato nalazište, kat. br. 5

Ulomak portretne glave žene (Valerija?), *Salona* (Solin), kat. br. 24

Herma s likom kiklopa Polifema s lože amfiteatra, *Salona* (Solin), kat. br. 21

Portret pjesnika Eshila ?, *Salona* (Solin), kat. br. 25

Portretna glava žene, *Pola* (Pula), kat. br. 6

oblikovane.[36] One su, po svoj prilici, pripadale dijelovima tetrarhijske rekonstrukcije foruma u Puli. O upotrebi toga motiva u tetrarhijsko doba svjedoče dvije konzole na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače u Splitu.[37] M. Verzár je prepoznala konzole s maskama Jupitera Amona na okviru zabata Peristila te portikata Mauzoleja Dioklecijanove palače s mješovitim ljudsko-bikovskim glavama.[38]

Sasvim različitog, očito mitološkog karaktera su reljefi na forumu u Burnu. Fragment zabata pokazuje rimsku vučicu (*Lupa Romana*) koja hrani blizance (Romula i Rema). Erot sa spuštenom bakljom bijaše veoma važan motiv na nadgrobnim arama i kasnije sarkofazima.[39] Ovakvi reljefi, premda pripadaju različitim dijelovima hramske arhitekture, vjerojatno prikazuju mitove vezane uz Veneru i osnutak grada Rima. Moguće je da je i reljef Junone dio ukrasa istog hrama (metopa ?). Ovakvo viđenje motiva isključuje pretpostavku da je posrijedi dekoracija ansambla svetišta Kibele.[40]

DEKORACIJA·GRADSKIH·PROSTORA·(NYMPHAEA)

Nymphaea su bile za život važne, a često i reprezentativne gradske građevine. Nimfeji su veoma često bili bogato dekorirani. Jedan od takvih bio je smješten uza zidine na unutargradskoj strani tzv. *Porta Caesarea* u Saloni[41]. Reljef prikazuje rimskog boga vode (Neptun ili Triton) s uspravljenim veslom (?) koje drži lijevom rukom. *Porta Caesarea* je, prema natpisu, iz Augustova doba[42] pa je reljef također istovremen.

Jedan od zadarskih nimfeja bio je izrađen u obliku polunage nimfe koja pod pazuhom drži amforu tipa Dressel 1[43]. Tip amfore upućuje na 1. st. prije Krista. S obzirom na karakteristike skulpture i amforu, ona je bila povezana sa starijim vodovodom jer je kasniji tek iz Trajanova doba.[44]

Fragmentarno očuvani nimfej, također s ležećom figurom, nađen je i u Saloni.[45] Ležeća figura je, međutim, pripadala nekomu riječnom božanstvu. Nažalost, gornji dio figure nije očuvan. Budući da su na bazi bloka prikazani Pigmejci i nilska fauna i flora, figura je vjerojatno predstavljala rijeku Nil. Moguće je da je ovaj razmjerno mali zdenac dio kompleksa salonitanskog izeja, jer je takav sadržaj bio prikladan egipatskom ambijentu.[46] Blok je izrađen od prokoneškog mramora i pripada 1. stoljeću.

36 G. FISCHER 1996., str. 88, sl. 18, tab. 27 a-d, 28 a-e.

37 N. CAMBI 2002., str. 175, sl. 272; N. CAMBI 2005., str. 166, sl. 242; M. VERZÁR BASS, *Riflessioni sulle mensole figurate del Palazzo di Diocletiano a Spalato, con particolare attenzione alla figura di Acheloos,* u: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja / Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th anniversary of existence* (zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu), Split, 2009., str. 163-180, sl. 1, 16.

38 M. VERZÁR-BASS 2009., 164, sl. 2, 3.

39 N. CAMBI 2010., str. 49-50.

40 A. BUGARSKI 2000., 229-238.

41 H. KÄHLER, Die Porta Caesarea in Salona, *VAHD* LI, 1930–34., 1-47; tab. I-IX; H. KÄHLER, Die römische Toranlagen der frühen Kaiserzeit, *JDI* 57, 1942., str. 100, sl. 28, 58; N. CAMBI 2002., str. 88, sl. 109; N. CAMBI 2005., str. 20, sl. 18.

42 H. KÄHLER 1931–34., str. 32-34.

43 M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku. Prošlost Zadra I.,* Zadar, 1981., str. 218, tab. XV, dolje; K. GIUNIO, Neke bilješke u zadarskom forumu i kapitoliju, *Histria antiqua* 5, 1999., str. 59, sl. 8; N. CAMBI 2005., str. 17-18, sl. 14.

44 Natpis *CIL III 2909 – 9983* jasno govori o tomu da je gradu vodu darovao Trajan. Usp. M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku. Prošlost Zadra I.,* Zadar, 1981., 250.

45 K. PRIJATELJ, Einige hellenistische Elemente in der Skulptur des antiken Salonas, *Archaeologia Jugoslavica* I, 1954., str. 30, sl. 1; M. ABRAMIĆ, Pigmeji i ždralovi, *Zbornik za umetnosno zgodovino* V/VI, 1959., Laurae F. Stelè Septuagenario oblatae, str. 53, sl. 3-6; N. CAMBI 2005., str. 73, sl. 101.

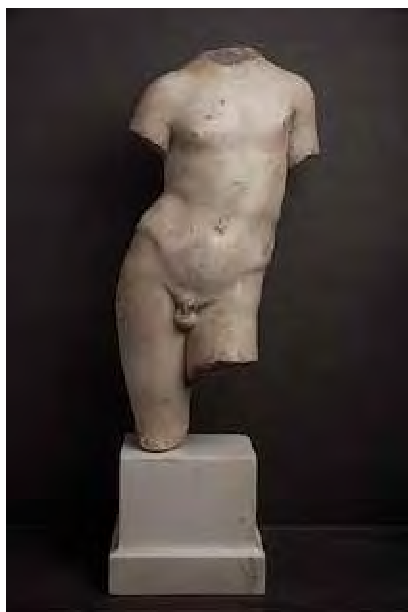
46 Mnoge su figure Nila pouzdano povezane s ambijentima izeja. Usp.: S. KLEMENTA 1993., str. 10, A 1, 2. 20, A 12, A 21 itd.

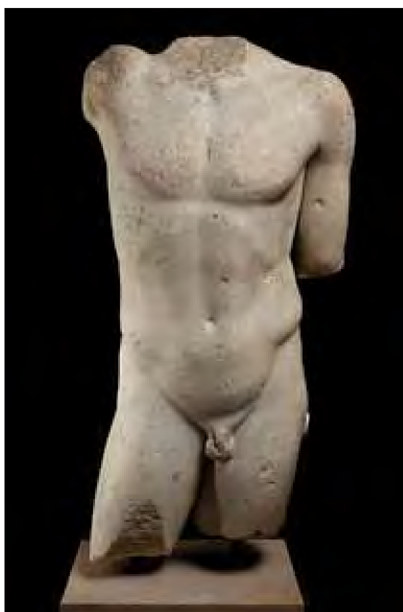
Portretna glava mlade žene (Plautila ?), *Salona* (Solin), kat. br. 103

Kip božice Dijane Lucifere, *Aequum* (Čitluk kod Sinja)

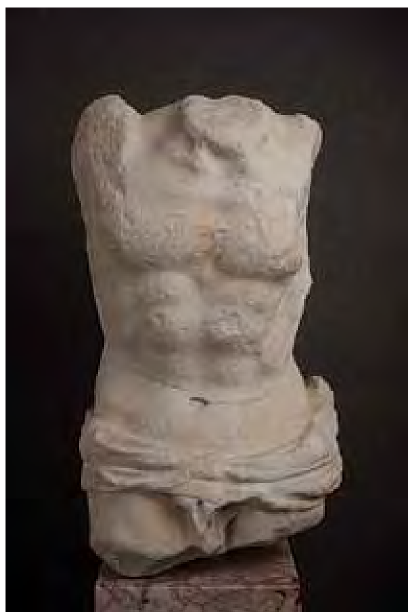
Praksitelijanski erot,
Salona (Solin), kat. br. 17

Ulomak kipa tzv.
Westmacott dječaka,
kopija prema Polikletu,
Salona (Solin), kat. br. 15

Torzo rimskog cara,
Salona (Solin)

Ribar iz Afrodizije,
Salona (Solin), kat. br. 18

Kip božice Rome, *Aequum*
(Čitluk), kat. br. 57

Reljef s prikazom
junaka Herkula, Škrip,
otok Brač

Oblik i dekoracija fontane otkrivene u istočnom dijelu Salone godine 1979. posve je drukčiji.[47] Na njemu se pojavljuju glave jarića u središtu, dok su dupini i bikovske glave na bridovima. Sve tri životinjske vrste simbolički su vezane uz vodu.[48]

Dva mramorna bazena čuvaju se u Arheološkom muzeju u Puli.[49] Jedan pokazuje dekoraciju s morskim školjkama na gornjem rubu, izmjenjujući se s ležećim figurama mladića i djevojaka (vjerojatno Nimfa). Ovaj bi komad morao biti iz 2. stoljeća. U odvojenim prostorima lijepo su oblikovani sitni eroti s amforom na ramenima.[50]

KOPIJE·KIPOVA·GRČKIH·ORIGINALA: IMPORTIRANI·ILI·LOKALNI·RADOVI?

Veoma poznati fenomen rimske kulture je velika produkcija kopija grčkih remek-djela. To je više-manje rimska recepcija kipova slavnih umjetnika. Takvi kipovi bili su isklesani od importiranog mramora (različitih vrsta), ali i od domaćeg vapenca. Mnoge su mramorne skulpture izrađivane izvan Dalmacije i Istre, ali mramor je ipak bio i lokalno obrađivan. Od mramora su, primjerice, torzo Apolona ili Dioniza iz Salone (Arheološki muzej Split)[51] s fino oblikovanim tijelom i dugim spiralno zakovrčanim pramenovima sve do ramena.[52] Jedan drugi fragment je pripadao tijelu Polikletova tzv. Westmacott dječaka. Riječ je o rimskoj kopiji nađenoj u Saloni (Arheološki muzej Split). [53] Ovaj statuarni položaj je Polikletov eksperiment s nešto različitim balansom i simetrijom tijela, ruku i nogu.[54]

Drugi primjeri grčkih kopija su po prilici stoljeće kasnije, kao fragment Afrodizijskog ribara iz Salone (Arheološki muzej u Splitu) od bijelog mramora.[55] Fragment kipa tzv. Umornog Herakla, izrađenog prema Lizipovom originalu, nađen je u Saloni. Kip je izvađen iz mora u

47 F. OREB, Archaeological Excavations in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979, *VAHD* 77, 1984., str. 25-35. Nažalost, nimfej nije objavljen. Sad je izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu.

48 Jarčić je bio prikladna žrtva bogovima voda, usp.: Ilijada, 21, 132; 23, 146, Odiseja, 11, 727. Za žrtve bika usp.: bilj. 26.

49 A. GNIRS 1915., str. 86-87, br. 234, sl. 43.

50 V. GIRARDI-JURKIĆ – K. DŽIN, *Voda kao izvor života antičke Pule* (katalog izložbe), Pula, 2001., str. 33, sl. uz impressum; I. RODÀ (ur.), *Aqua Romana, Tècnica humana i força divina* (katalog izložbe u Llobregat, Lisboa, Madrid), Mérida, Madrid 2005./2006., str. 224, br. 32.

51 N. CAMBI 2005., str. 22, sl. 19.

52 Torzo je sličan primjerku iz Woburn Abbey, usp.: *LIMC* III, 1, Zürich – München, 1986., s.v. Dionysos, str. 435, br. 120, III, 2, sl. 120 b-f. Usp. i kip iz Aleksandrije: E. POCHMARSKY, *Dionysische Gruppen eine typologische Untersuchungen zur Geschichte des Stützmotifs,* Wien, 1990., str. 354, P 56, tab. 76, 2. Isti oblik torza i kovrča javlja se na primjer i na nekim kipovima Apolona, usp., na primjer: A. DELLA SETA, *Il nudo nell' arte antica,* Rim, 1930., str. 184, sl. 80-81 (Apolon iz Tibera), str. 183, sl. 82 (Bronzo di Pompei), str. 196, sl. 86-87 (Apolon iz Kassela). Nažalost, salonitanski torzo nije dovoljno dobro očuvan da bi se sa sigurnošću mogao atribuirati nekom od dvaju prije spomenutih božanstava.

53 M. ABRAMIĆ, Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Festschrift für Rudolf Egger* I, Klagenfurt, 1952., str. 306, tab. I a; M. GORENC, *Antikna skulptura u Hrvatskoj,* Zagreb, 1952, sl. na str. 44 i 45; H. BECK et al., *Polyklet der Bildhauer der griechischen Klassik. Ausstellung im Liebighaus Museum alter Plastik Frankfurt am Main,* Mainz, 1990., str. 585-589, br. 107; N. CAMBI 2005., str. 23, sl. 20.

54 O tome tipu kipa usp.: P. ZANKER, *Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderungen des Kunstgeschmäcks in der römischen Kaiserzeit,* Mainz, 1974., str. 17-24, tab. 21, 22, 23. *Polyklet der Bildhauer* 585, br. 103-116; Standort-Kontext und Function antiker Skulptur, Berlin, 1995., (ur. K. Stemmer), 433 D 24. Kip ima drukčiji raskorak i s time u skladu i balans dijelova tijela.

55 M. ABRAMIĆ 1952., str. 321, tab. 4; E. BAYER, *Fischerbilder in der hellenistischen Plastik*, Bonn, 1983., str. 32, 251, G 8 (bez slike).

Kip muškarca u togi, *Salona* (Solin), kat. br. 38

Ulomak atičkog sarkofaga s prikazom Fedre i sviračica, *Salona* (Solin), kat. br. 30

Kip muškarca u togi, *Salona* (Solin), kat. br. 53

Kip žene, *Salona* (Solin), kat. br. 39

Kip muškarca u togi, *Salona* (Solin), kat. br. 40

Kip božice Fortune, *Aequum* (Čitluk), kat. br. 58

unutrašnjoj luci Salone[56] i dosta je oštećen (nedostaju mu glava, ruke i veći dio nogu); unatoč tomu kip pouzdano pripada tipu Umornog Herakla. Tragovi lavlje kože i toljage zapažaju se ispod pazuha. Skulptura je izrađena od kararskog mramora i prikazuje muskuloznog Herakla.

Kip Venere s malim Erosom iz Salone iz 3. st.,[57] a pogotovo brojni atički sarkofazi jasan su pokazatelj trgovine umjetninama između Atene i Dalmacije tijekom dužega vremenskog razdoblja.[58]

Na istočnom Jadranu bilo je umjetnina i neke druge umjetničke provenijencije, što svjedoči o brojnosti veza i raznovrsnosti importa. Naime, bilo je kipova i od maloazijskog mramora, najvjerojatnije iz Afrodizije. Moguće je da su afrodizijski kipari djelovali i u Dalmaciji jer su znatno zabilježeni na zapadnom Sredozemlju. Toj skupini, primjerice, pripada glava božice s diademom iz Čitluka (*Aequum*) pokraj Sinja (danas u Arheološkom muzeju Franjevačkog samostana u Sinju) i vjerojatno je s kraja 2. st.,[59] zatim fragment glave Menade iz Salone (Gradski muzej Trogir),[60] ili pak glava Atene s korintskom kacigom, danas uzidana u jednu kuću u Kaštel Lukšiću, također pripadaju istoj produkciji.[61] Sve su to skulpture s kraja 2. ili s početka 3. stoljeća. Istoj radionici i istoj stilskoj skupini valja pripisati izvrsno očuvanu skulpturu Dijane Lucifere, nađenu na ekvumskom forumu (danas u Arheološkom muzeju Franjevačkog samostana u Sinju).[62]

Ima i nekoliko kipova koji su izrađeni od kararskog mramora. Najcjelovitija među njima je skulptura koja prikazuje lik liburnske božice Anzotike, sinkretizirane s rimskom Venerom iz Nina (*Aenona*) u Arheološkom muzeju u Splitu.[63] Ikonografski tip je replika dobro poznatog kipa Venere s malim Prijapom, jednim od njezinih sinova. Ikonografski tip je najvjerojatnije dobro odgovarao konceptu kultnih svojstava Anzotike, majke božanstva prirode i njezinoga rasta.

Neki kipovi su mogli biti votivni darovi kao, primjerice, kipić dječaka koji se igra s kućnim ljubimcem, po svoj prilici iz Jupiterova hrama u istočnom dijelu Salone, koji je tipični primjer rimske kopije helenističkog originala.[64]

Budući da je mramor bio veoma cijenjen materijal, oštećene ili pak neuspjele skulpture bile su priklesivane ili preupotrebljavane. Takav je slučaj s kipom Venere s nagim gornjim, a pokrivenim donjim dijelom tijela, približno ljudskih razmjera, koji se započeo prekrajati, ali nije jasno zašto je proces prekinut.

56 M. GORENC 1952., sl. na str. 48; N. CAMBI, Odjeci Skopasa i Lizipa na skulpturama Herakla iz Dalmacije, *RFfZ* 23 (10), 1983-84, 239-40, tab. II, 1-2; N. CAMBI, Još jedanput o Lizipovim djelima u Dalmaciji. U povodu izložbe u Rimu, *RFfZ* 34 (21), 1994-1995, 1-9, tab. II, 1-1 a; N. CAMBI 2005., str. 91-92, sl. 133.

57 M. GORENC 1952., XXII, br. 47, tab. 47; J. JELIČIĆ RADONIĆ, *Venus Victrix in the Salona Urbs Orientalis*, u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y difusión* I, Rim, 2011., str. 305-311, 2.

58 Općenito N. CAMBI, *Atički sarkofazi na istočnom Jadranu,* Split, 1988. Ovakvi su sarkofazi bili importirani u Dalmaciju od sredine 2. st. Import je trajao do otprilike 270 AD.

59 N. CAMBI 2005., str. 123, 180, 181, literatura u bilj. 456, 457.

60 N. CAMBI 2005., str. 123, sl. 182, 183, literatura u bilj. 459.

61 N. CAMBI, Glava Atene/Minerve iz Kaštel Lukšića, *Kaštelanski zbornik* 9, 2011., str. 97-107, sl. 1-5.

62 M. ABRAMIĆ 1952., 312, tab. IV a, IV b.

63 M. ABRAMIĆ, *Archäologische Forschung in Jugoslawien. Bericht über den VI Internationalen Kongresses für Archäologie, Berlin, 21-26. August 1939.,* Berlin, 1940., 174. Kasnija literatura u: N. CAMBI 2005., str. 69, bilj. 237, sl. 97.

64 Skulpturu je pronašla Jasna Jeličić pri istraživanju istočnog dijela Salone i uskoro će je objaviti u *Prilozima povijesti umjetnosti u Dalmaciji.*

Portretna glava cara Tiberija, *Salona* (Solin), kat. br. 80

Portret cara Trajana, *Issa* (Vis), kat. br. 23

Glava carice Livije, *Narona* (Vid kod Metkovića), kat. br. 157 © Ashmolean Museum, University of Oxford

Kip cara Tiberija, *Aenona* (Nin)

Posve drukčije probleme, u odnosu na kultne i dekorativne skulpture, nude carski kipovi. Razmjerno veliki broj takvih kipova nađen je u Istri i Dalmaciji. Oni su izrađivani od importiranih mramora i često su bili sastavljeni od više odvojenih dijelova (glave, ruke i noge), povezivanih metalnim klinovima. To bi značilo da su se radili, prerađivali i sastavljali u radionicama prema potrebama na licu mjesta. Tijelo na koje je sada nasađena glava Livije mnogo je bolje nego portret. Vespazijanova glava je izvrsna, dok je pretpostavljeno tijelo u proporcijama neodgovarajuće i zdepasto.[65] Čini se tako da je spoj načinjen kod rekonstrukcije ili neodgovarajući ili je pak izvorno bio krpljačina koja se nemarno sklapala. Iako su čitavi kipovi careva postavljani na različitim mjestima (forumi, terme, portikati, amfiteatri, teatri itd.),[66] u Dalmaciji u 1. i 2. st. gotovo redovno bili su u carskim svetištima. Najbolje očuvane skulpture otkrivene su u dvama municipalnim svetištima (*Aenona*[67] i *Narona*[68]). Dalmatinska svetišta razvijala su se uglavnom od Tiberijevog doba i u njima su glavni kipovi bili postumno posvećeni Augustu.

IMPORTIRANA·MRAMORNA·SKULPTURA· I·ONA·OD·LOKALNOG·VAPNENCA

Rimska skulptura u Dalmaciji i Istri izrađivala se od importiranog mramora ili lokalnog vapnenca. Činjenica da je neki kip isklesan od mramora ne znači nužno da je bio importiran posve dovršen. Skulptura od lokalnog vapnenca, pak, bila je nedvojbeno klesana u lokalnim radionicama. Među jednom i drugom vrstom kipova morala je postojati kakva takva radionička suradnja. Primjerice, jedan mramorni kip mogao je poslužiti kao uzorak za radove u nekoj lokalnoj radionici. Rijetko se pak susreću posve istovjetne skulpture, bez obzira na radioničko podrijetlo. Srodnosti se ponekad uočavaju, a ponekad ne. Mramorne skulpture bile su obično bolje rađene nego one od lokalnog kamena. Kipić Dioniza od kararskog mramora, otkriven u jednom grobu pokraj Trogira,[69] može se usporediti s kipićem slične veličine iz Marine (izrađen od lokalnog vapnenca). Kipići (oba su u Arheološkom muzeju u Splitu) pokazuju neke sličnο-

65 E. MARIN – M. VICKERS 2004., str. 94-98, sl. 99-102. Već se naoko pokazuje velika razlika među proporcijama pa je stoga teško shvatljiva veza, bez obzira na neke formalne podudarnosti.

66 O tome usp.: T. PEKÁRY, Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft. Dargestellt anhand der Schriftquellen, *Das römische Herrscherbild* III. Abt. Berlin, 1985.

67 J. BANKÓ – P. STICOTTI, Antikensammlung im erzbischöfflichem Seminare zu Udine, *Archaeologisch-epigraphisches Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, Beč, 1895., str. 52-56, br. 1-4. sl. 1; M. KOLEGA, *Rimska portretna plastika iz zbirke Danieli*, Zadar, 1898. O karakteru carskog kulta u Enoni usp.: I. JADRIĆ-KUČAN, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji* (neobjavljena doktorska disertacija), Zadar, 2010., str. 144-154.

68 Za vrijeme istraživanja na rimskom forumu Narone otkrivena je glava Vespazijana izvan prostora svetišta, usp.: N. CAMBI, A New Portrait from Narona, *Archaeologia Jugoslavica* XVII, 1977., str.37-41, sl. 6, 7; N. CAMBI, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split, 2000., str. 48-49, tab. 74-75. Znatno kasnije otkriveni su drugi dijelovi tijela za vrijeme istraživanja 1995./96. Usp.: E. MARIN, *Ave Narona*, Zagreb, 1997.; E. MARIN – M. VICKERS, *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*, Split, 2004.; E. MARIN, A. CLERIDGE, M. KOLEGA, I. RODA, Skulpture iz Augusteuma Narone. Neizložene i neobjavljene 2004., *Histria antiqua* 18, 2, 9-34. Ima mnogo članaka i kataloga nalaza iz augusteja u Naroni. Svi su oni više ili manje slični. O karakteru augusteja u Naroni usp.: I. JADRIĆ-KUČAN 2010., str. 236-267.

69 F. BULIĆ, *Bakhov kipić našast u Trogiru*, u: F. BULIĆ, *Izabrani spisi*, Split, 1984., str. 477-480, tab. XLI; M. GORENC 1952., sl. na str. 38; N. CAMBI 2005., str. 78-79, sl. 111.

Torzo Dioniza, *Salona* (Solin)

Ulomak kipa rimskog cara, *Aequum* (Čitluk)

Konzola s protomom bika, *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca)

Konzola s prikazom čovjeka-bika, *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca)

sti, ali i razlike.[70] Veoma važan primjer uzajamne interakcije strane i domaće produkcije nudi jedan reljef Dijane iz Salone, koji prikazuje božicu kako vadi strijelu iz tobolca od kararskog mramora[71], te lokalni reljef iste božice nađene u Prološcu kod Imotskog[72] (oba su reljefa u Arheološkom muzeju Split). Ovaj zadnji reljef izradio je Maksimin koji se i potpisao (*Maximinus sculpet* sic !), dok je reljef posvetio neki Tit Elije Meser sredinom 2. st. po. Krista. Unatoč djelovanju u još nedovoljno romaniziranoj sredini Maksimin je bio dobro upoznat s Dijaninom ikonografijom i suvremenom tehnikom izradbe pomoću dubokih svrdlanih rupica i brazda (chiaro-scuro efekti). Njegovo poznavanje trendova rimske umjetnosti, mode i ikonografije otkriva i stela žene Lupe koja je prikazana poput Venere. Veći dio tijela je nag ili pokriven prozirnom koprenom kao da se mokra tkanina privija uz tijelo.[73] To je bila neka vrsta divinizacije (*consecratio in formam deorum*) pokojnice.[74] Maksimin je, iako putujući, majstor.[75]

Reljef Herakla s lavljom kožom i toljagom, danas u Gradskom muzeju u Trogiru, isklesan je od prokoneškog mramora.[76] Lik heroja pojavljuje se unutar arhitektonskog okvira (dva spiralno kanelirana stupa koji podržavaju bogato profilirani sirski zabat. Reljef jasno pokazuje utjecaj arhitektonskih sarkofaga lokalne produkcije od ranog 3. do početka 4. st., koji su također bili isklesani od prokoneškog mramora.[77] Figura je, za razliku od arhitekture, mnogo lošija negoli one koje se pojavljuju na spomenutim sarkofazima. Ona je više usporediva s rustičnim likovima Silvana na njegovim reljefima.[78]

KIPOVI·OD·LOKALNOG·VAPNENCA

Umjetnički vrijedne skulpture radile su se i od domaćeg vapnenca, primjerice, reljef koji prikazuje glavna rimska božanstva (2. st.).[79] Prema oblicima i dimenzijama treba pretpostaviti da se reljef sastojao od više sličnih ploča i da je služio kao dekoracija nekoga "poganskog" hrama. Stilski reljef je koncipiran na klasicistički način. Oblici, dubina figura i klesarska vještina upućuju na sigurnu i školovanu ruku majstora, ali bez veće kreativnosti.

70 M. ABRAMIĆ, Nekoliko skulptura antiknih božanstava, *VAHD* 50, 1928./29., str. 53, tab. IV, 2; N. CAMBI 2005., str. 79-80, sl. 112.
71 F. BULIĆ – L. JELIĆ – S. RUTAR, *Guida di Spalato e Salona*, Zadar, 1894., tab. XVI i XVII, 2.; N. CAMBI 2005., str. 109-110, sl. 161.
72 D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Silvan i njegova kultna zajednica u mitologiji Ilira. Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata,* u: *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije*, Split, 1989., str. 483, tab. LXXVII, 1; N. CAMBI 2005., str. 109-110, sl. 160.
73 D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989., str. 559, tab. LXXII-LXXIII; N. CAMBI 2005., str. 111-112, sl. 162.
74 O tome fenomenu usp.: H. WREDE, *Consecratio in formam deorum. Vergöttliche Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit,* Mainz, 1981.
75 D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989., str. 559, tab. LXXII-LXXIII; N. CAMBI 2005., str. 11-112, sl. 160, 162.
76 N. CAMBI 2005., str. 195, sl. 299; A. MILETIĆ, Reljef Silvana u Starom Gradu, *Mogućnosti* 4/6, 2011., str. 177-183, sl. 3.
77 N. CAMBI, *Sarcophagus of Good Shepherd and its Group,* Split, 1994., literatura na str. 106-107. N. CAMBI 2005., s novom litaraturom u bilj. 707; N. CAMBI 2010a, str. 128 bilj. 156, tab. XC, 1; XCI, 1.
78 Usp. sintetički o takvim lokalnim reljefima: A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Les traditions autochtones dans les représentations cultuelles figurées sur le territoire des Dalmates Illyriens,* u: *Romanisation und Resistenz u: Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen, Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens, Köln 2. bis 6. Mai 2001,* Mainz, 2003., str. 407-419, sl. 1-12.
79 M. ABRAMIĆ, Tyche (Fortuna) Salonitana, *VAHD* 52, 1935. – 1949., str. 279-289, sl. 3 and 4; N. CAMBI, Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije, *VAHD* 65-67, 1963.-1965., Split, 1971., str.55-71, sl. XVIII-XIX; N. CAMBI 2005., 1913-114, sl. 164.

Rimski orao, *Iader* (Zadar)

Zaglavni kamen s poprsjem junaka Herkula, *Burnum* (Ivoševci kod Kistanja)

Portretna glava mlade žene (Plautila ?), *Salona* (Solin), kat. br. 104

Portretna glava Germanika (?), *Narona* (Vid kod Metkovića), kat. br. 78

Kip carice Livije (?), *Narona* (Vid kod Metkovića)

Kip cara Augusta, *Narona* (Vid kod Metkovića)

Slično je i sa sjedećim kipom Fortune iz Ekva u Muzeju Cetinske krajine u Sinju.[80] Taj kip je po svoj prilici iz 2. st. i blizak kiparstvu od mramora.[81] Isti umjetnički trend pokazuje i kip Eskulapa iz Salone,[82] sada u Arheološkom muzeju u Splitu. Taj je kip izrađen prema klasičnim uzorcima, iz 2. je stoljeća, kad je takvih importiranih kipova bilo u izobilju i dostupnih pogledu. I jedan Herkulov/Heraklov reljef iz Škripa (otok Brač), sada u Muzeju otoka Brača, iz 3. st., otkriva klasicističke predloške.[83] Valja reći da sve spomenute skulpture jasno dokazuju utjecaj importiranih skulptura.[84] Osim gotovih kipova, ujedno i najprikladnijih, kao modeli služili su skice i crteži raznih kipova i varijanata.

S druge strane jedan primitivni i plitki reljef Libera iz Škripa (Muzej otoka Brača u Škripu) pokazuje neobičnu ikonografiju i nema baš ikakvog dodira sa školovanijom skulpturom i za to neophodnom vještinom klesanja.[85] Samo u nekoliko slučajeva Silvanovi reljefi pokazuju određenu vještinu klesanja. Takav primjer se može zapaziti na reljefu iz Salone (nekoć uzidan u fasadu kuće Mikelić, blizu amfiteatra). Ovaj je reljef danas, nakon rušenja spomenute kuće u Arheološkom muzeju u Splitu te Silvan s jarcem i psom u Gradskom muzeju Trogir. Oba reljefa su iz 3. stoljeća.[86] Ovoj skupini pribrojio bih i lokalnu plastiku isklesanu u živoj stijeni. Njih ima veći broj: dosad su poznati reljefi Dijane i Silvana (Ekvum),[87] Silvana (Klis, Izvor Sv. Tri kralja),[88] Silvana (hridina Bovan na Kozjak),[89] Heraklo/Herkul (kamenolom Rasohe blizu Škripa na otoku Braču),[90] Mitra (Otočac u Lici),[91] Jajce u zapadnoj Bosni,[92] brdo Sv. Đurađ kod

80 N. CAMBI, Dvije skulpture iz antičkog Aequuma, *VAHD* 74, 1980., str. 27-36, tab. IX-XI. B. LIHOCKA, *L' iconographie de Fortuna dans l' empire romain (1ere siècle avant n.e.-IVe siècle de n.e),* Varšava, 1997., str. 262, 309. Barbara Lihocka je kip krivo interpretirala jer je lavlje protome na naslonu trona objasnila kao Kibeline (Berekintijske) lavove, ali posve je jasno da je to samo dekoracija trona. Glava je u skladu s funkcijom izravno nasađena na lavlju nogu sa šapom.

81 B. LIHOCKA 1997., sl. 380-381. Mala mramorna skulptura iz Nezakcija, sada u Arheološkom muzeju Istre u Puli je po svoj prilici sjedeća Fortuna, a ne Magna Mater, usp.: V. GIRARDI JURKIĆ 2005., str. 212, n. 3.8.3. Nažalost, ruke su slomljene tako da atributi nisu očuvani.

82 N. CAMBI, Prilozi poznavanju antičke medicine u Dalmaciji, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 26, fasc. I-II, Beograd, 1987., str. 15-16, sl. 10; N. CAMBI 2005., str. 114, sl. 165.

83 B. KIRIGIN, Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču, *VAHD* 70-73, 1979., str.135, tab. XII, 1.; M. SANADER, *Rasprave o rimskim kultovima,* Zagreb, 1999., str. 65, br. 26, sl. na str. 66; N. CAMBI 2005., str. 155-156, sl. 231.

84 Usp. na primjer: G. TRAVERSARI, *Sculture del V-IV secolo del Museo archeologico di Venezia,* Venecija, 1973., str. 72, br. 28.

85 Reljef nije još objavljen.

86 A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2003., str. 410, sl. 2.

87 M. ABRAMIĆ, Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, *Beiträge zur europäischen Kulturgeschichte, Festschrift für Rudolf Egger I,* Klagenfurt, 1952., str. 323, tab. VI; N. CAMBI 2005., str. 124, sl. 186.

88 A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone, *ARR* 8-9, 1982., str. 121-24, sl. 2; N. CAMBI 2005., str. 44, sl. 51.

89 E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity,* Oslo, 1951., str. 10, sl. 16-17 a, b; J. PEJŠA, Nekoliko otkrića na Kozjaku i toponimi Tomića tor, Nugal i Koludar, *Kaštelanski zbornik* 6, 1999., str. 81-83, sl. 1-5, 8-9, 12; N. CAMBI 2005., str. 42, sl. 50.

90 N. CAMBI 2005., str. 126, sl. 189.

91 K. PATSCH, Lika, 78; M. GLAVIČIĆ, Mithräen sub divo in den Dörfen Vratnik bei Otočac (Arupium), Archäologia Poetoviensis 2, *Akten des Internationalen Symposium Ptuj im römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit, Ptuj 11-15. X. 1999.*, Ptuj, 2001., fig. 5, 6; N. CAMBI 2005., str. 125-126, sl. 188.

92 E. IMAMOVIĆ, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977., str. 450, br. 233, sl. 233; N. CAMBI 2005., str. 125, sl. 187.

Ulomak sarkofaga s likom boga Oceana, *Salona* (Solin), kat. br. 32

Herma s likovima dvojice filozofa s lože amfiteatra, *Salona* (Solin), kat. br. 20

Ulomak s likom boga Jupitera ili Neptuna, *Salona* (Solin), kat. br. 19

Zaglavni kamen ulaznih vrata s likom božice Rome, *Aequum* (Čitluk), kat. br. 46

Stela s prikazom žene i konjanika, okolica Benkovca

Cavtata[93], Močići kod Cavtata)[94] te Dioskuri iz Dračeva kod Narone.[95] Još nije načinjen cjeloviti popis te skupine reljefa i vjerojatno ih ima još.[96] Riječ je, dakle, o razmjerno brojnim reljefima božanstava, uglavnom epihorskog ili pak orijentalnog karaktera, čiji je kult moguć na otvorenom ili pak pećinskom prostoru. Reljefi su isklesani na zaravnatoj i samo približno zaglađenoj površini. Od svih poznatih primjeraka po svoj je prilici samo jedan iz 1. st. poslije Krista. S druge strane, teško da je bilo koji od njih stariji od prvog ili drugog desetljeća 4. stoljeća. Taj zaključak potkrepljuje činjenica što se na hridinama svetišta zapažaju urezani križevi kao potvrda kristijanizacije. Stilske odrednice reljefa teže tomu da prikaz bude ikonografski precizan, a umjetnički korektan. Međutim, reljefe su ipak uglavnom radili nekompetentni majstori (najlošiji su primjeri mitričke tauroktonije s brda Sv. Đurađ kod Cavtata te Heraklo/Herkul iz Rasoha, a najbolji su pak mitričke tauroktonije iz Jajca i Močića kod Cavtata. Zanimljiv je primjer reljefa Mitre iz Močića, gdje je reljef stavljen u neku vrstu zabata kao na hramu.

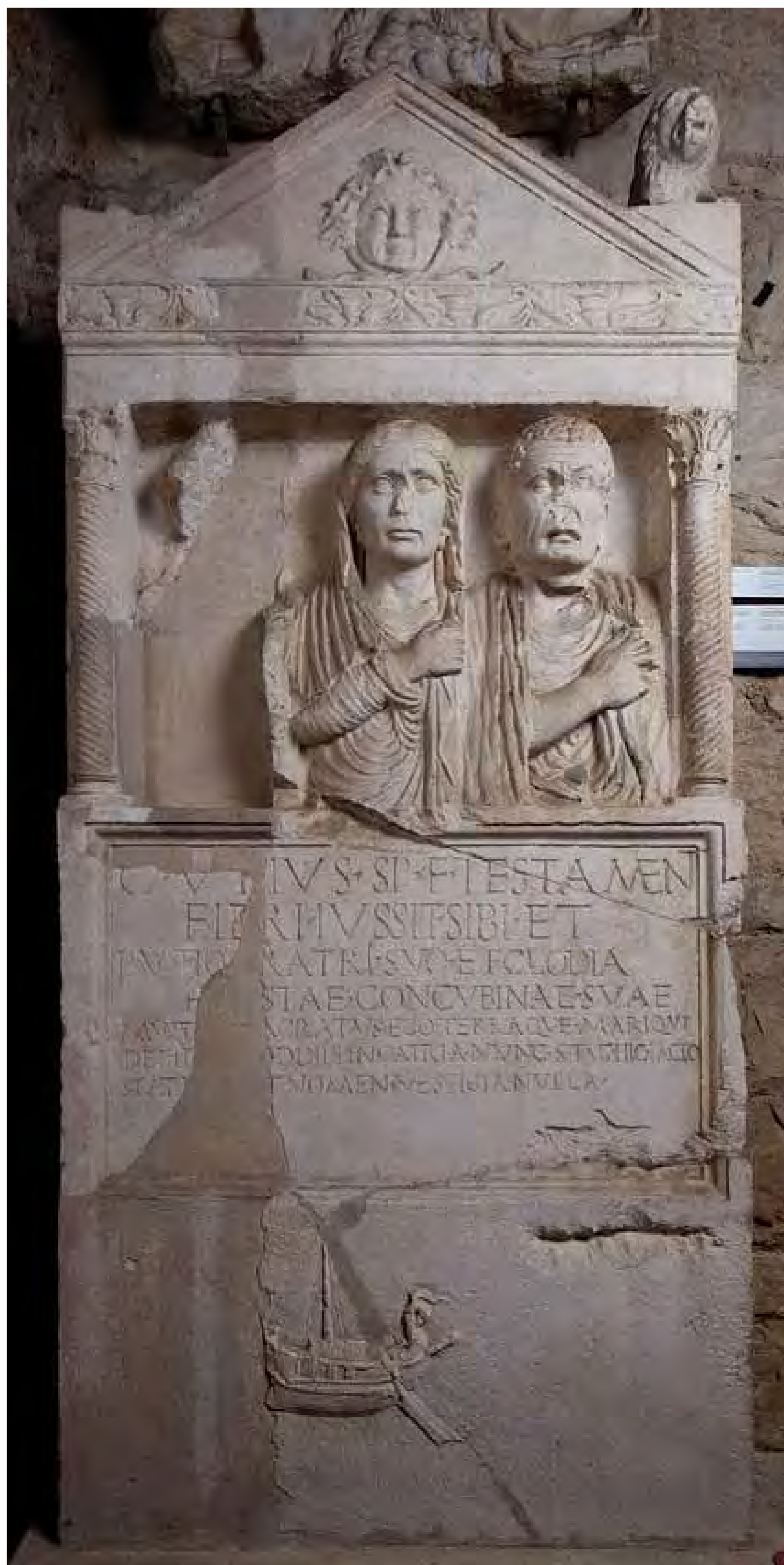
Skupina reljefa Silvana i Nimfa na stijeni je umjetnički približno na razini brojnih manjih kultnih slika. Majstori tih reljefa bili su ikonografski obrazovani, ali i umjetnički inferiorni.

93 D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Da li je speleum u Močićima kraj Cavtata (Epidaur) služio samo Mitrinom kultu,* u: *Iliri i antički svijet,* Split, 1989., str. 531-537; G. NOVAK, *Povijest Dubrovnika I*, str. 39, sl. 16, 17; N. CAMBI 2005., str. 125.

94 Usp. bilj. 93.

95 V. PAŠKVALIN, Interpretacija likovnih predstava na stijeni kod Dračeva (Čapljina), *Starinar* 23, 1972., str. 53-59, tab. I.

96 Ti se reljefi uglavnom nalaze na teško dostupnim mjestima, često zarasli u šikaru. Valja također pretpostaviti da su neki propali jer su ovakve stijene izložene vremenskim nepogodama.

Nadgrobna stela Gaja Utija, *Salona* (Solin)

NADGROBNA UMJETNOST U JUŽNOM DIJELU ILIRIKA (ISTRA I DALMACIJA)

DRAŽEN MARŠIĆ

Na prostoru današnjih hrvatskih zemalja rimsku nadgrobnu umjetnost moguće je pratiti od kraja 2., odnosno početka 1. st. pr. Kr. Nastaje na zasadama grčko-helenističke umjetnosti i praksi podizanja luksuznijih ili manjih nadgrobnih stela. Najstarije primjerke karakterizira manja visina, ravan trup koji se sužava prema vrhu i profilirani trokutni zabat u funkciji kruništa, ujedno i jedini element koji podsjeća na ishodište takvih modela – hramske i grobne građevine iz realne arhitekture. Tri primjerka takve kompozicije iz Narone predstavljaju najranije rimske sepulkralne spomenike istočnoga Jadrana.[1] Umjetnički su sadržaji ograničeni na reljefne prikaze rozeta, palmeta, vijenaca, od kojih su neki bili i bojani.

Asimilacijom helenističkih elemenata i daljnjim razvojem, sada unutar rimske umjetnosti, sredinom 1. st. prije Kr. uvode se novi, tek ponešto evoluirani modeli. Novine su nešto veći gabariti, tj. izduženije tijelo, ravne okomite stranice i pojava latinske grafije.[2] Primjerci takvih stela otkriveni su od Nadina, preko rimskoga legijskog logora Burn i metropole Salone do Narone na jugu. Razmjerno su rijetki, ali važni jer dokumentiraju formiranje lokalnih kamenoklesarskih ateljea. Jedan od poznatijih primjeraka jest stela oslobođenice Lolije Muze iz mauzoleja obitelji *Lollius* u Saloni.[3] Paralelno s "modificiranim" tipom stela s ravnim trupom i zabatnim kruništem pojavljuju se i stele ravnoga trupa s jednostavnim polukružnim završetkom. U Puli takvi spomenici redovito pripadaju oslobođeničkom miljeu, a neki primjerci iskazuju takvu namjenu i u salonitanskom okružju.[4] One nemaju izraženu umjetničku komponentu i moglo bi se čak primijetiti da nastavljaju duh antropomorfno stiliziranih stela. U kraj 1. st. pr. Kr. pada i najranija pojava nadgrobnog portreta u okviru statuarne plastike. On je stilski na tragu portretnog realizma kao dominantnog izraza kasnorepublikanskog portreta.[5] Svoje mjesto nalazi i na portretnim stelama te je važno svjedočanstvo djelovanja prve generacije visokoobučenih majstora.

Iako se produkcija spomenutih kategorija spomenika nastavlja i tijekom ranoga 1. st. po. Kr., to će vrijeme obilježiti novopristigli uzorci stela: prvi, s profilacijom uokolo natpisa, i drugi, s arhitektonskim elementima i portretom kao dominantnim izrazom.[6] Apliciranje profiliranog okvira rezultat je novopristigle mode Augustova doba i primjenjuje se na stelama ravnoga trupa. Isprva okvir teži da zaokupi gornji dio trupa, a donji se ostavlja praznim ili ispunja nekim prikazom. Većina spomenika nastala je u salonitanskim radionicama (npr. stela Feliciona, roba L. Aruncija Kamila Skribonijana, namjesnika i neuspješnog uzurpatora iz 41. god.[7]), a neki i u

1 KIRIGIN 1980., str. 169 i d., sl. 1-3; CAMBI 2002., str. 149, sl. 218.

2 CAMBI 2002a., str. 118; MARŠIĆ 2007., str. 205 i d., bilj. 9-12, gdje se donose svi primjerci i dr. literatura.

3 CAMBI 2002a., str. 118, sl. 4.

4 Ni jedni ni drugi primjerci nisu primjereno objavljeni niti sistematizirani.

5 CAMBI 2002a., str. 119, sl. 7.

6 Za profilirane stele v. općenito: MARŠIĆ 2007., str. 206 i d., sl. 2 i d.; O arhitektonskim stelama općenito: CAMBI 2002., str. 149 i d., sl. 219 i d.; CAMBI 2002a., str. 118 i d., sl. 5-6.

Sarkofag s likovima erota s izvrnutom bakljom, Turjaci, kat. br. 33

Sarkofag s prikazom erota u berbi, *Salona* (Solin)

Žrtvenik, *Narona* (Vid kod Metkovića)

Sarkofag s prikazom erota u berbi, *Salona* (Solin)

Ulomak nagdrobne stele s prikazom žene koja sjedi, *Mursa* (Osijek), kat. br. 91

vojnim radionicama. Vrsniji primjerci s plastičnim zabatom dobivaju nerijetko i vegetabilni friz ili friz oružja. Pojava arhitektonskih stela tumači se svojevrsnim povratkom grčkih uzoraka (tzv. *naiskos* stela), prerađenih i prilagođenih rimskoj koncepciji nekropole.[8] Od samoga početka one se shvaćaju kao pogodni nosači za likove pokojnika. Jedna od najranijih je stela salonitanskog pomorca Gaja Utija.[9] Portreti vlasnika i sukorisnika iskazuju visoku zanatsku vještinu i vrsnoću izradbe, a stilske i modne značajke datiraju je na prijelaz iz stare u novu eru. Primjerci bez portreta osobito su česti kod vojne populacije. Ispod natpisa takve stele obično sadrže polje s prikazom vrata ili vojničkog znamenja, kao npr. na steli Lucija Mumija, vojnika 7. legije, gdje su prikazana odlikovanja tipična za centuriona.[10] Arhitektonske stele će se izrađivati u dva osnovna uzorka: s ravnom gredom iznad niše s portretima, i s nišom koja je vrhom umetnuta u zabat, pri čemu pozadinu često tvore tzv. *cardium* ili Jakobsova školjka. Lijep primjer prvog obrasca je i fragment s prikazom dvoje salonitanskih supružnika.[11] U izradi pripadajućih sadržaja ovakvih stela, posebice u portretistici, majstori 1. st. postigli su neka od najdojmljivijih ostvarenja.

Tijekom prve polovine 1. st. uvodi se novi tip spomenika – *ara* (oltar ili žrtvenik) – kojemu je ishodište obredni žrtvenik.[12] Najraniji primjerci na pročelju nose natpis, a na bokovima preuzimaju dekorativni program sa stela, primjerice motiv vrata ili prazna profilirana polja.[13] Izrađuju se kao monoliti ili iz triju dijelova. Posljednjima je obično sačuvan samo središnji dio oblika kvadra ili kubusa (tzv. *cipus*). Neke are su služile kao osuariji jer su čuvale urne s ostatcima pokojnika. Od sredine, a osobito od kraja 1. st. javljaju se tipovi ara s obrubnim vrpcama u kojima su akantove povijuše. Na jednoj skupini ara takve se vrpce kombiniraju s vodoravnim frizovima koji prikazuju ždralove, zmije, hipokampe i druge motive. U izradi grana i listova akanta, a kasnije vinova trsa i grozdova – igri dubljih i plićih ploha reljefa – rimski su majstori našli nove izazove. Rezultat su nekada prosječna, nekada izvanredna ostvarenja, nažalost sačuvana često samo u tragovima. Najpoznatija je ara Pomponije Vere, rekonstruirana u dvorištu Arheološkoga muzeja u Splitu.[14] Uzdiže se na visoku zidanom postolju, središnji joj je dio (trup) komponiran od više ploča, prednja nosi natpis, a bočne prikaze erota kao genija smrti. Spomenik je neosporno udomljavao urnu pokojnice. I na nekropolama Pule mnoge su are bile građene u gabaritima monumentalnih grobnica-mauzoleja.[15] Are se izrađuju tijekom cijelog 2. st., ali neće mnogo nadživjeti početak 3. stoljeća. Jedna salonitanska ara čak nosi i portret pokojnika (ara Marka Ulpija Veracija).[16]

Krajem 1. i početkom 2. st. stele još uvijek mogu dosegnuti monumentalne razmjere. Jedna od takvih je stela Gaja Veronija Etora iz Ostrovice.[17] Portreti pokojnika nižu se u dvama poljima, uokvirenim vegetacijom nalik onoj s ara. U gornjemu su polju vlasnik i supruga, a u donjemu njihova dva sina. Vlasnikov portret podražava izgled Vespazijana, dok sinovi frizurama slijede Tita i Domicijana. Tako dvije generacije Veronija imitiraju dvije generacije careva Flavijevaca. Pod utjecajem ara katkad i manje stele s profiliranim okvirom dobivaju vanjski vegetabilni obrub.

U 1. st. afirmiraju se i tzv. liburnski cipusi, te mauzoleji i u njima instalirane portretne skulpture ili pak reljefi uzidani u vanjske im zidove. Liburnski cipusi su spomenici cilindrična tijela, a od umjetničkih sadržaja nose tek prikaze erota s girlandama i maskerone. Skulpture iz mauzoleja rijetko su dokumentirane kao, primjerice, one iz grobnice Lolija u Saloni: tri palijate od kojih samo jedna s portretom i natpisom na bazi, te nekoliko muških glava kojih većina

7 BULIĆ 1905., str. 20 i d., tab. 1, sl. 1.
8 PFLUG 1989., str. 40 i d., gdje se donose sva mišljenja o posrednicima i etapama razvoja.
9 CAMBI 1989., str. 34 i d., sl. 1; CAMBI 2002., str. 149, sl. 219; CAMBI 2005., str. 12-13, sl. 7.
10 FADIĆ 1995., str. 168 i d., tab. 1-5.
11 CAMBI 2002a., str. 121-122, sl. 18; CAMBI 2005., str. 37, sl. 43.
12 Usp. CAMBI 2002., str. 157.
13 CAMBI 2002a., str. 124 i d., sl. 26.
14 BULIĆ 1903., str. 3 i d., tab. I-V.
15 STARAC 1995.
16 CAMBI 2002a., str. 129, sl. 52; MARŠIĆ 2007a., str. 183 i d., sl. 1-7.
17 CAMBI 1989., str. 34 i d., sl. 2; CAMBI 1993., str. 35-38, tab. 3-4;

Ulomak atičkog sarkofaga s prikazom dionizijske berbe, Biskupija Crkvina, kat. br. 81

vjerojatno pripada skulpturama togata.[18] Nešto brojnija je skupina tzv. ugradbenih portretnih reljefa, nekoć uzidanih u vanjski zid grobnica. Dokumentirani su u Puli, Plominu, na Rabu, u Ninu, Zadru i najjužnije u Saloni.[19] Zbog poprečne koncepcije toj je kategoriji reljefa lako mogao pripadati i zanimljivi reljef iz Benkovca,[20] iako nije nemoguće da je riječi o steli. U maniri plebejske umjetnosti prikazuje frontalno okrenutu, posve zaogrnutu ženu (majku?) te pripadnika rimske konjice (sina?) u profilu.

Krajem 1. st. po. Kr. pojavljuju se prvi sarkofazi koji će u upotrebi ostati sve do izmaka antike. Njihova pojava vezana je uz širenje inhumacije. Isprva preuzimaju rješenja sa stela (natpisi) i ara (polja bočno od natpisa) jer se izrađuju u istim radionicama. Raniji primjerci ne nose prikaze pokojnika niti odveć zanimljivu ikonografiju (najčešći su prikazi genija smrti), te nisu sačuvanih pokrova.[21] Od 2. do početka 5. st. dvije su struje u produkciji – lokalna i ona iz najvećih umjetničkih središta Carstva (Rim, Atena, Dokimion, Afrodizija i dr.).

U Trajanovo i Hadrijanovo doba s produkcijom započinju velika radionička središta u Atici i Rimu, a doskora prvi komadi dospijevaju i do naše obale (od sred. 2. st.). Najbrojniju skupinu predstavljaju atički sarkofazi (centar izrade Atena, materijal pentelički mramor), kojih je otkriveno između 120 i 130 primjeraka.[22] Iznimno su bogate ikonografije na svim četirima stranama sanduka i pokrovu i referiraju poznate mitološke teme iz klasike ili pak veselije scene iz helenističke umjetnosti. Skulptorski tretman prednje i tzv. naglašenih strana sanduka je raskošan te obiluje kolorističkim i optičkim efektima postignutim upotrebom svrdla. Vrhunac importa pada u prvu polovinu 3. stoljeća. Ovi su sarkofazi snažno utjecali na domaću produkciju, a dokaz tomu su i imitacije takvih sarkofaga.

Najbrojniji su primjerci s mitološkim scenama tzv. općeg karaktera. Jedan od najvrsnijih je mali fragment pripisan lijevoj bočnoj strani sanduka s mitom o Hipolitu i Fedri.[23] Nosi ostatke dviju dražesnih ženskih figura, Fedrinih pratilja. Lijeva sjedi i svira liru, a desna stoji s pogledom usmjerenim nalijevo. Jedinstveni fragment iz Ridera najvjerojatnije pripada spoju desne bočne i stražnje strane.[24] Na stražnjoj strani s plićim reljefom je prizor u komu trojanski kralj Prijam klečeći moli Ahila za mrtvo Hektorovo tijelo, dok ih iz pozadine promatra Hermes.

Kakvoćom izvedbe i šarmom ističu se i sarkofazi s erotima ili dionizijskim temama (eroti u lovu, berbe, itd.), koje su imale smisao obećanja zagrobnog života. Na zapadnoj salonitanskoj nekropoli otkriven je jedan od najljepših primjeraka oblika kline s prikazom berbe erota.[25] Jedan od najkvalitetnijih i najpotpunijih s prikazom erota u lovu jest sanduk sa solinskih Manastirina, razbijen u više fragmenata.[26] Poznat je izgled samo desne bočne i prednje strane sanduka. Rijetkost je da radnja teče s desne na lijevu stranu. Na desnoj bočnoj strani eroti kreću u lov, a na prednjoj je prikaz obostranog napada sulicama na srndaća. Iz Biskupije kod Knina potječe fragment s temom dionizijske berbe u kojoj sudjeluju muškarci, žene, satiri i eroti.[27] Prikazuje ženu s lijevom rukom podignutom prema grozdu, koji se zbog težine ploda spustio s trsa, i na komu je ptica koja zoblje suprotni grozd. Zdesna je oštećeni torzo muškarca koji se desnom rukom objesio o drugi trs. Sarkofagu je pripadao još jedan veći fragment koji je nestao, a prikazivao je lik nagoga torza s grozdovima spuštenim iza leđa. Oko svih figura svrdlom je izveden obrub, a istim su alatom istaknute svijetle i tamne površine uzoraka loze. K tome je površina reljefa i snažno uglačana.

18 O palijatama integralno SCHÖNAUER 2000., str. 230 i d., kat. br. 2, tab. II-III. Za glave v.: CAMBI 2000., str. 33, tab. 16-17, str. 44, bilj. 298.
19 Integralna obrada s katalogom: MARŠIĆ 2010.
20 MARŠIĆ 2009., str. 62, prilog 4, sl. 3, gdje je i starija lit.
21 CAMBI 2002a., str. 128 i d., sl. 49, 53, 54 i d.
22 Integralna obrada s katalogom: CAMBI 1988. Kasniji nalazi: CAMBI 1993a.
23 CAMBI 1988., str. 36, 60, 119 i d., kat. br. 23, tab. 15; CAMBI 2002a., str. 138, sl. 100; CAMBI 2005., str. 151, sl. 225.
24 CAMBI 1988., str. 31 i d., 59, 108 i d., kat. br. 7, tab. 7; MARŠIĆ 2009., str. 60-61, sl. 4-5.
25 CAMBI 1993a., str. 77 i d., tab. 29-33.
26 CAMBI 1988., str. 46-47, 62, 150 i d., kat. br. 66, tab. 24, 26-27.; CAMBI 2002a., str. 137, sl. 96 (rekonstrukcija prednje strane); CAMBI 2005., str. 146-147, sl. 219 i 220 (isto).
27 CAMBI 1988., str. 44, 61-62, 143 i d., kat. br. 56, tab. 30.

Akroterij sarkofaga s portretom mlade žene, *Salona* (Solin), kat. br. 36

Akroterij sarkofaga s portretom žene, *Salona* (Solin), kat. br. 37

Stela Gaja Longina, *Tilurium* (Gardun kod Trilja)

Akroterij sarkofaga s portretom mlade žene, *Salona* (Solin), kat. br. 36

Iako u manjem obimu, import atičkih sarkofaga nije zaobišao ni Istru s Hrvatskim primorjem (Pula, Poreč, Rab, Krk). U Arheološkome muzeju Istre u Puli čuva se fragment sanduka s prikazom borbe na Maratonu.[28] Kompozicijski i dijelom ikonografski scena je razrada mnogo češćega prikaza borbe kod brodova pod Trojom. Na reljefu je uprizoren paničan bijeg Perzijanaca na brodove. Jedan Grk na lijevoj strani hvata bjegunca za glavu, bacajući ga s broda, dok im se ispod nogu nalaze leševi drugova. U prvom su planu dva perzijska broda od kojih je na prvome figura koja pokušava pomoći bjeguncu, a na drugome su dva štita. Zdesna je ženska figura s režećim psom ispred sebe, koja se prepoznaje kao Nemeza (božica osvete). Jedan povijesni događaj stavljen je tako u narativno-mitološki kontekst. I u izradi ovog reljefa obilato je korišteno svrdlo, ali on ipak nije odveć dubok.

Kod atičkih sarkofaga likovi pokojnika nalazili su se isključivo na pokrovu, isprva koncipiranom kao krov na dvije strehe (do oko 180. g., nisu poznati kod nas), a zatim kao ležaljka (klina) na kojoj leže supružnici (do kraja produkcije). Žena je uvijek prikazana u prvom planu, a muškarac otraga. Atičke radionice su glave figura ostavljale u poludovršenom stanju, a finalnu su doradu preuzimale lokalne radionice ili su figure takve i ostajale. Poznat je samo jedan pokrov u obliku kline koji je naknadno prepravljen tako da su ležeće figure otklesane, a na boku madraca izrađene su biste i natpis lijevo i desno od njih.[29] Poznata su i dva fragmenta s abociranim glavama, koja su sigurno stajala na takvim poklopcima, jedan s glavom i dijelom poprsja, a drugi samo s dijelom lica i obrisom kose.[30]

Utjecaj atičkih sarkofaga na lokalnu produkciju istorodnih spomenika bijaše velik. Dokaz tome su domaće imitacije, pretežito u importiranomu prokoneškom mramoru. Jedan od recentno otkrivenih primjeraka ujedno je i najzanimljiviji. Na sanduku otkrivenom u riječnoj brani na položaju Ribnjak u Solinu glavna je tema tipična za atičku skupinu – povorka pijanih erota *(komos)*.[31] Povorka kreće s pročelja i nastavlja se na desnu bočnu stranu, na lijevoj je strani figura sfinge, a na stražnjoj antitetički grifoni. Pripiti eroti se podupiru u hodu ili pak drže okrenute baklje. I salonitanski sanduk s prikazom Ahila na Skiru imitirao je sličnu temu s atičkih sarkofaga, pa čak i izradu postolja i vrha sanduka.[32]

Malo nakon sredine 2. st. započinje uvoz i sarkofaga iz radionica grada Rima (materijal pretežito kararski mramor, nekad i u Rim importirane vrste mramora). Kod nas su zastupljeni s 20-ak primjeraka.[33] Prikazuju mitološke teme kao što su personifikacije godišnjih doba, Melagrov lov, lov na lavove, dionizijske teme, zagrobni banket i dr., a od vremena kršćanstva i biblijske teme. Najstariji datirani primjerak je fragment s Oceanom iz Salone, koji pripada skupini s prikazom morskog svijeta (*thyasos*).[34] Ocean je prikazan poput staračke glave čija se kosmata kosa i brada “prelijevaju” u valove, a iznad njih su okrenutih leđa prikazane dvije sfinge (protome im nisu sačuvane). Jedan od najzanimljivijih, ali i najkontroverznijih primjeraka – budući da spomeniku nisu poznate okolnosti nalaza, a neki su dijelovi izgubljeni – jest fragmentirani sanduk s prikazom zagrobnog banketa iz mauzoleja u Kaštel Sućurcu.[35] Središte pročelja nekoć je zauzimao prikaz kline s ležećim figurama pokojnika. Iza ležaljke je bio zastor, a okolo lebdeći ili na klini sjedeći eroti. S lijeve su strane još stajale sviračice (sačuvana samo glava napuhanih obraza i vrh frule te još jedno lice nepoznata spola), a s desne moguće filo-

28 KOCH – SICHTERMANN 1982., str. 414, br. 23; CAMBI 1988., str. 42-43, 59; STARAC 2006., str. 180-181, kat. br. 177 sa sl.
29 CAMBI 1988., str. 26, 61, 127 i d., kat. br. 31, tab. 18-19.
30 CAMBI 1988., str. 26, 176 i d., kat. br. 108 i 109, sl. 84-85.
31 Sarkofag se nalazi pred objavom (Diadora, autori S. Bizjak – V. Marinković).
32 CAMBI 2002., str. 169, sl. 261; CAMBI 2002a., str. 135-136, sl. 89; CAMBI 2005., str. 138, sl. 205.
33 CAMBI 1977., str. 444 i d., sl. 119-139.
34 CAMBI 1977., str. 449, br. 4, sl. 125; CAMBI 2002., str. 160, sl. 246; CAMBI 2002a., str. 132, sl. 71; CAMBI 2005., str. 109, sl. 159.
35 CAMBI 1977., str. 450, br. 5, sl. 126-128; CAMBI 2002., str. 165, sl. 252; CAMBI 2002a., str. 135, sl. 85; CAMBI 2005., str. 133, sl. 198.

Nadgrobna stela s prikazom muškarca i žene, *Salona* (Solin), kat. br. 27

Akroterij sarkofaga s likom pokojnice, *Salona* (Solin), kat. br. 35

zof. Rimskim sarkofazima pripada i najbolje sačuvani primjerak importiranih sarkofaga uopće (uključujući i polituru pročelja), onaj s mitom o Hipolitu i Fedri, otkriven na Manastirinama zajedno sa znamenitim sarkofagom Dobroga Pastira.[36]

I sarkofazi rimskih radionica utjecali su na domaću produkciju. Jedan od, čini se, takvih primjeraka jest fragment pročelja sanduka od prokoneškog mramora sa scenom iz trojanskog ciklusa, najvjerojatnije oproštajem trojanskog junaka Hektora.[37] Pozadina je komponirana kao arhitektonska kulisa s gradskim zidinama i kulom, ispred kojih su junaci priče. Na desnoj je strani muškarac u odlasku, s lepršajućim ogrtačem, frigijskom kapom i oružjem u ruci (Hektor?), a od njega se opraštaju dječak na lijevoj strani s podignutom rukom u pozdravu i žena sa skutom ogrtača preko glave podignute desne ruke (Andromaha?). Krilo do nje pokazuje da su u sceni sudjelovali i eroti, vjerojatno na obje strane pročelja.

Glavnina sarkofaga Istre i Dalmacije izrađena je u domaćim radionicama, većina od domaćega vapnenca, a tek manji dio od uvoznoga prokoneškog mramora.[38] Izrađivani su u dvama glavnim uzorcima: prvi je s običnom tabulom i kasnije tabulom ansatom flankiranom poljima različite vrste ili drugom osebujnom dekoracijom uokolo tabule, a drugi je onaj s arhitektonskim elementima. Između njih se na neki način smjestila serija s vertikalnim rebrima i medaljonima ili tabulom pelte tipa u sredini. Domaći sarkofazi često nose i portrete pokojnika. Oni se isprva pojavljuju u poljima sa strane tabule (kraj 2. st.), a zatim se premještaju u akroterije poklopaca (početak 3. st. i kasnije). Tu će ostati dominantan skulptorski izraz sve do početka 4. stoljeća. Neki od takvih portreta antologijski su primjeri. Od početka 4. st. potiskuju ih kršćanske, najčešće pastoralne teme. Čitav sanduk sarkofaga Klaudije Kvintijane iz Turjaka kod Trilja izvanredan je primjer prvoga izraza ili tzv. salonitanskog tipa sarkofaga.[39] Sredinom pročelja dominira tabula ansata, a sa strana su dva pravokutna polja s likovima tugujućih erota prekriženih nogu i s izvrnutim bakljama kao simbolima ugasla života. Jednom su rukom podbočili bradu, a drugom su naslonjeni na baklju i u šaci drže mali vijenac. Na krilima se uočava fino izrađeno perje. U ansama i trokutnim poljima je vegetabilna dekoracija. Arhitektonski su sarkofazi također poznati u nekoliko varijanti, a najupečatljivija je serija od njih 20-ak sa središnjom edikulom i "prekinutim" zabatom, od kojih se ističe izvanredni sarkofag Dobroga Pastira.[40]

Prva polovina 4. st. označit će najprije nestanak portreta i uopće likova pokojnika sa sarkofaga, a zatim će postupno biti izbačene i druge teme figuralnog karaktera.

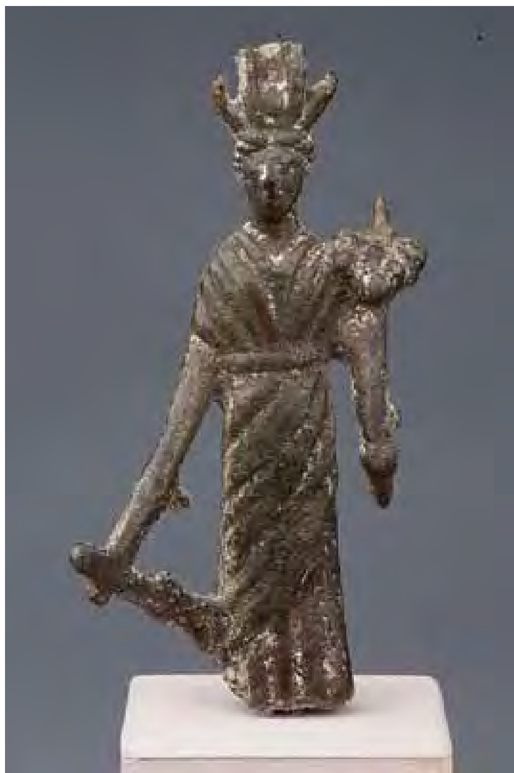
36 CAMBI 1977., str. 453 i d., 458, br. 9, sl. 135-137; CAMBI 2002., str. 262, sl. 417; CAMBI 2002a., str. 145, sl. 132; CAMBI 2005., str. 186, sl. 284. Okolnosti nalaza datiraju ga očito u početak 4. st.

37 CAMBI 2005., str. 138, sl. 206; CAMBI 2010., str. 57, bilj. 336, 129, br. 160, tab. 93,2.

38 Pregledno sa shemama i katalogom: CAMBI 2010.

39 CAMBI 2010., str. 109, br. 62, tab. 37,1.

40 CAMBI 1994.

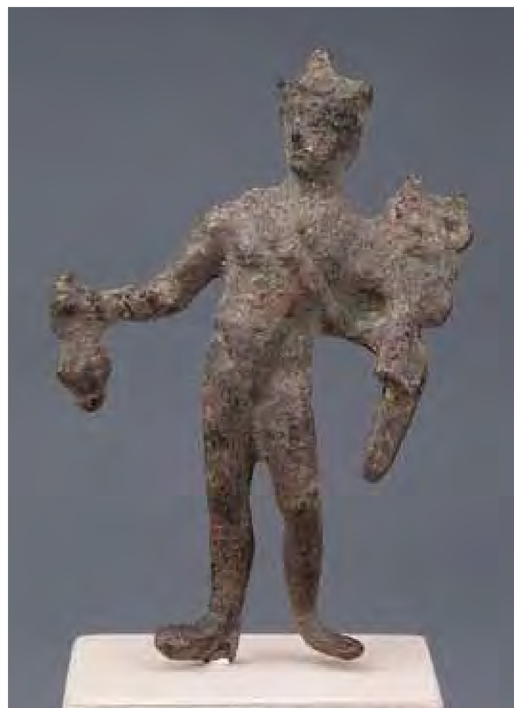

Kipić božice Izide / Fortune, nepoznati lokalitet, Lika, kat. br. 133

Kipić atlete (tip Polikletova Diskofora), Petrinja, kat. br. 113

Kipić boga Prijapa, Kupa kod Siska, kat. br. 125

Kipić boga Merkurija / Thota, Novi Banovci, kat. br. 134

RIMSKO·KIPARSTVO·SJEVERNOG·ILIRIKA (HRVATSKOG·DIJELA·PROVINCIJE·PANONIJE)

ANTE·RENDIĆ·MIOČEVIĆ

U sjevernim krajevima Hrvatske, u Međuriječju, na prostoru što ga zemljopisno definiraju tokovi Drave, Save i Dunava,[1] odnosno u hrvatskom dijelu rimske provincije Panonije, romanizacijski procesi odvijali su se u okolnostima koje su bile drukčije od onih uz jadransku obalu, na području provincije Dalmacije,[2] odnosno u južnim oblastima Ilirika.[3] Stanovništvo priobalnih područja na izravniji je način kontaktiralo s grčkim, a kasnije i s rimskim svijetom, negoli etničke zajednice nastanjene u unutrašnjosti.[4] To se očitovalo u gotovo svim segmentima života i prirodno je što se odrazilo i na likovno stvaralaštvo, uključujući, dakako, i skulpturu. U istočnojadranskom priobalju ono je većinom slijedilo tragove grčkog, poglavito helenističkoga likovnog stvaralaštva. U tim dijelovima priobalja tragovi grčke prisutnosti vjerojatno su prepoznatljivi u sačuvanoj urbanističkoj i arhitektonskoj ostavštini, ali nisu izostali ni u drugim segmentima umjetničkoga likovnog stvaralaštva, u kiparstvu, slikarstvu, umjetničkom obrtu i drugdje. Nalazi grčkog podrijetla, otkriveni na različitim istočnojadranskim lokalitetima, manjim su dijelom iz arhajskog razdoblja, a do istočnojadranskih su područja stizali zahvaljujući rano uspostavljenim plovidbenim i trgovačkim vezama. Širenju grčkih utjecaja uvelike su pridonosile naseobine koje su se – u različitim razdobljima, a osobito u vrijeme snažnog kolonizacijskog vala tijekom 4. i 3. st. pr. Kr. – osnivale na različitim lokacijama, poglavito na srednjodalmatinskim otocima, ali i duž kopnenog obalnog pojasa.

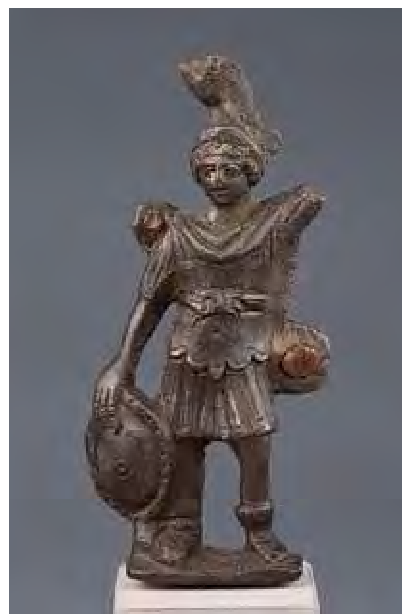
1 GRAČANIN 2011., str. 24.

2 Ilirik je u ranim razdobljima bio senatskom provincijom, ali je nakon sloma ustanka (*Bellum Batonianum*) dvojice Batona, dezitijatskog i breučkog, dospio pod carsku upravu. U doba Oktavijana – u to vrijeme i u administrativnom pogledu bio je organiziran kao rimska provincija – Ilirik je, *grosso-modo*, obuhvaćao šira područja Dalmacije te dijelove Panonije, dviju provincija koje su od doba vladavine Flavijevaca, najvjerojatnije od Vespazijanova vremena, teritorijalno i administrativno bile ustrojene kao zasebne jedinice (usp. ŠAŠEL KOS 2005., str.242).

3 Pojmove "romanizacija", odnosno "romanizacijski procesi" neki su autori pokušali osporiti ili ih barem relativizirati te ih nadomjestiti pojedinim inačicama slična značenja (akulturacija, asimilacija i dr.) koji bi, prema njihovu mišljenju, preciznije trebali definirati rimske civilizacijske i kulturološke standarde, odnosno dijapazon njihova postupnog usvajanja (usp. MIGOTTI 2012., str. 8; DZINO – DOMIĆ KUNIĆ 2012., str. 93 sqq. itd.). Osobno, međutim, nisam sklon prihvatiti takva razmišljanja te ih smatram nedovoljno uvjerljivima i, na neki način, nepotrebnima i suvišnima. Značenje sugeriranih "alternativnih" pojmova vrlo je precizno i dovoljno jasno definirano i njima svakako nisu obuhvaćeni svi aspekti romanizacijskih procesa, kako u materijalnoj, tako i u duhovnoj sferi života.

4 Usp. ŠAŠEL KOS 2005., str. 244, s bilješkom 90.

Kipić božice Viktorije,
Siscia (Sisak), kat. br. 120

Kipić boga Merkurija na
postolju, Kupa kod Siska,
kat. br. 121

Kipić božice Fortune,
Cibalae (Vinkovci),
kat. br. 115

Kipić božice Venere,
Cerovac kod Bozovca,
kat. br. 123

Kipić boga Marsa,
Kupa kod Siska,
kat. br. 124

Kad je riječ o prostoru Međuriječja, odnosno o nekadašnjim panonskim područjima, recepcija antičkih civilizacijskih dostignuća imala je, prema tomu, drukčija ishodišta, upravo zbog činjenice što te oblasti nisu bile u izravnom dodiru s grčkim svijetom poput onih u priobalju. Ipak, u panonskim područjima tragove grčkoga likovnog stvaralaštva moguće je prepoznati među spomenicima koji pripadaju rimskome spomeničkom nasljeđu. Pojedini autori uočili su, primjerice, da neki primjerci brončane figuralne plastike iz panonskih krajeva, oni iz ranih desetljeća 1. st., osim što posjeduju stilske osobine karakteristične za rimsku skulpturu iz ranocarskog razdoblja, nerijetko sadrže i osobine grčkog, poglavito helenističkoga stilskog izričaja.[5]

Stanje u Panoniji tijekom uspostavljanja rimske vlasti najvjerodostojnije ocrtavaju relevantni povijesni i literarni izvori. U navedenom kontekstu zanimljiva su, primjerice, zapažanja što ih je sredinom 2. st. zabilježio grčki povjesničar, ujedno i prokurator, Apijan (*Appianus*) iz Aleksandrije. U ulozi kroničara ranih rimskih osvajanja, osobito onih uspješnih Oktavijanovih osvajačkih pohoda, pisao je o etničkim zajednicama u navedenim područjima, s razlogom pretpostavivši da su pripadale panonskoj populaciji: uočio je da su te zajednice bile organizirane na osnovama primitivnoga plemenskog društvenog sustava. Za Panoniju je također zaključio da je šumovita zemlja, istaknuvši da u tim područjima Ilirika žive Panonci (na grčkom jeziku on ih naziva *Paiones*) koji "… ne žive u gradovima već su raspršeni i žive po selima, a karakterizira ih rodovsko uređenje te nemaju zajedničke vlasti, kao niti vođa …".[6] Život u takvim prirodnim i društveno-povijesnim okolnostima odrazio se i na umjetničku ostavštinu što je urodilo samosvojnošću i specifičnostima u likovnom stvaralaštvu. Takav zaključak nimalo, međutim, ne umanjuje značenje i vrsnoću spomenika iz panonskog područja, što se ne odnosi samo na skulpturu nego i na druge grane umjetničkog stvaralaštva. Brojnošću i vrsnoćom oblikovanja najveću pozornost u skulpturi privlače kamena i brončana plastika, a njima treba pridružiti i spomenike načinjene u drukčijim materijalima – terakoti, olovu, bjelokosti, jantaru i dr., kao i gliptiku, a također i različite proizvode umjetničkog obrta – nakit, posuđe i druge predmete s plastično oblikovanim ukrasnim dijelovima. Za mnoge primjerke figuralne ili ornamentalno-dekorativne plastike iz ovog područja moguće je zaključiti da su po kvaliteti oblikovanja ravni najkvalitetnijim primjercima kamene i brončane plastike iz južnih dijelova Ilirika, iz Dalmacije, kao i iz Istre. Kad je riječ o kamenoj plastici u prilog tomu svjedoče, primjerice, spomenici koji pripadaju skupini tzv. noričko-panonskog skulptorskog kruga.[7] Valja stoga reći da skulptura iz panonskih područja današnje Hrvatske u različitim pojavnim oblicima javnosti nije dovoljno poznata niti je cjelovito znanstveno i stručno vrednovana. Tom važnom segmentu rimskoga spomeničkog nasljeđa svakako je potrebno posvetiti više pozornosti jer taj dio likovne spomeničke građe to nedvojbeno zaslužuje.

Poput drugih krajeva u Rimskom Carstvu osnutkom i razvojem značajnih gradskih središta i u Panoniji skulptura postaje nezabilaznim segmentom u javnom i privatnom životu stanovništva. To se osobito odnosi na gradove koji su stekli status rimskih kolonija, Sisciju, Cibale i Mursu, ali i na neka središta nižeg administrativnog statusa, u kojima su također bile aktivne lokalne radionice, najčešće na tragu predrimskih tradicija. Osim spomenika koji su vrlo vjerojatno domaćeg podrijetla – kad je o kamenoj plastici riječ u takvom je kontekstu dobar indikator upotreba lokalnih vrsta kamena – za mramorne je spomenike opravdano pretpostaviti da su ili importirani ili su u domaćim radionicama naknadno dorađivani, budući da mramora nije bilo u hrvatskom dijelu Panonije. Slično vrijedi i za brončanu plastiku, kao i za spomenike

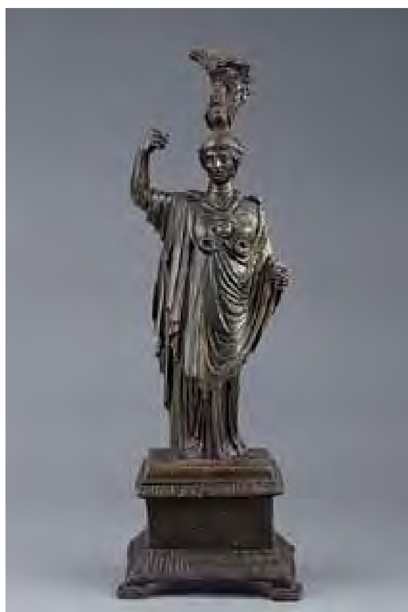
5 THOMAS 1980., str. 349 sqq.
6 APIJAN 1912-1913., Illyr. 4,22 (Appian: WHITE, H.): 1912-1913, *Illyr*. 4.22 ; usp. također MÓCSY 1974., str. 21.
7 GORENC 1971., str. 15-16; *idem* 1968., str. 198-199.

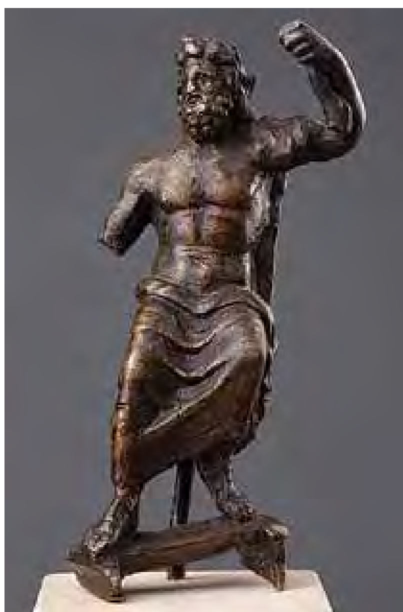

Kipić božice Minerve,
Kupa kod Siska,
kat. br. 126

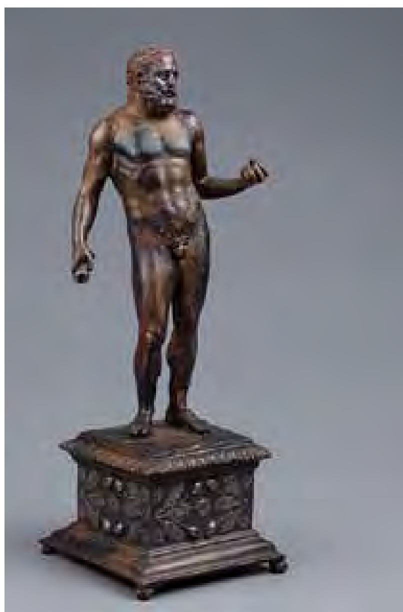
Kipić božice Viktorije,
Kupa kod Siska,
kat. br. 127

Kipić božice Minerve na četvrtastom postolju, Grbavac, kat. br. 117

Kipić boga Harpokrata, *Marsonia* (Slavonski Brod), kat. br. 119

Kipić polunagog boga Jupitera na prijestolju, *Siscia* (Sisak), kat. br. 118

Kipić junaka Herkula na četvrtastom postolju, *Siscia* (Sisak), kat. br. 116

Kipić boga Bakha / Dioniza, Glamoč, kat. br. 136

od drugih materijala. Veći dio takvih predmeta očito je potekao iz domaćih radionica, ali nisu rijetki ni primjerci uvezeni iz poznatih središta lociranih u drugim dijelovima Carstva. U odnosu na navedene zaključke teško je utvrditi čvrsto utemeljene kriterije, odnosno pouzdane obrasce ponašanja, budući da je uvijek bilo i iznimaka. Činjenica jest da najveći broj kvalitetnih primjeraka mramorne i kamene plastike iz obje Panonije, Gornje i Donje – bilo da je riječ o skulpturama ili češće o reljefima – potječe iz Varaždinskih Toplica (*Aquae Iasae*), što znači da nisu iz nekog od već spominjanih najznačajnijih panonskih urbanih središta. U tome se panonski dio Hrvatske razlikuje od južnih dijelova Ilirika – od Dalmacije, kao i od Istre. Neka od tamošnjih najvećih urbanih središta – *Narona* (Vid kod Metkovića), *Salona* (Solin), *Aequum* (Čitluk kod Sinja), *Iader* (Zadar), *Pola* (Pula), *Parentium* (Poreč), kao i pojedina središta nižeg administrativnog statusa: *Scardona* (Skradin), *Aenona* (Nin), *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca), *Senia* (Senj) i dr., kojima je moguće priključiti i tamošnja vojna uporišta *Tilurium* (Gardun kod Trilja) i *Burnum* (Ivoševci kod Kistanja) – iznjedrila su, naime, najveći broj primjeraka kvalitetne kamene (mramorne) plastike. Razlike, barem djelomice, nastaju zbog specifičnih okolnosti koje su vladale u Panoniji, o čemu je već bilo riječi. Panonski su gradovi bili znatno uništeni, kao i nedovoljno istraženi. Osim nekoliko iznimaka, u panonskim područjima zato nema nekih od najreprezentativnijih zdanja – slavoluka, hramova, središnjega gradskog trga (forum) s pripadajućim sadržajima, bazilikom, kurijom, nimfejom i dr., odnosno važnih objekata javne namjene. Premda je primarno riječ o arhitektonskim objektima, mnogi od njih bili su bogato ukrašavani prikladnim reljefnim kompozicijama i skulpturama. U odmjeravanju broja kiparskih ostvarenja nastalih u domaćim radionicama i onih importiranih, za većinu kamenih statua i reljefa pronađenih na području Gornje i Donje Panonije trebalo bi zaključiti da su domaćeg, često i lokalnog podrijetla, dok se samo u rijetkim prigodama događalo da su se naručitelji spomenika potrudili pribaviti primjerke kvalitetne kiparske produkcije uvezene iz drugih krajeva Carstva.

Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*) su s nizom vrlo dobro očuvanih urbanih sadržaja, ostataka hramova, trijemova, kupališnog bazena i sl., u mnogočemu iznimka. Taj lokalitet, važno termalno-lječilišno središte panonskih Jasa, najizdašnije je nalazište kamenih skulptura, reljefa, natpisa i drugog. Većina nalaza je zavjetnog karaktera, a od njih se najveći broj odnosi na posvete nimfama. Za mnoge spomenike, osobito one mramorne, teško je precizno odrediti odakle potječu: iz neke od radionica koje su djelovale u velikim gradskim središtima u nedalekom susjedstvu, u noričkoj Celeiji (*Celeia*, današnje Celje), odnosno u panonskom Petoviju (*Poetovio*, današnji Ptuj), ili su pak nastali u lokalnoj, topličkoj radionici. Takve su dvojbe vezane i uz podrijetlo mramornog kipa Minerve i pripadajuće pravokutne baze s posvetnim natpisom, koji su otkriveni u zapadnom hramu sakralnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama. Minervin kip najreprezentativniji je primjerak monumentalne figuralne kamene plastike iz panonskih područja Hrvatske.[8] Njezin je lik nadnaravne veličine, a božanstvo je prikazano u dugačkom potpasanom, mjestimice gusto naboranom peplosu, a na grudima je u plitkom reljefu oblikovana glava Meduze sa zmijama. Na glavi joj je kaciga s visoko uzdignutom perjanicom, desnom rukom oslanjala se na koplje, a do nogu joj je prislonjen štit. Statua je iz početaka 2. st., otkrivena je 1967. g. i nedavno je, nakon obavljenih restauratorskih radova, izložena u novom izložbenom postavu Zavičajnog muzeja u Varaždinskim Toplicama. Premda je oštećena, a pojedini dijelovi nedostaju, njezine su kvalitete neupitne i očituju se u preciznosti balansiranja proporcija tijela u odnosu na glavu i njezine karakteristične atribute, u suptilnom strukturiranju naboranih i glatkih dijelova draperije, u finoj završnoj obradi detalja i tako

8 *Idem* 1971., str. 36, Tab. XXX, sl. 1-3; *idem* 1983./84., str. 95 i d., Tab. I-VIII; CAMBI 2002., str.113., sl. 156 i 157.

Fibula u obliku vepra,
Karadžićevo / Nuštar,
kat. br. 145

Posuda u obliku
poprsja dječaka,
Cibalae (Vinkovci),
kat. br. 122

Kipić boga Erota oslonjenog na amforu, *Mursa* (Osijek), kat. br. 95

Ručka ključa u obliku lava, Ivankovo, kat. br. 151

Poprsje žene, Nuštar, kat. br. 149

Posuda s likom glave Nubijca, Karadžićevo / Nuštar, kat. br. 146

dalje. Važno je također i to da je Minervin kip iz Varaždinskih Toplica među rijetkim, tako značajnim, spomenicima, komu je precizno utvrđeno mjesto nalaza.

Iz Varaždinskih Toplica potječe i nekoliko monumentalnih mramornih kubusa – svi su iz prve polovine 2. st. – na kojima su vrlo kvalitetno oblikovani reljefni prikazi nagih i polunagih muškaraca prikazanih u različitim položajima, zajedno s oružjem i kacigama. Riječ je, po svemu sudeći, o likovima ratnika-heroja, odnosno o prikazu nagoga Marsa (?).[9] Likovi su prikazani na jednoj od ploha četverostranih kubusa, s iznimkom dva rubna kubusa na kojima su likovi ratnika (Marsa ?) prikazani na dvije susjedne plohe.

U istoj zbirci u Varaždinskim Toplicama pohranjeni su i brojni drugi spomenici, poglavito mramorni reljefni prikazi s različitim motivima mitološkog sadržaja, likovima božanstava, ali najčešće prikazima nimfa (Nereida). Neke od njih je također moguće pripisati tzv. noričko-panonskome kiparskom krugu. Među njima je i vjerojatno najpoznatija mramorna ploča iz druge polovine 2. st., na kojoj su likovi polunagih nimfa, u stojećem položaju. Zbog tog sadržaja navedena je ploča postala svojevrsnim zaštitnim znakom Varaždinskih Toplica. Lik nimfe u sredini prikazan je spuštenih ruku i njima pred sobom pridržava školjku, dok preostale dvije nimfe, koje su joj slijeva i zdesna, uzdignutim rukama raspliću pramenove mokre kose, poput prikaza karakterističnih za tip tzv. Afrodite *Anadyomene*: između nimfa nalaze se recipijenti iz kojih istječe voda, dok figuralnu kompoziciju s gornje strane nadvisuje karakteristični dekorativni detalj, tzv. noričko-panonska voluta.[10] Nad ulazom u Gradski park u Varaždinskim Toplicama između dviju skulptura vodenih lavova ugrađen je mramorni ulomak reljefa koji je, zapravo, gornja polovica polunagog lika nimfe prikazane u stojećem položaju: i nimfa na ovom ulomku je prikazana u trenutku dok rasplíće mokre pramenove kose.[11] Njezin je lik – a sigurno i oba lika koja nedostaju – prikazan u niši koju nadvisuje polukružni svod, dok su sa strana polustupovi ukrašeni vegetabilnim motivima. Reljef je najvjerojatnije iz prve polovine 2. st., a s obzirom na dimenzije ulomka, kao i na ostatke prikazanih polustupova, ulomak je vjerojatno pripadao prvoj, odnosno starijoj reljefnoj kompoziciji središnjeg dijela “nimfeja”, odnosno konstrukcije koja je mogla biti svetištem, ali je mogla imati i drukčiju namjenu.

U Varaždinskim Topicama pronađeno je nekoliko različitih tipova spomenika s reljefnim prikazima nimfa. Osim opisanih pojavljuju se, naime, i reljefne kompozicije s polusjedećim i poluležećim polunagim nimfama prikazanim u nizu, u istim ili različitim položajima, s karakterističnim atributima, trstikom u desnici, kao i recipijentima iz kojih teče voda, zatim s ribama, delfinima, vijenčićima i drugo. Među takvima je, primjerice, i nedavno otkrivena mramorna ploča s nimfama, prikazanim u polusjedećem položaju, koja je odnedavna u stalnoj izložbenoj postavi topličkog Muzeja.[12] Unatoč neujednačenostima u dimenzioniranju proporcija tijela u odnosu na glave, kao i drugim nezgrapnostima, taj reljef, iz 2. ili 3. st., ipak pokazuje razmjerno visoke dosege domaćih radionica, kao i njihova nastojanja da oponašaju klasične uzore, potekle iz najpoznatijih radioničkih središta.

Od reljefnih kompozicija za koje je moguće zaključiti da su visoke likovne vrijednosti, a podrijetlom su iz istog lokaliteta i približno su iz istog vremena – također su pohranjeni u topličkom Zavičajnom muzeju – svakako su dvije mramorne ploče s prikazima erota. Na prvoj od njih mladi i snažan lik erota, stojeći na fantastičnome vodenom konju (hipokamp) koji lebdi na uzburkanim valovima, trozubom podbada jureće morsko čudovište.[13] Na drugoj ploči

9 GORENC 1971., str. 29, Tab. XXIII -XXIV 24; CAMBI 2002., str. 113, sl. 158.
10 GORENC 1971., str. 30, T. XX, sl. 2; CAMBI 2002., str. 113, sl. 159; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2004., br. 75, str. 261.
11 GORENC 1971., str. 30, Tab. XX, sl. 1.
12 NEMETH-EHRLICH, KUŠAN ŠPALJ 2007., str. 152.
13 GORENC 1971., str.28, Tab. XI, sl. 1, 3; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2004., br. 74, str. 260.

Kip polunagog Genija, *Siscia* (Sisak), kat. br. 108

Kip junaka Herkula (tip tzv. Umornog Herakla), *Mursa* (Osijek), kat. br. 89

Kip junaka Perzeja s glavom Meduze, *Mursa* (Osijek), kat. br. 88

Dio kipa polunagog muškarca s plaštom (tip tzv. Apolona Likejskog), rijeka Drava, kat. br. 90

Torzo boga Merkurija s ogrtačem, *Mursa* (Osijek), kat. br. 87

mlađahni erot prikazan je u liku punašnog dječačića koji je – stojeći na leđima vođenog konja, zatežući lijevom rukom uzde fantastične životinje, a bičem u desnoj ruci – zamahnuo, tjerajući u trk vodeno čudovište. Na pločama su široki završetci hipokampovih repova različito prikazani, a u usporedbi s već spomenutim prizorima, na toj ploči nema prikaza valova.

Među najzanimljivijim i ujedno najvećim reljefnim kompozicijama otkrivenim u Varaždinskim Toplicama i pohranjenim u tamošnjemu Muzeju je reprezentativna mramorna reljefna ploča s prikazom Europe i Amfitrite, iz prve polovine 2. stoljeća.[14] Reljefna kompozicija s dva naga ženska lika prikazana s velom koji vijori nad njihovim glavama dok jašu na vodenom biku i grifonu, fantastičnim životinjama iz maštovitog svijeta vodene faune koje jure po uzburkanim valovima, kvalitetom oblikovanja, ali i zanimljivim ikonografskim sadržajem, primjer su visoko ostvarenih kriterija u sklopu djelovanja tzv. noričko-panonskoga kiparskog kruga. Oblikovne i ikonografske karakteristike prepoznatljive su na spomenicima otkrivenim na prostoru južnih dijelova Austrije – to se poglavito odnosi na poznati arheološki lokalitet *Flavia Solva* u Štajerskoj, kao i na značajna arheološka središta u Sloveniji, Šempeter, Celje (*Celeia*) i mariborsko područje, zatim na važno gornjopanonsko središte Ptuj (*Poetovio*) i njegovu okolicu, a isti kiparski krug ostavio je duboke tragove i u skulpturi Varaždinskih Toplica (*Aquae Iasae*), odnosno područja Hrvatskog zagorja.

U sklopu novijih istraživačkih i zaštitnih radova koji su na lokalitetu Varaždinskih Toplica obavljeni tijekom nekoliko posljednjih godina, osim velike količine epigrafičkog materijala poglavito kultno-zavjetnog sadržaja, otkriveni su i brojni novi ulomci kamenih skulptura i reljefa. Većina natpisa, kao i reljefnih prikaza, odnosi se na posvete najčešće štovanim božanstvima, nimfama – zaštitnicama tamošnjih ljekovitih voda, ali su otkriveni i ulomci skulptura različitih božanstava, primjerice Sola i Dijane Lucifere. Očito je, također, da među reljefima neki vidno odskaču kvalitetom oblikovanja, poput jedinstvene, nažalost još neobjavljene, reljefne kompozicije s natpisom i likovima Asklepija, Higije i Telesfora. Među njima se jasno očituju i stilske neujednačenosti, a nije također teško primijetiti da se pojedine reljefne kompozicije stilski ne uklapaju u karakterističnu produkciju noričko-panonskoga skulptorskog kruga.

Refleksije navedenog skulptorskog kruga, osobito u karakterističim mitološkim ikonografskim sadržajima, u mekoći oblikovanja, kao i u naglašenim klasicističkim tendencijama, uočavaju se i na spomenicima u Donjoj Panoniji, u istočnim krajevima Hrvatske. To se ponajprije odnosi na niz spomenika iz Murse, pohranjenih u Muzeju Slavonije u Osijeku, primjerice na mramorni blok ogradne grobne parcele (?) s reljefnim prikazom polunage Higije u pravokutnoj niši: naborana draperija njezine odjeće spušta se niz leđa te sprijeda prekriva noge, a po sredini se širi prema tlu: u desnoj ruci Higijeja drži zmiju, a u lijevoj pehar s dvije drške.[15] Slično je i s mramornim torzom Merkura koji je, prema nekim mišljenjima, pripadao završetku stele, a prikazan je kao sprovoditelj duša u Podzemlje (*Hermes Psyhopompos*). Torzo je pronađen na području istočne nekropole u Mursi, a potječe iz druge polovine 1. stoljeća. Božanstvo je prikazano s kaducejom i ogrtačem prebačenim preko lijevog ramena i ruke.[16] U sličnom kontekstu zanimljiv je i niz drugih figuralnih spomenika, poput torza Perzeja prikazanog s bodežom u desnici, prislonjenim na grudima, dok u spuštenoj lijevoj ruci drži glavu Meduze. Torzo je očito nedovršen, rustično je oblikovan i nezgrapnih proporcija: potječe iz 2. st., a rađen je prema poznatim klasičnim uzorima.[17] Vrijedan je pozornosti i nedovršeni Herkulov torzo koji

14 GORENC 1971., str. 28-29, Tab. XVI; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2004., br. 77, 283.

15 PINTEROVIĆ 1978., str.143-144, T. XXXV, sl. 2; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983., str. 178, T. 10, sl. 3; GÖRICKE-LUKIĆ 201., str. 56, 61, sl. 5.

16 PINTEROVIĆ 1978., str. 143, T. XXXVI, sl. 3; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983., str. 117, T. 35, sl. 1; CAMBI 2002., str. 114; GÖRICKE-LUKIĆ 2011., str. 38, 39, sl. 2, 40, sl. 7.

17 CAMBI 2002., str. 114, sl. 160; usp., također, PINTEROVIĆ 1978., str. 151, T. XXXIII, sl. 3; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983., str. 117, T. 34, sl. 2.

Kipić boga Merkurija,
Nuštar, kat. br. 148

Kipić božice Fortune,
Karadžićevo / Nuštar,
kat. br. 147

Kipić božice Venere,
Nuštar, kat. br. 144

Kipić muškarca,
Karadžićevo / Nuštar,
kat. br. 143

Ulomak reljefne pločice
s likom božice Minerve,
Ostrovo, kat. br. 150

Votivna pločica s likom
boga Herkula, Ostrovo,
kat. br. 142

pripada tipu tzv. Umornog Herakla: također je iz 2. st. i očito je nadahnut poznatim Lizipovim izvornikom.[18] Vrlo su zanimljivi figuralni prikazi s dionizijskim motivima koji su, po svemu sudeći, ukrašavali grobne edikule, a vjerojatno potječu iz kraja 2. ili početka 3. st.: na jednom od njih, nažalost fragmentarnom, prikazana je Menada zaogrnuta plaštom i s bršljanovim lišćem u kosi te činelama (*kymbala*) u rukama,[19] dok se drugi odnosi na masivni kameni blok na komu je fragmentaran, znatno oštećeni reljefni prikaz Satira i Menade u plesu: par je prikazan u niši omeđenoj tordiranim stupovima s kapitelima (sačuvan je samo stup na desnoj strani reljefa), dok je s gornje strane trokutasti zabat. Uz zakošene strane zabata protežu se likovi krilatih genija koji simboliziraju smrt, od kojih je očuvan samo lik na desnoj strani.[20]

Među brojnim zanimljivim primjercima skulptura iz Murse zbog neobičnog sadržaja, kao i razmjerno velikih dimenzija, valja se osvrnuti i na fragmentarnu mramornu kompoziciju s prikazom borbe između vepra i psa.[21] Namjena spomenika nije pouzdano utvrđena, iako D. Pinterović o tomu iznosi nekoliko pretpostavki, ujedno smatrajući da je grupa s dvije navedene životinje, pohranjena u zagrebačkom Arheološkome muzeju, nastala u domaćoj, najvjerojatnije lokalnoj radionici.[22]

Iz obližnjeg Iloka (*Cuccium*) – u stručnoj literaturi pojavljuje se i netočan podatak o Mursi kao njezinom nalazištu – potječe vrlo kvalitetna i profinjeno oblikovana mramorna glava mladog heroja-konjanika Dioskura, jednog od dvojice popularnih blizanaca Kastora ili Poluksa: glava je pravilnog ovalnog oblika, a ljepuškasti Dioskur prikazan je s karakterističnim ikonografskim detaljem, "kapicom" koja je, zapravo, polovica ljuske jajeta i podsjeća na *pilum*. Na kapi su sprijeda reljefno profilirani polumjesec i šesterokraka zvijezda.[23] Glava potječe iz prve polovine 2. st., a danas je u Arheološkome muzeju u Zagrebu.

Iz Vinkovaca, rimskih Cibala, s istog lokaliteta potječu dvije fragmentarne mramorne statue koje prikazuju Neptuna,[24] odnosno Herkula.[25] Obje statue oblikovane su u dimenzijama koje iznose približno polovicu naravne veličine, ujedno su znatno oštećene.[26] One su zbog mnogo razloga vrlo zanimljive, ali njihove likovne kvalitete nisu visoke razine: likovi su pri-

18 CAMBI 2002., str. 114, sl. 162; usp., također, DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983., str. 116, T. 34, sl. 4.

19 POCHMARSKI, FILIPOVIĆ 1997., str. 35 i d. (isto u: JÖAIW, Band 65, 166 sqq., Abb. 2); GÖRICKE-LUKIĆ 2011., str. 56, 61, 6/b i 62, sl.10.

20 POCHMARSKI, FILIPOVIĆ 1997., str. 36 i d., sl. 3-9 (isto u: JÖAIW, Band 65, 168 sqq., Abb. 3-9); GÖRICKE-LUKIĆ 2011., str. 56, 63, sl. 11, 64, sl. 6/c.

21 BRUNŠMID 1904-1911: br. 100, 51; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1938., str. 127, T. 46, sl. 1.

22 PINTEROVIĆ 1978., str. 126, T. XLI.

23 BRUNŠMID 904-1911: br. 730, 113-114; CAMBI 2002., str. 114, sl. 161; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983., str. 119, 147, T. 42, sl. 1 (uz fotografiju iločke glave najvjerojatnije je zabunom pogrešno navedeno da je iz Sirmija, kao i za sličnu glavu iz Sirmija da je iz Iloka: sličnost između dviju glava autoricu je, međutim, navela na pretpostavku da su obje pripadale jedinstvenoj figuranoj kompoziciji s likovima dvojice Dioskura, a ujedno je, čini se opravdano, pretpostavila da oba spomenika potječu iz iste radionice koja je djelovala na području Sirmija).

24 Neptun je prikazan s gustom dugačkom kosom te bradom i brkovima, nedostaje mu desna ruka, a u lijevoj ruci na koljenu drži delfina: usp. FERRI 1933., str. 172, Fig. 204; DAUTOVA RUŠEVLJAN 1983., str. 116, T. 33, sl. 3; ISKRA-JANOŠIĆ 2001., str. 91.

25 Herkul je prikazan s bradom i brkovima, a nedostaju mu obje ruke, dok mu na leđima visi tobolac: usp. BRUNŠMID 1904-1911., br. 27, 227; FERRI 1933., str. 172-173, Fig. 205; DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983., str. 116, T. 33, sl. 5; ISKRA-JANOŠIĆ 2001., str. 138, 91; SANADER 1994., br. 38, 107.

26 U Vinkovcima je, navodno, nedavno otkriveno nekoliko ulomaka mramornih statua za koje se vjeruje da bi mogli pripadati od ranije poznatim kipovima Neptuna i Herkula, što bi, pokaže li se točnim, pomoglo njihovoj preciznijoj i cjelovitoj rekonstrukciji.

Posuda u obliku
poprsja boga Pana,
Teutoburgium (Dalj),
kat. br. 96

Kipić boga Apolona s
paterom u ruci, *Mursa*
(Osijek), kat. br. 94

kazani nagima, a odnose se na dvojicu snažnih odraslih muškaraca s kovrčastom kosom te gustom bradom i brkovima, kao i njihovim karakterističnim atributima od kojih je neke moguće samo naslućivati. Obje su statue iz prvih desetljeća 3. st., odnosno iz severskog doba, a također se nalaze u zagrebačkom Arheološkome muzeju. Od spomenika iz Vinkovaca i pohranjenih u zagrebačkom Arheološkome muzeju, uz statue Neptuna i Herkula vrijedan je pozornosti i oštećeni mramorni torzo polunagoga Genija s rogom obilja u lijevoj ruci, vrlo sličan bolje očuvanom primjerku iz Siska.[27]

Iz Daruvara (*Aquae Balissae*), koji je uz Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*) bio drugo važno termalno-lječilišno središte panonskih Jasa, a uz Sisak i Topusko je i najbogatije nalazište spomenika posvećenih Silvanu (*Silvanus*) u hrvatskom dijelu Panonije, potječe zanimljiv žrtvenik na komu je on prikazan u društvu dviju pratiteljica, najvjerojatnije silvana (*silvanae*): obje pripadaju njegovoj specifičnoj kultnoj zajednici, a prikazane su u dugačkim, dvostruko potpasanim haljinama.[28] Silvan je u Panoniji bio božanstvo domaćeg podrijetla, predvodnik specifične "panonsko-iliričke" kultne zajednice. Nalaz nekoliko njegovih spomenika na istome mjestu vjerojatno govori u prilog tamošnjem postojanju njegova svetišta. Premda je reljef vrlo rustičan – to proizlazi iz niza elemenata, primjerice iz karakteristične izokefalije, zatim shematizirane obrade detalja lica, kao i stanovite nezgrapnosti u oblikovanju likova – ipak je moguće zaključiti da su likovi vješto oblikovani, što dokazuje da je i izvan velikih urbanih sredina produkcija različitih kamenih spomenika u domaćim radionicama bila razmjerno solidna. Žrtvenik je, naime, očito djelo domaće, možda i lokalne radionice, koja je u tom kraju djelovala tijekom 2. ili 3. stoljeća. Majstor je Silvana prikazao kao antropomorfno mladoliko božanstvo, u kratkoj odjeći i s niskim čizmama na nogama, s gusto naboranim ogrtačem te s atributima karakterističnim za tip tzv. italskog Silvana: u desnoj ruci drži *falx*, nož za rezanje raslinja, a u lijevoj razlistanu granu. Po navedenim detaljima njegov lik na žrtveniku iz Daruvara znatno se razlikuje od "ilirsko-delmatskog" Silvana koji je osobito bio popularan na području ilirskih Delmata, prikazivan poput Pana, s kozjim nogama i rogovima na glavi te s njegovim karakterističnim atributima.

Iz rimske Siscije, jednog od najvažnijih gornjopanonskih urbanih središta, potječu brojni kameni spomenici, među njima i skulpture, kao i velik broj reljefnih prikaza. Kvalitetom oblikovanja pozornost privlači mramorni torzo polunagoga Genija: prikazan je mladolikim, na tijelu su naglašeni elementi snažne muskulature, a dijelovi draperije uzgibani su i plastično profilirani dubokim naborima. U lijevoj ruci Genij je držao rog obilja ispunjen plodovima, jabukama i grožđem, a do lijeve noge prikazano je savijeno tijelo zmije.[29] Kipu nažalost nedostaju glava, desna ruka te niži dijelovi nogu. Vjerojatno je iz 2. st., a sada je u zagrebačkom Arheološkome muzeju. Razmjerno visoku razinu kvalitete oblikovanja pokazuje i maleni mramorni torzo Dijane. Liku nedostaju glava, ruke te dijelovi nogu.[30] Dijana je prikazana kao lovkinja koja je u žustrom pokretu, odjevena u kratku potpasanu haljinu: na nogama je umjesto sandala očito imala visoke čizme, od kojih je na desnoj nozi sačuvan gornji rub. Zanimljiv ikonografski detalj odnosi se na lavlju kožu koja je poput širokog pojasa ovijena oko struka, dok je na prednjoj strani plastično profilirana lavlja glava. Na leđima joj je remenjem pričvršćen tobolac sa strelicama. Poput poznate statue Artemide Versajske u ruci je najvjerojatnije držala nategnuti luk, dok je slobodnom rukom vadila strelicu iz tobolca. Kip je očito inspiriran grčkim uzorima, vješto je i skladno oblikovan, a potječe s kraja 1. ili početka 2. stoljeća. Iz istoga grada, a također je pohranjena u zagrebačkome Muzeju, potječe i ploča nevelikih dimenzija s prikazom Tračkog konjanika s karakterističnom frigijskom kapom na glavi. Umjetničke kvalitete reljefa koji

27 BRUNŠMID 1904-1911., br. 731, str. 328-329.

28 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1979-80., str. 114 i d., sl. 1, T. II, sl. 2; RENDIĆ-MIOČEVIĆ, ŠEGVIĆ 1998., str. 9, Fig. 5.

29 BRUNŠMID 1904-1911., str. 226, br. 26.

30 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1981.

Kameni blok s reljefima ratnika (bog Mars), *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), kat. br. 63

Kameni blok s reljefima ratnika (bog Mars), *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), kat. br. 63

Kameni blok s reljefima ratnika (bog Mars), *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), kat. br. 63

je iz 2. ili 3. st. razmjerno su skromne, ali pojava njegovog lika u zapadnim panonskim područjima ikonografski je vrlo zanimljiva.[31] Osim njih tu je i kamena ploča sa širokim rubom te nezgrapnim, rustično oblikovanim Prijapovim likom.[32] Zasebno poglavlje su reljefne kultne slike koje prikazuju orijentalno božanstvo Mitru. Nekoliko ih je i iz Siscije, danas u zagrebačkom Arheološkome muzeju, dok nekoliko ulomaka potječe i iz Murse, gdje se najvjerojatnije također nalazilo barem jedno, a možda i više Mitrinih svetišta.[33] Među Mitrinim kultnim slikama jr i oštećena mramorna ploča na kojoj je u sredini, usred medaljona, prikaz tauroktonije, odnosno Mitre koji prinoseći žrtvu ubija bika, kao i likova dvojice bakljonoša (dadofora), Kauta i Kautopata, prikazanih s frigijskim kapama na glavi. Osim karakterističnoga simboličkog znakovlja (riba, vodenjak, ovan, blizanci, vaga, škorpion, rak, kozorog itd.) u gornjim uglovima pravokutne ploče su poprsja Sola i Lune, a ispod su i drugi prizori u kojima sudjeluje Mitra.[34] To je plitki i vrlo zgusnuti reljef, s mnogo različitih likova. Nalazi se u Arheološkome muzeju u Zagrebu, a vjerojatno potječe iz sredine 3. stoljeća.

Iz okolice Zagreba je također i nekoliko zanimljivih skulptura i reljefa. Iz Vugrovca je, primjerice, poznati mramorni kip, završetak nadgrobne stele, koji prikazuje tragičnoga mitskog letača Ikara – njegova glava nažalost nije sačuvana – zaogrnutog dugačkim ogrtačem koji mu pada niz leđa, dok su mu ruke spuštene i odmaknute od tijela te njima čvrsto pridržava raširena krila.[35] Kip je iz 2. ili 3. st., danas u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Drugi spomenik je iz Petrovine Turopoljske, ali najvjerojatnije potječe iz Ščitarjeva, odnosno nekadašnjega rimskog municipija Andautonije. To je mramorna ploča, također u zagrebačkom Arheološkome muzeju, na kojoj se na jednoj plohi nalazi počasni natpis ina kraju 1. st., dok je na drugoj strani ploče, u drugoj polovini 2. ili početkom 3. st., reljefno oblikovan lik božice Nemeze, zaštitnice sudbine i pravednosti, koja je u ovoj prigodi, čini se, dana kao zaštitnica gladijatora.[36] Nemeza je prikazana u edikuli, odjevena je u kratku naboranu potpasanu haljinu, a u spuštenoj desnici drži bodež (?) i bič, dok je na suprotnoj strani prikazan pravokutni štit nad kojim proviruju plamteća baklja, palmina grana i trozub: pod štitom je kotač, a uz desnu nogu je lik krilatoga grifona. U gornjim uglovima ploče su poprsja Sola i Lune, a ispod kultne slike je posvetni natpis s imenom zavjetodavca, vijećnika (?) andautonijskog municipija (*municipii Andautoniensium*).

Portretna plastika iz hrvatskog dijela Panonije – s iznimkom reljefnih prikaza s likovima pokojnika na nadgrobnim spomenicima – nije zastupljena u očekivanom broju, iako je sačuvano nekoliko baza s odgovarajućim natpisima, koje su trebale poslužiti kao oslonac statuama careva i članova njihovih obitelji. Štoviše, carski su portreti iznimno rijetki pa je sa sigurnošću identificiran samo znatno oštećeni, fragmentarni mramorni portret cara Septimija Severa iz Siska; danas u zagrebačkom Arheološkome muzeju.[37] Ranih portreta s verističkim i izrazito realističkim stilskim obilježjima dakako nema, ali je sačuvano nekoliko kasnijih, vrlo kvalitetnih ženskih i muških portreta. Dvije mramorne glave su iznimno kvalitetni primjerci rimskog portreta te ih je moguće ubrojiti među kvalitetnije primjerke portreta u Panoniji, ali i u čitavoj Hrvatskoj. Prvi među takvima, a ujedno i među najranijim portretima iz sjevernih područja Hrvatske, jest ženski portret nepoznate mlade žene sjetnog pogleda i suptilno zaglađena lica, sa zanimljivim tipom plitko profilirane i uz glavu pripijene frizure te s okruglom pundžom na zatiljku. Glava potječe iz Siscije, iz antoninskog je doba, odnosno iz sredine 2. st., a nalazi se u Arheološkome muzeju u Zagrebu.[38] Druga glava slučajni je nalaz iz najužeg središta Zagreba,

31 BRUNŠMID 1904-1911., br. 109, 56.
32 *Idem*: 1904-1911., br. 127, 69.
33 LIPOVAC-VRKLJAN 2001., str. 233.
34 BRUNŠMID 1904-1911., br. 121, 62-63.
35 BRUNŠMID 1904-1911., br. 33, 21; SCHOBER 1923., str.166, sl. 180; VIKIĆ-BELANČIĆ 1981., str. 145, sl. 16.
36 SELEM 1980., str. 265-266, Pl. XLII; VIKIĆ-BELANČIĆ 1981., str. 130 i d., sl. 3; KNEZOVIĆ 2013., str. 80 i d., sl. 7.
37 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2012.
38 CAMBI 2002., str. 136, sl. 198.

Kip božice Minerve, *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), kat. br. 61

iz Petrinjske ulice. Riječ je o mramornoj portretnoj glavi mladog muškarca prikazanog s kratkom frizurom koja pada prema čelu, bradom i brkovima. Glava je iz kasnoseverskog doba ili ranog razdoblja vladanja tzv. vojničkih careva, ili preciznije iz vremena prije sredine 3. st., a čuva se u Arheološkome muzeju u Zagrebu.[39] Za razliku od većine sličnih portreta, zagrebački je manjih dimenzija od naravne veličine, a pokazuje visoku razinu likovnog umijeća u portretiranju osobe koja se, unatoč fizionomskim i stilskim podudarnostima s portretima nekih careva iz navedenih razdoblja ipak, čini se, odnosi na privatnu osobu.

Za razliku od priobalja gdje su sačuvani monumentalni, reprezentativni spomenici koji potječu još iz kraja 1. st. pr. Kr., poput poznatog slavoluka Sergijevaca u Puli, kao i brojni spomenici iz 1. st. i iz kasnijih razdoblja, najstariji primjerci kamene plastike iz panonskih krajeva u Hrvatskoj – poglavito je riječ o nadgrobnim spomenicima, odnosno nadgrobnoj skulpturi – potječu iz kasnijih desetljeća 1. i početaka 2. st., a u većem broju sačuvani su spomenici iz kasnijih desetljeća 2. i 3. stoljeća. Najveći broj reljefnih prikaza, portreta pokojnika, kao i grupnih obiteljskih portreta, zatim simboličkih, dekorativnih i sličnih motiva, sačuvan je na nadgrobnim stelama, cipusima i dr., a manje i na sarkofazima.

Među najstarije primjerke nadgrobne plastike u hrvatskom dijelu Panonije treba uvrstiti reljefne prikaze na mramornoj steli Tita Flavija Atebodua, Ateriksova sina (*Titus Flavius Ateboduus, Aterigis filius*), pronađenoj u prigradskom zagrebačkom naselju Odri.[40] Prema podatcima u natpisu stelu je bilo moguće pouzdano datirati u prvo ili drugo desetljeće 1. stoljeća. Ispod natpisnog polja koje je s obje bočne strane flankirano ukrašenim polustupovima s kapitelima stela je raščlanjena s 3 polja (edikule): središnje polje s gornje strane zatvara tzv. norička voluta, a u njemu je reljefno oblikovan lik pokojnika, odnosno konjanika u vojničkoj odori i s kopljem u ruci. S njegove lijeve i desne strane u odvojenim edikulama prikazani su bucmasti likovi krilatih žalobnih erota. Friz arhitrava reljefno je ukrašen vegetabilno-florealnim motivima, a iznad, u sredini trokutastog zabata, prikazana je glava Meduze (*gorgoneion*) sa zmijama i dvjema pticama grabljivicama (orlovi ?) u uglovima. Stela završava karakterističnim lavljim kruništem, odnosno s prikazanim ležećim lavovima naslonjenim na glave ovnova. Središnji dio kruništa nažalost nije očuvan pa je sadržaj tog dijela spomenika ostao nepoznat. Među brojnim zanimljivim stelama s odgovarajućim likovnim sadržajima i reljefno oblikovanim portretima pokojnika još ih je nekoliko pohranjeno u zagrebačkom Arheološkome muzeju. Prva koju izdvajam za ovu prigodu je stela tzv. arhitektonskog tipa i pripadala je cibalitanskom centurionu Marku Hereniju Valensu, rodom iz Salone. Na njoj su vidljivi elementi trajansko-hadrijanskih stilskih obilježja: s lijeve i desne strane pokojnikova poprsja prikazani su i manji likovi dvojice mladih muškaraca, vjerojatno njegovih oslobođenika (*liberti*): centurion je dan s karakterističnim fizionomskim detaljima pa je pokojnik prikazan proćelav i s gustom bradom. Stela je iz Vinkovaca, iznimno je visoka, a potječe iz drugog ili trećeg desetljeća 2. stoljeća.[41] Slijedi stela veterana Tita Aurelija Avita iz Osijeka, s portretnim poprsjima bračnog para u niši u gornjem dijelu stele te različitim vegetabilnim motivima u pojasu između portreta i natpisnog polja, kao i uz rubove i duž bočnih strana. Stela je s kraja 2. st. i zanatski je slabije kvalitete od prehodne, ali je nizom prikazanih detalja ikonografski zanimljiva i nema dvojbe da je, kao i prethodna vinkovačka stela, načinjena u nekoj od domaćih, panonskih radionica.[42] Među stelama iz zagrebačkog Muzeja još nekoliko zaslužuje osobitu pozornost. Prva od njih je stela na kojoj su prikazani Valens i Melanija i dvoje njihove djece, a otkrivena je u Donjim Čehima

39 BRUNŠMID 1904-1911., str. 38, br. 68; CAMBI 2000., str. 32 i d., bilj. 517, T. 150 i 151; *idem* 2002., str. 139, sl. 205.

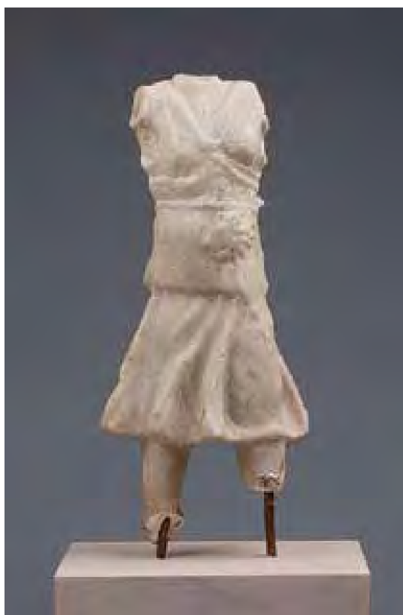
40 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2013., str. 343-382.

41 SCHOBER 1923., str. 106, sl.119; CAMBI 1989., str. 59 i d. Tab. 1; *idem*, 2002., str. 152, sl. 232; MIGOTTI 2013., str. 303 i d., S 20.

42 BRUNŠMID 1904-1911., br. 362, 167; SCHOBER 1923., str. 118, sl. 132; CAMBI, *ibidem*: Tab. 2; MIGOTTI, ibidem: str. 23.

Glava bradatog muškarca,
Zagreb, kat. br. 111

Glava Izidine svećenice,
Siscia (Sisak), kat. br.110

Ulomak nadgrobnog
spomenika s likom Ikara,
Vugrovec, kat. br. 109

Glava jednog Dioskura,
Cuccium (Ilok), kat. br. 107

Torzo božice Dijane,
Siscia (Sisak), kat. br. 112

Torzo boga Merkurija
(Hermes Psychopompos) s
kaducejom u ruci, *Mursa*
(Osijek), kat. br. 86

nadomak Zagreba. Sudeći prema tipu muškarčeve frizure, kao i detaljima njegova lica, glava je očito inspirirana likom Antonina Pija, što znači da poput prethodno opisane osječke stele također potječe iz kraja 2. stoljeća. Obje žene imaju na glavi karakteristična pokrivala koja su oblikom u skladu s ondašnjim modnim trendovima.[43] Slijedi fragmentarna mramorna stela iz Siska – nedostaje donji dio natpisnog polja – na kojoj je prikazano čak pet portretnih poprsja: tri se odnose na odrasle osobe prikazane u gornjem redu, dva muškarca i ženu u sredini, dok se u donjem redu nalaze poprsja dviju djevojčica različite dobi. Iznad niše s portretima je zabat s karakterističnim simboličkim detaljem, glavom Meduze, a poput mnogih drugih stela iz panonskih oblasti i ta sisačka završava lavljim kruništem. Stela je iz prve polovine ili iz sredine 3. st., a vjerojatno je načinjena u nekoj lokalnoj, siscijskoj radionici.[44] Stela s cjelovitim likovima centuriona Marka Kokceja Superijana i vojnika Valerija Lucilijana s majkom Septimijom Lucilom iz Lobora potječe iz kraja 2. ili prve trećine 3. stoljeća.[45] Vrlo kvalitetna je i oštećena stela s prikazanim poprsjem Lucija Egnatuleja Florentina: pokojnik je prikazan u pravokutnoj niši, s bradom i kovrčavom kosom, a stela otkrivena u Zagrebu, na Ribnjaku, potječe iz trećeg ili četvrtog desetljeća 2. stoljeća.[46] Pozornost zaslužuje i mramorna stela iz prve trećine 2. st., s poprsjima bračnog para i prikazom kapitolinske vučice po sredini zabata, koja potječe iz okolice Čakovca, a čuva se u tamošnjemu Muzeju Međimurja.[47] Iznimnom kvalitetom odlikuje se gornji dio stele, uzidan u portal župne crkve u Bjelovaru, s rijetkim mitološkim motivom, prikazom Ifigenije na Tauridi, odnosno prikazom broda s ratnicima i nagim muškarcem koji nastoji na brod privući ženu odjevenu u dugačku haljinu, a u stražnjem planu vidljive su gradske zidine. Stela potječe iz druge polovine 2. stoljeća.[48] Iz Bilja potječe zanimljiv gornji dio mramorne nadgrobne stele iz 2. stoljeća: pohranjen u Muzeju Slavonije u Osijeku. Na njemu su reljefno oblikovani likovi nagog Tritona prikazanog s ribljim repovima, a uz njega i fantastični lik jurećeg hipokampa: iznad ukrašenog arhitrava pravokutne niše je trokutasti zabat, s rustično oblikovanom Meduzinom glavom te pticama grabljivicama s lijeve i desne strane.[49] Kad je o stelama riječ, vrlo specifičan detalj mnogih panonskih i noričkih stela su tzv. lavlja kruništa. Sačuvan ih je velik broj, a njihovo tumačenje i simbolika još uvijek nisu do kraja razjašnjeni.

Zasebno poglavlje u kamenoj plastici su reljefni ukrasi na sarkofazima. Ima ih u različitim muzejima, a zbog velikih dimenzija i težine i na drugim prikladnim mjestima. Odabrao sam samo dva karakteristična primjera. Jedan je mramorni ulomak koji je očito nadahnut reljefnim prikazima na atičkim sarkofazima. To je reljefni prikaz polunage Menade, sudionice u raspojasanoj dionizijskoj povorci, prikazanoj u ekstatičnom plesu. Ulomak je iz sredine 3. st., a potječe iz Murse, gdje se i čuva u Muzeju Slavonije u Osijeku.[50] Drugi spomenik je poznati siscijski sarkofag Romanije Nevije, osobe koja je pripadala senatorskom staležu. On se bez pripadajućeg poklopca čuva u zagrebačkom Arheološkome muzeju. O njemu je pisano u mnogo navrata: kako u kontekstu sadržaja natpisa, tako i o likovima prikazanim u bočnim nišama na prednjoj strani sanduka sarkofaga.[51] S lijeve strane je ženski lik odjeven u togu, sa svitkom (*rotulus*) u lijevoj i okruglim predmetom u desnoj ruci, dok je u desnoj niši lik muškarca odjevenog u tuniku, na nogama su mu kratke čizme, u desnoj ruci drži kaserolu, a preko lijevog ramena prebačen mu je ručnik. Sarkofag je vjerojatno potekao iz petovijske radionice (*Poetovio*, današnji Ptuj), a potječe iz 3. st., preciznije iz razdoblja između 250. i 280. godine.

43 CAMBI 2002., str. 152 i d., sal. 234; MIGOTTI 2008.; MIGOTTI 2013., S 24.
44 GREGL, MIGOTTI 2000., str. 119 i d., sl. 3a, 3b, 4, 5, 6.
45 BRUNŠMID 1904-1911., br. 360, 165; SCHOBER 1923., str. 71-72, sl. 75; MIGOTTI 2013., S 29.
46 BRUNŠMID 1904-1911., br. 358, 163; CAMBI 2002., str. 152, sl. 233; MIGOTTI 2013., S 19.
47 MIGOTTI 2013., S 18.
48 CAMBI 2002., str. 154, sl. 237; MIGOTTI 2013. S. 26.
49 GÖRICKE-LUKIĆ 2011., str. 58, sl. 2.
50 CAMBI 2002., str. 170: sl. 265; GÖRICKE-LUKIĆ 2011., str. 78, 9.
51 BRUNŠMID 1904-1911., br. 349, 156-158; MIGOTTI 2001., str. 37-83, sl. 1-6.

Reljef s prikazom boga Silvana, *Siscia* (Sisak), kat. br. 105

Reljefni žrtvenik s likovima boga Silvana i dviju Silvana, nepoznato nalazište, kat. br. 68

Reljef s prikazom triju nimfi, *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), kat. br. 64

Reljef s prikazom triju nimfi, *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), kat. br. 62

Nalazi monumentalne brončane plastike razmjerno su rijetki u panonskim područjima Hrvatske. Iznimaka dakako ima, a među njima je nalaz velikog broja brončanih ulomaka, dijelova monumentalnih brončanih statua i različitih ukrasnih brončanih predmeta pronađenih u Kupi, u blizini Kobilića Pokupskog nadomak Karlovca, a čuvaju se u karlovačkome Gradskome muzeju. Premda je po nekim informacijama bilo i mnogo više predmeta izvađenih iz korita rijeke, u karlovački je Muzej dospjelo 89 ulomaka.[52] Za njih je utvrđeno da su pripadali različitim statuama načinjenim u naravnoj ili u nadnaravnoj veličini. Među njima najveću pozornost privlači vrlo kvalitetno oblikovani veći dio glave muškog božanstva (Apolon ?) koji je prikazan s bujnom kosom te dugačkim pramenovima iznad čela spletenima u čvor (*krobilos*), što je karakteristično za prikaze Apolona, kao i njegove sestre blizanke Dijane (Artemide). Od kvalitetnijih ulomaka u isti su Muzej dospjeli još i ulomci desne ruke i lijevog stopala, na komu su vrlo vješto i precizno oblikovani dijelovi sandale. Sačuvani su i ostatci naborane draperije, zatim konjske grive i drugo. Većina ulomaka potječe, čini se, iz 2. stoljeća. Prema svemu sudeći, osim Apolonova (?) lika, neki od ulomaka pripadali su carskoj statui, a možda ih je bilo i nekoliko. Izgleda da su ulomci pripadali konjaničkom kipu, a zbog osrednje kvalitete lijeva izgleda da su navedeni primjerci proizvod neke od domaćih radionica,[53] premda ima razloga vjerovati da su takvi primjerci brončane plastike većinom stizali uvozom.[54] U zagrebačkom Arheološkome muzeju čuva se donji dio šuplje lijevane brončane noge konja u nadnaravnoj veličini, pronađen u Ludbregu: noga je vjerojatno pripadala monumentalnoj brončanoj statui.[55] U istomu je Muzeju još nekoliko ulomaka brončanih nogu konja: vjerojatno je riječ o dijelovima konjaničkih statua nekog od careva, najvjerojatnije s kraja 2. ili početka 3. stoljeća. Ulomci su nađeni u Daruvaru i također su nadnaravnih dimenzija.[56]

Sitna figuralna brončana plastika u Panoniji bogato je zastupljena, a mnogo relevantnog materijala iz tih područja čuva se u gotovo svim značajnijim muzejima i zbirkama, kao i u privatnim kolekcijama u sjevernoj Hrvatskoj. Većinom je to kultna plastika, s raznolikim figuralnim interpretacijama božanstava antičkog panteona, koji su najčešće pripadali kućnim lararijima. Prikazana su božanstva različitog podrijetla, poput Jupitera, Junone, Minerve, Venere, Marsa, Fortune, Apolona, Herkula, Merkura, Viktorije, Silena, Sola, Lara, Genija, zatim amora, erota i satira, kao i ona koja su orijentalnog podrijetla, poput Mitre, Atisa, Harpokrata i tako dalje. Česti su, također i prikazi različitih ptica i životinja, zatim predmeti utilitarnog karaktera, figuralni ukrasi kola i različitih posuda, okovi namještaja i sl., a razmjerno su rijetki portreti filozofa, umjetnika, političara, atleta i drugo. Premda su ti spomenici malenih, ponekad i posve sićušnih dimenzija, oni gotovo u pravilu slijede poznate, reprezentativne uzore ostvarene u monumentalnoj plastici. Zbog toga su vrlo dobar pokazatelj vještine modeliranja i zrelosti pojedinih radionica, ali također i ukusa naručitelja, onih koji su ih nabavljali bilo za osobne, bilo za javne potrebe. Nemoguće ih je, dakako, sve nabrojiti, još teže ih je detaljno opisati, osobito u prostorom ograničenom tekstu, ali neki od njih ipak zaslužuju veću pozornost, jer su nedvojbeno vrhunska toreutička ostvarenja.

Zagrebački Arheološki muzej ima iznimno bogatu zbirku sitne brončane plastike, a ujedno je među rijetkim muzejskim ustanovama koja posjeduje, zahvaljujući znanju, strpljivosti i golemoj energiji Josipa Brunšmida, katalog u komu se nalaze gotovo svi primjerci muzejske brončane plastike, dakako s iznimkom nalaza koji su otkupom ili poklonima u Muzej dospjeli posljednjih godina i desetljeća. Većina takvih predmeta potječe iz panonskih dijelova Hrvatske, a javnosti je djelomice poznata zahvaljujući pojedinim izložbenim katalozima te monografskom izdanju u komu je Ljiljana Tadin obradila sitnu rimsku brončanu plastiku u jugoistočnom dijelu provincije Panonije.[57]

52 ŠARIĆ 1986.
53 *Idem* 1986., str. 71.
54 Usp. CAMBI 2002., str. 115.
55 BRUNŠMID 1914., br. 226, 258-259.
56 *Idem* 1914., br. 225, 257-258.
57 BRUNŠMID 1914., br. 53, 229-230; TADIN 1979.

Ploča s nimfeja s reljefnim prikazom erota koji zateže uzde fantastičnog konja, *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice)

Jedna od najznačajnijih novijih akvizicija zagrebačkog Arheološkog muzeja svakako je brončana statueta Diskofora, koja je ranije slučajno pronađena u Petrinji. Riječ je o jednom od najkvalitetnijih primjeraka sitne figuralne brončane plastike iz čitavog područja Hrvatske, vjerojatno jednoj od inačica Polikletova Diskofora (Nosača diska), atleta koji je u Polikletovu opusu najvjerojatnije prethodio njegovim najpoznatijim djelima, Doriforu i Dijadumenu. Polikletovi elementi – čvrsta muskulatura, izbalansirane proporcije tijela i dr. – izrazito su naglašeni u oblikovanju statuete za koju treba pretpostaviti, na osnovi tipa Diskoforove frizure, da potječe iz julijevsko-klaudijevskog doba, odnosno iz prvih desetljeća 1. stoljeća.[58] Sljedeća statueta iz istoga Muzeja koja se odlikuje iznimnom vrsnoćom oblikovanja te finom završnom obradom detalja odnosi se na statuetu božice Fortune, iz Vinkovaca.[59] Njezinom liku nedostaje kormilo koje se nalazilo pod šakom desne ruke, kao i dijelovi roga obilja u lijevoj ruci. Gracilnost i elegancija što ih potencira njezino blago izvijeno izduženo tijelo ostavljaju dojam sjajnog osjećaja za pokret i proporcije ženskog tijela. Fortunina haljina je dugačka i višeslojna, a rukavi koji prekrivaju nadlaktice spojeni su nizom sićušnih srebrnih kopči. Obrada detalja lica i pramenova dugačke kose koja pada niz vrat potvrđuju kvalitetu, razmjerno rijetku među sličnim nalazima. Prema nekima bi statuetu trebalo datirati prije sredine 1. st., ali ima i mišljenja da potječe iz 2. stoljeća.

Vjerojatno je najreprezentativniji, a svakako je i među najkvalitetnijim primjercima brončane plastike u Panoniji kao i u čitavoj Hrvatskoj, primjerak brončane glave popularnog orijentalnog božanstva Mitre (?) iz Siska.[60] Zbog većih dimenzija glavu, koja vjerojatno potječe iz kraja 2. st., možda i ne bi trebalo tretirati kao sitnu plastiku. Premda ima i onih koji su skloni glavu pripisivati Atisu, još jednome popularnom protagonistu orijentalnog religijskog panteona – obojicu, naime, karakteriziraju slični ikonografski detalji, poglavito frigijska kapa – atribuciju Mitri trebali bi potvrditi karakteristični motivi astralnog karaktera prikazani na kapi, odnosno zvjezdice koje su označene intarzijom srebrnih elemenata, što je ujedno u funkciji pojačavanja kolorističkog i dekorativnog učinka.[61] Osim srebrnih zvjezdica u očnim šupljinama također su umetnute srebrne bjeloočnice, dok su usne, kao i dodatni ukrasi na kapi, načinjeni od bakra, što dodatno pridonosi upečatljivom kolorističkom dojmu. Fino nijansiranje površine vrata i lica na komu su precizno oblikovani karakteristični fizionomski detalji, brada, usta, nos i oči, stanovita produhovljenost koja zrači iz njegova pogleda – svi ti elementi pokazuju vrhunsko umijeće majstora i radionice. Među primjerke koji se odlikuju solidnom kvalitetom izrade je i statueta bradatog i snažnog Herkula iz Siska koji stoji na četvrtastoj bazi – na njoj su reljefno oblikovani srebrni florealni motivi – koja potječe iz 2. st.[62], zatim statueta Minerve iz Grbavca (Grubišnog polja), vjerojatno s kraja 1. st., i također je uspravljena na četvrtastoj bazi: prikazana je u dugačkoj odjeći, hitonu i himatiju, s egidom na kojoj dominira reljefno oblikovana Meduzina glava, kao i s atičkom kacigom na glavi, sa sovom koju nadvisuje dvostruka perjanica (*crista*).[63] U zagrebačkom Arheološkome muzeju je i statueta dopadljivog lika egipatskog Harpokrata kojega karakterizira nago feminizirano tijelo, a prikazan je s dugačkom kosom i kaži-

58 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2008.; statuetu je ranije usputno spomenuo i N. Cambi, napominjući da je neobjavljena te je svrstava među statuete ukrasnog karaktera, ujedno napominjući da je riječ o najvažnijem i najljepšem takvom kipiću, kopiji Polikletovog Diskofora, odnosno mladića koji nosi disk uz svoj bok (usp. CAMBI 2002., str. 119).

59 BRUNŠMID 1914., br. 68, 235-236; TADIN 1979., str. 21, T. XX, sl. 32 a, b, c; CAMBI 2002., str. 115, sl. 166.

60 BRUNŠMID 1914., br. 53, 229-230; TADIN 1979., str. 31,T. XXIX, sl. 64; SELEM 1980., br. 17, 90-91, Pl. XVIII.

61 CAMBI 2002., str. 115, sl. 164.

62 BRUNŠMID 1914., br. 60, 232-233; TADIN 1979., str. 19, T. XVI, 26 a, b.

63 BRUNŠMID 1914., br. 11, 212-213; TADIN 1979., str. 12-13, T. VI, 11.

Reljef s prikazima
Europe i božice
Amfitrite, *Aquae Iasae*
(Varaždinske Toplice),
kat. br. 65

prstom desne ruke prislonjenim na bradu, kao i karakterističnim atributom(psent) na glavi: statueta je iz Slavonskog Broda i potječe iz 2. ili 3. stoljeća.[64] Između brojnih statueta Merkura u zagrebačkome Muzeju izdvajam primjerak s božanstvom koji stoji na postolju: prikazan je polunag i u karakterističnom kontrapostu, s kaducejom u lijevoj te vrećicom s novcem (*marsupium*) u desnoj ruci, kao i petasom na glavi nad kojim su visoko uzdignuta karakteristična krilca. Statueta potječe iz 2. st., a nađena je u Kupi kod Siska.[65] Među primjercima sitne bročane plasike u zagrebačkome Muzeju nalazimo posudu u obliku poprsja dječaka iz Vinkovaca, vjerojatno iz 3. st.; dječak je prikazan s dugačkim uvojcima kose koji padaju do ramena te s naboranim plaštom.[66] Ikonografski je zanimljiv fragmentarni lik polunagog Jupitera koji sjedi na tronu, a također je iz Siska i potječe iz 1. ili 2. stoljeća.[67] Još je veliki broj primjeraka koje nije moguće sustavno nabrojiti. Pozornost, međutim, zaslužuju i mnoge statuete iz drugih muzejskih zbirki u sjevernim područjima Hrvatske. Iz Muzeja Slavonije u Osijeku to se, primjerice, odnosi na statuetu nagog Apolona kojemu valoviti pramenovi dugačke kose naliježu na ramena, a prikazan je s paterom u desnoj ruci.[68] Statueta je iz kraja 1. ili početka 2. st., potječe iz Osijeka, a u Mursu je vjerojatno bila uvezena. Iz istog Muzeja je i lik ležećega mladolikog Erota s dugačkom kovčavom kosom koji se desnom rukom oslonio na amforu: statueta je nađena u Osijeku, a potječe iz 2. stoljeća.[69] U nizu zanimljivih primjeraka sitne figuralne brončane plastike iz panonskih krajeva valja spomenuti vrlo kvalitetno oblikovanu statuetu Herkula iz Muršćaka kod Goričana, danas u Muzeju Međimurja u Čakovcu, koja je iz druge polovine 2. stoljeća.[70] Herkul je prikazan polunagim i snažnog, zbijenog tijela, s gustom bradom i brkovima i s lavljom kožom prebačenom preko leđa, dok su mu u šaci lijeve ruke Hesperidske jabuke.

Naposljetku, iznimno rijedak i u ovim prostorima jedinstven je primjerak paradne knemide načinjene od pozlaćenoga brončanog lima. Izvađena je iz Save te pohranjena u Muzeju Brodskog Posavlja u Slavonskom Brodu.[71] Sprijeda je po sredini tehnikom iskucavanja u klasičnom kontrapostu oblikovan lik mladolikoga polunagog Marsa, s kacigom na glavi i kopljem u uzdignutoj desnici te štitom položenim do lijeve noge. Posvuda oko njega skicozno su ugravirani različiti mitološki likovi, od Dioniza na panteri i Dijane na jelenu do Silenove maske i dr., dok su na dnu prikazani boksači u borbi. Svim likovima oči su okrugle i otvorene, što pokazuje težnju za ikonizacijom pa bi to govorilo u prilog kasnijem datiranju, prema kraju 3. stoljeća.[72]

Poglavlje o skulpturi zahtijevalo bi i osvrt na relevantne spomenike načinjene od drugih vrsta materijala, keramike, jantara i slično. U aktualnim okolnostima pozornost skrećem samo na jantarne nalaze iz groba u Topuskom.[73] Najreprezentativniji je svakako primjerak s prikazom nagoga punašnog krilatog erota, personifikacije jeseni, s košarom prepunom plodova u rukama te bocom i drugim prikladnim atributima: njemu treba pridodati i prikaz lista vinove loze s ribom i pernatom životinjom na poleđini, vjerojatno patkom. Oba nalaza, kao i drugi grobni prilozi, potječu iz kraja 2. ili početka 3. stoljeća.

64 BRUNŠMID 1914., br. 72, 237; TADIN 1979., str. 30, T. XXVIII, 59; SELEM 1980., str. 19-20, nr. 33, Pl. VII.
65 BRUNŠMID 1914., br. 27, 219-220; TADIN 1979., str. 16, T. XIII, sl. 21 a, b, c.
66 BRUNŠMID 1914., br. 83, 240; TADIN 1979., str. 45, T. LIII, sl. 153 a, b, c.
67 BRUNŠMID 1914., br. 4, 210; TADIN 1979., str. 9, T. 1, sl. 1.
68 PINTEROVIĆ 1978., T. LIX, sl. 1; TADIN 1979., str. 10-11, T. III, sl. 5 a, b.
69 TADIN 1979., T. XXIII, sl. 42; CAMBI 2002., str. 119, sl 167.
70 TOMIČIĆ 1982., 15-28.
71 MIŠKIV 1993., str. 71 i d.
72 CAMBI 2002., str. 203 i d., sl. 315.
73 ŠEGVIĆ 1979./80.; CAMBI 2002., str. 203, sl. 313.

Žrtvenik božici Eji Augusti, *Pola* (Pula), kat. br. 2

HAEC·SINT·DICTA·DE·MARMORIS·SCALPTORIBUS· SUMMAQUE·CLARITA·TE·ARTIFICUM ...*

ANTE·RENDIĆ·MIOČEVIĆ

Toliko o kiparima koji su radili mramorne
spomenike i njihovoj velikoj slavi...
(Plinije Stariji, *n.h.*, XXXVI, 44)

Pišući o umjetnosti i umjetnicima u antičkom društvu rimski povjesničar i enciklopedist, a ujedno i zapovjednik mizenske flote i stradalnik u erupciji Vezuva Plinije Stariji, u djelu nastalom u drugoj polovini I. st., u znamenitom Prirodoslovlju (*Naturalis historia*, XXXIV, 5, 3), zaključke je sažeo u nekoliko sljedećih rečenica:

... Nekad se bronca miješala sa zlatom i srebrom, a ipak se umjetnička obrada smatrala dragocjenijom od metala. Nije sigurno je li na nižem stupnju umjetnost ili građa iz koje se pravi umjetničko djelo. I čudno je da se važnost (vrijednost) umjetnosti ugasila, iako je cijena umjetničkih djela skočila unedogled. Sad se naime umjetnošću, kao i svim drugim djelatnostima, počelo baviti radi dobitka, a prije je to bilo radi slave. Stoga se ona pripisivala djelatnosti bogova kad su i prvaci naroda i tim putem slavu tražili. Danas je pak razlog za lijevanjem skupocjene bronce toliko nestao da se već ni sretnim slučajem u tom poslu ne dogodi umjetničko djelo.[1]

Plinijeva zapažanja i danas su, čini se, aktualna. Iz navednog djela posvećenog antičkoj umjetnosti moguće je, također, saznati i podatak da su među umjetnicima brojnošću prednjačili kipari, slijedili su ih slikari, potom univerzalni umjetnici i tako dalje. Među umjetnicima koji su djelovali u Rimu, kiparima i slikarima, većina je bila grčkog podrijetla. Zanimljivo je istaknuti da Plinije nije imao dvojbi u vrednovanju umjetničkih dosega pojedinih kipara, dajući prednost Atenjaninu Fidiji “zbog kipa Olimpijskog Jupitera”.[2] Njega je izdvojio među svim kiparima, spominjući i druga najveća imena grčkog kiparstva, od Polikleta i Mirona, do Praksitela, Skopasa i Lizipa. Poput najslavnijega grčkog kipara, istaknuo je i slikare Polignota i Mikona nazvavši ih “najslavnijim slikarima u Ateni”.[3] Iz njegovih navoda proizlazi da su umjetnici u Grčkoj uživali izniman ugled, što, čini se, nije vrijedilo i za umjetnike koji su stvarali u rimsko doba, budući da među njihovim imenima nema takvih koja bi značenjem bila usporedljiva s prethodno spominjanima. K tomu, za razliku od naručitelja i patrona umjetničkih djela, njihovi autori, arhitekti, slikari i kipari, također pretežito Grci, u rimskoj umjetnosti često su ostajali anonimni, ili su pak bili zaboravljeni. Plinije ipak ističe da su u Rimu “najveće pohvale dobivali majstori plastične umjetnosti”, dok među slikarima izdvaja Damofila i Gorgasa, za koje navodi da su u Rimu oslikali Cererin hram.[4] Dojam je, međutim, da njima nije bila pridavana tolika važnost kao njihovim prethodnicima, onima koji su djelovali u okvirima grčke umjetnosti.

Plinijeva zapažanja zanimljiva su i u kontekstu statusa umjetnika koji su u antičko, a poglavito u rimsko doba, djelovali na području Hrvatske. Iz rimskog doba od ranije su iz područja Dalmacije poznata imena dvojice autora: jedan od njih je *Maximinus* – njegovo ime urezano je

* Plinije Stariji, *Naturalis historia*, Knjiga XXXVI, 44 (prijevod s latinskog: U. Pasini i A. Podrug)

1 PLINIJE STARIJI 2012., str. 25.
2 PLINIJE STARIJI 2012., str. 55.
3 *Idem* 2012., str. 119.
4 *Idem* 2012., str. 191.

na dva sačuvana kamena spomenika – dok je drugi *Proiectus*, čije ime je zabilježeno na kamenom spomeniku iz Trogira. U novije vrijeme imena dvojice majstora otkrivena su i na panonskom području: jedno od njih je *Messor* – ime mu je zabilježeno na mramornoj zavjetnoj ploči koja je nedavno otkrivena u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*) – dok je ime majstora Antonina (*Antoninus*) iz Akvileje urezano na srebrnom tanjuru iz 4. st. koji je, zajedno s velikim brojem luksuznoga srebrnog posuđa i pribora za jelo, nedavno otkriven u Vinkovcima (*Cibalae*). Skulptura je rimskom stanovništvu bila dijelom svakodnevnog života, a važno mjesto imala je i u obilježavanju mjesta ukopa pokojnika. U različitim oblicima pojavljuje se na gradskim trgovima, forumima, kao i na mnogim javnim objektima, bazilikama, hramovima, javnim kupalištima (terme) i dr., ali također i u privatnim kućama i vilama, u vrtovima i drugdje. No valja istaknuti da su većinom služile patronima, odnosno njihovoj afirmaciji i ugledu, a u manjoj su mjeri ostvarivale želje i ambicije umjetnika – najčešće anonimnih – koji su ih stvorili. Na takav način o rimskoj skulpturi razmišlja i Diana Kleiner, vrlo dobra poznavateljica tog segmenta rimskoga likovnog stvaralaštva.[5]

Za razliku od naglašene izvornosti kojom se odlikuju mezopotamska i egipatska, kao i grčka likovna umjetnost, rimska likovna umjetnost imala je prepoznatljivog prethodnika i bila je utemeljena na dobro poznatim izvorištima. Unatoč razlikama u socijalnom i političkom okruženju nije upitno da su njezina ishodišta u ranijoj grčkoj umjetnosti.[6] U stručnoj literaturi pojavljuju se i razmišljanja o "umjetničkom centralizmu" za koji se vjeruje da je prevladavao u umjetnosti rimskog doba, a to je osobito bilo izraženo u pojedinim razdobljima.[7] Zanimljivi su i pogledi Ranuccija Bianchija Bandinellija[8], vrsnog poznavatelja različitih grana rimske likovne umjetnosti, koji drži da je grad Rim svojevrsno "središte moći". Tom je sintagmon u naslovu svoje prve knjige, dvosveščanog djela posvećenog rimskoj umjetnosti, slikovito definirao značenje Rima i njegovih dostignuća ostvarenih u ranim razdobljima stvaranja rimske imperijalne sile.

Od početaka 2. st. pod rimskom vlašću bilo je golemo područje koji je obuhvaćalo prostor od britanskog otočja na zapadu do rijeke Eufrata na istoku i od Rajne na sjeveru do granica Sahare na jugu. Rimska vlast obuhvatila je, prema tomu, i najveći dio Sredozemlja. Provincije pod rimskom upravom međusobno su se razlikovale u skladu s naslijeđenim, lokalnim supstratom i raznolikim ideološkim opcijama. Svima njima Rim je, međutim, nametnuo – ili je barem postojala takva namjera – univerzalne oblike ponašanja koji su, kad je riječ o umjetnosti, imali prepoznatljiva obilježja elitističke carske umjetnosti.[9] U navedenim okolnostima posvuda je bio prevladavajući princip "umjetničkog centralizma", ali ne treba zanemariti ni "provincijalizam", sastavnih dijelova sveukupnoga rimskog umjetničkog i osobito likovnog stvaralaštva. Niz istaknutih pojedinaca, svaki dakako iz drukčijeg motrišta, trudili su se diferencirati obje navedene komponente, duboko utkane u rimskoj likovnoj umjetnosti pa tako i u rimskoj skulpturi. U navedenom kontekstu J. Ch. Balty, primjerice, ističe stavove Johannesa Sievekinga o svojevrsnom dualizmu u rimskoj umjetnosti, zatim Petera Heinricha von Blanckenhagena koji to naziva bipolaritetom, dok Otto Brendel koristi sintagmu o "miješanom stilu", odnosno o pluralizmu, a već spominjani Bianchi Bandinelli o eklekticizmu.[10] Postoji i teza o razlikama u "doziranju" navedenih komponenti: one su, naime, od djela do djela različito zastupljene. Koliko su bile zastupljene neke komponente ovisilo je o stupnju recepcije klasičnih oblika naslijeđenih iz grčke umjetnosti, odnosno njihova konfrontiranja s tendencijama "carske umjetnosti", odnosno s tendencijama koje su imale ishodišta u lokalnim, provincijskim radionicama, onima s naglašenom predrimskom umjetničkom tradicijom.[11] Sve to je, na neki način, dopunjavalo i obogaćivalo klasične umjetničke obrasce. Komponentu "provincijalizma" nisu,

5 KLEINER 1992., str. 1.

6 ANDREAE 1989., str. 8. (o tomu usp. također: ANDREAE 1973).

7 BALTY 1997., str. 15.

8 BIANCHI BANDINELLI 1969.

9 BALTY 1997., str. 15.

10 BALTY 1997., str. 16.

11 *Ibidem*

međutim, uvijek dovoljno valorizirali neki autori koji su se bavili rimskom skulpturom i sveukupnim likovnim stvaralaštvom. Balty je to potkrijepio i konkretnim primjerima, zaključivši da je, osobito kad je riječ o skulpturi, većina autora pozornost usmjeravala na ostvarenja koja su bila povezana s gradom (*Urbs*, odnosno grad Rim). Po njemu se upravo na taj način pristupa obradi rimske skulpture “još više nego u drugim manifestacijama rimske umjetnosti, a nažalost su zapostavljena ostvarenja iz drugih oblasti Carstva”. [12] Najboljim primjerom takvog pristupa on smatra često citiranu knjigu o rimskoj skulpturi već spominjane Diane Kleiner.[13] Uočio je, naime, da se ona u navedenoj studiji “gotovo isključivo bavi ostvarenjima glavnoga grada (Rim!)”,[14] što je u uvodnom dijelu knjige i sama istaknula, premda nije izostavila i neke značajne spomenike iz provincija.[15] U knjizi je Kleiner istaknula da joj je želja bila “prikazati studiju o rimskoj monumentalnoj skulpturi u njezinom kulturnom, političkom i socijalnom kontekstu”, a nije također propustila naglasiti niti problem pomanjkanja sinteznih, odnosno preglednih djela o rimskoj skulpturi,[16] upozorivši da je spomenička građa o kojoj je u knjizi riječ važna ne samo za razumijevanje rimske umjetnosti nego i rimskog društva u cjelini.[17] Smatram to važnim zbog toga jer su “centralizam“ i “provincijalizam”, odnosno različiti utjecaji o kojima je prethodno bilo riječi, upravo one kategorije koje su obilježile skulpturu i u rimskim provincijama na tlu Hrvatske pa prema tomu i u provinciji Panoniji. Od starijih izdanja koje je smatrala da zaslužuju pozornost Kleiner je izdvojila samo studiju Eugenie Strong,[18] a navela je i nekolicinu kasnijih autora različitih opsežnih studija o rimskoj umjetnosti i skulpturi (Bernard Andreae, Richard Brilliant, George M. A. Hanfmann, Helga von Heintze, Martin Henig, Andrew Ramage i Mortimer Wheeler), premda su u njihovim studijama zastupljene i druge grane likovnih umjetnosti, slikarstvo, arhitektura, mozaici, predmeti umjetničkog obrta, gliptika, novac, medalje i sl.[19] Navedenim autorima trebalo bi pridodati još i P. Grimala s knjigom posvećenom rimskoj civilizaciji,[20] zatim G. Ch. Picarda i njegovu knjigu o rimskoj umjetnosti,[21] kao i priručnik o rimskim vizualnim umjetnostima M. Heniga.[22] Od recentnih studija koje su prethodile njezinoj studiji o rimskoj skulpturi Diane Kleiner izdvojila je samo studiju posvećenu rimskoj umjetnosti autora Donalda Stronga, u kojoj su zajedno sa skulpturom zastupljene i druge grane likovnih umjetnosti, slikarstvo, mozaici i drugo.[23] U međuvremenu, od ranih devedesetih godina proteklog stoljeća, objavljen je niz novih relevantnih studija, među kojima za ovu prigodu skrećem, primjerice, pozornost na zanimljivu knjigu Petera Stewarta, posvećenu rimskim statuama, jednoj od važnih sastavnica rimskog kiparstva.[24] U njoj autor, naime, raspravlja o značenju statua u rimskom društvu od vremena kasne Republike do početka 3. st., a isti je vremenski okvir, *grosso-modo*, značajan i za projekt izložbe kojoj su domaćin i organizator Klovićevi dvori. Stewartova studija je poput niza drugih također fokusirana na grad Rim, ali u njoj autor na doista originalan i zanimljiv način preispituje značenje statua u rimskom kiparstvu, ali u širem kontekstu i u rimskom društvu. On ujedno nastoji odgovoriti na, barem na prvi pogled, banalno pitanje: što su statue te na koji su način bile tretirane u rimskom društvu.

Za razliku od razmjerno malobrojnih sinteznih ili preglednih izdanja posvećenih rimskoj skulpturi teško je, čak i u najkraćim naznakama, izdvojiti brojne korpuse,[25] priručnike, iko-

12 *Ibidem*
13 KLEINER 1992.
14 BALTY 1997., str. l5.
15 KLEINER 1992., str. I.
16 *Ibidem*
17 KLEINER 1992., str. IX.
18 STRONG 1907.
19 KLEINER 1992., str. IX.
20 GRIMAL 1960.
21 PICARD 1962.
22 HENIG 1983.
23 STRONG 1976.
24 STEWART 2003.
25 Među takvim izdanjima osobito treba istaknuti različite članke i kataloge posvećene rimskom portretu (K. FITTSCHEN, P. ZANKER, Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen der Stadt Rom, I, Mainz, 1985., III, Mainz, 1983.; M. BERGMANN, Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr., Bonn, 1977.), zatim Corpus der römischen Sarkophage, seriju izdanja posvećenu skulpturi na sarkofazima (G. KOCH, H. SICHTERMANN, Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie, München, 1982.) itd., a osobito seriju naslovljenu *Corpus Signorum Imperii Romani* u kojoj su sabrani i na odgovarajući način valorizirani kameni spomenici iz različitih zemalja, odnosno regija.

nografske i druge različite leksikone,[26] zatim rječnike, kataloge i brojna slična izdanja koja govore o pojedinim skupinama spomenika, bilo da je riječ o ikonografskim studijama, obradi kamenih i brončanih statua, statuetama načinjenim od različitih materijala, punoj, odnosno reljefnoj plastici, skulpturi u sklopu, odnosno u funkciji arhitekture, o nadgrobnoj skulpturi i sl., ili o tematski uže diferenciranim sadržajima, portretima, kultnoj plastici i tako dalje.

O rimskoj umjetnosti, a poglavito o skulpturi na širem području Hrvatske, napisane su brojne studije i reprezentativna monografska izdanja – osobito se to odnosi na područje Istre i Dalmacije – ali su razmjerno rijetke studije preglednog, odnosno sinteznog karaktera, takve u kojima je obuhvaćeno čitavo područje Hrvatske. Posljednja i svakako najcjelovitija u tome skromnom nizu je knjiga Nenada Cambija naslovljena *Antika*, objavljena kao 2. knjiga u seriji "Povijest umjetnosti u Hrvatskoj".[27] U njoj su uvodna poglavlja posvećena grčkoj, nakon čega slijede poglavlja o rimskoj umjetnosti koju autor prati sve do završetka antičkog doba, odnosno do 6. i 7. stoljeća. U Cambijevoj knjizi zastupljena su poglavlja o urbanizmu i arhitekturi, o mozaicima, slikarstvu i umjetničkom obrtu, ali je pozornost autora ipak najvećim dijelom usredotočena na skulpturu. Primjerci skulptura kojima se bavi – a ona je zastupljena u gotovo svim pojavnim oblicima – iz svih su krajeva Hrvatske.[28] Sukladno koncepciji knjige u njoj, dakako, nisu izostali ni relevantni primjerci skulptura i reljefa iz panonskog područja.

Da bi uvid o spomenicima rimskog kiparstva u panonskim područjima Hrvatske bio potpuniji, važna je i knjiga, fotomonografija, o antičkoj skulpturi u Hrvatskoj u kojoj je predgovor napisao Marcel Gorenc, i koja sadrži sjajne crno-bijele fotografije što ih je snimio Marijan Szabo.[29] Za rimsku skulpturu iz panonskih područja važno je još nekoliko studija koje su mahom pregledi. U odnosu na sačuvane primjerke portretne plastike koji potječu iz čitave Hrvatske uključujući i područje Panonije, među različitim izdanjima pozornost privlače dvije knjige Nenada Cambija: prvoj je naslov *Antički portret u Hrvatskoj*,[30] a drugoj *Imago animi – Antički portret u Hrvatskoj*.[31] Kad je riječ o skulpturi na panonskom području potrebno je istaknuti studiju Velike Dautove-Ruševljan, posvećenu rimskoj kamenoj plastici u nekadašnjemu jugoslavenskom dijelu provincije Donje Panonije,[32] a na sličan način je sitna brončana plastika u jugo-istočnom dijelu provincije Panonije prikazana u monografskom izdanju, posvećenom tom segmentu rimskoga likovnog stvaralaštva, komu je autorica Ljiljana Tadin.[33] Treba navesti i dvije knjige ranijeg datuma, poput studije Arnolda Schobera o rimskim nadgrobnim spomenicima u Noriku i Panoniji,[34] kao i knjigu kojoj je autor Silvio Ferri – njegova studija u međuvememu je, doduše, izgubila na nekadašnjoj aktualnosti – u kojoj je istaknuti talijanski stručnjak na svoj specifičan način analizirao rimsku skulpturu u provincijama koje gravitiraju južnom toku Dunava.[35]

Na spomenike orijentalnih kultova na području Hrvatske pa tako i na panonskom području često se, sagledavajući ih u širem kontekstu, osvrtao Petar Selem. Vezano s tim osobito su zanimljive dvije njegove knjige sinteznoga karaktera, prva o orijentalnim religijama u rimskoj Panoniji,[36] te druga, vrlo znakovita naslova, *Izidin trag – Egipatski kultni spomenici u rimskom Iliriku*.[37] Među tekstovima – također preglednog karaktera – o rimskoj skulpturi je i prilog nevelikog opsega, rad dvoje autora, Ante Rendića-Miočevića i Marine Šegvić, objavljen u katalogu izložbe posvećene religijama i kultovima u južnopanonskim područjima.[38] U katalogu

26 U tom su kontekstu nezaobilazni svesci iz serije LIMC-a (Ikonografski leksikon klasične mitologije), s iscrpnim tekstualnim i ilustrativnim prilozima o velikom broju statua i reljefa što se odnose na različite ikonografsko-mitološke teme.

27 CAMBI 2002.

28 CAMBI 2002., str. 85- 181.

29 GORENC 1952., V-XXXVI.

30 CAMBI 1991.

31 CAMBI 2000.

32 DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983.

33 TADIN 1979.

34 SCHOBER 1923.

35 FERRI 1933.

36 SELEM 1980.

37 SELEM 1997.

38 RENDIĆ-MIOČEVIĆ, ŠEGVIĆ 1998.

beogradske izložbe o antičkim brončanim nalazima iz Jugoslavije, priređene 1969. g., među ostalima su u velikom broju zastupljeni i primjerci sitne brončane plastike iz hrvatskih panonskih krajeva. Pisac uvodnog teksta o rimskoj bronci na području Ilirika je Miodrag Veličković, dok je odabir spomeničke građe i obrada kataloških jedinica za građu iz panonskog područja djelo nekolicine autora, kustosa pojedinih muzejskih zbirki.[39] U sličnom kontekstu potrebno je spomenuti i neka monografska izdanja o rimskim gradovima na navedenom području, poput knjige Danice Pinterović o rimskoj Mursi (*Colonia Aelia Mursa*, današnji Osijek),[40] kao i recentno izdanje o njezinim rimskim nekropolama, autorice Hermine Göricke-Lukić.[41] U obje navedene knjige autori se usputno osvrću i na nalaze figuralne i dekorativne plastike iz tog značajnoga donjopanonskog urbanog središta. Skulptura je na sličan način zastupljena i u monografiji Josipa Brunšmida, posvećenoj rimskim Cibalama (*colonia Aurelia Cibalae*, današnji Vinkovci),[42] studiji koju je objavio nedugo nakon što je objavljen njegov tekst posvećen Mursi (*Colonia Aelia Mursa*, VHAD, n.s. IV, Zagreb, 1900.). Na sličnom je tragu i knjiga Ivane Iskra-Janošić o rimskim Cibalama, drugom važnom donjopanonskom urbanom središtu u istočnom dijelu Hrvatske.[43] Iako su se mnogi autori (A. Bauer, R. Koščević, A. Rendić-Miočević, M. Buzov, M. Sanader, D. Vuković i dr.) iz različitih pobuda, ponekad ciljano, a češće usputno, osvrtali na pojedine segmente siscijskog likovnog nasljeđa, na skulpturalne i reljefne prikaze koji potječu iz Siscije (*Colonia Flavia Siscia*, današnji Sisak), izdanja poput sada navedenih za to važno gornjopanonsko središte ipak su izostala. Potrebno je, međutim, naglasiti da su mnogi spomenici figuralne i dekorativne kamene i brončane plastike podrijetlom iz Siska zastupljeni u brojnim katalozima, kao i u stručnim i znanstvenim prilozima, sustavno objavljivanima u različitim domaćim i inozemnim publikacijama, a isto se odnosi i na kamenu i brončanu plastiku iz drugih, manjih panonskih urbanih ili ruralnih središta, kao i vojnih uporišta. To se osobito može zaključiti za pojedine spomenike koji potječu iz Ščitarjeva nadomak Zagreba (*municipium Andautonia*), Slavonskog Broda (*Marsonia* ?), Iloka (*Cuccium*), Sotina (*Cornacum*), Daruvara (*Municipium Iasorum – Aquae Balissae*), Topuskog (*Quadrata* ?), Štrbinaca (*Certissia* ?) i dr., ali se to ne odnosi na Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*), najbogatije nalazište reprezentativne rimske kamene plastike u kontinentalnom dijelu Hrvatske. Najveći dio ranije otkrivenih skulptura i reljefa u različitim je prigodama sustavno obrađivao, a potom i objavio Marcel Gorenc, jedan od istraživača tog istaknutog termalno-lječilišnog središta u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske.[44]

Razmjerno brojna i vrlo značajna skupina spomenika povezanih s rimskom skulpturom u Panoniji jesu različite vrste nadgrobnih spomenika, a poglavito stele i sarkofazi. Osobito su brojne kamene nadgrobne stele na kojima se, zajedno s pripadajućim natpisima, vrlo često pojavljuju i figuralni ili ornamentalni motivi, najčešće reljefni prikazi pokojnika te odgovarajući simbolički, kao i ornamentalno-dekorativni motivi. U zborniku radova znanstvenog skupa održanog u Splitu 2009. g., koji je bio posvećen sepulkralnoj skulpturi zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva, u temeljitoj raspravi Branka Migotti je analizirala pedesetak nadgrobnih stela ili njihovih ulomaka iz sjeverne Hrvatske, odnosno iz Gornje i Donje Panonije, zaključivši da je u Panoniji "monumentalna nadgrobna stela najrašireniji tip grobnog spomenika sve do sredine 3. stoljeća", odnosno da je "stela nadgrobni spomenik osobito svojstven Panoniji".[45] Premda su u navedenoj raspravi u fokusu mogući radionički centri te pokušaj razlučivanja njihova podrijetla, odnosno razlikovanja uvoznih od domaćih stela, kao i njihova tipološka, kronološka i epigrafička klasifikacija, nije izostala ni umjetničko-stilska analiza figuralnih i ornamentalnih motiva, s naglaskom na raširenost elementa karakterističnog za veliki broj stela iz navedenih oblasti, na tzv. lavlja kruništa.

39 VELIČKOVIĆ 1969.
40 PINTEROVIĆ 1978.
41 GÖRICKE-LUKIĆ 2011.
42 BRUNŠMID 1902.
43 ISKRA-JANOŠIĆ 2001.
44 GORENC 1968; GORENC 1971.
45 MIGOTTI 2013., str. 340.

Panonska je skulptura uvelike zastupljena u katalozima kamenih spomenika i sitnih figuralnih brončanih predmeta iz Hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu, današnjega zagrebačkog Arheološkoga muzeja. U katalogu antičkih kamenih spomenika, objavljivanom u nekoliko svezaka godišnjaka zagrebačkog Muzeja, Josip Brunšmid je sakupio i katološki detaljno obradio gotovo sve kamene spomenike iz ondašnjeg fundusa Muzeja, ukupno 787 različitih spomenika, koji samo jednim dijelom potječu iz različitih panonskih lokaliteta. U katalogu su zastupljene sve kategorije spomenika, od grčkih i rimskih natpisa, do rimskih skulptura i reljefa, a uvršteno je i nekoliko primjeraka nadgrobne figuralne plastike ciparskog podrijetla u posjedu Muzeja.[46] U katalogu antičkih figuralnih brončanih predmeta što ga je Brunšmid potom objavio ukupno je obrađeno 287 različitih primjeraka figuralne brončane plastike, od kojih je većina iz različitih dijelova Panonije: [47] najveći dio objavljenog materijala odnosi se na sitnu figuralnu brončanu plastiku, zatim na metalne dijelove namještaja i sl., ali je u katalogu zastupljeno i nekoliko ulomaka brončanih statua monumentalnih dimenzija, poglavito ostataka konjskih nogu koje su najvjerojatnije dijelovi carskih konjaničkih statua iz 3. stoljeća. Navedeni ulomci potječu iz Ludbrega,[48] odnosno iz Daruvara,[49] a njima treba priključiti i veliku količinu ulomaka monumentalne brončane plastike, izvađenih iz Kupe u blizini Kobilića Pokupskog pokraj Karlovca.[50]

Navedenim radovima moguće je pridodati i veliki broj kratkih i dužih osvrta o spomenicima koji potječu iz panonskog područja, ali njihovo bi detaljno nabrajanje zahtijevalo mnogo više prostora. Ovaj bi pregled trebalo nadopuniti još i bazom podataka iz ambiciozno koncipiranoga računalnog projekta naslovljenog *Ubi erat lupa* (www.ubi-erat-lupa.org): njime je, naime, obuhvaćen i znatan dio rimske skulpture, kamenih statua i reljefa (Rundplastiken, Reliefs), iz panonskih područja Hrvatske i pohranjenih u različitim hrvatskim muzejima i zbirkama, kao i u prostorima pojedinih arheoloških parkova.

46 BRUNŠMID 1904-1911. objavio

47 BRUNŠMID 1914.

48 *Idem* 1914., str. 257-258, br. 225.

49 *Idem* 1914., str. 258-259, br. 226.

50 Usp. ŠARIĆ 1986.

RIMSKA·RELIGIJA·NA·ISTOČNOJ·OBALI·JADRANA

KORNELIJA·A·GIUNIO

Zadani prostor je obala Hrvatske, što uključuje poluotok Istru, Kvarner i Hrvatsko primorje, Dalmaciju i njima pripadajuće otoke i neposredno zaleđe. Nakon Augustove administrativne i političke podjele Italije i provincija, poluotok Istra do rijeke Raše (*Arsia flumen*) postao je dio italske Desete regije (*Regio X, Venetia et Histria*) i podijeljen je u tri dijela prema područjima kolonijskih gradova Pule (*Colonia Iulia Pollentia Herculanea Pola*), Poreča (*Colonia Iulia Parentium*) i Trsta (*Colonia Iulia Tergeste*). Rijeka Raša u istočnoj Istri granica je s rimskom provincijom Dalmacijom (*Dalmatia*).[1] Sjedište uprave Dalmacije određeno je u Saloni (*Salona, Salonae*).

Religija u Rimu nije odvajana od države već je s njom činila cjelinu. Riječ *religio* znači strogu savjesnost i posve točno izvršavanje propisanih svetih običaja. Konzervatizam rimske religije bio je iskazan u savršenom ponavljanju rituala, pravila i formula kulta. Svrha čitavog skupa religioznih čini koji su svakodnevno pratili privatni i javni život Rimljana bila je održati *pax deorum* ili postići od bogova osobne usluge ili usluge zajednici. Obrede je trebao obavljati sam korisnik (*pater familias*, magistrat ili vojskovođa) kroz žrtvovanja ili posebne ceremonije. Pravilno izvođenje jamčili su svećenici.[2] Jedan od aspekata koji je najviše okarakterizirao rimsku religiju, modificirajući je od animističke u antropomorfnu, bio je asimilirati lokalna božanstva sa stranim božanstvima i transplantirati u Rim kultove osvojenih gradova.

Stara je rimska religija bila, prije svega, religija očeva obitelji i zemljoradnika. Stoga su rimska kuća, kao i stanovito imanje, bili pod zaštitom pojedinih animističkih kultova: kućna smočnica (*penus*) bila je pod zaštitom Penata (*Penates*), kućno ognjište pod zaštitom boginje Veste (*Vesta*), kućna vrata i prag pod zaštitom Jana (*Ianus*). Valja još i dodati Lare (*Lares*) – zaštitnike kuće i obitelji i Mane (*Manes*) – duše predaka obitelji. Na rimsku religiju podjednaki su utjecaj imali i Etruščani i Grci. Od Etruščana su preuzeli proricanje iz leta ptica i utroba životinja. Pod grčkim utjecajem rimski su bogovi od 3. st. prije Kr. nalikovali ljudima, ali se kao grčki bogovi nisu miješali s ljudima niti su imali ljudske osobine. Do tada su već mnogobrojni grčki bogovi postali rimski, te se mnogi rimski bogovi u svojim osobinama poistovjećuju s grčkima. Uvedeno je štovanje dvanaestero glavnih božanstava (*Dii Consentes*), a to su bili Jupiter, Junona, Minerva, Neptun, Mars, Venera, Apolon, Dijana, Vulkan, Vesta, Merkur i Cerera,[3] uz niz drugih.

Religiju i religijsku praksu poganskoga Rima znanost uvriježeno dijeli na službene (oficijelne) autohtone i orijentalne kultove. Romanizacija Dalmacije provodila se i uvođenjem službenih rimskih kultova i putem carskoga kulta.

1 Rimska provincija Dalmacija obuhvaća razmjerno veliki prostor: prostor krajnjeg sjevera Albanije, Crnu Goru, zapadni dio Kosova, krajnji zapadni dio Srbije te znatan dio današnje Bosne i Hercegovine i južni dio Hrvatske.

2 SCHEID 2003., str. 5 i d.; BEARD–NORTH–PRICE 2005., str. 5 i d.; BEARD–NORTH–PRICE 2006., str. 5 i d.; ANDO 2008., str. 5 i d.; RÜPKE 2009., str. 5 i d.; GIUNIO 2011., str. 1-20, str. 58-116.

3 Grčki Zeus, Hera, Atena, Posejdon, Ares, Afrodita, Apolon, Artemida, Hefest, Hestija, Hermes i Demetra. LONG 1987., str. 5 i d.; SANADER 2008., str. 371 i d.

Kip božice Venere Pobjednice, *Salona* (Solin), kat. br. 43

Kip božice Venere Anzotike s Prijapom, *Aenona* (Nin), kat. br. 42

Ulomak kipa boga Eskulapa, *Salona* (Solin), kat. br. 51

Reljef s likom božice Dijane iz radionice majstora Maksimina, Proložac, kat. br. 45

Ulomak reljefa s likom božice Dijane, *Salona* (Solin), kat. br. 50

Zavjetni reljef s likom boga Silvana s nimfama, Klis, kat. br. 48

Najznačajniji izraz službenog kulta je kult Kapitolijske trijade kao jedinstvene kultne zajednice, a pouzdano ga možemo povezati uz hramove u Zadru (*Iader*)[4] i Ninu (*Aenona*),[5] forum u Puli (*Pola*), Nezakciju (*Nesactium*), Poreču (*Parentium*),[6] iako je vrijedilo pravilo da su svaka kolonija ili municipij morali imati svoj Kapitolij. To je bio simbolički rimski model koji se prenosio i ponavljao diljem Carstva. Jupiter je bio staro italsko božanstvo, vrhovni rimski bog i zaštitnik rimske države. Zajedno s božicama Junonom i Minervom činio je trijadu vrhovnih bogova Rima, a njihov se središnji hram nalazio na brežuljku Kapitoliju u Rimu.[7] Osim svoga službenog značenja vrhovnih božanstava rimske države, trijada je sastavni dio duhovne kulture onih dijelova stanovništva koje se na našu obalu doselilo iz italskih oblasti.

Prema sačuvanim svjedočanstvima, raspoređenim duž čitave obale, najrašireniji je bio kult Jupitera. Jupiter (lat. *Iuppiter, Iupiter*), sin Saturna i Reje (grčki Kron i Reja), zauzimao je vrhovno mjesto među božanstvima. Prastaro je italsko božanstvo neba, vremena i munja, svjetlosti i poljoprivrede. Poistovjećen je s grčkim Zeusom pa je Rim tako usvojio i grčku ikonografiju, njegovu genealogiju i sve njegove pustolovine. Nositelj je niza epiteta, među ostalim *Iuppiter Optimus Maximus* (Jupiter Najviši i Najveći), obožavan kao zaštitnik države, poštenja i pobjede. Njegov je kult uživao najveće državno i političko značenje. Atribut Jupitera je orao, “kralj ptica”, simbol moći, snage i pobjede, a koji je i simbol rimske države. Manji je broj zasebnih posveta Junoni i Minervi na našoj obali.[8]

Razmjerno je veliki broj posveta bogu Janu (*Ianus*), pogotovo na području uže Liburnije (između Zrmanje i Krke), što dokazuje prihvaćanje kulta u autohtonim sredinama. Jedan je od najstarijih rimskih bogova, bog početka svih stvari, zaštitnik vrata i dveri. Nema pandana u grčkoj mitologiji.

Štovanje Venere zabilježeno je na više natpisa i s raznim epitetima.[9] U Saloni se štovala kao *Venus Victrix*, Pobjednica, o čemu svjedoči njezin nagi kip s natpisom, s erotom koji se privija uz njezinu nogu.[10]

4 Prostor Kapitolija smjestio se uz Forum, nadvisujući ga za nekih 1,8 m. O tome da je hram posvećen Kapitolijskoj trijadi svjedoče natpisi na postoljima za kipove iz unutrašnjosti hrama – danas vidljivi u temeljima crkve sv. Donata u Zadru. Hram je imao tri cele, šest kaneliranih korintskih stupova na pročelju, počivao je na visoko uzdignutom podiju. Ispred hrama se nalazio žrtvenik za žrtve paljenice. SUIĆ 1981., str. 209-216; GIUNIO 1997., str. 244-262; GIUNIO 1999., str. 55-66.

5 Ovaj je Kapitolijski hram najveće i ujedno najbolje poznato takvo zdanje na istočnoj obali Jadrana. Utvrđene su dvije građevinske faze. Gradnja manjeg hrama s četiri stupa na pročelju povezuje se uz stjecanje općinske konstitucije Enone krajem 1. st. pr. Kr. U drugoj polovici 1. st., u vrijeme careva dinastije Flavijevaca, gradi se monumentalni hram duboko ukopanih temelja koji formiraju tri odvojene cele, preko stubišta na istočnoj strani ulazilo se u prostrano i duboko predvorje sa šest korintskih stupova na pročelju. SUIĆ 1969., str. 92-94; GIUNIO 1992., str. 53-58; GIUNIO 1997., str. 228-238.

6 GIUNIO 1997., str. 182-191; GIRARDI JURKIĆ 2005., str. 95-111.

7 Dok se etruščanski utjecaj očituje kroz trojstvo vrhovnih bogova, kasnije je grčko preslojavanje moguće uvidjeti kroz zamjenu, tzv. arhajske trijade (Jupiter, Mars, Kvirin) trijadom bogova bližih grčkom panteonu (Jupiter, Junona, Minerva).

8 Junona i Minerva izvorno su etruščanska božanstva koja su Rimljani preuzeli u doba etruščanskog vladanja Rimom. Junona je Jupiterova sestra i supruga, božica majčinstva i braka, poistovjećena s grčkom Herom. Minerva, poistovjećena s grčkom Atenom, bila je zaštitnica znanosti, umjetnosti i uopće raznih umijeća te božica mudrosti. U Dalmaciji štovana kao *Venus Augusta*, *Bacca*, *Pelagia*, *Genetrix*...

9 Bila je staro italsko i manje važno agrarno božanstvo, izvorno zaštitnica vrtova i svinja, izgubila je svoja prvotna obilježja i postala pandan grčkoj Afroditi; kao takva se štovala kao boginja ljubavi, ljepote i plodnosti.

10 CAMBI 2005., str. 153-154, sl. 227.

Kipić boga Pana,
Kastav, kat. br. 140

Kipić božice Minerve,
Pola (Pula), kat. br. 9

Reljef s prikazom božanstava Dijane, Silvana i Herma, Danilo Biranj, kat. br. 41

Reljef s prikazom najvažnijih rimskih božanstava, *Spalatum* (Split), kat. br. 22

Nadgrobna stela s prikazom božice Venere i kuhinjskog pribora, *Salona* (Solin), kat. br. 44

Reljef s likom boga Silvana s nimfama, *Tilurium* (Gardun kod Trilja), kat. br. 52

Kult Dijane[11] dosta je rasprostranjen u rimskoj provinciji Dalmaciji. Inače je kult bio prihvaćen i kod domaćeg stanovništva, odakle i njezina veza s autohtonim Silvanom.[12]

Bog Merkur rimska je paralela grčkom Hermesu. On je glasnik bogova i bog trgovine, posebno trgovine žitom, bog trgovaca, trgovačkog uspjeha i izobilja. Merkurov kult na području rimske provincije Dalmacije jedan je od najstarijih grčko-rimskih kultova.

Zabilježeno je i štovanje drugih bogova rimskog panteona – Neptuna, Fortune, Cerere, Saturna, Vulkana, Eskulapa, Apolona, Viktorije, u nešto manjem broju i manjem intenzitetu.

Znatno je rašireno štovanje kulta Herkula (*Hercules*, grčki Heraklo), najvećeg junaka grčkih mitova, sina najvišeg boga Zeusa i tirintske kraljice Alkmene. Stekao je besmrtnost nakon života punog dostignuća, velikih djela i nadljudske patnje. U Puli je njegov kult imao posebno mjesto, njegovo ime je u sastavu imena grada (*colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*), a njegovo svetište nalazilo se uz najstarija gradska vrata koja su i dobila ime po božanstvu, gdje se s prednje strane tjemenog luka nalazi isklesana u visokom reljefu njegova glava, a s desne strane toljaga, važan atribut ovoga božanstva. Heraklo je vjerojatno bio i zaštitnik Burna (Ivoševci), kada je on od vojnog logora, na početku 2. st. poslije Kr., postao municipij.

Na području Istre iznimno je, jednim zavjetnim žrtvenikom iz Plomina (*Flanona*), potvrđen kult Veste, božice s posebnim statusom u rimskoj religiji, ali čiji su zavjeti u provinciji vrlo rijetki.[13] Vesta je bila boginja ognjišta i kućanstva, zaštitnica obitelji i grada Rima.

Veliko značenje u provincijama dobiva carski kult, gdje postaje izraz lojalnosti mjesnog stanovništva. U doba Carstva sva su žrtvovanja i zavjeti bili u vezi s likom cara.

Carski kult u starom Rimu predstavlja štovanje jednog broja careva kao bogova nakon njihove smrti, identificirao je neke careve i pojedine članove njihovih obitelji s božanskim autoritetom rimske države. Proglašavanje božanstvom pojedinog cara postalo je istaknutim elementom religije Rimskog Carstva tijekom Principata, do točke da i pojedini članovi carskih obitelji bivaju deificirani (*divus*, *diva*).[14] Kult se uskoro proširio cijelim Carstvom i njegovim provincijama, s određenim lokalnim varijacijama u prihvaćanju i ekspresiji. Gaj Julije Cezar je u kratkom razdoblju svoje diktature učinio prvi korak prema ustoličenju kulta vladareve ličnosti, koji će se potpuno učvrstiti za Augusta, dopustivši da mu se za života posvećuju hramovi, žrtvenici i posebne svećeničke službe. Julije Cezar je bio prvi vođa rimske države kojeg je Senat nagradio božanskim počastima. Cezarova apoteoza omogućila je njegovom nasljedniku i posinku Oktavijanu da postane sin božji (*divi filius*).[15] Štovanje se prekida s legalizacijom kršćanstva u vrijeme cara Konstantina.

Po razini organizacije razlikuje se djelovanje carskog kulta na pokrajinskom, provincijskom ili municipalnom nivou,[16] posebno za svaki društveni sloj (domaće stanovništvo, senatorski ili

11 Dijana je izvorno bila latinska božica šuma. Poistovjećena je s grčkom božicom Artemidom, boginjom lova i mjeseca, vladarica prirode.

12 MEDINI 1984.a, str. 17-27; MILIČEVIĆ BRADAČ 2008., str. 359-366; MILIČEVIĆ BRADAČ 2009., str. 51-78.

13 GIRARDI JURKIĆ 2005., str. 186-187.

14 Pridjev *divus* (m.), *diva* (f.), obično se prevodi kao božanski. Kao imenica se odnosi na božanskog ili diviniziranog smrtnika. *Deus*, *divus* potječu od indoeuropskog *deywos*, starolatinskog *deivos*. Servije (*Maurus Servius Honoratus*, gramatičar krajem 4., početkom 5. st.) navodi kako se *deus* koristi za "trajna" božanstva (*deos perpetuos*), a *divus* za smrtnike koji postaju božanskim (*divos ex hominibus facto*): Servije, *In vergilii carmina comentarii*, 5.45.

15 *Caius Iulius Caesar Octavianus*, prvi je i bespogovorno povijesno ocijenjen kao jedan od najvećih rimskih careva. U povijesti je ostao poznat pod imenom *Augustus*, koje ima sakralan prizvuk (grč. Σεβαστόζ) i oznaka je carskog dostojanstva. Titula je prvi puta dodijeljena Oktavijanu 27. g. prije Kr.; dodijelio ju je Senat, a uz odobrenje naroda. Također mu istovremeno dodjeljuje i titulu *princeps*. U povijesti se uvriježilo da se tim činom, ta godina računa kao početak Carstva. GIUNIO, 2011., str. 117-130, navedena i sva relevantna literatura.

16 JADRIĆ – MILETIĆ 2008., str. 75-90; GIUNIO 2011., str. 155-181; JADRIĆ-KUČAN 2012., str. 41-66.

Žrtvenik božici Vesti, *Flanona* (Plomin), kat. br. 1

Zavjetni žrtvenik Histrije Tere (*Histria Terra*), *Parentium* (Poreč)

Natpis s posvetom bogu Liberu, Pasolinica blizu Vižinade

Natpis ispod kipa Venere Anzotike, *Aenona* (Nin)

viteški red, građanski ili oslobođenički sloj, žene iz građanskih obitelji). Carski kult počeo se razvijati još u ranoaugustovsko doba, a osobiti procvat doživljava u doba cara Tiberija. August je carski kult povezao sa službenim kultom Rome, kao izraz državne politike. Tako se na novouređenom forumu u Puli krajem 1. st. prije Kr., pokraj središnjega starijeg republikanskog kapitolijskog svetišta, gradi na prijelazu iz stare u novu eru (2. g. prije Kr. – 14. g. poslije Kr.) hram Rome i Augusta, u stilskoj maniri julijevskog razdoblja. Na arhitravu ispod zabata čita se natpis: *romae et avgvstvo caesari divi f(ilio) pater patriae*. Uz iskazivanje štovanja prema službenim državnim božanstvima, provincije ili pojedini gradovi su svoju lojalnost iskazivali štovanjem kulta grada Rima.[17] Ovu personifikaciju Rimske Republike i grada Rima stvorili su još Grci helenističkog razdoblja. Od personifikacije rimskog naroda (*populus Romanus*) prerasta u simbol Carstva, postaje dio službene carske ideologije.

Zasigurno se u svim većim središtima u Istri i Dalmaciji, u kolonijama i municipijima, podižu svetišta posvećena carskome kultu, no rijetki su sačuvani tragovi. Gradnja kompleksa u čast Augusta i njegove obitelji, koji je uključivao podizanje kipova cara i članova carskih obitelji, bio je način udvoravanja carskih službenika (namjesnika) koji su tako željeli pomoći svojoj karijeri. Skupine carskih kipova odraz su državne politike u provinciji, a koja se provodi preko rimskoga namjesnika. U rimskoj provinciji Dalmaciji nalazima su zabilježene carske skupine na otoku Cresu (*Crexa* i *Apsorus*), na Rabu (*Arba*), Ninu (*Aenona*), Skradinu (*Scardona*), u Solinu (*Salonae*), Čitluku (*Aequum*), na Visu (*Issa*), u Omišu (*Oneum*), Vidu (*Narona*),[18] a moralo ih je biti i puno više (*Iader*, *Epidaurum*, *Senia*, *Argyruntum*, *Asseria*, ...). Postupno su se formirale, najveći broj nastaje u doba Tiberija,[19] proširuju se gotovo u pravilu u doba Flavijevaca, pa čak i Trajana.

Razvoj i formiranje autohtonih kultova u Istri i Dalmaciji predstavlja nastavak neolitskih i brončanodobnih vjerovanja, koji se u potpunosti oblikuju u pojedinim plemenima i zajednicama, u početku vjerojatno kao kult pojedinog roda, a kasnijim razvojem i širenjem i kao kult cijele jedne ili više zajednica. Njihovo formiranje zasigurno je završilo prije dolaska Rimljana, no materijalnih dokaza za to razdoblje nemamo. Pojava izjednačavanja (*interpretatio Romana*) ilirskih s rimskim božanstvima, a kasnije i orijentalnim božanstvima, odlikuje se nizom posebnosti.

U skladu s poznatom rimskom religioznom tolerancijom uočava se usporedno vjerovanje u veliki broj autohtonih histarskih i liburnskih kultova na širem području Istre. Na području Pule ukorijenjeno je štovanje Eje (*Eia*), liburnske Sentone (*Sentona*), Ike (*Ica*). Osobito su važna božanstva *Terra Histria* (prisutna na porečkom ageru), *Boria* i *Nebres*, *Seixomnia Leucitica*, *Melosocus*.[20] Na istočnoj obali Istre supremaciju nose ženski kultovi: *Sentona*, *Aitica*, *Iutossica*, *Iria* i *Ica*. Poznata su nam imena brojnih božanstava koja su štovali Liburni (područje između rijeke Raše i rijeke Krke). Zanimljivo je da su većina njih ženska božanstva – *Anzotica, Latra* (*Dea Neditarum*), *Sentona*, *Iria*, *Iutossica*, *Ica*, *Heia*, *Minerva Flanatica*, te samo dva muška božanstva – *Silvanus* i *Iicus*.[21]

Postojanje svetišta Venere Anzotike (*Venus Anzotica*) posvjedočeno je nalazima iz 1938. g. na poluotoku koji sa sjeverozapadne strane zatvara ulaz u ninsku luku (*Aenona*).[22] Tada je utvrđeno da je riječ o manjemu poljskom svetištu (*sacellum*) pravokutnog tlocrta s polukružnom nišom. Na tomu mjestu nepoznati kopači pronašli su skulpturu božice iz 1. st. poslije Kr. i dva

17 MELLOR 1975., str. 5 i d.; FAYER 1976., str. 5 i d.; CAMBI, 1980.a, str. 36-41; MELLOR 1981., str. 950-1030; CAMBI 2005., str. 122-123, sl. 179; JADRIĆ-KUČAN 2011., str. 93-111.

18 CAMBI, 1998., 45-61; S. IVČEVIĆ, 1998, 75-84; CAMBI, 2000., 92-100 (ovdje svi referentni podaci i popis literature); MARIN, 2004., 5 i d.; MARIN, 2004a, 5 i d.

19 U doba Augusta nastaju skupine u Osoru i Naroni.

20 GIRARDI JURKIĆ 2005., str. 36-46.

21 MEDINI 1984., str. 7-32; MEDINI 1984.b, str. 223-244.

22 ABRAMIĆ 1940., str. 174-176; GIUNIO 1997., 238-242.

Natpis posvećen bogu Silvanu s nimfeja podignutog u čast cara Trajana, *Salona* (Solin), kat. br. 49

natpisa s posvetama.[23] Anzotika je u predrimskoj enonskoj zajednici imala ulogu glavnog božanstva koje je simboliziralo plodnost i rodnost zemlje, prirodnu stvaralačku snagu, a tu je ulogu zadržala i u rimsko doba.

Dominantna autohtona religijska figura na području koje je u željeznom dobu nastavalo pleme Delmata (južnije od rijeke Krke) bio je Silvan, prapovijesno božanstvo vegetacije, šuma, a koje je u antici poprimilo stočarsko-agrarni karakter.[24] Od Grka je preuzeta ikonografija Pana, kozorogog božanstva šuma i pašnjaka, što se dogodilo prije njegovog izjednačavanja s italskim Silvanom. Na kultnim i zavjetnim reljefima lik božanstva je izveden u antropoteriomorfnom prikazu (jarčje noge i rogovi, glava i tijelo ljudskog) s tipičnim pastirskim atributima (višecjevna svirala – siringa, štap) i pratiocima (pas, koza ili jare). Vrlo je često prikazan zajedno s božicom Dijanom, Nimfama, pa i drugim božanstvima. Svetišta Silvana nalazila su se vrlo često u prirodnim ambijentima, ponekad sa Silvanovim reljefom uklesanim u živoj stijeni, u pećinama, a ponekad su se gradila i manja svetišta (*aedicula*).[25]

Uobičajene su potvrde štovanja hramovi, svetišta, zavjetni žrtvenici, skulpture, ali su Rimljani svoju duboku religioznost manifestirali i prikazima božanstava na predmetima svakodnevne upotrebe i predmetima tzv. umjetničkog obrta.

23 CAMBI 1980., str. 273-280; GIUNIO 1997., str. 238-242; CAMBI 2005., str. 69-70, sl. 97.

24 D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1955., str. 5-40; MEDINI 1971., str. 127-135; MEDINI 1984., str. 14-21; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989., str. 401-506.

25 A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1982., str. 121-140; CAMBI 2000.a, str. 99-112.

RELIGIJA·I·KULTOVI· U·JUŽNIM·PANONSKIM·KRAJEVIMA

ANTE·RENDIĆ·MIOČEVIĆ | MARINA·ŠEGVIĆ

Mnogo je razloga zbog kojih nije jednostavno danas govoriti o religiji i kultovima u hrvatskome dijelu rimske Panonije. Jedan od najvažnijih jest taj što se granice današnje Hrvatske ne podudaraju s granicama nekadašnje rimske provincije. S novim određivanjem međudržavnih granica pojavili su se, dakako, i novi problemi. Velik broj spomenika iz istočnih dijelova južne Panonije, onih koji više nisu u Hrvatskoj, pohranjen je, naime, u hrvatskim muzejskim zbirkama, najvećim dijelom u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Smatramo, međutim, da bi ovaj sintezni pregled o religijama i kultovima u južnim panonskim oblastima bio nedorečen i, na neki način, nepotpun ako bismo takve spomenike posve izostavili. Zbog toga je ovaj pregledni tekst – riječ je, u osnovi, o dopunjenom i ažuriranom prijevodu uvodnog teksta koji je bio namijenjen katalogu izložbe o religijama i kultovima u Panoniji *(Religions and Cults in Pannonia)*, organiziranoj 1996. godine u mađarskom gradu Székesfehérváru – svojevrstan kompromis između onoga što je bilo moguće i onoga što smo smatrali da bi nužno trebalo biti obuhvaćeno tekstom koji teži cjelovitom predstavljanju religija i kultova na području antičke Panonije.

Temeljitije su, dakle, analizirani spomenici iz hrvatskoga dijela Gornje Panonije negoli oni iz Donje Panonije. To se također odnosi i na odabrane nalaze iz Sirmija (*Sirmium*), najvažnijeg urbanog središta Provincije, bez kojih bi bilo gotovo nemoguće vjerodostojno govoriti o religijskom životu u antičkoj Panoniji.

Iz različitih razloga na već spominjanoj izložbi nije bilo moguće prikazati neke važne i zanimljive spomenike koji se čuvaju u muzejima diljem Hrvatske, primjerice, natpis posvećen Jaškim nimfama, kultni reljef s posvetnim natpisom Nemezi i njezinim reljefnim prikazom iz okolice Zagreba, žrtvenik posvećen riječnome bogu Savu (*Savus*) i niz drugih spomenika, kao ni velik broj figuralnih spomenika poput poznatoga brončanog poprsja Atisa (Mitre?) iz Siska, brončane skulpture Minerve iz Grbavca, dviju brončanih statueta Herkula iz Siska, odnosno iz Čakovca, kipa Fortune iz Vinkovaca, skulpture Apolona i Pana iz Osijeka itd., te nekoliko kamenih žrtvenika poput žrtvenika posvećenog lokalnom bogu Silvanu iz Daruvara. O svim navedenim spomenicima ipak će kasnije biti još riječi.

Romanizacija Panonije i njezinih južnih krajeva dogodila se nešto kasnije negoli u drugim dijelovima Carstva. Ovi su krajevi doživjeli intenzivnu urbanizaciju tek za vrijeme vladavine Flavijevaca[1]. Većinu su kultnih spomenika iz toga vremena podizali rimski državni službenici koji su bili na čelu administrativnih tijela i bili zaduženi za red. Mnogi od njih bili su konzulski nadarbenici (*beneficiarii consulares)* i vojni službenici. Dedikacije su se većinom obavljale javno. Zavjetni su spomenici, bilo natpisi ili spomenici s likovima božanstava, većinom bili posvećeni bogovima službenoga rimskog kulta i često su bili postavljani *sub divo*, u hramovima ili malenim svetištima, ali i u privatnim kućama, nekropolama ili drugdje.

1 MóCSY 1959., str. 107-115, 136; MóCSY 1962., str.597, 604-610; MóCSY 1974., str.112 sqq. Za hrvatski dio cfr. PINTEROVIĆ 1978., str. 35

Kipić junaka Herkula, Goričan, kat. br. 152

Činjenica jest da nije moguće precizno utvrditi broj njihovih posveta različitim božanstvima – bilo epigrafskih potvrda bilo figuralnih prikaza – na području Gornje i Donje Panonije. Osim u muzejskim zbirkama razmjerno je velik broj takvih spomenika i u privatnim zbirkama, od kojih su samo neke dostupne stručnoj javnosti. Stoga su i statistički podatci ipak samo približni i nepotpuni, no unatoč tomu dostatni i znakoviti za opću sliku trenutnog stanja o raširenosti kulta pojedinih božanstava u hrvatskom dijelu rimske Panonije.

Najveći broj figuralnih spomenika i natpisa očekivano je podignut vodećem rimskom božanstvu Jupiteru kojega najčešće prate epiteti "najbolji i najveći" (*Iuppiter Optimus Maximus, IOM*). Jupiter je štovan sâm ili zajedno s nekim drugim božanstvima. Pojavljuje se u monumentalnoj skulpturi, na kamenim reljefima, kao i u brončanoj plastici, sjedeći na prijestolju ili u stojećem položaju, zajedno s njegovim karakterističnim atributima. Jupiterovo ime pojavljuje se na pedesetak žrtvenika evidentiranih diljem južnih krajeva Panonije. O važnosti Jupiterova kulta govori i podatak da su konzulski nadarbenici (*beneficiarii*) samo u Sirmiju postavili stotinjak njegovih žrtvenika[2]. Ti su žrtvenici bili otkriveni krajem osamdesetih godina proteklog stoljeća na istome mjestu, očito u njegovu službenom svetištu koje je postojalo u tom iznimno važnom središtu Donje Panonije.

Uz dvanaest već ranije poznatih figuralnih prikaza Jupitera, načinjenih u bronci i u kamenu, u novije vrijeme evidentirana su još najmanje četiri nova primjerka, pretežito iz različitih privatnih zbirki.[3] Iz toga proizlazi da su Jupiterovi prikazi bili iznimno popularni diljem cijele južne Panonije. Jupitera često nalazimo i u hramovima, na mjestima u kojima su štovana i druga božanstva, poglavito ona Kapitolijskog trojstva. Takvog je sadržaja, primjerice, žrtvenik iz Osijeka (*Mursa*) s posvetom Jupiteru, Junoni i Minervi.[4] U poznatim gornjopanonskim jaškim toplicama (*Aquae Iasae*) otkriven je hram koji je, po svemu sudeći, bio posvećen Jupiteru, kao i hramovi drugih božanstava Kapitolijskog trojstva: na kamenoj bazi namijenjenoj statui Junone, iz njezina tamošnjeg hrama, božici je na posvetnom natpisu pridružena i Fortuna. Hramovi o kojima je riječ nalaze se na dosad jedinom istraženom i sačuvanome gradskom "forumu", odnosno kompleksu bazena s ljekovitom termalnom vodom i okolnim trijemovima u hrvatskom dijelu Panonije[5]. Zanimljivo je spomenuti da se uz uobičajene pridjevke na natpisima Jupiter časti epitetima *Fulgurator, Depulsor, Conservator, Nundinarius, Culminalis* i tako dalje.

2 Podatci o osamdesetak pronađenih žrtvenika posvećenih Jupiteru objavljeni su u dnevnom tisku u "Vjesniku" od 22. V. 1988., str. 10; također cfr. JEREMIĆ et al. 1992.

Od drugih božanstava Kapitolijskog trojstva Jupiterova družica Junona rjeđe je zastupljena: potvrđena su samo četiri natpisa na kojima je Junona spomenuta, najčešće s epitetima *Regina* ili *Augusta*. Treći član trojstva, božica Minerva, češće se pojavljuje u skulpturi nego na natpisima: ranije je bilo poznato osam njezinih figuralnih prikaza, ali tom broju treba pridodati još najmanje četiri nova, te stoga dosad neobjavljena primjerka sitne brončane plastike, većinom njezinih poprsja. Za neke od njih nije, doduše, moguće sa sigurnošću utvrditi odnose li se na Minervu ili Romu. Također treba skrenuti pozornost i na novootkriveni – još neobjavljeni – žrtvenik malenih dimenzija iz Varaždinskih Toplica, s posvetnim natpisom Minervi. Najreprezentativniji primjer figuralne plastične umjetnosti u hrvatskom dijelu Panonije svakako je monumentalni mramorni kip Minerve na postolju, s odgovarajućim posvetnim natpisom, koji je pripadao njezinom hramu u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*). Kad je riječ o brončanoj plastici, jedan od najljepših primjeraka s njezinim likom je kipić božice Minerve na ukrašenom podnožju iz Grbavca kod Grubišnog Polja. Božica je prikazana u dugačkoj odjeći s glavom Gorgone na grudima, s kacigom na glavi te s karakterističnom vojničkom opremom. Potječe iz I. stoljeća, a danas je u posjedu Zavičajnog muzeja u Varaždinskm Toplicama.

Ostala visoko zastupljena božanstva jesu Venera – doduše samo u sitnoj figuralnoj plastici, brončanoj i olovnoj (12 je starih primjeraka, dok su četiri još neobjavljena i nalaze se u privatnim zbirkama) – i Merkurije (*Mercurius*) koji je u figuralnoj plastici češće zastupljen u bronci nego u kamenu. Od jedanaest primjeraka koji su i ranije bili poznati i objavljeni danas možemo govoriti o još devet neobjavljenih primjeraka (također su iz privatnih zbirki), što bi trebalo značiti da je Merkurije, uz Jupitera, odnosno uz nimfe u Varaždinskim Toplicama, bio najčešće štovanim božanstvom u hrvatskom dijelu Panonije. Jedna brončana statueta odnosi se i na njegovu orijentalnu inačicu Hermesa/Merkurija-Thota, kojega je potrebno pribrojiti dvama dosad poznatim brončanim kipićima toga sinkretističkog božanstva. Najmanje šest natpisa posvećeno je prethodno spominjanoj božici Fortuni, a od njih su dva iz Varaždinskih Toplica. Brončani kipić Fortune iz Vinkovaca, sa srebrnim detaljima apliciranim na odjeći, potječe iz druge polovine I. st. i nedvojbeno je među najkvalitetnijim primjercima sitne brončane plastike u južnoj Panoniji. Kipić se čuva u Arheološkome muzeju u Zagrebu, a Fortunu prikazuje u dugačkoj haljini koja seže do poda te s rogom obilja (*cornucopiae*) koji je samo djelomično sačuvan. Dvije njezine brončane statuete koje ranije nisu bile poznate (jedna od njih također je iz privatne zbirke) su iz Ščitarjeva (*Andautonia*) kraj Zagreba, a još jedan ranije nepoznati primjerak potječe s lokaliteta Kuzelin, također u blizini Zagreba.

U Vinkovcima je pronađen mramorni kip Neptuna te dva njegova posvetna natpisa. Ime božice Viktorije pojavljuje se na jednom natpisu, ali šest puta u figuralnoj izvedbi, u brončanoj i kamenoj plastici. Apolonov kult potvrđuje šest brončanih kipića i aplika, a nedavno su u Varaždinskim Toplicama pronađena dva fragmentarna natpisa na kojima se spominje Apolon, čini se zajedno s nimfama. Šest spomenika posvećeno je Marsu, a neki su s natpisom: na jednom natpisu božanstvo se spominje kao *Mars Marmogius*[6]. Neki se od spomenika odnose na njegove reljefne prikaze, dok se drugi odnose na primjerke sitne brončane plastike.

Dijanino ime pojavljuje se samo na jednom natpisu, na žrtveniku iz Varaždinskih Toplica, na kojemu je zabilježena posveta Dijani i nimfama. Dijana se, inače, javlja na četiri figuralna spomenika, nerijetko i u različitim sinkretističkim interpretacijama. Zanimljivo je da je nedavno, opet u Varaždinskim Toplicama, otkriven niz ulomaka još neobjavljene mramorne statue koja se očito odnosi na tip tzv. Dijane Lucifere.

3 Neki od takvih prikaza su objavljeni cfr. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2005., str. 241-262

4 PINTEROVIĆ 1978., str.129, T.XVII, 1. Natpis glasi: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iunoni / Minervae sac(rum) C(aius) Iul(ius) / ...nus? / aug(ustalis) [col(oniae)] / Mur(sae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

5 VIKIĆ, GORENC 1967., str.102 sqq; GORENC, VIKIĆ 1968., str.119 sqq, T. XLII; GORENC 1970., str.138 sqq, T. XLIII, 1, 2; GORENC, VIKIĆ 1979., str.32 sqq; GORENC, VIKIĆ 1980., str.10-18

6 *CIL* III 10844; BRUNŠMID 1904.-1911, str.134-135, n. 236; *AIJ* 542. Natpis glasi: *Marti Mar/mogio Aug(usto) sig/num cum stib[adio] / Iun(ius) Philocra[tes] cum Iul(io) Cripsi[no] / coma[g(istro) v(otum) s(olvit/olverunt) l(ibens/ibentes) m(erito)]*

Ostala božanstva rimskoga panteona pronađena u hrvatskom dijelu rimske Panonije i prikazana u figuralnom obliku su, primjerice, Amor – on se najčešće pojavljuje u obliku brončanih aplika (17 primjeraka) – zatim satiri (4), Silen (4), menade (4), Prijap (2), dok se 3 primjerka odnose na prikaze Dioskura. Ikonografski su vrlo zanimljivi prikazi Dioskura na sarkofagu iz Siska koji potječe iz 3. stoljeća: Dioskuri, naime, u rukama drže *vexillum* koji su, čini se, u navedenom slučaju zastave udruge augustala i označavaju ulogu pokojnika u njegovanju carskog kulta.[7] Svakako treba spomenuti i jedan brončani kipić koji prikazuje Romu, a ne treba također isključiti ni mogućnost da se na isto božanstvo odnose i dva prethodno spomenuta brončana poprsja pripisana Minervi. Osim već prije poznatoga brončanog kipića Lara, od vremena održavanja izložbe u Mađarskoj pojavila su se još dva, stručnoj javnosti ranije nepoznata primjerka (oba su iz privatnih zbirki: jedan je nedavno objavljen, dok je drugi, još neobjavljeni primjerak koji potječe iz Siska, nedavno otkupio zagrebački Arheološki muzej), zatim po jedan primjerak figuralnih prikaza, u bronci ili u kamenu, Atlasa, Kentaura, Pana, Ganimeda i Perzeja, a također i božanstava-personifikacija kao što su, primjerice, *Autumnus, Vertumnus* i *Hilaritas*. Registrirana su i najmanje četiri brončana prikaza Meduze – njima treba pribrojiti i veliki broj prikaza glave Meduze (Gorgone), koji se pojavljuju na nadgrobnim spomenicima, najčešće na stelama i sarkofazima Na nadgrobnim spomenicima često se pojavljuju i neka druga božanstva, poput personifikacija Godišnjih doba ili pak Muza. Lik jedne od Muza, zaštitnice ljubavnog pjesništva Erato, prikazan je u kamenoj skulpturi. Tri statue prikazuju mitskog letača Ikara, dok su Asklepije i Higijeja prikazani na jednom reljefu s natpisom. Na novootkrivenom – te stoga još neobjavljenome – monumentalnome mramornom reljefu iz Varaždinskih Toplica također su prikazani likovi Asklepija, Higijeje, a uz njih je i Telesfor; reljefni prikaz dopunjen je i pripadajućim natpisima.

U Panoniji je, kao više-manje posvuda diljem Rimskog Carstva, bio vrlo popularan i glasoviti junak Herkul, od davnine osobito štovan u južnim krajevima Provincije. Vojska i ugledni visoko pozicionirani vojni magistrati kroz Herkulov su kult često promicali carski kult.[8] Ne čudi stoga što je njegova važna uloga potvrđena na različite načine. Među potvrdama njegova kulta šest je natpisa i trinaest figuralnih prikaza, od kojih su dva reljefi, a jedanaest kamene skulpture ili brončane statuete: još dva njegova prikaza nedavno su evidentirana i nisu ranije bila poznata pa je ukupan broj figuralnih prikaza porastao i iznosi najmanje petnaest primjeraka. Među njima se ističe brončana statueta nagog Herkula, prikazanog na četvrtastom postolju ukrašenom biljnim ornamentima. Herkul u rukama drži jabuke iz vrta Hesperida i toljagu (sačuvan je samo maleni dio toljage). Statueta je pronađena u Sisku, potječe iz 1. stoljeća, a pohranjena je u zagrebačkom Arheološkome muzeju. Izuzetno je kvalitetan i brončani kipić Herkula iz Muršćaka kod Goričana (Čakovec). Junak je prikazan sa životinjskom kožom prebačenom preko ramena te s jabukama Hesperida u lijevoj ruci.[9] Iz druge je polovine 2. stoljeća, a pohranjen je u Muzeju Međimurja u Čakovcu.

Osim bogova i polubogova u Panoniji su bila štovana i različita lokalna *numina*, poput Genija (*Genius loci*). Dosad su nađena tri njegova figuralna prikaza, ali znatno češće je spomenut na natpisima, ponekad uz Jupitera ili uz neko drugo božanstvo. *Genius loci* je možda generičko ime za neka stara domaća božanstva, za različite nimfe ili silvane (*silvanae*). Sudeći prema

7 MIGOTTI 2005., str.277-285

8 BRUNŠMID 1899.-1900., str.31; PINTEROVIĆ 1978., str. 132-133; J. Fitz smatra da je velik broj Herkulovih spomenika u Mursi rezultat obnove Herkulova svetišta za vrijeme pretpostavljenog boravka cara Septimija Severa u gradu 202. godine: FITZ1959.,248, bilj. 91

9 TOMIČIĆ 1982.

imenu, *silvanae* bi općenito mogle biti zaštitnice prirode i šumovitih područja, povezane i s mnogobrojnim topličkim vrelima u slikovitom krajoliku Varaždinskih Toplica [10]. Nimfe se pak pojavljuju s različitim pridjevcima, ovisno o različitim vidovima njihova kulta. One su *salutares*, *augustae, Iasae* ili *sanctae*, a često se pojavljuju u oba važna jaška toplička središta (*Aquae Iasae* i *Aquae Balissae*). Najljepši spomenici s nimfama pripadali su "nimfeju", odnosno neodređenoj konstrukciji koja je u rimsko doba bila podignuta na području današnjih Varaždinskih Toplica.[11] Nju je u 2. stoljeću podigla, kao što je navedeno u natpisu, *res publica Poetoviensium* i posvetila ju je Uzvišenim Nimfama (*Nymphis Augustis*). Niz mramornih ploča bilo je pomno ukrašeno s različitim mitološkim prizorima, poput Amfitrite na morskom čudovištu i Europe na biku, zatim Erota na vodenkonju, Marsa (na jednom ili više kubusa s reljefnim prikazima ratnika) i slično. Već je spomenuto da je na jednom žrtveniku bio natpis koji spominje Dijanu i nimfe. U takvoj kombinaciji nimfe su bile izravno povezane sa Silvanovom iliričko-panonskom obitelji[12]. Nekoliko je natpisa, od kojih su neki tek nedavno otkriveni, posvećen domaćim, jaškim nimfama, zaštitnicama lokalnih vrela. Od ranije je poznat žrtvenik s natpisom sljedećeg sadržaja: *Nymphis / Iasis / Fl(avius) Herm/adion cir(citor) / 5vec(tigalis) Illy(rici) et / Ul(pia) Piste ei(us?) / cum Avito et / Suriaco / f(iliis) phialam / 10arg(enteam) p(ondo) II d(ono) d(ederunt)*[13].

U južnoj Panoniji i u drugim južnim iliričkim krajevima najpopularnije domaće božanstvo nedvojbeno je bio Silvan[14]. Njemu je, uz Jupitera, bilo posvećeno najviše epigrafskih i figuralnih spomenika. Silvan je na njima prikazivan kao italsko božanstvo šuma i polja, često odjeveno u kratku odjeću i sa zakrivljenim nožem (*falx*) i s borovom granom u rukama, katkada sa psom, njegovim uobičajenim pratiteljem. U južnim iliričkim krajevima isto se božanstvo štovalo u obličju grčkoga Pana, odraslog ili mladolikoga muškog lika s jarećim nogama i papcima te s jarećim ušima, kao i pastirskim štapom (*pedum*) te karakterističnom pastirskom sviralom (*syrinx,* Panova siringa) u rukama. Iz Osijeka (*Mursa*) potječe vrlo zanimljiv, ali nažalost i vrlo oštećen, žrtvenik posvećen Uzvišenom Silvanu (*Silvanus Augustus*) u njegovom uobičajenom ikonografskom modelu, što se razaznaje prema sačuvanim ostatcima jarećih papaka i pseće šape. Prema dosad utvrđenim nalazima čini se da su otkrivena dva građena svetišta posvećena Silvanovu kultu. Jedno svetište, poznato već otprije, bilo je u općini *Aquae Balissae*, tj. u Daruvaru. Tu su, naime, na jednome mjestu pronađena najmanje četiri Silvanova žrtvenika. Tri spomenika imaju natpis – na dva se Silvan spominje kao *Domesticus* – a na četvrtom, reljefu, panonski "domaći" Silvan prikazan je u društvu svojih pratilja, vjerojatno silvanâ (*silvanae*). Ostatci arhitekture svetišta i Silvanovi spomenici nalaze se u blizini topličkih vrela, a nedaleko su bili gradski forum i gradske terme.

Nisu svugdje domaćim božanstvima i zaštitnicima zdravlja podizali hramove ili svetišta: božanstva su se često štovala u dvorištima ili vrtovima, u svojevrsnim kućnim lararijima. Većina je svetišta ipak bila *sub divo,* u prirodi, na otvorenome, u blizini nekog vrela ili u sjenovitoj pećini. Takvog je karaktera bilo i Silvanovo svetište u Topuskom, još jednome važnom panonskom topličkom središtu[15]. Od dvanaestak žrtvenika posvećenih Silvanu osam ih je bilo pronađeno na okupu, što bi trebalo značiti da se svetište nalazilo upravo na tome mjestu. U Topuskom se samo na jednom natpisu spominje Silvan kao *Domesticus*, dok je na drugima naveden kao *Silvanus Silvester* ili *Silvanus Augustus*. Može se kazati da je u ovome slikovitom kraju Silvan bio glavni zaštitnik šuma, livada, lugova i pastira, odnosno prirode u cjelini.

10 DORCEY 1992., str.74: autor vjeruje da je rijetka pojava ženskih božanstava sa Silvanom jedina ikonografska razlika između panonskog i italskog Silvana
11 GORENC 1971., str.15 sqq; GORENC, VIKIĆ 1973., str.13-16; GORENC 1981., str.197 sqq, fig. 1-4
12 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1980., str.109-110
13 VIKIĆ, GORENC 1966., str.12, sl. 20; ILJug 1170.; ČABRIAN et al. 1973., sl. 13; GORENC, VIKIĆ 1975., str. 47, sl. 14; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1992., str. 70
14 DORCEY 1992., 1, str. 71-72; autor smatra da je Silvan isključivo rimsko božanstvo i da se u Panoniji u njegovom kultu samo naziru neki domaći elementi. Za suprotno tumačenje cfr. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1955., passim
15 LJUBIĆ 1892., str. 65-68. Nažalost ne znamo rimsko ime ovoga mjesta

Ulomak noge boga Apolona, Kupa kod Karlovca, kat. br. 154

U Topuskom su otkrivena i tri spomenika posvećena božanstvima Vidasu i Tani (*Vidasus et Thana*), za koje se gotovo sa sigurnošću može zaključiti da su im imena domaćega podrijetla. Ranije se vjerovalo da su možda, poput Silvana i Dijane, oni predstavljali isti par božanstava za koji je dobro znano da je bio osobito štovan u krajevima ilirskih Delmata[16]. U novije vrijeme takva je pretpostavka relativizirana i u njima su pojedinci pokušali prepozati božanski par, zaštitnike termalnih ljekovitih voda. S obzirom da je skupina spomenika navedenog para božanstava bila pronađena na istome mjestu na komu se nalazilo i Silvanovo svetište, nije isključeno da je možda riječ o zajedničkom svetištu oba para domaćih božanstava.

Među panonskim spomenicima različitim božanstvima treba spomenuti i one posvećene Liberu (*Liber*/*Bacchus*) i njegovoj družici Liberi. Posvete tome božanskom paru češće su u istočnom dijelu južne Panonije. Trinaest je spomenika posvećenih Liberu: većinom su to reljefi ili skulpture, a šest ih je s natpisom. Libera se pojavljuje na jednom reljefu, a oba božanstva zajedno na trima reljefima i na dva natpisa.

Kultovi riječnih božanstava, osobito velikih rijeka, bili su iznimno važni u Panoniji. Te su velike rijeke, plovne u rimsko doba,[17] često služile kao granice, a na tom su putu luke bile ključna uporišta u Provinciji. Zbog toga ne čudi što je u Mursi (*Mursa*, Osijek) bio postavljen natpis posvećen Danuviju i Dravu, riječnim božanstvima rijeka Dunava (*Danuvius*) i Drave (*Dravus*). Nedaleko Zagreba, u rimskoj Andautoniji (*Andautonia*, Ščitarjevo) pronađen je skroman, rustični žrtvenik s natpisom, posvećen božanstvu Savu (*Savus*), personifikaciji rijeke Save. Natpis glasi:

Savo Aug(usto) / s(acrum) / [M(arcus)] Iuen[ti]u[s] / [Pr]im[ig]eniu[s] / 5[e]t [s]o[c]i(i) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)

Ime riječnoga božanstva *Savus* nedvojbeno je predrimskog podrijetla, što je potvrđeno i u onomastici domaćega panonskog stanovništva[18].

16 MAYER 1951.; MÓCSY 1974., str. 251; DORCEY 1992., str. 72: autor se ne slaže s prijedlogom da su Vidas i Tana domaća interpretacija Silvana i Dijane. Smatra da nema ni arheoloških, ni epigrafskih a niti lingvističkih dokaza prema kojima bi Vidas bio šumsko božanstvo poput Silvana, već da je Vidas nevažno lokalno božanstvo. Ne slažemo se s autorovim mišljenjem jer je činjenica da su u Topuskome pronađena čak tri žrtvenika s imenima Vidasa i Tane na jednome mjestu, kao i da je u čitavoj južnoj Panoniji ovaj par božanstava bio vrlo popularan i štovan podjednako kao Silvan i Dijana.

17 Mócsy navodi da su ta božanstva osobito štovali trgovci i državni službenici i da su ona bila samo *genii loci*, cfr. MÓCSY 1974., str.182

18 Kao onomastikon javlja se na natpisu koji se čuva u župnoj crkvi u Hrašćini (Zlatar): *M(arcus) Ulp(ius) Gemin[us] / Savi f(ilius) an[(norum...) et] / Volus[ia...]*, AIJ 456

Postoje mnogi spomenici koji potvrđuju štovanje uvezenih, orijentalnih božanstava, osobito tijekom 3. stoljeća. Te su bogove štovali tzv. vojnički carevi i članovi njihovih obitelji, ali također i vojnici i trgovci koji su dolazili iz istočnih dijelova Rimskoga Carstva i sa sobom donosili i vjerovanje u božanstva krajeva iz kojih su potjecali. Mnogobrojni su nalazi sitne brončane plastike duž graničnih područja (*limes*) u jugoistočnim dijelovima Panonije (*Pannonia Inferior*), u velikim gradovima, poput Siscije, Murse i Cibala (*Cibalae*, Vinkovci) i u vojničkim logorima na limesu (*Cornacum, Rittium, Burgenae, Taurunum* itd.).

Najbrojniji spomenici božanstava egipatskog podrijetla, koja se pojavljuju prije 3. stoljeća, odnose se na Serapisov kult. Njegov lik i/ili ime često se pojavljuje na nadgrobnim stelama, obično s lavovima prikazanim s obje strane. Dosad je bilo poznato čak deset spomenika podignutih u njegovu čast. Novootkriveni žrtvenik s posvetnim natpisom Izidi i Serapisu iz Varaždinskih Toplica još je jedna potvrda protezanja štovanja orijentalnih, egipatskih božanstava u tom kraju, ali i u čitavoj Provinciji. Izida se sama javlja na, čini se, četiri spomenika, od kojih tri imaju natpis.

Ulomak glave boga Apolona, Kupa kod Karlovca, kat. br. 153

Razmjerno su rijetki spomenici posvećeni Harpokratu, još jednom božanstvu egipatskog podrijetla: registrirana su samo tri statuete, dvije sićušnih dimenzija i poznata brončana statueta iz Slavonskog Broda (*Marsonia*, *Marsunia*), pohranjena u Arheološkome muzeju u Zagrebu. No, iako izvan užega tematskog konteksta, valja navesti i prikaz Harpokrata i na jednoj freski iz Sirmija (*Sirmium*)[19].

Uz već spomenute primjerke koji potvrđuju štovanje orijentalnog Merkurija-Totha navodimo i rijetke prikaze Jupitera-Ammona, Anubisa, Ozirisa i Neftis (*Nephtys*).

Štovanje perzijskoga božanstva Mitre, Nepobjedivog boga svjetla i sunca, proširilo se tijekom 2. i 3. stoljeća čitavom Panonijom i postalo jednim od najpopularnijih kultova u južnim panonskim krajevima[20]. Poznato je osam natpisa na kojima se spominje Mitra, kao i najmanje 7 reljefa s njegovim likom koji potječu iz različitih mjesta, Siska, Pregrade, Osijeka itd., te jedan reljef s prikazom njegovih bakljonoša Kauta i Kautopata (*Cautes i Cautopates*). Budući da je velik broj spomenika posvećenih Mitri nađen u Sisku (*Siscia*), s pravom se pretpostavlja da je upravo u tom središtu Gornje Panonije postojalo njegovo svetište – *Mithraeum*.

19 SELEM 1980., str. 275, T. XLIII

20 MÓCSY 1962., str. 736-738; BULAT 1960., s relevantnom literaturom; PINTEROVIĆ 1978., str.138-139; SELEM 1980., str. 76-194

U Panoniji je bio rasprostranjen i kult popularnoga frigijskog božanskog para Kibele i Atisa. Njihov kult nije bio "uvezen" izravno s istoka nego se proširio zahvaljujući procesu romanizacije tih krajeva.[21] Atisov kult bio je među najstarijim orijentalnim kultovima i u samome Rimu[22]. Iz panonskih krajeva Hrvatske dosad je bila poznata kamena skulptura posvećena Kibeli, nađena u Osijeku, a sada je evidentirana i brončana aplika s poprsjem Kibele (*Cybele-Tyche*), koja potječe iz Siska, do nedavno u privatnom vlasništvu. Sedam je figuralnih prikaza (od toga su 4 brončane statuete) s likom Atisa, a potječu također iz Siska, što bi moglo ukazivati da je u tome gradu bio hram, odnosno svetište popularnog orijentalnog božanskog para, Kibele i Atisa. Treba naglasiti da su sljedbenici kulta Velike majke (Kibele) u Sisciji bili vrlo dobro organizirani i pripadali su redu dendrofora (*dendrophorae*), što potvrđuje natpis iz 2. stoljeća. Među brončanom skulpturom kvalitetom oblikovanja i dimenzijama izdvaja se poznata glava orijentalnog božanstva. Glava je ranije pripisivana Mitri[23] – postoji, naime, dvojba o njezinoj atribuciji, budući da nije pouzdano utvrđeno odnosi li se glava na Mitru ili na Atisa – a prikazana je s karakterističnom frigijskom kapom s geometrijskim cvijetnim ukrasima i srebrnim i bakrenim umetcima na površini kape.[24]

Uz tu dvojicu orijentalnih božanstava štovana je i božica *Terra Mater* koja se zbog sličnosti kulta plodnosti ponekad poistovjećivala s Kibelom. Njezin kult potvrđen je u Mursi (Osijek) gdje je pronađen njezin žrtvenik s natpisom.

Ovom krugu božanstava svakako pripada i *Sol*. Dosad su bila poznata dva brončana kipića i jedan natpis s imenom božanstva. Nedavno je u Varaždinskim Toplicama otkrivena monumentalna mramorna skulptura Sola, sačuvana u ulomcima, a jedan dosad nepoznati brončani kipić registriran je u jednoj privatnoj zbirci.

Božica Nemeza pojavljuje se tri puta, na dva natpisa te na jednoj reljefnoj ploči s natpisom iz Petrovine Turopoljske, premda je najvjerojatnije da potječe iz Andautonije pokraj Zagreba.[25] Na jednoj strani mramorne ploče Nemeza je prikazana s nizom atributa od kojih ju neki određuju kao zaštitnicu gladijatora. Natpis ispod reljefa glasi:

[D(eae)] Nem(esi) reg(inae) Aug(ustae) sac(rum) / [..?] Iul(ius) Victorinus ve(teranus?) / [dec(urio?)] mun(icipii) And(autoniensium) cum suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Arheološki nalazi potvrđuju da je u Donjoj Panoniji bilo štovano i tračko-frigijsko božanstvo Sabazije (*Sabasius*). Pronađene su, naime, dvije karakteristične Sabazijeve ruke, kao i kultna keramička posuda.

Jedina potvrda o kultu tzv. Tračkog konjanika je reljefna ploča pronađena u Sisku, a pohranjena u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Na reljefu je božanstvo prikazano poput junaka-jahača. Pronađeno je, također, mnogo olovnih pločica, različita oblika i veličine, s urezanim likom heroja, podunavskog konjanika, s brojnim elementima koji jasno pokazuju da su na olovnim pločicama motivi koji svjedoče o kultnom sinkretizmu: najčešće se sinkretizam odnosi na kultove Kibele i Tračkog konjanika pa bi se u ovom slučaju moglo govoriti o svojevrsnome panonskom božanstvu-konjaniku. Većina takvih olovnih pločica potječe iz jugoistočnih krajeva Panonije, osobito iz oblasti koje gravitiraju Sirmiju (*Sirmium*).

21 SELEM 1980., str. 195 sqq

22 Id., ibid.

23 Ranije se mislilo da se radi o Mitrinoj glavi, ali većina autora smatra da je riječ o glavi Atisa, cfr. SELEM 1980., str. 90

24 Tesori nazionali 1991., str.138, br. 132, gdje je navedena i relevantna literatura

25 Na drugoj strani mramorne ploče nalazi se počasni natpis namjesnika za Dalmaciju, Panoniju i Gornju Meziju, Lucija Funisulana Vetonijana, cfr. LJUBIĆ 1883., 9; Zagreb 1994., str.117-119, br. 200

Na jednom natpisu spominju se *Dii Maiores*, a tri natpisa posvećena su Bogovima i božicama (*Dis deabusque*), dok je na jednom natpisu iz Osijeka naveden *Deus Aeternus* kojega neki autori povezuju s Mitrom, a drugi predlažu da se "vječni bog" odnosi na Jahvu[26]

U Panoniji su vojnici rimskih legija na limesu također promicali i kult Jupitera Dolihenskog. To su božanstvo osobito štovali vladari iz dinastije Severa, odnosno članovi njihovih obitelji. Taj bog rata i pobjede, podrijetlom iz Komagene u Siriji, pojavljuje se na 7 natpisa, od kojih su tri iz Daruvara (*Aquae Balissae*), a bili su pronađeni nedaleko gradskog foruma, što bi moglo ukazivati da je u gradu postojalo i svetište Jupitera Dolihenskog. Jedan žrtvenik iz Siska podignut je Jupiteru Heliopolitanskom.

Naposljetku, u Osijeku je pronađen natpis u komu je potvrđeno postojanje židovske zajednice i njihova kultnoga molitvenog prostora (*proseucha*). S tim nalazom približavamo se, međutim, mnogobrojnim spomenicima koji su iz kršćanskoga razdoblja, što izlazi iz okvira ove teme.

Ovom pregledu kultova i religija u južnim dijelovima rimske Panonije trebalo bi pridodati i mnoštvo potvrda o rimskim, domaćim i orijentalnim božanstvima prikazivanim na različitim upotrebnim predmetima ili na nakitu. Takva je, primjerice, kasnoantička pojasna garnitura iz Zmajevca u Baranji, s prikazanim antičkim mitološkim likovima Akteonom?, Marsom, Heraklom u borbi s lavom i tako dalje. Ona je, doduše, iz kasnijeg vremena i stoga je izvan konteksta tematskog okvira izložbe u Klovićevim dvorima. Ipak, tek tada bi slika raširenosti kultova i vjerovanja u hrvatskom dijelu Panonije bila potpuna pa prema tomu i jasnija. No, i ovakav je pregled dovoljno pouzdan da se donesu zaključci o kultovima i vjerovanjima na području tih dijelova Panonije. Premda je nezahvalno s potpunom vjerodostojnošću govoriti o širenju i značenju pojedinačnih kultova samo prema statističkim podatcima o spomenicima pojedinih božanstava, takvi su podatci ipak indikativni i nije ih moguće zanemarivati. Oni pokazuju, primjerice, da je Jupiter nedvojbeno bio najštovanijim božanstvom u južnim panonskim krajevima, najčešće kao *Optimus* ili *Maximus*, ali i s novim, orijentalnim pridjevcima, kao *Dolichenus, Heliopolitanus* ili *Juppiter-Ammon*, ili poistovjećen s domaćim božanstvom, kao *Comagenus*. Osim njegova prethodno spominjanog svetišta u Sirmiju, 15 potvrda njegova kulta iz Osijeka (*Mursa*) također govore u prilog mogućeg postojanja Jupiterovog svetišta. Slično se može pretpostaviti i za Sisak (*Siscia*), Daruvar (*Aquae Balissae*) i neka druga središta u Panoniji. Treba spomenuti i Silvana koji je isto bio jedno od osobito štovanih božanstava. Á. Mócsy Silvana u Panoniji smatra domaćim božanstvom, ali njega ne treba poistovjećivati s ilirskim, odnosno delmatskim Silvanom.[27] Međutim, Mócsyjev zaključak da je Silvanov kult koncentriran u sjevernim panonskim krajevima ne odražava stvarno stanje jer je utvrđen velik broj Silvanovih spomenika i svetišta i u južnim panonskim područjima. To potvrđuju već spominjana Silvanova svetišta u Osijeku, Daruvaru i vjerojatno u Sisku, kao i pretpostavljeno svetište u Topuskom. Žrtvenici iz Topuskog posvećeni Vidasu i Tani (*Vidaso et Thanae*) potvrđuju postojanje svetišta domaćeg para božanstava u okvirima procesa poznatog pod nazivom *interpretatio Romana*, odnosno mogućeg poistovjećivanja s rimskim božanstvima Silvanom i Dijanom. U Topuskom, međutim, nisu otkriveni tragovi arhitekture koji bi govorili u prilog građenom svetištu poput onoga u Daruvaru. Razmjerno velik broj Silvanovih i Vidasovih žrtvenika, građenih svetišta ili svetišta u prirodnom ambijentu, *sub divo,* govori o važnosti božanstava prirode koji su u tim krajevima štovani od davnine, znatno prije dolaska Rimljana u te prostore.

Sudeći po broju spomenika izgleda da su u Osijeku postojala i svetišta posvećena Herkulu i Kibeli (*Metroon*), kao i manje svetište boga Apolona. Premda nije u kontekstu naznačene teme, valja istaknuti da je istočnije, na području Zemuna (*Taurunum*), utvrđeno svetište Libera i Libere.

26 PINTEROVIĆ 1978., str.143;
MIGOTTI 1994., str. 43, br. 13

27 MÓCSY 1974., str. 250-251

Siscija je bila važnim gornjopanonskim središtem te stoga ne čudi da je u gradu bio velik broj svetišta posvećenih različitim božanstvima. Uz već spomenuta svetišta posvećena Jupiteru i Silvanu utvrđeno je i Herkulovo svetište, kao i ona podignuta orijentalnim božanstvima, Izidi, Mitri i Atisu. No, današnji Sisak leži na ostatcima stare Siscije pa je na tom području teško provoditi sustavna istraživanja te otkriti i rekonstruirati pojedinačna svetišta, onako kako se to dugo vremena sustavno provodi u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*) gdje su hramovi bili smješteni duž sjeverne strane gradskog "foruma". Iako nisu bili veliki, bili su bogato ukrašeni arhitektonskom plastikom. Monumentalni kip Minerve na postolju, kao i natpis posvećen božici Junoni, a čini se i neki najnoviji tamošnji nalazi, potvrđuju da je taj kompleks bio reprezentativno kultno središte širokog prostora tog dijela Provincije. To je ujedno i jedini istraženi, rekonstruirani i prezentirani kultni kompleks takvog tipa u hrvatskome dijelu Panonije. Treba spomenuti i reljefnu plastiku s različitim mitološkim sadržajima za koju se mislilo da je pripadala tamošnjem "nimfeju", a također i mnogobrojne žrtvenike pronađene u tom jaškom središtu, čuvenom zbog ljekovitih vrela korištenih i prije rimskog vremena. U drugome jaškom termalno-lječilišnom središtu Daruvaru (*Aquae Balissae*) kult božanstava koji su na tom području bili štovani, slično kao i u Akvama Jazama, odražava temeljno shvaćanje važnosti prirodnih okolnosti koje su uvjetovale razvoj tih panonskih središta. Slično je moguće kazati i za treće termalno-lječilišno središte u tim hrvatskim prostorima, za današnje Topusko.

I da zaključimo: na temelju uobičajenog izbora božanstava kojima su u svim važnijim gradovima Provincije bila podizana svetišta te prema danim pokazateljima razvidno je da su, uz dominantni Jupiterov kult, širom Provincije bila štovana božanstva i *numina* bliska prirodnim karakteristikama panonskog krajolika, poput Silvana i članova njegove kultne zajednice, Dijane, nimfa, silvana i drugih sličnih božanstava. Slika, dakako, nije niti može biti potpuna jer su mnogi spomenici u privatnim zbirkama te stoga nisu dostupni niti su primjereno evidentirani. Nekim bi spomenicima valjalo revidirati interpretacije ili im podrobnije odrediti kontekst. Unatoč tomu, s velikom je vjerojatnošću moguće pokazati s kakvim su se vjerovanjima i kultovima susreli Rimljani osvojivši ove krajeve te na koji su se način mijenjali religijski obrasci i svjetonazor stanovnika Provincije u vrijeme Rimskoga Carstva.

RELIGIJA I RELIGIJSKA KRETANJA U ZAPADNOM ILIRIKU (ORIJENTALNE RELIGIJE)

ŽELJKO MILETIĆ

Izida, moćna i popularna egipatska božica, koju je Herodot uspoređivao s grčkom Demetrom, u helenističkom razdoblju pod Ptolemejom I. Soterom je grecizirana.[1] Izvan Egipta kao njezin suprug prikazivao se Serapis, bog nastao sinkretizmom Ozirisa i Apisa, čije središte kulta, *serapeum*, u Aleksandriji podiže Ptolemej III. Antropomorfno obličje Izide i Serapisa bilo je važnim čimbenikom za prihvaćanje kulta Nebeske Kraljice izvan ptolemejskog Egipta, u grčko-rimskom svijetu. Kult su po mediteranskim lukama širili pomorci čiji je zaštitnik bila Izida Pelagija. U Kaligulino doba u rimski je kalendar uvršten festival *navigium Isidis*, proljetni datum otvaranja sezone plova. Na italskom tlu izijački kult javlja se u doba Republike među siromašnim stanovnicima podrijetlom iz Egipta, ali i u visokim društvenim slojevima. Siromašni su korišteni u političkim borbama, kult je trpio posljedice sukoba i često bio zabranjivan, ali unatoč tome održavan je i na samome dvoru. Središte kulta u Rimu je *Iseum campense* – golemi hram odvojen visokim zidovima od vanjskog svijeta.[2] Na istočnu jadransku obalu impulsi egipatske religije stigli su iz Rima. Prikazi Jupitera Amona u okviru dekoracije foruma u Jaderu, Puli i u gradovima u širokom luku provincija sve do Hispanije, međutim, nisu iskaz štovanja egipatskog boga nego je njegova figura simbolizirala važnost Oktavijanovog pothvata, a to je pridruživanje imperiju nove i bogate provincije Egipta, kao što je Aleksandar tri stoljeća ranije priključio Egipat orijentalno-grčkoj ekumeni. Lik božice Izide stoga je dio vizualnog repertoara imperijalne propagande. Skulptura Izide iz Nina, nažalost bez sačuvane glave, mogla bi biti Kleopatra koja je, prvenstveno zbog veze s Cezarom i radi njihova sina Cezariona, bila primjeren izbor za carske grupe skulptura, postavljane po cijelomu rimskom svijetu.

Egipatski pomorci i trgovci svraćali su u provinciju Dalmaciju, a pojedinci su tu i boravili. Šauabti su kipići prilagani u grobove da bi u zagrobnom životu služili pokojniku; iz sfere su zagrobnih vjerovanja i stoga sugeriraju nazočnost Egipćana.[3] Međutim, materijalne tragove egipatskih kultova ne treba nužno povezivati s prisutnošću te etnije nego s raznim društvenim grupacijama i profesionalnim udrugama. Eklektična i mnogobožačka rimska religija naročito se u drugom i trećem stoljeću transformirala i prožimala, a stanovništvo je prihvaćalo raznolike ideje i koncepcije. Odraz takvih strujanja su i relativno česti kipići Izide – Fortune, namijenjeni postavljanju u kućne lararije. Grčko-rimske sudbinske božice Fortuna i Tihe iskazane u tom liku sjajno odražavaju temeljnu odliku rimskih poganskih vjerovanja, nepromjenjivi usud pojedinca, skučeni životni okvir u kojem se ugovorom može steći privremena naklonost bogova. Misterijske religije, pa tako i izijačka, nudile su više, soteriju, život nakon smrti, koji je bilo moguće postići saznavanjem tajne i vladanjem prema moralnim načelima te religije. Iz

1 TURCAN 1997., str. 75-81;
SELEM 1997., str. 24-27.

2 TURCAN 1997., str. 85-91.

3 SELEM 1997., str. 82-90.

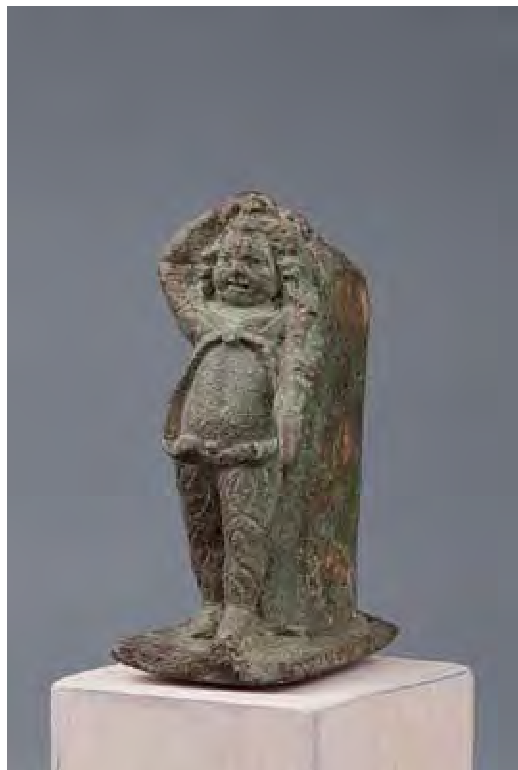
Aplika božice Kibele / Tihe kao zaštitnice grada, *Siscia ?* (Sisak), kat. br. 131

najvažnijega literarnog izvora o Izidinom kultu, Apulejevom romanu *Metamorfoze* poznatom i kao *Zlatni magarac*, saznajemo o veličajnom liku te najljepše od svih božica koja se vjernicima i sudionicima njezinih misterija obraćala u snu, pa tako i glavnom junaku Luciju, pretvorenom u magarca, kojemu vraća ljudsko obličje u javnoj procesiji, a kasnije ga poziva da joj služi i bude iniciran u misterije. Glavnina te radnje odvija se u grčkoj provinciji drugog stoljeća, pa možemo nagađati da su se i u rimskoj Histriji i u provincijama Dalmaciji i Panoniji odvijali misterijski izijački obredi. Alabastrena božičina glava iz Narone, poklopac sarkofaga Izidinih učenika u vjeri, dječaka Aurelija Satrija i djevojčice Aurelije Maksime iz Salone, kalupi za kolače s izijačkim motivima iz Emone, votivni žrtvenici službenika iliričke carine iz Petovija (Ptuj) i drugi spomenici jasno dokazuju postojanje kruga štovatelja Izide i Serapisa.[4]

Po cijelomu mediteransko-mezopotamijskom krugu postoje Izidi srodne božice majke, koje prepoznajemo pod različitim imenima, kao što su Aštarta, Artemida Efeška, Demetra i Kibela. Kad je u 3. st. pr. Kr. Ptolemej Soter pripremao Serapisov i Izidin kult, nastala je najpoznatija verzija mita o maloazijskoj, frigijskoj božici Kibeli, ona pjesnika Timoteja. Krajem istog stoljeća Hanibalov upad u Italiju gotovo je slomio Rimsku Republiku. Apolonove proročke knjige ponudile su spasonosno rješenje. Iz Frigije u kojoj se nalazila legendarna rimska postojbina Troja trebalo je dovesti Kibelu – Veliku Majku Bogova. Brodom je iz Pergamskog kraljevstva 4. aprila 204. godine dopremljena božica u obličju crnoga meteorskog kamena, od koga je kasnije isklesano lice antropomorfne statue.[5] Sasvim je moguće da su mediteranske crne Madone kao likovni uzor imale upravo crnu Kibelu kojoj je sagrađen hram na Palatinu.

4 Repertoar spomenika kod: CAMBI 1971., str. 85 i d.; SELEM 1980., str. 1-33; SELEM 1997.; SELEM 2012., str. 9-76; URANIĆ 2007.; KUNTIĆ-MAKVIĆ 1982., str. 151 i d.

5 VERMASEREN 1977., str. 38-43; BREMMER 1979., str. 9 i d.

Kipić boga Atisa, *Siscia* (Sisak), kat. br. 129

Kipić boga Atisa s maskom božice Kibele, *Siscia ?* (Sisak), kat. br. 130

Glava boga Mitre ili Atisa, Kupa kod Siska, kat. br. 114

Bez obzira na oficijelnost uvrštavanja Velike Majke u rimski panteon, njezino štovanje dugo se odvijalo samo u uskom krugu rimskih aristokratskih obitelji, među Scipionima i Klaudijevcima. Carevi Klaudije i Antonin Pije reformirali su Kibelin metroački kult, a stvorene su i misterije Atisa, ljubimca Velike Majke. Taurobolija, veliko žrtvovanje bika čijom krvlju bivahu poškropljeni misti, kako nam to opisuje Prudencije krajem 4. ili početkom 5. stoljeća, bila je posvećena i carevima.[6] Tada, na izmaku poganske antike, u godišnjem ciklusu kalendara veliki prostor zauzimali su martovski Kibelin festival i *Megalensia*, proslava dolaska božice u Rim.[7] Oni slave obnovu života kao posljedicu bizarne Atisove smrti samokastriranjem, pa je pobjedničko kršćanstvo preslojilo te popularne poganske svetkovine proljetnim blagdanom Uskrsnuća. Prizor umirućeg Atisa dio je narativnog reljefa iz Kibelinog svetišta nastalog u doba cara Antonina Pija u prostoru koji je više od pola stoljeća ranije bio dio legijskoga vojnog tabora Burn.[8] Vojska, međutim, nije tijekom prvog stoljeća donijela taj kult u Ilirik; on je popularan tek od drugog stoljeća u lukama i prometnim, kozmopolitskim gradovima poput Senije (Senj), Skardone (Skradin), Siscije (Sisak) i Murse (Osijek).[9] Zajednica Kibelinih vjernika u Saloni bila je toliko snažna da su osnovali kognacije, sakralna udruženja spomenuta na više natpisa, koja su se brinula o održavanju svetkovina i izgradnji i popravljanju svetišta. U glavnom gradu Dalmacije bilo je i središte arhigala, vrhovnoga metroačkog svećenika provincije.[10] Na skulpturama Kibela je najčešće prikazana na prijestolju, s atributima koji je ikonografski izdvajaju od srodnih božanskih matrona: lavovima ljubimcima, krunom u obliku gradskih zidina i timpanom u ruci.[11] Kršćanski Rim potisnuo je pogansku majku bogova vlastitom Bogorodicom, pa je uobičajeno da su iznad metroačkih hramova sagrađene marijanske crkve, kao u Senju.

Osnova vjerovanja i premisa misterijske komponente kulta boga Dioniza isto je bila soterija, spas duše u zagrobnom životu. Ne čudi što su dionizijački motivi bili čest izbor za dekoraciju rimskih sarkofaga iz Dalmacije i Panonije, bilo onih domaće proizvodnje ili onih luksuznih uvoznih.[12] Dioniz–Bakho bog je kojemu literatura, još od Herodota, često naglašava maloazijsko podrijetlo, dok se ona heladska komponenta – koju potvrđuju arheološki nalazi – često zanemarivala, jer se taj bog karakterom prilično razlikovao od grčkih Olimpljana. Posljednji su bili projekcija grčkoga patrijarhalnog društva na nebesa, društva koje je bilo artificijelna tvorevina organizirana po zakonima muškaraca. Dioniz je, nasuprot tomu, bio bog primevalnog i organskog rasta, izumitelj vina, pa su važan dio njegova kruga pratitelja (tijasos) žene menade.[13] Tako su nazivane i sudionice bakhičkih orgija, koje su opijene vinom postizale ekstazu. U takvom stanju približenosti bogu i providene njegovom moći, a što je sjajno prikazao Euripid u drami *Bakhe*, znale su pobjeđivati vojske, loviti životinje i jesti sirovo meso. Na natpisu iz 2 st. koji se čuva u Metropolitan muzeju popisano je 420 sudionika jednoga bakhičkog udruženja – tijasa, među njima trećina su žene. Navedeni su brojni položaji i uloge sudionika u misterijskom kultu, što nam govori da je scenarij tih obreda bio složen i sofisticiran.[14] Četiri stoljeća ranije, tijekom Drugoga punskog rata, orgijastički vid Dionizova štovanja, bakanalije, u Rim su unijeli prebjezi iz južnoitalskih gradova Velike Grčke. Već 186. pr. Kr. Senat je donio znameniti zaključak (*Senatus consultum de Bacchanalibus*) kojim su one jako ograničene, ali nikad uništene. Dionizov kult postao je općeprihvaćen u rimskom svijetu, pa tako i na iliričkom prostoru, kroz njegovo poistovjećenje s italskim bogom Liberom koji je s družicom Liberom bio zaštitnik vinogradarstva i vina.[15] Sinkretizam je olakšan, jer još početkom 5. st. prije Kr. u rimski pan-

6 ALVAR 2008., str. 261-275.
7 VERMASEREN 1977., str. 113-125; TURCAN 1997., str. 43-56; ALVAR 2008., str. 272-282.
8 MEDINI 1988., str. 255 i d.
9 MEDINI 1978.; SELEM 1980., str. 195-211; CAMBI 2003. Katalog spomenika kod NIKOLOSKA 2010.
10 MEDINI 1982.; MEDINI 1985.
11 GLAVIČIĆ – MILETIĆ 2011., str. 129-132 VERMASEREN 1977., str. 72.
12 CAMBI 2002., str. 164.
13 GABRIČEVIĆ 1987., str. 127 i d. HAMDORF 1986.
14 TURCAN 1997., str. 311-312.
15 GABRIČEVIĆ 1987., str. 135-147.

Kip božice Velike Majke (*Magna Mater*), *Nesactium* (Nezakcij, Vizače), kat. br. 4

Zavjetni mitraički reljef, *Siscia* (Sisak), kat. br. 135

teon uvedena grčka eleuzinska tijada, a Liber izjednačen s Jakhom. Na prostoru od Jadrana do Dunava Liber–Dioniz bio je prihvaćen u svim društvenim slojevima i grupacijama.[16] On je pokrovitelj libertina – oslobođenih robova, koji su u Naroni (Vid kod Metkovića) tijekom nekoliko desetljeća na prijelazu era upravljali gradom, pa je razumljivo da je njihov bog tu imao svetište i bio jako štovan. Popularan je i među vojskom; hram podignut blizu vojnog tabora Bigeste (Humac kod Ljubuškog) popravljaju i proširuju vojnici. On je bog vina i vinograda pa ne čudi što je neki upravitelj imanja na Mljetu dao proširiti njegov hram. Skulpturica iz Piramatovaca nedaleko rimske Varvarije vjerojatno bijaše postavljena u nekoj Liberovoj kapelici u seoskom okružju.[17] Čest Liberov nadimak je *Torclensis* – Prešač (grožđa). Liberove spomenike nalazimo i na prostorima koji nikad nisu bili vinogradarski, npr. na Livanjskom ili Glamočkom polju. Shvaćan je najviše kao bog razuzdanog raspoloženja – *Deus Laetus* – kao što se naziva na natpisima. Pripadnik elitnog sloja rimske Liburnije, svećenik carskog kulta, dao je u Seniji obnoviti Liberovo svetište. Pojedini elementi uobičajeni u bakhičkoj ikonografiji, a korišteni u prikazima Libera i Libere, npr. ktonični simboli zmije i cistične miste, daju nam naslutiti da je Liberov kult sinkretiziran s dionizijačkim mogao imati i misterijsku komponentu. U takvim obredima vjerojatno je korišten veliki kameni krater iz Aserije (Podgrađe kod Benkovca).[18] I u Panoniji Liberov je kult široko rasprostranjen u svim društvenim slojevima i grupacijama, njegovo svetište otkriveno je u kanabama logora u Karnuntu, središta kulta su i Taurun (Zemunik), Sirmij (Sremska Mitrovica), Kornak (Sotin), Lugio (Dunaszekcső) Akvink (Budimpešta) i Solva (Esztergom).[19]

16 MEDINI 1980., str. 195 i d; ZANINOVIĆ 1982., str. 245 i d; GABRIČEVIĆ 1987., str. 151-159; Katalog Liberovih spomenika kod JADRIĆ 2007., str. 99-199.

17 GLAVIČIĆ – MILETIĆ 2011., str. 136-141.

18 JADRIĆ 2005., str. 53 i d.

19 MRÁV 2008., str. 121 i d; KANDLER 2001., str. 63 i d; *Religions* 1998., 9.

Kip božice Izide, *Pola* (Pula), kat. br. 11

Zavjetna pločica božici Izidi, *Siscia* (Sisak), kat. br. 132

Božanstvo srodno Dionizu je Sabazije, podrijetlom s tračko-frigijskog prostora. Iako manje popularan od Dioniza–Libera, zastupljen je i na panonsko-dalmatinskom prostoru. Kult slabo poznajemo jer je evidencija ograničena uglavnom na dva tipa predmeta. Prvi je pločica koja se nosila oko vrata, a izrađivala se lijevanjem bronce ili modeliranjem gline u kalupe. Kalup od pješčenjaka s reduciranom sabazijačkom ikonografijom nađen je pri iskapanju kapitolijskog hrama u Jaderu (Zadar).[20] Vjerojatno je dio sabazijačkog triptiha pločica s prikazom Kastora iz Aserije.[21] Drugi tip spomenika je sabazijačka ruka, npr. ona iz Muzeja u Puli, iz Sasa kod antičke Domavije, iz Sotina i Osijeka, s karakterističnom gestom *benedictio latina*, prekrivena brojnim simbolima poput ovnujske glave, žaba, kornjača i šišarki.[22]

Postojao je i misterijski kult koji je isključivao žene iz kulta. Rimski mitraizam dugo je smatran derivatom kulta boga Mitre poteklog iz mazdaizma – perzijske državne religije. Znanstvenici sada drže da on sadrži nešto orijentalnih elemenata, ali se može smatrati zasebnim kultom, s teologijom koja je bitno drukčija, u kojoj nema iranskog dualizma i apokalipse.[23] Možda je mitraizam nastao na rimskom dvoru odakle se proširio po cijelom Carstvu, a veliku popularnost je stekao kada su i carevi, poput Komoda, postali njegovi sljedbenici. Rimski mitraizam je blizak suvremenim misterijskim religijama jer su one nastale na istomu mediteranskom prostoru i izgrađene su iz istog kruga znanja i filozofskih stavova o kozmičkom uređenju koje je R. Gordon nazvao antičkom enciklopedijom znanja. Otud platonizam i astrologija u rimskom mitraizmu, stoga njegov zagonetni početak krajem 1. st. ne treba povezivati uz perzijski mitraizam kilikijskih gusara ili objašnjavati preuzimanjem, preko rimskih legija, iz heleniziranih anatolsko-perzijskih kraljevstava Male Azije.[24]

Golema količina sačuvanih spomenika omogućila je rekonstruiranje mitraizma na tri razine. Legenda ili priča o Mitri prikazana je na kamenim kultnim reljefima, punoj plastici, freskama i na kultnom priboru. Naročito važne epizode su: rađanje Mitre iz stijene, ubijanje bika i gozba Mitre i Sola. Iz Konjica u provinciji Dalmaciji je svjetski poznati reljef s prizorima tauroktonije i gozbe na prednjoj i stražnjoj strani, a nedavno je dvostrani reljef nađen i u Studencima kod Imotskog. U Jajcu, u Močićima u Konavlima (na teritoriju rimskog Epidaura), kao i u Arupiju (Prozor kod Otočca) središnja kultna ikona tauroktonije isklesana je u svetištima na živoj stijeni.[25] Salona je dala najviše spomenika s prizorima iz priče o Mitri.[26] Od drugog stoljeća, kada kult prodire u provinciju Dalmaciju, istaknuta središta su i Jader i Senija, a u provinciji Panoniji Mursa (Osijek), Siscija (Sisak), Poetovio (Ptuj) u kojem je iskopano čak pet mitreja, kao i vojna naselja Akuink (Budimpešta) i Karnunt (Petronell/Bad Deutsch Altenburg).[27] Druga razina je kozmološka, mitričko viđenje uređenog svijeta. Vjernici su smatrali da postoje duše koje borave u sferi zvijezda i koje na putu utjelovljenja prolaze kroz planetske sfere, pod

20 MEDINI 1980a, str. 67 i d.
21 MILETIĆ 2007b, str. 165 i d.
22 SELEM 1980., str. 250-251; MEDINI 1980a, str. 67 i d.
23 MERKELBACH 1984. CLAUSS 1990., str. 13-27; RÜPKE 2007., str. 238-241.
24 O podrijetlu rimskog mitraizma i karakteru teologije u: MILETIĆ 2003., str. 119 i d.; MILETIĆ 2007., str. 129 i d.
25 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989.
26 SELEM 2012, str. 157-180.
27 SELEM 1980, str. 76-154; LIPOVAC VRKLJAN 2005; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2011.

kontrolom tzv. lavoglavih čuvara, skulpture kojih su nađene u Jaderu i Josipdolu.[28] Genezu pokreće Mitra ubijanjem zvjezdanog bika, zviježđa Taurus. Nakon tjelesne smrti božanski dio, duša, vraća se nazad, čisteći se usput od nataloženih poroka i prljavštine. Treća razina mitraizma su obredi koje su prakticirali vjernici u duhu propagiranih moralnih načela, ne bi li osigurali život nakon smrti. Ta paradoksalna premisa u osnovi je svih misterijskih vjerovanja uključujući i kršćansko, a sakramentalnost obreda izvođenih u svetištu (*spelaeum*) kao imitacija kozmičkih procesa karakteristična je za misterijske kultove.[29] Sv. Jeronim u pismu *Ad Laetam*, 2 spominje da su se vjernici upućivali u tajne prolazeći kroz sedam stupnjeva, a svaki od njih je imao svojeg zaštitnika – jedno planetsko božanstvo, što se vidi iz inventara speleja u Ostiji i Rimu. Početkom 4. st. u zapadnom Iliriku, tj. u dalmatinskim i panonskim provincijama, mitraizam je na vrhuncu i na mirovnoj konferenciji održanoj pod predsjedanjem Dioklecijana u Karnuntu 308. carevi za uspjeh dogovora posvećuju žrtvenik bogu Mitri.[30] Nepuno stoljeće kasnije simbolički počinje propast poganstva rušenjem serapeja u Aleksandriji, koje je naredio patrijarh Teofil. Car Teodozije donio je edikte kojima je cijelo poganstvo praktično zabranjeno i uskoro je propalo. Jedina rimska službena religija tada je ostalo kršćanstvo, koje nakon smrti nudi život vječni i uskrsnuće.

Votivna pločica, *Teutoburgium* (Dalj), kat. br. 128

28 CAMBI 2005, str. 101 i d.
29 Temeljne rasprave za obrede u spelejima koji imitiraju kozmičke procese kod: GORDON 1980; BECK 1988.
30 *CIL* 3, 4413.

KRONOLOŠKI·PREGLED· POVIJESTI·RIMSKE·DRŽAVE

ROBERT·MATIJAŠIĆ

753. PR. KR. Romul po legendi osniva Rim, te postaje prvim kraljem.

753 – 509. Rimom vlada sedam kraljeva: Romul, Numa Pompilije, Anko Marcije, Tulo Hostije, Tarkvinije Prisk, Servije Tulije, Tarkvinije Superbo.

509. Rimljani svrgavaju kralja i osnivaju Republiku, kojom upravljaju dva konzula koji se biraju po dvojica svake godine. Lucije Junije Brut i Lucije Tarkvinije su prvi konzuli.

494. Plebejci prvi put otkazuju poslušnost patricijima (secesija na Aventin), rezultat je osnivanje plebejskog tribunata.

449. Pod pritiskom plebejaca (druga secesija na Aventin), donosi se Zakonik dvanaest ploča.

396. Rim osvajaVeje, etrurski grad u neposrednom susjedstvu.

387. Gali osvajaju Rim, jedino Kapitolij odolijeva.

343 – 341. Rimljani vode prvi rat protiv Samnićana.

340 – 338. Rimljani vode rat protiv Latina, poraz Latinske lige.

326 – 304. Drugi rat protiv Samnićana, u nj se protiv Rima uključuju Etruščani, Umbri, Piceni, Marsi, Hernici i Ekvi.

298 – 290. Treći rat protiv Samnićana.

284. Rimljani ratuju protiv galskih Senona.

283. U Italiju upadaju galski Boji, koje Rimljani poražavaju.

282. Rimljani poražavaju Brucije, Lukane i Samnićane. Tarent napada rimsku mornaricu.

280. U Italiju dolazi epirski kralj Pir, formalno radi pomoći Tarentu protiv Rima. Pir pobjeđuje Rimljane kod Herakleje.

279. Pir pobjeđuje Rimljane kod Auskula (*Ausculum* = Ascoli Satriano).

275. Rimljani pobjeđuju Pira kod Beneventa.

273. Osivanje latinskih kolonija *Paestum* i *Cosa*.

272. Pir se povlači iz Italije, a Tarent se predaje Rimljanima.

268. Pokoreni su Piceni, a Sabinjanima je dodijeljeno građansko pravo. Osnivanje latinskih kolonija *Ariminum* i *Beneventum*.

264 – 241. Prvi punski rat, završava porazom Kartage i osnivanjem provincije na Siciliji: to je prvi posjed rimske države izvan Apeninskog poluotoka.

244. Osnivanje latinske kolonije *Brundisium*.

229 – 228. Prvi ilirski rat, protiv kraljice Teute.

225. Galski Boji i Insubri napadaju Etruriju.

223. Rimljani poražavaju Gale u Cisalpinskoj Galiji.

220 – 219. Drugi ilirski rat, protiv Demetrija Farskog.

218 – 201. Drugi punski rat, tijekom koga u Italiju upada Hanibal s kopnenom vojskom iz Hispanije preko Alpa.

218.	Osnivanje latinskih kolonija *Placentia* i *Cremona*.
217.	Rimska vojska poražena na Trazimenskom jezeru.
216.	Rimska vojska hametice je potučena u bitci kod Kane (*Cannae*).
215 – 205.	Prvi makedonski rat, protiv Filipa V. Makedonskog, koji je s Kartažanima sklopio Savez; rimska vojska je potučena.
213 – 211.	Rimljani opsjedaju i osvajaju Sirakuzu.
209.	Publije Kornelije Scipion osvaja Kartagenu u Hispaniji.
207 – 206.	Hanibalov brat Hazdrubal poražen je kod Metaura; Scipion pobjeđuje Kartažane kod Karmone, osnovana kolonija *Italica*, Kartažani napuštaju Hispaniju, a Scipion se vraća u Italiju.
204.	Kornelije Scipion s vojskom prelazi u Afriku i ugrožava Kartagu u središte njezine moći.
203.	Scipion poražava kartašku vojsku kod Utike: Hanibal napušta Italiju i vraća se u Afriku.
202.	U bitci kod Zame Scipijon poražava Hanibala, Kartaga se predaje.
200 – 197.	Drugi makedonski rat, protiv Filipa V. Makedonskog, uspješan za Rimljane, koji proglašavaju slobodu grčkih država (polisa).
197.	Nastaju dvije nove provincije: *Hispania Citerior* i *Hispania Ulterior*. Bitkom kod Kinoskefala završava Drugi makedonski rat.
194.	Osnivanje latinskih kolonija *Puteoli* i *Salernum*.
192 – 1889.	Rim ratuje protiv Antioha III. i Etolske lige u Grčkoj i Maloj Aziji.
189.	Osnivanje latinske kolonije *Bononia*.
181.	Osnivanje latinske kolonije *Aquileia*.
178 – 177.	Rat protiv Histra, završio opsadom i osvajanjem Nezakcija.
172 – 167.	Treći makedonski rat, protiv Filipova sina Perzeja.
156 – 155.	Rat protiv Delmata.
154 – 138.	Rat na Iberskom poluotoku protiv Luzitana.
150 – 148.	Četvrti makedonski rat, nakon koga je Makedonija postala rimskom provincijom, zajedno s Epirom i Ahajom.
149 – 146.	Treći punski rat, završio je potpunim porazom i uništenjem Kartage, osnovna provincija *Africa*.
140 – 132.	Prvi ustanak robova na Siciliji.
133.	Plebejski tribun Tit Sempronije Grakho ubijen je nakon pokušaja zemljišnih i društvenih reformi.
129.	Konzul Gaj Sempronije Tuditan ratuje protiv Japoda.
121.	Rim osniva provinciju Galiju Transalpinu (kasnije *Gallia Narbonensis*), koja je predstavljala kopnenu vezu iz Italije i Hispanije. Iste je godine u Rimu ubijen Gaj Sempronije Grakho, Titov brat, iz istih razloga.
118.	U južnoj Galiji osnovana rimska kolonija *Narbo Martius*.
116.	Osnovana provincija Frigija (*Phrygia*) u Maloj Aziji.
112 – 105.	Rat protiv numidskog kralja Jugurte, u komu se istaknuo vojskovođa i političar Gaj Marije.
104 – 102.	Marije je tri godine zaredom izabran za konzula.
104 – 101.	Drugi robovski ustanak na Siciliji.
102 – 101.	Gaj Marije je porazio germansko pleme Teutona kod mjesta *Aquae Sextiae* (Aix- en-Provence), a potom i Cimbre kod mjesta *Vercellae.*
100.	Marije se povlači iz političke i vojničke aktivnosti; rođen Gaj Julije Cezar.
96.	Umire cirenski kralj Ptolomej Apion, i oporučno ostavlja svoje kraljevstvo rimskom narodu (*Cyrenaica*).
91 – 88.	Socijalni rat, posljednji i neuspio pokušaj italskih naroda da zbace rimsku vlast, ali Rimljani su potom svim italicima dali građansko pravo.

88.	Publije Kornelije Sula ulazi s vojskom u Rim.
88 – 85.	Prvi rat protiv pontskog kralja Mitridata VI.
83 – 82.	Drugi rat protiv pontskog kralja Mitridata VI.; nakon pobjede Sula se vraća u Rim i proglašava se diktatorom, te organizira proskripcije.
83 – 72.	Građanski rat između optimata i populara, nastavlja se i nakon Sulina povlačenja iz javnog života i njegove smrti 78.
80.	U Maloj Aziji osnovana provincija *Cilicia*.
95.	U sjevernoj Africi osnovana provincija *Cyrenaica*.
73 – 63.	Gnej Pompej vodi treći rat protiv pontskog kralja Mitridata VI.
73 – 71.	Spartakov ustanak u južnoj Italiji.
68.	Cecilije Metel ratuje protiv gusara na istočnom Sredozemlju.
64.	U Maloj Aziji osnovane provincije *Bithynia et Pontus*.
63.	Ciceron kao konzul razotkrio Katilininu urotu, rođen Gaj Oktavije (Oktavijan, kasnije August).
60.	Gaj Julije Cezar, Gnej Pompej i Marko Licinije Kras sklopili prvi trijumvirat, sporazum da će se pomagati u borbi za vlast, te su si podijelili zadaće.
58 – 51.	Cezar vodi ratove u Transalpinskoj Galiji.
54 – 53.	Kras pogiba u ratu protiv Parćana.
52.	Cezar suzbija pokušaj Vercingetoriksa da okupi sve Gale protiv Rimljana; nakon opsade Alezije, Gali su potisnuti.
50.	Galija je osvojena, a u Rimu traje duga rasprava o Cezarovim ovlastima.
49.	Iako je Senat zapovjedio Cezaru da otpusti legije, on prelazi rječicu Rubikon na čelu svoje vojske; počinje drugi građanski rat između njegovih populara i Pompejevih optimata. Pompej bježi u Epir, a Cezar poražava njegove pristaše u Hispaniji, te daje građansko pravo stanovnicima Cisalpinske Galije.
48.	Cezar poražava Pompejevu vojsku kod Farsala, a Pompej je ubijen u Egiptu. Cezar upoznaje Kleopatru.
46.	Cezar se vraća u Rim, gdje slavi četiri trijumfa. Numidija postaje rimska provincija (*Africa Nova*).
45.	Cezar poražava Pompejeve sinove u Hispaniji, imenuje nasljednikom Gaja Oktavija.
44.	Cezar uzima neke ovlasti tribuna, otklanja ponuđenu krunu, ali ga urotnici ubijaju 15. ožujka u Pompejevoj kuriji. Antonije i Gaj Oktavije (Oktavijan) se sukobljavaju i pomiruju.
44 – 42.	Treći građanski rat, između Cezarovih ubojica i njegovih osvetnika, Oktavijana, Marka Antonija i Marka Emilija Lepida. Rat završava bitkom kod Filipa, u Grčkoj.
43.	Oktavijan, Antonije i Lepid sklapaju drugi trijumvirat, na pet godina, koji Senat potvrđuje.
41.	Antonije odlazi na Istok, a Oktavijan se suprotstavlja njegovim pristašama u Italiji (peruzijski rat).
40.	Antonije se vraća u Italiju, opsjeda Brundizij; poslije pomirenja, dogovaraju se oko podjele: Antoniju Istok, Oktavijanu Italija i Zapad, Lepidu Afrika.
38 – 37.	Oktavijan ratuje protiv Seksta Pompeja na moru. Obnavlja se trijumvirat na još pet godina.
36 – 34.	Antonije priznaje sina kojega mu je rodila Kleopatra; ratuje protiv Parćana i Medijaca.
35 – 33.	Oktavijan ratuje u Iliriku, Antonije na Istoku.
32.	Oktavijan priprema teren za obračun s Antonijem i Kleopatrom.
31.	U bitci kod Akcija (2. rujna) Oktavijan poražava Kleopatru i Marka Antonija, koji bježe u Egipat, a Oktavijan za njima.

30. Kleopatra i Marko Antonije su poraženi kraj Aleksandrije (1. kolovoza), počine samoubojstvo, Egipat postaje rimski posjed.

29. Oktavijan se vraća u Italiju, dobiva titulu imperator, proslavlja tri trijumfa: nad Delmatima i Panoncima, nad Sekstom Pompejem i za osvajanje Egipta.

27. Oktavijan postaje *princeps*, dobiva počasni naziv Cezar August, završetak Republike i početak Carstva. Reformira upravljanje provincijama, sebi zadržava nadzor nad onima u kojima je stacionirana vojska.

25. Osnovane provincije *Galatia* u Maloj Aziji (nakon smrti lokalnom kralja), *Tarraconense* i *Lusitania* u Hispaniji.

23. Senat Augustu izglasava doživotni prokonzularni imperij, doživotne tribunske ovlasti, čime ima sve poluge vlasti u svojim rukama.

20 – 19. August ratuje na Istoku protiv Parćana.

20. Ustrojena provincija *Creta et Cyrenaica*.

18. Počinje donošenje niza zakona (*leges Iuliae*) radi moralne i društvene obnove.

16 – 15. August osvaja alpsko područje u sjevernoj Italiji, istovremeno germanska plemena upadaju preko Rajne. Dotad neuređeni dio Galije podijeljen je u tri nove provincije: *Aquitania*, *Lugdunense*, *Belgica*.

12 – 7. Tiberije ratuje u Panoniji, a istovremeno Druz ratuje u Germaniji, gdje mu se u nekoliko navrata pridružuje Tiberije.

6. Tiberije se povlači na Rod, jer je preskočen u liniji nasljeđivanja u korist Augustova dva unuka Gaja i Lucija Cezara (djeca Augustove kćeri Julije i Marka Vipsanija Agripe).

1. PR. KR. Gaj Cezar, dobiva zapovjedništvo nad vojskom na istočnim granicama Carstva protiv Armenaca.

2. Lucije Cezar umire u Masaliji.

4. Gaj Cezar umire u Liciji od posljedica ranjavanja, a Tiberije se vraća s Roda u Rim, te se sprema naslijediti prijestolje.

5. Tiberije osvaja Donju Germaniju.

6 – 9. Tiberije i Germanik ratuju u Iliriku protiv delmatsko-panonskih ustanika. Nakon ustanka Ilirik je podijeljen u provincije Dalmaciju i Panoniju.

9. Tri rimske legije pod zapovjedništvom Kvintilija Vara upadaju u zasjedu i uništene su u Teutoburškoj šumi u slobodnoj Germaniji.

14. Umire August, Tiberije ga nasljeđuje na carskom prijestolju.

15 – 16. Germanik ratuje u Germaniji, odatle je opozvan radi odlaska na Istok.

19. Germanik umire kraj Antiohije, poslije posjeta gotovo svim provincijama na Istoku, gdje je postao vrlo popularan.

26. Tiberije se povlači u Kampaniju (najviše boravi na Kapriju) i odatle uredbama upravlja Carstvom: nikad se više nije vratio u Rim.

31. Sejan, prefekt pretorija (zapovjednik carske straže), pogubljen je radi kovanja urote protiv cara. Nekoliko godina potom, do Tiberijeve smrti, traje osveta nad istomišljenicima.

35. Situacija na Istoku (Partija i Armenija) ponovno se komplicira.

37. Tiberije umire, nasljeđuje ga Kaligula, mlađi Germanikov sin.

39. Senatska urota protiv cara, bezuspješna.

40. Kaligula preživljava i drugu urotu.

41. Treća urota, ovaj put uz podršku pretorijanaca, Kaligula je ubijen, nasljeđuje ga Klaudije.

42. Skribonijanova urota protiv cara otkrivena je i spriječena, zahvaljujući dvama legijama u Dalmaciji.

43.	Klaudije napada Britaniju. Licija u Maloj Aziji, koja je dotad bila neovisna, ustrojena je kao provincija (*Lycia et Pamphilia*).
47.	Klaudije odustaje od svakog pokušaja osvajanja slobodne Germanije, povlači legije na lijevu obalu Rajne.
48.	Pogubljena Valerija Messalina, Klaudijeva treća žena, te iduće godine car ženi Agripinu Mlađu, koja iz prethodnog braka ima sina Lucija Domicija Ahenobarba, koji postaje Neron Klaudije Druz Germanik Cezar.
53.	Ustrojene alpske provincije *Noricum*, *Raetia*, *Vindelica et Vallis Poenina*.
54.	Umire Klaudije (otrovan?), nasljeđuje ga Neron, kojega carem iskliču pretorijanci.
58 – 63.	Rimska vojska ratuje protiv Parćana na Istoku.
59.	Neron daje pogubiti majku Agripinu, na nagovor Popeje (kojom će se kasnije oženiti).
	Nemiri u Britaniji, koji će kulminirati 60 – 61. pod vodstvom princeze Budike.
64.	Veliki požar Rima, Neron optužuje kršćane, planira velike investicije u rekonstrukciju.
65.	Urota protiv cara, pod vodstvom Gaja Kalpurnija Pizona, otkrivena i mnogi su sudionici ubijeni ili su počinili samoubojstvo, među njima i filozof Seneka.
66. – 70.	U Judeji izbija prvi veliki ustanak protiv Rima, suzbijaju ga Vespazijan i njegov sin Tit. Završava osvajanjem Jeruzalema i rušenjem Hrama.
68.	Nakon što ga Senat proglašava „javnim neprijateljem“ (*hostis publicus*), Neron počini samoubojstvo; završava Julijevsko-klaudijevska dinastija. Galba postaje carem.
69.	Godina četvorice careva: Galba, Oton, Vitelije, Vespazijan. Potonji nastavlja vladati i osniva Flavijevsku dinastiju (Tit Flavije Vespazijan).
69 – 70.	Ustanak Batava u Germaniji.
71 – 84.	Pacifikacija Britanije, izvan domašaja Rimskog Carstva ostaje samo Škotska.
79.	Umire Vespazijan, nasljeđuje ga sin Tit. U kolovozu erupcija vulkana Vezuva, stradava okolno područje s Pompejima, Stabijama i Herkulanom.
80.	U Rimu je trodnevni požar uništio središte grada, a istovremeno je živote kosila epidemija malarije (?).
81.	Umire Tit, nasljeđuje ga brat Domicijan.
83.	Rat u Germaniji.
85.	Dački kralj Decebal prelazi Dunav i napada Meziju.
86.	Provincija *Moesia* je podijeljena u dvije: *M. Superior* i *M. Inferior*.
89.	Pobuna rimskih legija u Germaniji, bez uspjeha; s Dačanima je postignuto primirje.
90.	Provincija *Germania* je podijeljena u dvije: *G. Superior* i *G. Inferior*. U Rimu prvi u nizu pokušaja organiziranja urote protiv cara.
92.	Na dunavskoj granici prvi put preko nje upadaju Markomani, Kvadi i Sarmati.
96.	Domicijan je ubijen u dvorskoj uroti u kojoj su sudjelovali pretorijanci i njegova žena Domicija; završava Flavijevska dinastija, carem postaje Nerva.
97.	Nerva započinje gospodarske i porezne reforme, usvaja Marka Ulpija Trajana kao nasljednika.
98.	Nerva umire, nasljeđuje ga Trajan, koji nastavlja reforme.
101 – 102.	Prvi Trajanov rat protiv Dačana.
103.	Provincija *Pannonia* je podijeljena u dvije: *P. Superior* i *P. Inferior*.
105 – 106.	Drugi Trajanov rat protiv Dačana, osvaja Daciju i osniva provinciju. Aneksija Tranjordanije (*Arabia Petrea*).
113 – 117.	Trajan ratuje protiv Parćana na Istoku.

115 – 117.	Drugi židovski ustanak protiv rimske vlasti, zahvatio je Judeju, Mezopotamiju, Egipat, Cirenaiku i Cipar.
117.	Po Trajanovoj smrti, carem postaje Hadrijan.
119.	Provincija *Dacia* je podijeljena u dvije: *D. Superior* i *D. Inferior*.
121 – 125.	Hadrijan putuje po sjevernim i istočnim provincijama Carstva (Galija, Britanija, Germanija, Hispanija, Mauretanija, Azija, Bitinija, Grčka i Sicilija).
126 – 127.	Putuje po srednjoj i južnoj Italiji.
128 – 132.	Putuje po Africi, vraća se u Rim, a onda odlazi na Istok (Grčka, Kapadocija, Sirija, Judeja, Arabija, Egipat, Grčka).
132 – 135.	Treći židovski ustanak u Judeji, vodi ga Bar Kohba.
138.	Hadrijan umire u svojoj vili u Tivoliju, nasljeđuje ga Antonin Pije, koji ubrzo za suvladara uzima Marka Aurelija.
152 – 153.	Ustanak u Egiptu.
159.	Nakon rata protiv dačkih plemena reorganizirana je provincija, ustrojem nove od Gornje Dacije.
161.	Umire Antonin Pije, nasljeđuje ga Marko Aurelije, koji za suvladara uzima adoptivnog brata Lucija Vera.
162 – 166.	Lucije Ver ratuje protiv Parćana na Istoku.
164.	Epidemija kuge počinje se širiti s Istoka, koja ubrzo zahvaća cijelo Carstvo.
167 – 175.	Marko Aurelije i sin Komod ratuju protiv Markomana i Kvada na Dunavu i u panonskim provincijama.
169.	Umire Lucije Ver.
176.	Marko Aurelije putuje na Istok, gdje reorganizira provincijske uprave. Po povratku, nasljednikom imenuje sina Lucija Aurelija Komoda.
180.	U Vindoboni (Beč) umire Marko Aurelije, nasljeđuje ga sin Komod.
185.	Pobuna legija u Britaniji.
190.	Nemiri u Rimu, zbog nezadovoljstva, gladi i bolesti.
192.	Komod daje pogubiti mnoge senatore, sukobi pretorijanaca i gradskih kohorti; car je ubijen 31. prosinca u uroti konkubine, sobara i prefekta pretorija.
193.	Carem postaje Pertinaks, koji je ubijen nakon dva mjeseca; nasljeđuje ga Didije Julijan, a legije u Iliriku iskliču za cara svojeg zapovjednika Septimija Severa, začetnika Severske dinastije.
197.	Sever dovršava ratovanje protiv pretendenata na prijestolje i učvršćuje svoju vlast. Za suvladara uzima sina Karakalu.
198.	Sever ratuje protiv Parćana na Istoku, putuje Istokom i vraća se u Rim 202.
203.	Obilazi afričke provincije, odakle je bio podrijetlom (*Leptis Magna*).
207 – 209.	Sever, Karakala i drugi sin Geta ratuju u Britaniji.
211.	Sever umire, a nasljeđuju ga oba sina.
212.	Početkom godine Karakala daje pogubiti brata, te dalje vlada sam. Dodjeljuje građansko pravo svim slobodnim stanovnicima Carstva (*Constitutio Antoniniana*).
213 – 215.	Car provodi gospodarske, porezne i novčarske reforme.
215 – 217.	Karakala vodi ratove protiv Parćana na Istoku, gdje je i poginuo.
217.	Na carsko prijestolje dolazi dotadašnji prefekt pretorija Marko Opelije Makrin.
218.	Prijestolje nasilno preuzima Elagabal, Karakalin rođak.
219.	Car u Rim uvodi kult sirijskog boga Baala, čiji je bio sljedbenik, a to mu nije priskrbilo simpatije u puku i u višim staležima.
221.	Elagabal usvaja i nasljednikom imenuje svojeg rođaka Aleksandra.
222.	Elagabala ubijaju pretorijanci, a carem postaje Aleksandar Sever.

231 – 233. Aleksandar Sever ratuje protiv Parćana na Istoku, a zatim priprema vojni pohod u Porajnje i Podunavlje, gdje je pritisak sve veći.
235. Aleksandar Sever je ubijen u uroti vojske na Rajni, carem postaje Maksimin Tračanin.
236 – 237. Maksimin vodi ratne operacije protiv Sarmata i Dačana.
238. Nakon pobuna stanovništva u Africi, Senat carevima proglašava Gordijana i istoimenog sina (Gordijan II.), koje Maksiminove legije poražavaju i ubijaju. Carem potom Senat imenuje njihova malodobna unuka i nećaka Gordijana III. U Italiji se javljaju još dva uzurpatora, Balbin i Pupijen, ali samo Gordijan III. preživljava kao car.
239. Car počinje opsežnu graditeljsku aktivnost, provodi zakonske i novčarske reforme.
243 – 244. Ponovni rat protiv Parćana, Gordijan III. je ubijen, a nasljeđuje ga Filip Arap.
245 – 247. Ratovi na dunavskoj granici protiv Germana i Karpa.
249. Decija carem proglašavaju panonske legije, Filip je ubijen u bitci kraj Verone.
250. Prvi opći progon kršćana ako ne mogu potvrditi da su prinijeli žrtve rimskim bogovima.
251. Decije je ubijen u bitci s Gotima, carem postaje Trebonijan Gal.
252. Sasanidski kralj Sapor poražava rimsku vojsku na Eufratu. Car obnavlja progon kršćana.
253. Trebonijana nasljeđuju Valerijan i sin mu Galijen.
253 – 256. Granice rimske države napadnute su sa sjevera i istoka na gotovo cijeloj dužini.
257. Valerijan i Galijen ediktom ponovno nalažu progon kršćana. Germanski Franci upadaju u Galiju i Hispaniju, a Alemani u Italiju.
258. Goti upadaju u Anatoliju.
260. Valerijan je zarobljen u bitci s Parćanima, kasnije ubijen. Postum se proglašava carem u Galiji, Hispaniji i Britaniji.
260 – 274. Više uzurpatora proglašava se carem na Zapadu (Ingenuo, Regalijan, Makrijan, Kvijet), kao i na Istoku (Odenat u Egiptu, Zenobija u Palmiri).
268. Galijen poražava Gote, ali je ubijen u uroti. Carem postaje Klaudije II. Gotik.
270. Klaudije II. Gotik umire od kuge u Sirmiju, carem postaje Aurelijan.
271. Aurelijan ratuje protiv Vandala i Jutunga. U Rimu počinje gradnja novih zidina za obranu grada. Rimska vlast napušta Daciju.
272. Aurelijan poražava sirijsku kraljicu Zenobiju i osvaja Antiohiju, Emesu i Palmiru.
274. Aurelijan ratuje protiv uzurpatora Tetrika u Galiji.
275. Ubijen je Aurelijan, carem postaje Klaudije Tacit.
276. Tacit umire na putu u Italiju nakon uspješnog rata protiv Gota u Maloj Aziji, a nasljeđuje ga Prob.
277 - 279. Rimska vojska zaustavlja germanske Burgunde, Alemane, Franke i Vandale duž granice od Galije i Recije do Panonije, Mezije i Tracije.
282. Vojnici ubijaju Proba u Sirmiju, a carem postaje Kar, koji za suvladare uzima sinove Karina i Numerijana.
283. Kar je ubijen u ratu protiv Parćana, a nasljeđuju ga sinovi.
284. Numerijan je u Traciji ubijen, a vojničkom aklamacijom carem postaje Dioklecijan, koji u bitci u Meziji poražava Karina.
285. Dioklecijan uzima sebi za ravnopravnog pomoćnika Maksimijana. Dijele si vlast: prvi uzima Istok, a drugi Zapad. Obojica nose naslov *Augustus*.
286. Karauzijev ustanak u Britaniji.
293. Dioklecijan i Maksimijan si uzimaju svaki po jednog pomoćnika: Konstancija Klora i Galerija. Obojica nose naslov *Caesar*: to je početak sustava zajedničke vladavine četvorice careva (tetrarhija).

KATALOG·IZLOŽAKA

ARHEOLOŠKI·MUZEJ·ISTRE·PULA

1. Žrtvenik božici Vesti
Flanona (Plomin)
1. stoljeće
vapnenac
61 x 36 x 30 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-33

2. Žrtvenik božici Eji Augusti
Pola (Pula)
1. stoljeće
vapnenac
81 x 35,5 x 29 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-69

3. Žrtvenik bogu Boriji
Pola (Pula)
1.-2. stoljeće
vapnenac
43 x 47 x 34,5 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-76

4. Kip božice Velike Majke (*Magna Mater*)
Nesactium (Nezakcij, Vizače)
1.-2. stoljeće
mramor
30 x 30 x 55 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-4625, A-5748

5. Portretna glava žene
nepoznato nalazište
polovina 1. stoljeća
mramor
38 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-5271

6. Portretna glava žene
Pola (Pula)
1. stoljeće
mramor
60 x 22 x 20 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-16943

7. Ulomak sarkofaga s prikazom pomorske bitke
Pola (Pula)
sredina 3. stoljeća
mramor
114 x 12 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-426

8. Reljefna ploča s prikazom Tritona
Pola (Pula)
1. stoljeće
vapnenac
120 x 80 x 25 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-395

9. Kipić božice Minerve
Pola (Pula)
kraj 1. / početak 2. stoljeća
bronca
11 x 4,5 x 3,5 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-4613

10. Kipić junaka Herkula
Pola (Pula)
1.-2. stoljeće
bronca
8,7 x 6 x 2 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-8721

11. Kipić božice Izide
Pola (Pula)
1.-2. stoljeće
bronca
9 x 2,5 x 2 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-4620

12. Kipić boga Merkurija
Pola (Pula)
1.-2. stoljeće
bronca
10,5 x 5,5 x 2 cm
Arheološki muzej Istre, Pula
AMI-A-4612

ZAVIČAJNI MUZEJ POREŠTINE, POREČ

13. Glava mlađeg muškarca
Flanona (Plomin, luka)
120.-130. g.
mramor
29 cm
Zavičajni muzej Poreštine, Poreč
ZMP 3898

14. Glava mlade žene
Flanona (Plomin, luka)
sredina 2. stoljeća
mramor
26,6 cm
Zavičajni muzej Poreštine, Poreč
ZMP 3899

ARHEOLOŠKI MUZEJ, SPLIT

15. Ulomak kipa tzv. Westmacott dječaka, kopija prema Polikletu
Salona (Solin)
prva polovina 1. stoljeća
mramor
76,5 x 38,5 x 23 cm
Arheološki muzej, Split
AMS 38097

16. Glava božice
Salona (Solin)
sredina 1. stoljeća
mramor
23 x 15,5 x 19,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS 38092

17. Praksitelijanski erot
Salona (Solin)
kraj 1. stoljeća
mramor
41 x 19,5 x 12,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS 38095

18. Ribar iz Afrodizije
Salona (Solin)
kraj 1. stoljeća
mramor
36,5 x 21,5 x 17 cm
Arheološki muzej, Split
AMS 38096

19. Ulomak s likom boga Jupitera ili Neptuna
Salona (Solin)
početak 1. stoljeća
mramor
44 x 57,5 x 22 cm
Arheološki muzej, Split
AMS 71225

20. Herma s likovima dvojice filozofa s lože amfiteatra
Salona (Solin)
antoninsko doba
vapnenac
47 x 48 x 26 cm
Arheološki muzej, Split
AMS C-90

21. Herma s likom kiklopa Polifema s lože amfiteatra
Salona (Solin)
početak 4. stoljeća
vapnenac
30 x 23 x 16 cm
Arheološki muzej, Split
AMS C-170

22. Reljef s prikazom najvažnijih rimskih božanstava
Spalatum (Split)
sredina 2. stoljeća
vapnenac
76 x 133 x 36 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-235, A-2466

23. Portret cara Trajana
Issa (Vis)
početak 2. stoljeća
mramor
47 x 27,5 x 30,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS C-222

24. Ulomak portretne glave žene (Valerija?)
Salona (Solin)
kraj 3. / početak 4. stoljeća
mramor
27,5 x 27,5 x 23 cm
Arheološki muzej, Split
AMS C-225

25. Portret pjesnika Eshila ?
Salona (Solin)
početak 3. stoljeća
mramor
25 x 17 x 16 cm
Arheološki muzej, Split
AMS C-181

26. Portret filozofa Sokrata
Spalatum (Split)
kraj 3. stoljeća
vapnenac, željezo
30 x 22 x 23 cm
Arheološki muzej, Split
AMS 71881

27. Nadgrobna stela s likovima muškarca i žene
Salona (Solin)
prva polovina 1. stoljeća
vapnenac
103,5 x 91,5 x 21 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-14

28. Nadgrobna stela Gaja Julija Andromaha
Dugopolje / Kapela
između 40. i 80. godine
vapnenac
60 x 206 x 17 cm
Arheološki muzej, Split
AMS A-5963

29. Ulomci atičkog sarkofaga s prikazom erota u lovu na jelena
Salona (Solin)
prva polovina 3. stoljeća
mramor
55 x 170 x 82 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-46, D-158, D-404

30. Ulomak atičkog sarkofaga s prikazom Fedre i sviračica
Salona (Solin)
prva polovina 3. stoljeća
pentelički mramor
90 x 38 x 24,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-175, D-50

31. Ulomak srakofaga s prikazom gozbe u čast pokojnika
Kaštel Sućurac
prva polovina 3. stoljeća
mramor
50 x 63 x 14 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-446

32. Ulomak sarkofaga s likom boga Oceana
Salona (Solin)
sredina 2. stoljeća
mramor
28,5 x 81,5 x 15 cm
Arheološki muzej, Split
AMS E-157

33. Sarkofag s likovima erota s izvrnutom bakljom
Turjaci
od 151. – 300. g.
vapnenac
54 x 152 x 60,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS A-3092

34. Ulomci sarkofaga s prikazom oproštaja Hektora i Andromahe
Salona (Solin)
3. stoljeće
prokoneški mramor
ulomak a) 44 x 62 x 13 cm; ulomak b) 30 x 40 x 12 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-89

35. Akroterij sarkofaga s likom pokojnice
Salona (Solin)
rano 4. stoljeće
vapnenac
44 x 43 x 41 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-606

36. Akroterij sarkofaga s portretom mlade žene
Salona (Solin)
početak 3. stoljeća
vapnenac
57,5 x 104 x 110,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-557

37. Akroterij sarkofaga s portretom žene
Salona (Solin)
rano 4. stoljeće
vapnenac
64 x 57,5 x 34 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-558

38. Kip muškarca u togi
Salona (Solin)
1. stoljeće (?)
mramor
186,5 x 78 x 36 cm
Arheološki muzej, Split
AMS B-5

39. Kip žene
Salona (Solin)
kraj 1. stoljeća pr. Kr./početak 1. stoljeća
vapnenac
174 x 49 x 34,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS B-4

40. Kip muškarca u togi
Salona (Solin)
1. stoljeće (?)
vapnenac
102 x 39 x 27 cm
Arheološki muzej, Split
AMS B-6

41. Reljef s prikazom božanstava Dijane, Silvana i Herma
Danilo Biranj
3. stoljeće
vapnenac
39,5 x 65 x 19,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS A-5294, D-508

42. Kip božice Venere Anzotike s Prijapom
Aenona (Nin)
sredina 1. stoljeća
mramor
102,5 x 33 x 19 cm
Arheološki muzej, Split
AMS 38100

43. Kip božice Venere Pobjednice
Salona (Solin)
sredina 3. stoljeća
mramor
135 x 38,5 x 24, baza 14 x 47,5 x 41 cm
Arheološki muzej, Split
AMS B-10, A-188

44. Nadgrobna stela s prikazom božice Venere i kuhinjskog pribora
Salona (Solin)
kasno 1. stoljeće
vapnenac
62 x 60,5 x 23 cm
Arheološki muzej, Split
AMS 38062

45. Reljef s likom božice Dijane iz radionice majstora Maksimina
Proložac
druga polovina 2. stoljeća
vapnenac
34,5 x 18,5 x 10,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS A-868, D-98

46. Zaglavni kamen ulaznih vrata s likom božice Rome
Aequum (Čitluk)
3. stoljeće
vapnenac
65 x 60,5 x 44,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-480

47. Zavjetni reljef s likom boga Silvana
Peruča kod Klisa
prva polovina 1. stoljeća
vapnenac
39 x 29 x 15 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-437

48. Zavjetni reljef s likom boga Silvana s nimfama
Klis
2. stoljeće
vapnenac
27 x 32 x 7,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-458

49. Natpis posvećen bogu Silvanu s nimfeja podignutog u čast cara Trajana
Salona (Solin)
od 98. do 117. g.
vapnenac
37 x 138 x 22 cm
Arheološki muzej, Split
AMS A-831

50. Ulomak reljefa s likom božice Dijane
Salona (Solin)
sredina 2. stoljeća
mramor
37 x 37 x 10,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-69

51. Ulomak kipa boga Eskulapa
Salona (Solin)
druga polovina 2. stoljeća
vapnenac
62,5 x 33 x 16,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS 71228

52. Reljef s likom boga Silvana s nimfama
Tilurium (Gardun kod Trilja)
druga polovina 2. stoljeća
vapnenac
30 x 32 x 8,5 cm
Arheološki muzej, Split
AMS D-153, A-1710

53. Kip muškarca u togi
Salona (Solin)
prva polovina 1. stoljeća
vapnenac
102 x 40 x 22 cm
Arheološki muzej, Split
AMS B-3

54. Kipić boga Jupitera
Salona (Solin)
1. stoljeće
bronca
7,2 x. 13,9 x. 2,7
Arheološki muzej, Split
AMS, H-2258

55. Kipić boga Atisa
Salona (Solin)
3. stoljeće
bronca
3,7 x. 8,6 x 2,9 cm
Arheološki muzej, Split
AMS H-379

56. Svjetiljka u obliku dječaka (erota) s dupinom
Arba (Rab)
2. stoljeće
bronca
8,3 x 14,5 x 9 cm
Arheološki muzej, Split
AMS H-5467

MUZEJ CETINSKE KRAJINE – SINJ, SINJ

57. Kip božice Rome
Aequum (Čitluk)
3. stoljeće
vapnenac
103 x 63 cm
Muzej Cetinske krajine, Sinj
MCK-AZ-125

58. Kip božice Fortune
Aequum (Čitluk)
kraj 2. st.
vapnenac
87 x 41 cm
Muzej Cetinske krajine, Sinj
MCK-AZ-124

59. Nadgrobna stela vojnika Lucija Mumija
Aequum (Čitluk)
1. stoljeće
vapnenac
175 x 60 x 20 cm
Muzej Cetinske krajine, Sinj
MCK-B-1373

MUZEJ BRODSKOG POSAVLJA, SLAVONSKI BROD

60. Knemida (štitnik za nogu) s likom boga Marsa
korito Save
3. stoljeće
pozlaćeni brončani lim
26 x 9 cm
Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod
A 3346

ZAVIČAJNI MUZEJ VARAŽDINSKE TOPLICE, VARAŽDINSKE TOPLICE

61. Kip božice Minerve
Aquae Iasae (Varaždinske Toplice)
2. stoljeće
mramor
130 cm
Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, Varaždinske Toplice
A-1130

62. Reljef s prikazom triju nimfi
Aquae Iasae (Varaždinske Toplice)
2. stoljeće
mramor
85 x 71 cm
Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, Varaždinske Toplice
A-335

63. Kameni blok s reljefima ratnika (bog Mars)
Aquae Iasae (Varaždinske Toplice)
prva polovina 2. stoljeća
mramor
90 x 55 cm
Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, Varaždinske Toplice
A-332

64. Reljef s prikazom triju nimfi
Aquae Iasae (Varaždinske Toplice)
2./3. stoljeće
mramor
59 x 901 cm
Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, Varaždinske Toplice
bb

65. Reljef s prikazima Europe i božice Amfitrite
Aquae Iasae (Varaždinske Toplice)
2. stoljeće
mramor
90 x 152,2 cm
Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, Varaždinske Toplice
A-328

MUZEJ ĐAKOVŠTINE, ĐAKOVO

66. Ulomak javnog natpisa na kojem se spominje rimski grad Certisija (*Certissia*)
nepoznato nalazište, vjerojatno Štrbinci kod Đakova
kraj 4. / početak 5. stoljeća
mramor
28 x 20 x 3-3,5 cm
Muzej Đakovštine, Đakovo
bb

GRAD DARUVAR

67. Polukapitel korintskog sloga s lišćem tratorka
nepoznato nalazište
2./3. stoljeće
vapnenac
56 x 47 cm
Poglavarstvo grada Daruvara
bb

68. Reljefni žrtvenik s likovima boga Silvana i dviju Silvana
nepoznato nalazište
2./3. stoljeće
pješčenjak
50 x 26 x 24 cm
Poglavarstvo grada Daruvara
bb

GRADSKI MUZEJ SISAK, SISAK

69. Blok kockica podnog mozaika
Siscia (Sisak)
3. stoljeće
kamen
1,5 – 3,1 x 0,7 – 2,9 x 0,7 – 2,3 cm
Gradski muzej Sisak, Sisak
510 SIK 26208

70. Ulomci zidne oplate
Siscia (Sisak)
1.-4. stoljeće
crveni mramor ukrašen reljefno izvedenim motivom lista
5,8 x 5,8 x 1,2 cm
Gradski muzej Sisak, Sisak
26207

71. Ulomci zidne oplate
Siscia (Sisak)
1.-4. stoljeće
bijeli mramor s ljubičastim žilama
10,6 x 6,2 x 1,7 cm
Gradski muzej Sisak, Sisak
26160

72. Ulomci zidne oplate
Siscia (Sisak)
1.-4. stoljeće
sivi mramor
8,6 x 11,4 x 1,9 cm
Gradski muzej Sisak, Sisak
25665

73. Ulomci fresaka
Siscia (Sisak)
1.-4. stoljeće
freska
različite dimenzije
Gradski muzej Sisak, Sisak
26243, 26244, 26245, 26246, 26247, 26248, 26249

74. Zabat zgrade mauzoleja
Siscia (Sisak)
1.-4. stoljeće
bijeli mramor
33,5 x 137 x 16 cm
Gradski muzej Sisak, Sisak
9

75. Ulomak vijenca
Siscia (Sisak)
1.-4. stoljeće
pješčenjak
66 x 50 x 50 cm
Gradski muzej Sisak, Sisak
19

76. Ulomak vijenca
Siscia (Sisak)
1.-4. stoljeće
bijeli mramor
52 x 50 x 22 cm
Gradski muzej Sisak, Sisak
18

77. Kapitel
Siscia (Sisak)
1.- 4. stoljeće
vapnenac
58 x 70 cm
Gradski muzej Sisak, Sisak
5

ARHEOLOŠKI MUZEJ NARONA, VID KOD METKOVIĆA

78. Portretna glava Germanika (?)
Narona (Vid kod Metkovića)
14. – 37. g.
pentelički mramor
26 x 20 x 21 cm
Arheološki muzej Narona, Vid kod Metkovića
3159

GRADSKI MUZEJ OMIŠ, OMIŠ

79. Portretna glava božice Flore
Salona (Solin)
prva polovina 1. stoljeća
mramor
32,5 x 21 cm
Gradski muzej Omiš, Omiš
15 A

80. Portretna glava cara Tiberija
Salona (Solin)
1. stoljeće
mramor
44 x 18 cm
Gradski muzej Omiš, Omiš
2 A

MUZEJ HRVATSKIH ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA, SPLIT

81. Ulomak atičkog sarkofaga s prikazom dionizijske berbe
Biskupija Crkvina
sredina 3. stoljeća
mramor
71 x 46 x 16 cm
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split
3505

82. Kipić boga Harpokrata
Oton, Tomićeva ograda
2. stoljeće
bronca, bakar
14,5 x 5,5 cm
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split
6935

83. Kipić pauna
nepoznato nalazište
2. stoljeće
bronca, staklena pasta, emajl
5 x 2,6 cm
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split
6940

84. Glava jelena
okolica Benkovca
1.- 2. stoljeće
bronca
4 x 1,9 cm
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split
6941

85. Okov jarma u obliku pantera
Šušelj
1. stoljeće
bronca
7,7 x 12 cm
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split
6955

MUZEJ SLAVONIJE OSIJEK, OSIJEK

86. Torzo boga Merkurija (*Hermes Psychopompos*) s kaducejom u ruci
Mursa (Osijek)
kraj 1. / početak 2. stoljeća
mramor
63 x 35 x 20 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-2631

87. Torzo boga Merkurija s ogrtačem
Mursa (Osijek)
2. stoljeće
vapnenac
92 x 44 x 23 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-842

88. Kip junaka Perzeja s glavom Meduze
Mursa (Osijek)
2. stoljeće
vapnenac
55 x 24 x 13 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-674

89. Kip junaka Herkula (tip tzv. Umornog Herakla)
Mursa (Osijek)
2. stoljeće
mramor
24 x 18 x 7 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-752

90. Dio kipa polunagog muškarca s plaštom (tip tzv. Apolona Likejskog)
rijeka Drava
1.-2. stoljeće
mramor
58 x 79 x 30 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-bb

91. Ulomak nagdrobne stele s prikazom žene koja sjedi
Mursa (Osijek)
2. stoljeće
mramor
55 x 62 x 10 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-769

92. Ulomak zidne slike s likom djevojke s ogledalom (Venera?)
Mursa (Osijek)
3. stoljeće
žbuka, freska
100 x 100 x 3 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO 201634

93. Ulomak zidne slike s prikazom leoparda u skoku
Mursa (Osijek)
3. stoljeće
žbuka, freska
100 x 100 x 3 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO 201633

94. Kipić boga Apolona s paterom u ruci
Mursa (Osijek)
1.-2. stoljeće
bakrena slitina
8,8 x 4,2 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-7530

95. Kipić boga Erota oslonjenog na amforu
Mursa (Osijek)
2. stoljeće
bakrena slitina
6,7 x 5,1 x 2,4 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-3338

96. Posuda u obliku poprsja boga Pana
Teutoburgium (Dalj)
1. stoljeće
bakrena slitina
17,5 x 12,7 x 8,1 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-6100

97. Ulomak zidne slike oslikan geometrijskim i vitičastim uzorcima
Mursa (Osijek)
3. stoljeće
žbuka, freska
125 x 105 x 7 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO 201617

98. Ulomak zidne slike s biljnim uzorkom
Mursa (Osijek)
3. stoljeće
žbuka, freska
30 x 59 x 5 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO 201631

99. Završni ukras krovnog žljebnjaka (antefiks)
Mursa (Osijek, vojarna)
2. stoljeće
keramika, kalup
17,5 x 19 x 15 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO 19998

100. Ulomak zidne slike s geometrijskim uzorkom
Mursa (Osijek)
3. stoljeće
žbuka, freska
51 x 73 x 5 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO 201635

101. Kipić boga Jupitera
Mursa (Osijek)
1.-4. stoljeće
bakrena slitina
11,8 x 3,5 x 1,8 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-7772

102. Kipić božice Venere s ogledalom
Mursa (Osijek)
1.-4. stoljeće
bakrena slitina
16,7 x 7 cm
Muzej Slavonije Osijek, Osijek
MSO Aa-1993

ARHEOLOŠKI MUZEJ ZAGREB, ZAGREB

103. Portretna glava mlade žene (Plautila ?)
Salona (Solin)
početak 3. stoljeća
mramor
22 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 76

104. Portretna glava mlade žene (Plautila ?)
Salona (Solin)
početak 3. stoljeća
mramor
27 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 77

105. Reljef s prikazom boga Silvana
Siscia (Sisak)
2.-3. stoljeće
vapnenac
35 x 28 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 127

106. Reljef s prikazom boga Silvana
Salona (Solin)
2.-3. stoljeće
vapnenac
49 x 31,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 128

107. Glava jednog Dioskura
Cuccium (Ilok)
prva polovina 2. stoljeća
mramor
25,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 730

108. Kip polunagog Genija
Siscia (Sisak)
2. stoljeće
mramor
63,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 26

109. Ulomak nadgrobnog spomenika s likom Ikara
Vugrovec
2.-3. stoljeće
mramor
61 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 33

110. Glava Izidine svećenice
Siscia (Sisak)
sredina 2. stoljeća
mramor
20 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 36

111. Glava bradatog muškarca
Zagreb
sredina 3. stoljeća
mramor
16,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 68

112. Torzo božice Dijane
Siscia (Sisak)
kraj 1./početak 2. stoljeća
mramor
26 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-17915

113. Kipić atlete (tip Polikletova Diskofora)
Petrinja
prva polovina 1. stoljeća
bronca
31 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-17993

114. Glava boga Mitre ili Atisa
Kupa kod Siska
kraj 2./početak 3. stoljeća
bronca s bakrenim i srebrnim detaljima
20,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4585

115. Kipić božice Fortune
Cibalae (Vinkovci)
1.-2. stoljeće
Bronca s apliciranim srebrnim detaljima
12,2 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4650

116. Kipić junaka Herkula na četvrtastom postolju
Siscia (Sisak)
2. stoljeće
bronca
22,5 cm, postolje 8,1 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4630

117. Kipić božice Minerve na četvrtastom postolju
Grbavac
1. stoljeće
bronca
20 cm, postolje 6,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4639

118. Kipić polunagog boga Jupitera na prijestolju
Siscia (Sisak)
2. stoljeće
bronca
10,1 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4641

119. Kipić boga Harpokrata
Marsonia (Slavonski Brod)
2.-3. stoljeće
Bronca
23,1 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4689

120. Kipić božice Viktorije
Siscia (Sisak)
početak 2. stoljeća
bronca
11,3 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4644

121. Kipić boga Merkurija na postolju
Kupa kod Siska
početak 2. stoljeća
bronca
6,6 cm, postolje 2,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4645

122. Posuda u obliku poprsja dječaka
Cibalae (Vinkovci)
3. stoljeće
Bronca
21,1 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4648

123. Kipić božice Venere
Cerovac kod Bozovca
2.-3. stoljeće
bronca
19,2 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4590

124. Kipić boga Marsa
Kupa kod Siska
2.-3. stoljeće
bronca
9,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4643

125. Kipić boga Prijapa
Kupa kod Siska
1. stoljeće
olovo
7,4 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4761

126. Kipić božice Minerve
Kupa kod Siska
1. stoljeće
olovo
8 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4745

127. Kipić božice Viktorije
Kupa kod Siska
1. stoljeće
olovo
9,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-1382

128. Votivna pločica
Teutoburgium (Dalj)
2.-3. stoljeće
olovo
9,3 x 7,7 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-16892

129. Kipić boga Atisa
Siscia (Sisak)
2.-3. stoljeće
bronca
5,6 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4576

130. Kipić boga Atisa s maskom božice Kibele
Siscia ? (Sisak)
2.-3. stoljeće
bronca
10,2 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4584

131. Aplika božice Kibele / Tihe kao zaštitnice grada
Siscia ? (Sisak)
2. stoljeće
bronca
4 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-17981

132. Zavjetna pločica božici Izidi
Siscia (Sisak)
1.-2. stoljeće
Bronca
6,5 x 3,6 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-8171

133. Kipić božice Izide / Fortune
nepoznati lokalitet, Lika
2.-3. stoljeće
bronca
7,3 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4633

134. Kipić boga Merkurija / Thota
Novi Banovci
2.-3. stoljeće
bronca
6,7 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4603

135. Zavjetni mitraički reljef
Siscia (Sisak)
2.-3. stoljeće
mramor
50,5 x 33 x 0,3 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
KS 121

136. Kipić boga Bakha / Dioniza
Glamoč
1.-2. stoljeće
bronca
13,1 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4608

137. Pješačka kaciga
Klakar
1. stoljeće
željezo
13,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-16909

138. Pješačka kaciga
Martinska ves
1. stoljeće
bronca
19,5 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-8143

139. Bodež u koricama
Siscia (Sisak)
1. stoljeće
željezo, mjed, emajl, drvo, kost
33 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-3097-2

140. Kipić boga Pana
Kastav
2. stoljeće
bronca
6,8 cm
Arheološki muzej Zagreb, Zagreb
A-4635

GRADSKI MUZEJ VINKOVCI, VINKOVCI

141. Natpis koji otkriva da je car Septimije Sever sa sinovima dao sagraditi vodovod
u Cibalama
Cibalae (Vinkovci)
kraj 2. / početak 3. stoljeća
vapnenac
6,2 x 0,80 cm
Gradski muzej Vinkovci, Vinkovci
A6293

142. Votivna pločica s likom boga Herkula
Ostrovo
1.-2. stoljeće
bronca
12 x 8 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Mirka Adžage, Vinkovci
A6926

143. Kipić muškarca
Karadžićevo / Nuštar
1. stoljeće
bronca
9 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Mirka Adžage, Vinkovci
VA1105

144. Kipić božice Venere
Nuštar
3. stoljeće
bronca
8 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Mirka Adžage, Vinkovci
VA1086

145. Fibula u obliku vepra
Karadžićevo / Nuštar
2.-3. stoljeće
bronca
4 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Mirka Adžage, Vinkovci
MA7274

146. Posuda s likom glave Nubijca
Karadžićevo / Nuštar
2. stoljeće
bronca
10 x 7 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Mirka Adžage, Vinkovci
MA1091

147. Kipić božice Fortune
Karadžićevo / Nuštar
2.-3. stoljeće
bronca
12 x 3 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Mirka Adžage, Vinkovci
MA1088

148. Kipić boga Merkurija
Nuštar
1.-2. stoljeće
bronca
11 x 3 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Mirka Adžage, Vinkovci
MA1087

149. Poprsje žene
Nuštar
2.-3. stoljeće
bronca
8 x 5 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Mirka Adžage, Vinkovci
MA1082

150. Ulomak reljefne pločice s likom božice Minerve
Ostrovo
1.-2. stoljeće
bronca
12 x 8 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Mirka Adžage, Vinkovci
A6525

151. Ručka ključa u obliku lava
Ivankovo
2.-3. stoljeće
bronca
7 x 2 cm
Gradski muzej Vinkovci, Zbirka Jovanić, Vinkovci
DJ1635

MUZEJ MEĐIMURJA ČAKOVEC, ČAKOVEC

152. Kipić junaka Herkula
Goričan
2. stoljeće
bronca
18 x 11 cm
Muzej Međimurja Čakovec, Čakovec
1485

GRADSKI MUZEJ KARLOVAC, KARLOVAC

153. Ulomak glave boga Apolona
Kupa kod Karlovca
1. stoljeće
bronca
20 x 19 x 0,5 cm
Gradski muzej Karlovac, Karlovac
49A

154. Ulomak noge boga Apolona
Kupa kod Karlovca
1. stoljeće
bronca
16 x 10 x 9 cm
Gradski muzej Karlovac, Karlovac
64A

155. Ulomci
Kupa kod Karlovca
1. stoljeće
bronca
različite dimenzije
Gradski muzej Karlovac, Karlovac
3A, 4A, 5A, 6A, 7A, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15A, 16 A, 17A, 18A, 19A, 20A, 21A, 22A, 23A, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 636, 637, 638A, 638B, 639, 640, 12686, 12687, 12688, 12689, 12690, 12691, 12692, 12693, 12694, 12695, 12696, 12697, 12698, 12699, 12700, 12701, 12702, 12703, 12704, 12705, 12706, 12707, 12708, 12709

GRAD OPUZEN

156. Tijelo carice Livije
Narona (Vid kod Metkovića)
prva polovina 1. stoljeća
mramor
170 x 60 x 28 cm
Grad Opuzen
bb

ASHMOLEAN MUSEUM OF ART AND ARCHAELOGY, UNIVERSITY OF OXFORD

157. Glava carice Livije
Narona (Vid kod Metkovića)
prva polovina 1. stoljeća
mramor
31 cm
Ashmolean Museum of Art and Archaelogy, University of Oxford
AN1941.808

KRATICE

AA: Archaeologia Adriatica, Zadar
AAHung: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budimpešta
AÉ: Archaeologiai Értesitö, Budimpešta
AI: Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AIJ: V. Hoffiller - B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien, I., Noricum und Pannonia Superior,* Zagreb, 1938.
ANUBiH: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AP: *Arheološki pregled,* Beograd
ARR: Arheološki radovi i rasprave, Zagreb
Atti Mem. Istr.: Atti e Memorie della Società Istriana di Archaeologia e Storia Patria
AV: Arheološki vestnik, Ljubljana
BAR: *British Archaeological Reports*
BASD: Bullettino di archeologia e storia dalmata, Split (v. *VAHD, VAPD*)
CCCA VI: *Corpus cultus Cybelae Attidisque VI,* M. J. Vermaseren (ur.), Leiden – New York – Kopenhagen – Köln, 1989.
CIL: *Corpus inscriptionum latinarum,* Th. Mommsen (ur.), Berlin, 1863.
CIL: *Corpus inscriptionum latinarum*, *Miliaria provinciae Dalmatiae*, A. Kolb (ur.), Berlin, 2012.
GGMS: Godišnjak Gradskog muzeja Sisak
GODIŠNJAK: Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo
GZM: Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HA: Histria archaeologica, Pula
HAnt: Histria antiqua, Pula
HAD: Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
HAG: Hrvatski arheološki godišnjak, Zagreb
HAZU: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
IHAD: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva
II X/1: Inscriptiones Italiae X/1, Pola et Nesactium, B. Forlati Tamaro (ur.), Rim, 1947.
II X/2: Inscriptiones Italiae X/2, *Parentium,* A. Degrassi (ur.), Rim, 1934.
ILJug: A. i J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia repertae et editae sunt, *SITULA* 5, 1963., *SITULA* 19, 1978., *SITULA* 25, 1986.
ILS: *Inscriptiones Latinae selectae I-III,* H. Dessau (ur.), Berlin, 1892-1916.
JAZU: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
JDI: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin – Dahlem
JÖAIW: Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institut sin Wien, Beč
LIMC: *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, Zürich – München, 1981-1999; *supplementa et indices*
LCL: Loeb Classical Library
MH: Matica hrvatska, Zagreb
OA: Opuscula archaeologica, Zagreb
OZ: Osječki zbornik, Osijek
PPUD: Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split
RADOVI: Radovi Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb
RE: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RFfZd: Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti
SADJ: Savez arheoloških društava Jugoslavije
SITULA: Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana
VAHD: Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split (v. *BASD, VAPD*)
VAMZ: Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu
VAPD: Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split (ranije *BASD, VAHD*)
VHAD: Viestnik Hrvatskoga arheologičkoga družtva, Zagreb
VHAD n.s.: Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva n.s., Zagreb
VIJESTI MUZEALACA: Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb
VUKOVAR: Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu, D. Feletar et al. (ur.), Zagreb, 1994.
ŽA: Živa antika, Skopje

IZVORI

Apijan 1912-1913: *Appian's Roman History with an English Translation,* H. White (ur.), Loeb Classical Library, I-II, London, Cambridge, Mass. 1912; III-IV,1913.
Plinije Stariji 2004: Plinije Stariji, *Zemljopis staroga svijeta* (*Naturalis historia III, IV, V i VI*), (preveo i bilješkama popratio U. Pasini), Split: Književni krug, 2004.

Plinije Stariji 2012: Plinije Stariji, *Povijest antičke umjetnosti, Odabrani ulomci iz XXXIII., XXXIV. XXXV., i XXXVI. knjige Prirodoslovlja* (preveli na hrvatski jezik: U. Pasini i A. Podrug, bilješke i objašnjenja: N. Cambi), Split: Književni krug, 2012.
Plutarh 1988: Plutarh, *Usporedni životopisi,* Zagreb: August Cesarec, 1988.
Serlio 1584: S. Serlio, *Tutte l'opere d'architettura*, Venecija, 1584.
Strabon 1983: The Geography of Strabo, T. III, H. L. Jones /LCL, 182/, (5), London:
W. Heinemann LTD – Cambridge Mass.: Harvard University Press 1983.

De Ville 1633: A. de Ville, *Descriptio portus et urbis Polae antiquitatum*, Lugduni Batavorum, 1633.
Vitruvije 1999: Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi* (preveli: M. Lopac, V. Bedenko), Zagreb: Golden marketing: Institut građevinarstva Hrvatske, 1999.

BIBLIOGRAFIJA

ABRAMIĆ 1926/1927: M. Abramić, O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, *VAHD* 49, 1926/1927., 139-155.
ABRAMIĆ 1928/1929: M. Abramić, Nekoliko skulptura antiknih božanstava, *VAHD* 50, 1928/1929.
ABRAMIĆ 1929: M. Abramić, Spomenici iz bedema stare Salone, *VAHD* 50, 1929.
ABRAMIĆ 1940: M. Abramić, Archäologische Forschung in Jugoslawien, *Bericht über den VI Internationalen Kongresses für Archäologie, Berlin, 21-26. August 1939.,* Berlin, 1940, 174-176.
ABRAMIĆ 1935-1949: M. Abramić, Tyche (Fortuna) Salonitana, *VAHD* 52, 1935-1949., 279-289.
ABRAMIĆ 1952: M. Abramić, Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Festschrift für Rudolf Egger I,* Klagenfurt, 1952., 303-326.
ABRAMIĆ 1959: M. Abramić, Pigmeji i ždralovi, *Zbornik za umetnosno zgodovino* 5/6, Laureae F. Stelè Septuagenario oblatae, Ljubljana, 1959.
ADAM 1989: J. P. Adam, *La construction romaine*, Pariz, 1989.
ALFÖLDY 1962: G. Alföldy, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmazien, *AAHung.* 14, 1962., 259-296.
ALFÖLDY 1965: G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budimpešta, 1965.
ALFÖLDY 1969: G. Alföldy, *Die Personennamen in der römische provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969.
ALVAR 2008: J. Alvar, *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden - Boston, 2008.
AMOROSO 1908: A. Amoroso, Parenzo, Templi romani, *Atti Mem. Istr.* 24, Poreč – Trst, 1908., 191-204.
AMY 1962: R. Amy, *L'arc d'Orange*, Pariz, 1962.
ANDO 2008: C. Ando, *The Matter of the Gods. Religion and the Roman Empire*, Berkeley - Los Angeles - London, 2008.
ANDREAE 1973: B. Andreae, *L'art de l'anciene Rome*, Pariz, 1973.
ANDREAE 1989: B. Andreae, *La Rome antique,* Pariz, 1989.
ANTIČKA BRONZA 1969: *Antička bronza u Jugoslaviji* (katalog izložbe), Beograd, 1969.
ANTIČKI TEATAR 1979: *Antički teatar na tlu Jugoslavije* (katalog izložbe), D. Dimitrijević et al. (ur.), Novi Sad: Matica srpska, 1979.
ARNAUD 2006: A. Arnaud, *La navigation en Adriatique d'après les donnèes chiffrèes des gèographes anciens,* u: S. Čače et al. (ur.), *Putovi antičkog Jadrana,* Bordeaux - Zadar, 2006., 38-53.
BABIĆ 1996: I. Babić, Dva međašna natpisa Publija Kornelija Dolabele iz Trogirske zagore, *ARR* 12, 1996., 57-70.
BAĆANI et al. 2011: I. Baćani et al., *Zaštitna arheološka istraživanja Gradskog muzeja Sisak 2000-2010.*, Sisak: Gradski muzej Sisak, 2011.
BAKARIĆ et al. 2006: L. Bakarić et al., *Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog mesta u Dolenjskoj* (katalog izložbe), Zagreb: Arheološki muzej, 2006.
BALDINI 1997: M. Baldini, Parentium – Topografia antica (Topografia dalle origini all' epoca paleobizantina), *Atti Centro di ricerche storiche Rovigno* 27, Trst - Rovinj, 1997., 53-212.
BALDINI 1999: M. Baldini, Parentium – Contributi alla lettura della cronologia urbana e l'episodio romano del martirio di s. Mauro, *Atti Centro di ricerche storiche Rovigno* 29, Trst - Rovinj, 1999., 71-91.
BALEN-LETUNIĆ 2006: D. Balen-Letunić, *Japodi: arheološka svjedočanstva o japodskoj kulturi u posljednjem pretpovijesnom tisućljeću*, Ogulin: MH Ogulin, 2006.
BALTY 1997: J. Ch. Balty, Centralisme et provincialismes dans la sculpture romaine, *Histoire de l' art* 37/38, Pariz, 1997., 15-24.

BANDELLI 1981: G. Bandelli, La guerra istrica del 221 a. C. e la spedizione alpina del 220 a. C., *Athenaeum* 59, 1981., 3-28.

BANKÓ, STICOTTI 1895: J. Bankó – P. Sticotti, Antikensammlung im erzbischöfflichem Seminare zu Udine, *Archaeologisch-epigraphisches Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, Beč, 1895.

BARBARIĆ 2010: V. Barbarić, *Autohtono stanovništvo istočne obale Jadrana u zadnjem tisućljeću prije Krista*, u: J. Poklečki Stošić (ur.), *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2010., 56-62.

BARKÓCZY 1964: L. Barkóczy, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *AAHung.* 16, 1964., 257-356.

BATOVIĆ 1987: Š. Batović, *Liburnska grupa,* u: A. Benac (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja V., željezno doba*, Sarajevo: Svjetlost: ANUBiH, 1987., 339-390.

BATOVIĆ 2005: Š. Batović, *Liburnska kultura*, Zadar: MH Zadar, 2005.

BAYER 1983: E. Bayer, *Fischerbilder in der hellenistischen Plastik*, Bonn, 1983.

BEARD et al. 2005: M. Beard – J. North – S. Price, *Religions of Rome. Volume II. A Sourcebook*, London, 2005.

BEARD et al. 2006: M. Beard – J. North – S. Price, *Religions of Rome. Volume I. A History*, London, 2006.

BECK et al. 1990: H. Beck et al., *Polyklet der Bildhauer der griechischen Klassik. Ausstellung im Liebighaus Museum alter Plastik Frankfurt am Main* (katalog izložbe), Mainz, 1990.

BECK 1988: R. Beck, *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras*, Leiden – New York – Kopenhagen – Köln, 1988.

BEGOVIĆ DVORŽAK 1990: V. Begović Dvoržak, Antička vila u uvali Verige na Brijunima, *VAMZ* 23, 1990., 97-110.

BEGOVIĆ DVORŽAK 1995: V. Begović Dvoržak, Rezidencijalni kompleks u uvali Verige na Brijunima: primjer ekstrovertirane maritimne vile harmonično uklopljene u krajolik, *HAnt* 1, 1995., 47-53.

BEGOVIĆ DVORŽAK 2005: V. Begović Dvoržak, The cult of Neptune and Venus on Brijuni, *HAnt* 13, 2005., 191-204.

BEGOVIĆ, SCHRUNK 1999/2000: V. Begović - I. Schrunk, Villae rusticae na Brijunskom otočju, *OA* 23-24, 1999/2000., 425-439.

BEGOVIĆ, SCHRUNK 2002: V. Begović - I. Schrunk, Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, Zagreb, 2002., 113-130.

BEGOVIĆ, SCHRUNK 2003: V. Begović - I. Schrunk, Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, Zagreb, 2003., 95-112.

BEGOVIĆ DVORŽAK, DVORŽAK SCHRUNK 2004: V. Begović Dvoržak - I. Dvoržak Schrunk, Roman Villas in Istria and Dalmatia, Part III: Maritime Villas, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 21, Zagreb, 2004., 65-90.

BEGOVIĆ DVORŽAK, DVORŽAK SCHRUNK 2005: V. Begović Dvoržak - I. Dvoržak Schrunk, Fullonica u uvali Verige na Brijunima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 22, Zagreb, 2005., 127-140.

BEKAVAC 2011: S. Bekavac, Silvan u Saloni, *VAPD* 104, 2011., 151-166.

BENAC 1973: A. Benac, O identifikaciji ilirskog etnosa, *GODIŠNJAK* 11, 1973., 93-105.

BENUSSI 1927/1928: B. Benussi, Dalle annotazioni di Alberto Puschi per la Carta archeologica dell'Istria, *Archeografo Triestino* 3, s. 14, 1927/1928., 243-282.

BETZ 1938: A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wien, 1938.

BEZECZKY 1998: T. Bezeczky, *The Laecanius Amphora Stamps and the Villas of Brijuni*, Beč, 1998.

BIANCHI BANDINELLI 1976: R. Bianchi Bandinelli, *Roma - L' arte Romana nel centro del potere dalle origini alla fine del II secolo d. C.,* Milano, 1969. i 1976.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2002: S. Bilić-Dujmušić, *The archaeological excavations on Cape Ploča (Promontorium Diomedis),* u: N. Cambi (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek influence along the East Adriatic Coast* (zbornik radova), Split, 2002., 485-497.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2006: S. Bilić-Dujmušić, *The battle at Taurida*, u: D. Davison et al. (ur.), *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970–2001. Papers in honour of J. J. Wilkes,* BAR Intern. Ser. 1576, Oxford, 2006., 27–39.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2006a: S. Bilić-Dujmušić, *Promona: the site and the siege*, u: D. Davison et al. (ur.), *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970–2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, BAR Intern. Ser. 1576, Oxford, 2006., 41–58.

BILIĆ 2012: T. Bilić, Smjer vjetra, jedan od problema u antičkoj plovidbi Jadranom, *Pomorstvo* 26 (1)/2012, Rijeka, 2012., 81-93.

BREMMER 1979: J. Bremmer, *The Legend of Cybele's Arrival in Rome*, u: M. J. Vermaseren (ur.), *Studies in Hellenistic Religions,* Leiden, 1979.

BOJANOVSKI 1974: I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo: ANUBiH, 1974.

BOJANOVSKI 1980: I. Bojanovski, Rimska cesta Siscija – Sirmium (Tab. Peut.) i njezina topografija, *GODIŠNJAK* 22 (20), 1980., 145-260.

BOJANOVSKI 1981: I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. III. Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, *GODIŠNJAK* 19 (17), 1981., 125-197.
BOJANOVSKI 1984: I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. IV. Rimska cesta Siscia – Sirmium, *GODIŠNJAK* 22 (20), 1984., 146-265.
BOJANOVSKI 1988: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba,* Sarajevo: ANUBiH, 1988.
BOLŠEC FERRI 2008: N. Bolšec Ferri, *Zaštitno arheološko istraživanje na Trgu slobode u Umagu 2004./2005.,* u: M. Jurković (ur.), *I. porečki susret arheologa - rezultati arheoloških istraživanja na području Istre,* Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, 2008., 105-109.
BOLŠEC FERRI, ČUČKOVIĆ 2007: N. Bolšec Ferri - Z. Čučković, Katoro - rt Tiola, *HAG* 4 (115), 2007., 261-262.
BOLŠEC FERRI, MATIJAŠIĆ 1988: N. Bolšec Ferri - R. Matijašić, Pula, Pola – Forum, *AP* 174, 1988., 149-151.
BOZZONI et al. 2006: C. Bozzoni et al., *L'architettura del mondo antico*, Editori Laterza, Rim - Bari, 2006.
BOŽIČ, BAKARIĆ 1984: D. Božič – L. Bakarić (ur.), *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana: Narodni muzej; Zagreb: Arheološki muzej; Beograd: Narodni muzej, 1984.
BRADARA 2009: T. Bradara, Bačva, *HAG* 6 (158), 2009., 321-323.
BRAJKOVIĆ 2009: T. Brajković, *Scardonae lapides. Reljefni i epigrafski spomenici Skardone*, Šibenik: Muzej grada Skradina, Muzej grada Šibenika, 2009.
BRUNŠMID 1895: J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. Pannonia Inferior I., *Vjesnik HAD-a* n. s. 1, 1895/1896., 148-183.
BRUNŠMID 1899/1900: J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije III., *Vjesnik HAD-a* n. s. 4, 1899/1900., 181-201.
BRUNŠMID 1899/1900a: J. Brunšmid, Colonia Aelia Mursa, *Vjesnik HAD-a* n. s. 4, 1899/1900., 1895/1896., 21-42.
BRUNŠMID 1902: J. Brunšmid, Colonia Aurelia Cibalae – Vinkovci u staro doba, *Vjesnik HAD-a* n.s. 6, 1902., 117-166.
BRUNŠMID 1904-1911 (1911): J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik HAD-a* 6, 1911., 117-166.
BRUNŠMID 1914: J. Brunšmid, Antikni figuralni bronzani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik HAD-a* n. s. 13, 1914., 207-268.
BRUSIĆ 1970: Z. Brusić, Problemi plovidbe Jadranom u prethistoriji i antici, *Pomorski zbornik* 8, Zadar, 1970., 549-568.
BRUSIĆ 1995: Z. Brusić, Serilia Liburnica, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 37, Zadar, 1995., 35-59.
BRUSIĆ 2005: Z. Brusić, Arheološki spomenici otoka Murtera, *Murterski godišnjak* 2/2004, Murter, 2005., 91-101.
BUDISCHOVSKY 1973: M. C. Budischovsky, Jupiter-Ammon et Meduse dans les Forums du nord de l'Adriatique, *Aquileia nostra* 44, Aquileia, 1973., 201-220.
BUGARSKI 2000: A. Bugarski, La politique réligieuse des Empereurs et les cultes de Cybèle et de Juppiter Dolichenus en Dalmatie, *Les cultes polithéistes dans l'Adriatique Romaine*, Bordeaux, 2000., 229-238.
BULAT 1960: M. Bulat, Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka, *OZ* 7, 1960., 5-11.
BULIĆ, KONCANI UHAČ 2009: D. Bulić - I. Koncani Uhač, Keramičarska radionica u Fažani, rezultati istraživanja 2007. – 2009. godine, *HAnt* 17, 2009., 285-298.
BULIĆ, KONCANI UHAČ 2010: D. Bulić - I. Koncani Uhač, Figlina u Fažani i njezina preobrazba u kasnoj antici. The Pottery Workshop at Fažana and its Transformation in the Late Roman Period, *HA* 41, 2010., 109-146.
BULIĆ 1902: F. Bulić, Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona - L'iscrizione della 'praefectura Phariaca Salonitana', *BASD* 25, 1902., 2-23.
BULIĆ 1903: F. Bulić, Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera estratto dalle mura perimetrali dell' antica Salona, *BASD* 26, 1903., 3-9.
BULIĆ 1905: F. Bulić, Dell'iscrizione che ricorda Furius Camillus Scribonianus luogotenente della Dalmazia, *BASD* 28, 1905., 3-34.
BULIĆ 1984: F. Bulić, *Bakhov kipić našast u Trogiru,* u: F. Bulić, *Izabrani spisi*, Split: Književni krug, 1984., 477-480.
BULIĆ et al 1894: F. Bulić et al., *Guida di Spalato e Salona*, Zadar, 1894.
BUORA 1993: M. Buora, *I bolli laterizi dell'agro aquileiese: alcuni problemi*, u: *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica,* Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici musei di Udine 3, Rim, 1993., 179-186.
BURŠIĆ MATIJAŠIĆ 1985: K. Buršić Matijašić, Antički kapiteli iz Pule i okolice, *HA* 15-16, 1985., 45-84.
BURŠIĆ MATIJAŠIĆ 2007: K. Buršić Matijašić, *Gradine Istre: Povijest prije povijesti*, Pula: Zavičajna naklada Žakan Juri, 2007.
CAMBI 1971: N. Cambi, Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj provinciji Dalmaciji, *VAHD* 65-67 (1963.-1965.), 1971, 85-112.
CAMBI 1971a: N. Cambi, Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije, *VAHD* 65-67 (1963.-1965.), 1971., 55-71.

CAMBI 1977: N. Cambi, A New Portrait from Narona, *AI* 27, 1977., 37-41.
CAMBI 1977a: N. Cambi, Die Stadtrömische Sarkophage in Dalmatien, *Archäologischer Anzeiger* 1977, Berlin, 1977., 444-459.
CAMBI 1980: N. Cambi, Dvije skulpture iz antičkog Aequuma, *VAHD* 74, 1980., 27-46.
CAMBI 1980a: N. Cambi, *Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil,* u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split: HAD, 1980., 127-153.
CAMBI 1980b: N. Cambi, Enonska Venera Anzotica, *Diadora* 9, Zadar, 1980., 273-283.
CAMBI 1983/1984: N. Cambi, Odjeci Skopasa i Lizipa na skulpturama Herakla iz Dalmacije, *RFfZd* 23 (10), 1983/1984., 239-240.
CAMBI 1985: N. Cambi, Atička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju, *Zbornik Kačić* 17, Split, 1985., 415-433.
CAMBI 1987: N. Cambi, Prilozi poznavanju antičke medicine u Dalmaciji, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 26, fasc. I-II, Beograd, 1987., 15-16.
CAMBI 1988: N. Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split: Književni krug, 1988.
CAMBI 1989: N. Cambi, Ilirska Salona, *Obavijesti HAD-a* 21 (3), 1989, 37-41.
CAMBI 1989a: N. Cambi, Suvremeno i zakašnjelo prihvaćanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji, *RFfZd* 28(15), 1989., 33-48.
CAMBI 1991: N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split: Književni krug, 1991.
CAMBI 1991a: N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb: Nakladni zavod MH, 1991.
CAMBI 1993: N. Cambi, *New Attic Sarcophagi from Dalmatia*, u: G. Koch (ur.) *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz am Rhein, 1993.
CAMBI 1993a: N. Cambi, Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije, *RFfZd* 31 (18), 1993., 25-51.
CAMBI 1994: *Sarkofag Dobrog pastira iz Salone i njegova grupa*/The *Good Shepherd Sarcophagus and its group*, Split: Arheološki muzej, 1994.
CAMBI 1994/1995: N. Cambi, Još jedanput o Lizipovim djelima u Dalmaciji. U povodu izložbe u Rimu, *RFfZd* 34 (21), 1994/1995., 1-9.
CAMBI 1996: N. Cambi, Novi portret cara Trajana s otoka Cresa, *ARR* 12, 1996., 71-81.
CAMBI 1997: N. Cambi, Svetište (Augusteum) u Oneu (Oneum)?, *RFfZd* 35 (22), 1997., 71-82.
CAMBI 1998: N. Cambi, Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *HAnt* 4, 1998., 23-36.
CAMBI 1998b: N. Cambi, Atički sarkofazi na isočnom Jadranu, Split: Književni krug, 1998
CAMBI 2000: N. Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj,* Split: Književni krug, 2000.
CAMBI 2000a: N. Cambi, O svetištima Silvana u Dalmaciji, *Adrias* 8-10, Split, 2000., 99-112.
CAMBI 2001: N. Cambi, I porti della Dalmazia, u: Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana, *Antichità Altoadriatiche* 46: Trst – Rim, 2001., str. 137-160.
CAMBI 2002: N. Cambi, *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.
CAMBI 2002a: N. Cambi, Bilješke uz reljef Epone iz Koprna, *VAMZ* 3. ser. 35, 2002., 205-214.
CAMBI 2002b: N. Cambi, *Kiparstvo*, u: *Longae Salonae I-II*, Split: Arheološki muzej, 2002., 117-174 (I); 44-98 (II)
CAMBI 2003: N. Cambi, *Attis or someone else on funerary monuments from Dalmatia*, u: P. Noelke (ur.), *Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Mainz am Rhein, 2003., 511-520.
CAMBI 2003a: N. Cambi, Ograda na aserijatskom forumu, *Asseria* 1, 2003., 45-69.
CAMBI 2005: N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split: Književni krug, 2005.
CAMBI 2005a: N. Cambi, Mitrički Aion iz Jadera, *Diadora* 21, Zadar, 2005., 101-117.
CAMBI 2006: N. Cambi, Antički Epidaur, *Dubrovnik* 17 (3), Dubrovnik, 2006, 185-217.
CAMBI 2008: N. Cambi, *Bilješke o skulpturalnoj baštini*, u: *Pax et bonum FF –AM. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj, 2008., 73-111.
CAMBI 2009: N. Cambi, Skribonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji
godine 42., *Rad HAZU. Razred za društvene znanosti* 47 (505), 63-79.
CAMBI 2010: N. Cambi, Dalmatinski gradovi na Trajanovom stupu u Rimu, *Scripta Branimiro Gabričević dicata,* Trilj, 2010., 135-158.
CAMBI, 2010a: N. Cambi, *Rimski vojni tropeji u Dalmaciji, Adrias, Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU* 17, Zagreb – Split, 2010., 125-150.
CAMBI 2010b: N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji,* Split: Književni krug, 2010.
CAMBI 2011: N. Cambi, Glava Atene/Minerve iz Kaštel Lukšića, *Kaštelanski zbornik* 9, Kaštel Lukšić, 2011., 97-107.
CAMBI et al. 2005: N. Cambi et al., *Amfiteatar u Burnumu – Preliminarno izvješće o istraživanjima, Zbornik radova sa znanstvenog skupa 10. obljetnice 'Oluje'*, Knin: Grad Knin, 2005., 397-406.

CAMBI et al. 2006: N. Cambi et al., *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003. – 2005*. Šibenik: Nacionalni park Krka, 2006.
CAMBI et al. 2007: N. Cambi et al., *Rimska vojska u Burnumu,* Drniš: Gradski muzej Drniš; Šibenik: Javna ustanova Nacionalni park Krka; Zadar: Sveučilište u Zadru, 2007.
CAMBI, PASINI 1980: N. Cambi – U. Pasini, *Antički izvori o Naroni i Neretvi*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split: HAD, 1980., 279-293.
CASARI 2004: P. Casari, *Iuppiter Ammon e Medusa nell'Adriatico nordorientale. Simbologia imperiale nella decorazione architettonica forense, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina,* Antichità Altoadriatiche, Monografie 1, Edizioni Quasar, Rim, 2004.
CASARI 2011: P. Casari, *Iuppiter Ammon e Medusa nella decorazione forense dell' Adriatico nordorientale*, u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusión*, I, Rim, 2011., 93-96.
CAVALIERI MANASSE 1978: G. Cavalieri Manasse, *La decorazione architettonica romana di Aquileia*, *Trieste, Pola*, Aquileia, 1978.
CAVALIERI MANASSE 1987: G. Cavalieri Manasse, *Verona*, u: *Il Veneto nell'età romana. II. Note di urbanistica e di archeologia del territorio,* Verona, 1987., 3-57.
CAVALLARO 2004: M. A. Cavallaro, *Da Teuta a Epulo. Interpretazione delle guerre illyriche e histriche tra 229 e 177 a. C.*, Bonn, 2004.
CERVA 1996: M. Cerva, Roma e „la sottomissione della Liburnia“, *Atti Mem. Istr.* 96 (44), Venecija, 1996, 7-18.
CHEVALLIER 1961: R. Chevallier, La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmazia, *Atti Mem. Istr.* 61, Venecija, 1961., 11-23.
CLAIRMONT 1975: Ch.W. Clairmont, *Excavation at Salona, Yugoslavia 1969-1972,* New Jersey, 1975.
CLAUSS 1990: M. Clauss, *Mythras. Kult und Mysterien,* München, 1990.
COARELLI 2007: F. Coarelli, *Rome and Environs. An Archaeological Guide,* Berkeley, Los Angeles - London 2007.
COPPOLA 1993: A. Coppola, *Demetrio di Faro. Un protagonista dimenticato* (*Problemi e ricerche di storia antica*), Rim, 1993.
CRNKOVIĆ 2003: B. Crnković, Izvornost kamena ugrađenog u pulsku arenu, *HAnt* 9, 2003., 71-76.
CUMONT 1869-1899: F. Cumont, *Textes et monuments figures relatifs aux mysteres de Mithra,* Bruxelles, 1869-1899.
CUSCITO, GALLI 1976: G. Cuscito - L. Galli, *Parenzo*, Padova, 1976.
ČABRIAN et al. 1973: J. Čabrian - M. Gorenc - B. Vikić, *Pregled povijesti Varaždinskih Toplica*, Zagreb, 1973., 2-32. (drugo, ispravljeno i dopunjeno izdanje časopisa *VIJESTI MUZEALACA* 15/5, 1966.
ČAČE 1979: S. Čače, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *RFfZd* 18 (8), 1979., 43-152.
ČAČE 1988/1989: S. Čače, Rimski pohod 221. godine i pitanje političkog uređenja Histrije, *RFfZd* 28 (15), 1988/1989., 5-17.
ČAČE 1989: S. Čače, Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba, *Diadora* 11, Zadar, 1989., 59-91.
ČAČE 1993a: S. Čače, Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (*Nat. Hist.* 3, 130, 139 – 141), *RFfZd* 32 (19), 1993., 1-36.
ČAČE 1993b: S. Čače, Civitates Dalmatiae u 'Kozmografiji' Anonima Ravenjanina, *Diadora* 15, Zadar, 1993., 347-440.
ČAČE 1997: S. Čače, Promunturium Diomedis (Plin. *Nat. hist.* 3, 141), *RFfZd* 35 (22) 1995/1996., 1997., 21-44.
ČAČE 2001: S. Čače, Ime Dalmacije u 2. i 1. st. prije Krista, *RFfZd* 40 (27), 2001., 29-48.
ČAČE 2003: S. Čače, Aserija u antičkim pisanim izvorima. Tekstovi i komentari, *Asseria* 1, Zadar, 2003., 7-43.
ČERMOŠNIK 1958: I. Čermošnik, Panonska nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i drugim našim krajevima, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija,* n. s. 13, Sarajevo, 1958., 147-151.

ČUČKOVIĆ 2004: L. Čučković, *Kolapijani*, u: *Ratnici između istoka i zapada – Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb: Arheološki muzej, 2004., 174-209.
DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1983: V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije,* Dissertationes et Monographiae SADJ-a sv. 15, Novi Sad, 1983.
DEGRASSI 1933: A. Degrassi, Notiziario archeologico, *Atti Mem. Istr.* 45, Poreč - Trst, 1933., 385-397.
DEGRASSI 1934: A. Degrassi, Notiziario archeologico, *Atti Mem. Istr.* 46, 1934., 271-278.
DEGRASSI 1954: A. Degrassi, *Il confine orientale dell'Italia romana*, Bern, 1954.
DEGRASSI 1971: A. Degrassi, Culti dell'Istria preromana e romana, *Scritti vari di antichità* IV, Trst, 1971., 157-178.
DIMITRIJEVIĆ et al. 1998: S. Dimitrijević et al., *Prapovijest, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Zagreb: Naklada Naprijed, 1998.

D'INCÀ et al. 2010: C. D'Incà et al., Loron-Lorun, Parenzo-Poreč, Istria. Una villa maritima nell'agro parentino: La campagna di ricerca 2009, *HAnt* 19, 2010., 313-327.
DOBÓ 1968: Á. Dobó, *Die Verwaltung der rőmischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus, Die Provinziale Verwaltung*, Amsterdam, 1968.
DOMIĆ-KUNIĆ 1993: A. Domić-Kunić, Gentije – međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg makedonskog i trećeg ilirskog rata, *OA* 17, 1993., 205-251.
DOMIĆ-KUNIĆ 2006: A. Domić-Kunić, Bellum Pannonicum (12.–11. pr. Kr.). Posljednja faza osvajanja južne Panonije, *VAMZ* 3 (39), 2006., 59-164.
DONDERER 1986: M. Donderer, Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine, *Deutsches archäologisches Institut, Archäologische Forschungen* 15, Berlin, 1986.
DORCEY 1992: P. F. Dorcey, *The Cult of Silvanus: a Study in Roman folk religion*, Columbia Studies in the Classical Tradition, vol. XX, Leiden - New York - Köln, 1992.
DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: R. Drechsler-Bižić, *Japodska grupa*, u: A. Benac (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja V., željezno doba*, Sarajevo: Svjetlost: ANUBiH, 1987., 391-441.
DUBOLNIĆ 2007: M. Dubolnić, Argyruntum i njegov teritorij u antici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 49, Zadar, 2007., 1-58.
DUPLANČIĆ 2003: A. Duplančić, *Bibliografija o Naroni 1981. – 2002.,* u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Zagreb: HAD, 2003., 417-431.
DURMAN 1992: A. Durman, O geostrateškom položaju Siscije, *OA* 16, 1992., 117-131.
DZINO 2005: D. Dzino, *Late Republican Illyrian Policy of Rome 167 – 60 BC: the Bifocal Approach*, u: C. Deroux (ur.), *Studies in Latin Literature and Roman History*, 12 (*Collection Latomus*, 287), Bruxelles, 2005., 48-73.
DZINO 2006: D. Dzino, Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the numbers, *GODIŠNJAK* 35 (33), Sarajevo, 2006., 145-159.
DZINO 2010: D. Dzino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, Cambridge, 2010.
DZINO, DOMIĆ KUNIĆ 2012: D. Dzino – A. Domić Kunić, *Pannonians: Identity - perceptions from the late Iron Age to Later Antiquity,* u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The state of Research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia,* BAR International Series 2393, Oxford, 2012., 93-115.
DYGGVE 1928: E. Dyggve, *La ville de Salone, Disposition et topographie, I Plan de la ville, II Les matériaux, Rechérches à Salone I*, Kopenhagen, 1928.
DYGGVE 1933: E. Dyggve, *L'amphitheatre, Rechérches à Salone II,* Kopenhagen, 1933., 33-150.
DYGGVE 1933a: E. Dyggve, Le forum de Salone, *Revue Archéologie* ser. 6, sv. I-II, 1933., 52.
DYGGVE 1951: E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951.
DYGGVE 1991: E. Dyggve, *Salonitanski forum,*u: N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split: Književni krug, 1991., 241-253.
DŽIN 2005: K. Džin, The Cult of Sabasius in Pula, *HAnt* 13, 2005., 345-350.
DŽIN 2005a: K. Džin, Nesazio alla luce delle recenti scoperte archeologiche, *Epigraphica* 67, 2005., 257-267.
DŽIN 2006: K. Džin, *Najnovija arheološka istraživanja na forumu u Nezakciju. Kampanja 2006.,* u: M. Jurković (ur.), *I. porečki susret arheologa - rezultati arheoloških istraživanja na području Istre,* Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, 2008., 35-41.
DŽIN 2006a: K. Džin, *Stancija Peličeti : rimska vila rustika - novi nalaz na trasi Istarskog ipsilona / Stancija Peličeti : roman villa rustica - new find at the Istrian "Y" highway corridor* (katalog izložbe), Pula: Arheološki muzej Istre, 2006.
DŽIN 2007: K. Džin, *Pula – Forum arheološka građa 2006-2007.* (katalog izložbe), Pula: Arheološki muzej Istre, 2007., 6-18.
DŽIN 2007a: K. Džin, Pomer, *HAG* 4, 2007., 280-282.
DŽIN 2011: K. Džin, *Istraženost keramičarskih i opekarskih peći u Istri*, u: G. Lipovac Vrkljan et al. (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice / Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica 23-24. listopada 2008.,* Crikvenica, 2011., 65-74.
DŽIN 2009-2011: K. Džin, Rijedak višebojni mozaik iz rimske vile u Pomeru, *Kačić* 41-43., Split, 2009.-2011., 583-593.
DŽIN, ŠALOV 2008: K. Džin - T. Šalov, *Najnovija arheološka istraživanja ispred amfiteatra u Puli 2007.-2008.* (katalog izložbe), Pula: Arheološki muzej Istre, 2008.
FADIĆ 1995: I. Fadić, Novi natpisi VII. legije iz Tilurija, *Diadora* 16-17, Zadar, 1995., 163-187.
FADIĆ 2001: I. Fadić, Bedemi Aserije, *HAnt* 7, 2001., 69-86.
FADIĆ 2003: I. Fadić, Uspon i pad Aserije, *HAnt* 11, 2003., 417-428.
FADIĆ 2003a: I. Fadić, Zdenci antičkog Jadera, *HAnt* 10, 2003., 263-276.

FADIĆ 2007: I. Fadić, Zadar – Trg Petra Zoranića, *HAG* 4/2007, 2008., 415-418.
FADIĆ, ŠTEFANAC 2011: I. Fadić – B. Štefanac, Geneza grada na Trgu Petra Zoranića u Zadru, *HAnt* 20, 2011., 325-332.
FAYER 1976: C. Fayer, *Il culto della dea Roma. Origine e diffusione nell' impero*, Pescara, 1976.
FERRI 1933: S. Ferri, *Arte Romana sul Danubio,* Milano, 1933.
FISCHER 1996: G. Fischer, *Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische klasse 110, 1996.
FITZ 1959: J. Fitz, *Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202,* u: Z., *AAHung.* XI, 3-4, 1959.
FITZ 1961: J. Fitz, Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214, *Accademia d'Ungheria di Roma, Quaderni di documentazione* 2, 2, 1961.
FITZ 1962: J. Fitz, A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus, *AAHung.* 14, 1962., 25-112.
FITZ 1976: J. Fitz, *La Pannonie sous Gallien*, Bruxelles, 1976.
FITZ 1993-1995: J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, Budimpešta, 1993.-1995.
FITZ 1998: J. Fitz (ur.), *Religions and Cults in Pannonia* (katalog izložbe), Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1998.
FORENBAHER, KAISER 2003: S. Forenbaher – T. Kaiser, *Spila Nakovana. Ilirsko svetište na Pelješcu*, Zagreb: V.B.Z., 2003.
FORLATI TAMARO 1932: B. Forlati Tamaro, Cenni preliminari sulle recenti scoperte archeologiche a Pola e Trieste, *Atti Mem. Istr.* 44, Poreč - Trst, 1932., 323-328.
De FRANCESCHI 1932: C. de Franceschi, Le colonne polesi della Libreria di S. Marco, *Atti Mem. Istr.* 44, 1932., 328-331.
De FRANCESCHI 1934: C. de Franceschi, Il ninfeo e l'acquedotto di Pola romana, *Atti Mem. Istr.* 46, 1934., 237-249.
De FRANCESCHINI 1999: M. de Franceschini, *Le ville romane della X Regio (Venetia et Histria)*, Rim, 1999.
FRASCHETTI 1983: A. Fraschetti, La 'Pietas' di Cesare e la colonia di Pola, *Annali del seminario di studi del mondo classico. Archeologia e Storia Antica. Istituto Universitario Orientale* 5, Napulj, 1983., 77-102.
GABRIČEVIĆ 1970: B. Gabričević, *Issa i njezin patron Q. Numerius Rufus*, u: V. Mirosavljević et al. (ur.), *Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu: Arheološki institut Filozofskog fakulteta, 1970., 553-562.
GABRIČEVIĆ 1973/1974: B. Gabričević, Bilješke uz prvi ilirski rat (s posebnim obzirom na našu historiografiju), *RFfZd* 12 (5), 1973/1974., 5-26.
GABRIČEVIĆ 1980: B. Gabričević, *Narona i Grci,* u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split: HAD, 1980.,161-167.
GABRIČEVIĆ 1984: B. Gabričević, *Iz antičkog perioda Cetinske krajine*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split: HAD, 1984., 93-106.
GABRIČEVIĆ 1987: B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split: Književni krug, 1987.
GABRIĆ 1984: N. Gabrić, *Colonia Claudia Aequum, Pregled dosadašnjih iskopavanja, slučajni nalazi i usputna zapažanja*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split: HAD, 1984., 273-284.
GABROVEC, MIHOVILIĆ 1987: S. Gabrovec – K. Mihovilić, *Istarska grupa*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V., željezno doba*, Sarajevo: Svjetlost: ANUBiH, 1987., 293-339.
GAHEIS 1908: A. Gaheis, Tesoretto di statuine d'Ercole scoperto a Trieste, *Archeografo Triestino* 32, Trst, 1908., 239-247.
GIRARDI JURKIĆ1974: V. Girardi Jurkić, Arte plastica del culto come determinante l'esistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana, *Atti Centro di ricerche storiche Rovigno* 5, Rovinj, 1974., 7-33.
GIRARDI JURKIĆ 1976: V. Girardi Jurkić, Izbor antičke kultne plastike na području Istre, *Materijali SADJ-a* 12, Zadar, 1976., 209-223.
GIRARDI JURKIĆ 1979: V. Girardi Jurkić, Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera porto presso Parenzo I (campagne 1976-78), *Atti Centro di ricerche storiche Rovigno* 9, Rovinj, 1979., 263-298.
GIRARDI JURKIĆ 2003: V. Girardi Jurkić, The History of Research of the Amphitheatre in Pula, *HAnt* 9, 2003., 19-69.
GIRARDI JURKIĆ 2005: V. Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre. Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre,* Zagreb: Školska knjiga, 2005.
GIRARDI JURKIĆ 2008: V. Girardi Jurkić, *Spoznaje o antičkoj maritimnoj vili na Vižuli kod Medulina. Istraživanja 2006. i 2007. godine*, u: M. Jurković (ur.), *I. porečki susret arheologa - rezultati arheoloških istraživanja na području Istre,* Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, 2008., 89-104.
GIRARDI JURKIĆ 2009: V. Girardi Jurkić, Decorazioni mitologiche del foro romano di Pola, *Atti Centro di ricerche storiche Rovigno* 39, Rovinj, 2009., 9-31.
GIRARDI JURKIĆ, DŽIN 2001: V. Girardi Jurkić – K. Džin, *Voda kao izvor života antičke Pule* (katalog izložbe), Pula: Arheološki muzej Istre, 2001.

GIUNIO 1992: K. A. Giunio, Junona, od Nina do Kopenhagena, *Diadora* 14, Zadar, 1992., 53-58.
GIUNIO 1994/1995: K. A. Giunio, Spomenik s likom Jupitera iz Zadra, *Diadora* 16-17, Zadar, 1994/1995., 189-200.
GIUNIO 1997: K. A. Giunio, *Tipologija rimskih hramova carskog doba i njihov odraz na istočnoj obali Jadrana* (magistarski rad), Zagreb, 1997.
GIUNIO 1999: K. A. Giunio, Neke bilješke o zadarskom forumu i kapitoliju, *HAnt* 5, 1999., 55-66.
GIUNIO 2001: K. A. Giunio, Bedemi na natpisima Liburnije, *HAnt* 7, 2001., 41-59.
GIUNIO 2003: K. A. Giunio, Monumentalni žrtvenik s prikazom Vučice s Romulom i Remom i scenama žrtvovanja iz Aserije, *Asseria* 1, Zadar, 2003., 133-155.
GIUNIO 2004: K. A. Giunio, Kult Merkura – boga trgovine u rimskoj provinciji Dalmaciji, *HAnt* 12, 2004., 141-148.
GIUNIO 2005: K. A. Giunio, *Religion and Myth on Monuments from Zadar and surroundings from the Archaeological Museum in Zadar, Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog stvaralaštva,* Zagreb, 2005., 213-222.
GIUNIO 2005a: K. A. Giunio, Carski kult u Zadru, *HAnt* 13, 2005., 167-178.
GIUNIO 2007: K. A. Giunio, Carski kult u Aseriji, *Asseria* 5, Zadar, 2007., 139-164.
GIUNIO 2007a: K. A. Gunio, Zadar – forum, *HAG* 4/2007, 2008., 406-409.
GIUNIO 2009: K. A. Giunio, Vodeće svećeničke službe i kolegiji grada Rima i rimske provincije Dalmacije – sličnosti i razlike, *HAnt* 18-1, 2009., 409-424.
GIUNIO 2011: K. A. Giunio, *Svećenici i svećeničke organizacije u rimskoj provinciji Dalmaciji* (doktorski rad), Zadar, 2011.
GIUNIO, JURIĆ 2004: K. A. Giunio - R. Jurić, Termalni kompleksi Jadera u svjetlu novih istraživanja, *HAnt* 12, 2004., 251-258.
GLAVIČIĆ 2001: M. Glavičić, Mithräen sub divo in den Dörfen Vratnik bei Otočac (Arupium), *Archaeologia Poetoviensis* 2, *Akten des Internationalen Symposium Ptuj im römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit, Ptuj 11-15. X. 1999.,* Ptuj, 2001.
GLAVIČIĆ 2002: M. Glavičić, *Kult Libera u antičkoj Seniji*, u: *Senjski zbornik* 29, Senj: Gradski muzej: Senjsko muzejsko društvo, 2002., 5-28.
GLAVIČIĆ 2009: M. Glavičić, Salonitanski magistrati L. Anicius L. f. Paetinas i L. Anicius C. f. Paetinas, *HAnt* 18, 2009., 425-432.
GLAVIČIĆ, MILETIĆ 2008: M. Glavičić – Ž. Miletić, Critical approach to the exhibitions of the imperial cult in Roman Illyricum with regard to its early stage of development, *ARCHAIA: Case Studies on Research Planning, Characterisation, Conservation and Management of Archaeological Sites,* BAR Intern. Ser. 1877, Oxford, 2008., 418-426.
GLAVIČIĆ, MILETIĆ 2011: M. Glavičić – Ž. Miletić, Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina, *VAPD* 104, 2011., 113-150.
GLICKSMAN 2005: K. Glicksman, Internal and External trade in the Roman province of Dalmatia, *OA* 29, 2005., 189-230.
GLUŠČEVIĆ 2004: S. Gluščević, Hydroarcaheological excavation and the discovery of the third „sewn“ Liburnian ship – seriliae, in the Roman harbour of Zaton near Zadar, *Archaeologia Marittima Mediterranea* 1, Pisa - Rim, 2004., 41-52.
GLUŠČEVIĆ, BOLŠEC FERRI 2003: S. Gluščević - N. Bolšec Ferri, Izvješće o podmorskim arheološkim radovima u Katoru kod Umaga, *Obavijesti HAD-a* 1, Zagreb, 2003., 114-120.
GNIRS 1902: A. Gnirs, Die römische Weganlage der Porta Ercole (in Pola), *Mitteilungen den k.k. Zentral Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunt- und Historischen Denkmale* 28, Beč, 1902., 51-52.
GNIRS 1906: A. Gnirs, Frühchristliche Denkmäler in Pola, *Jahrbuch der Kaiser-königlichen Zentral-Kommission* 4 (1), Beč, 1906., 229-256.
GNIRS 1908: A. Gnirs, L'antico teatro di Pola, *Atti Mem. Istr.* 24, Poreč - Trst, 1908., 49-89.
GNIRS 1910: A. Gnirs, Forschungsergebnisse aus dem südlichen Istrien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 13, Beč, 1910., 95-106.
GNIRS 1910a: A. Gnirs, Neue Funde vom Forum civile in Pola, *Jahrbuch für Altertumskunde* 4, Beč, 1910., 172-187.
GNIRS 1911: A. Gnirs, Grabungen und Untersuchungen in der Polesana, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 14, Beč, 1911., 5–44.
GNIRS 1912: A. Gnirs, Grabungen und antike Denkmale in Pola, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 15, Beč, 1912., 239-272.
GNIRS 1915: A. Gnirs, *Führer durch Pola. Ein Führer durch die antiken Sammlungen,* Beč, 1915.
GOLDSTEIN 1995: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi liber, 1995.
GORDON 1980: R. L. Gordon, Reality, evocation and boundary in the Mysteries of Mithras, *Journal of Mithraic Studies,* Téhéran – Liege, 1980., 19-99.

GORENC 1968: M. Gorenc, Klesarske i kiparske manufakture u našim krajevima i njihov odnos prema drugim noričkim i panonskim radionicama iz doba rimskog carstva, *AV* 19, 1968., 198-199.
GORENC 1969: M. Gorenc, Varaždinske Toplice - antičko nalazište Aquae Iasae, *AP* 11, 1969., 181.-183.
GORENC 1970: M. Gorenc, Aquae Iasae, Varaždinske Toplice - istraživanja i konzervacija kapitolija, *AP* 12, 1970. (1972.), 138-140.
GORENC 1971: M. Gorenc, Antičko kiparstvo Štajerske i rimska umjetnost Norika i
Panonije (Antike Bildhauerarbeiten Südostersteiermarks und die römische Kunst Norikums und Pannoniens), *VAMZ* 5, 1971., 15-46.
GORENC 1975: M. Gorenc, Minerva iz Varaždinskih Toplica: njezina preliminarna integracija, *VAMZ* 9 (s.v. Izložbe), 1975. (1976.), 171-172.
GORENC 1981: M. Gorenc, *Nimfej iz Varaždinskih Toplica (Aquae Iasae) - arhitektonsko-skulptorsko ostvarenje obrednog prikazanja (The nymphaeum from Varaždinske Toplice (Aquae Iasae) architectural and sculptural realization of a ritual pageant),* u: D. Dimitrijević et al. (ur.), *Antički teatar na tlu Jugoslavije,* Novi Sad: Matica srpska, 1981., 197-204.
GORENC 1984: M. Gorenc, Minerva iz Varaždinskih Toplica i njezin majstor (Varaždinske Toplice Minerva, The statue and the Sculptor), *VAMZ* 3, 1984., 95-108.
GORENC et al. 1952: M. Gorenc et al., *Antikna skulptura u Hrvatskoj,* Zagreb: Zora, 1952.
GORENC, VIKIĆ-BELANČIĆ 1966: M. Gorenc – B. Vikić-Belančić, Varaždinske Toplice (Pregled povijesti Varaždinskih Toplica), *VIJESTI MUZEALACA* 15/5, 1966.
GORENC, VIKIĆ-BELANČIĆ 1968: M. Gorenc - B. Vikić-Belančić, Varaždinske Toplice (Aquae Iasae), arheološka istraživanja u 1968. godini, *AP* 10, 1968.,119-121.
GORENC, VIKIĆ-BELANČIĆ 1973: M. Gorenc - B. Vikić-Belančić, Aquae Iasae - Varaždinske Toplice u antičko doba, *KAJ* 4-5, 1973., 12-27.
GORENC, VIKIĆ-BELANČIĆ 1979: M. Gorenc - B. Vikić-Belančić, Das fünfundzwanzigjährige Jubiläum der Untersuchungen der antiken Lokalität Aquae Iasae (Varaždinske Toplice), *AI* 16, 1979., 32-50.
GORENC, VIKIĆ-BELANČIĆ 1980: M. Gorenc - B. Vikić-Belančić: *Varaždinske Toplice-Aquae Iasae u antičko doba (Varaždinske Toplice - Aquae Iasae in antiquity),* Varaždinske Toplice: Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, 1980.
GÖRICKE-LUKIĆ 2011: H. Göricke-Lukić, *Nekropole rimskodobne Murse*, Osijek: Muzej Slavonije, 2011.
GRAČANIN 2010: H. Gračanin, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica* 10, Slavonski Brod, 2010., 9-69.
GRAČANIN 2011: H. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća),* Zagreb: Plejada, 2011.
GRAF 1936: A. Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*, Budimpešta, 1936.
GREGL, MIGOTTI 1999/2000: Z. Gregl – B. Migotti, Nadgrobna stela iz Siska (*CIL* III 3985), *VAMZ* 3. ser., sv. 32-33, 2000., 119-164.
GRIMAL 1960: P. Grimal, *La Civilization romaine,* Pariz, 1960.
GROS 1984: P. Gros, L'Augusteum de Nîmes, *Revue archéologique de narbonnaise* 17, 1984., 123-134.
GROS 1996: P. Gros, *L'Architecture romaine I, Les monuments publics*, Pariz, 1996.
HAJDUK, LUETIĆ 1981: S. Hajduk - A. Luetić, *Povijest naselja i razvoj balneološko-medicinske djelatnosti u Varaždinskim Toplicama,* Varaždinske Toplice: Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, 1981.
HAMDORF 1986: F. W. Hamdorf, *Dionysus-Bacchus. Kult und Wandlungen des Weingottes*, München, 1986.
HAMPEL1903: J. Hampel, Emlekek es leletek - Lovas istensegek dunavideki antik emlekeken, *A. É.* 23, l903., 305-365.
HAUSCHILD 1988: Th. Hauschild, Untersuchungen am Romischen Tempel von Evora, Vorbericht, 1986-1987., *Madrider Mitteilungen* 29, Madrid, 1988., 208-220.
HEILMEYER 1970: W. D. Heilmeyer, Korinthische Normalkapitelle. Studien zur Gescichte der römischen Architekturdekoration, *Mitteilungen des Deutsches archäologischen Instituts, Römische Abteilung,* suppl. XVI, Heidelberg, 1970.
HEILMEYER et al. 1988: W. D. Heilmeyer et al. (ur.), *Augustus und verlorene Republik. Eine Ausstellung im Martin Gropius Bau,* Berlin, 1988.
HENIG 1983: M. Henig (ur.), *A Handbook of Roman Art. A Survey of the Visual Arts of Roman World*, Oxford, 1983.
Von HESBERG 1980: H. von Hesberg, *Konsolengeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit*, Mainz: Philipp von Zabern, 1980.
HOFFILLER 1902: V. Hoffiller, Thrački konjanik, *Vjesnik HAD-a* n. s. 6, 1902., 192-209.
HOFFILLER 1905: V. Hoffiller, Olovna pločica sa reljefom iz Divoša, *Vjesnik HAD-a* n. s. 8, 1905., 204-207.
HOFFILLER 1935: V. Hoffiller, Novi tračko-mitrički votivni reljefi, *Vjesnik HAD-a* n. s. 16, 1935., 61-66.
HOTI 1992: M. Hoti, Sisak u antičkim izvorima, *OA* 16, 1992., 133-163.
IMAMOVIĆ 1977: E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1977.

IMAMOVIĆ 1988: E. Imamović, *Rimska cestovna mreža na dubrovačkom području*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i na dubrovačkom području*, Zagreb: HAD, 1988., 119-127.
ISKRA-JANOŠIĆ 1966: I. Iskra - Janošić, Rimske votivne plocice od olova u Jugoslaviji (Prilog tipologiji i rasprostiranju), *OA* 6, 1966., 49-68.
IVANIŠEVIĆ 2002: M. Ivanišević, *Povijesni izvori*, u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae, I*, Split: Arheološki muzej, 2002., 23-86.
IVČEVIĆ 1998: S. Ivčević, Carske statue s Visa, *Histria antiqua* 4, Pula, 1998., 75-84.
JACZYNOWSKA 1981: M. Jaczynowska, Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II* 17 (2), Berlin, 1981., 631-661.
JADRIĆ 2005: I. Jadrić, Ulomak kratera s votivnim natpisom iz Aserije, *Asseria* 3, Zadar, 2005., 53-71.
JADRIĆ 2007: I. Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji* (magistarski rad), Zadar, 2007.
JADRIĆ-KUČAN 2010: I. Jadrić-Kučan, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji* (neobjavljena doktorska disertacija), Zadar, 2010.
JADRIĆ-KUČAN 2011: I. Jadrić-Kučan, Kult božice Rome u rimskoj provinciji Dalmaciji, *VAPD* 104, 2011., 93-111.
JADRIĆ-KUČAN 2012: I. Jadrić-Kučan, Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *VAPD* 105, 2012., 41-66.
JADRIĆ, MILETIĆ 2008: I. Jadrić – Ž. Miletić, Liburnski carski kult, *AA* 2 (1), 2008., 75-90.
JAGENTEUFEL 1958: A. Jagenteufel, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, *Schriften der Balkankomission, Antiquarische Abteilung* 12, Beč, 1958.
JELIČIĆ-RADONIĆ 1997/1998: J. Jeličić-Radonić, Nova istraživanja gradskih zidina u Saloni, *PPUD* 37, 1997/1998., 5-36.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2005-2007: J. Jeličić-Radonić, Aurelia Prisca, *PPUD* 41, 2005-2007. (2008.), 5-25.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2006: J. Jeličić-Radonić, Salona, the Urbs orientalis, *Hortus Artium Medievalium* 12, Zabreb-Motovun, 2006., 43-54.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2007: J. Jeličić-Radonić, Natpis carice Faustine iz zvonika splitske katedrale, *VAHD* 100, 2007., 49-61.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2007a: J. Jeličić-Radonić, Salona at the Time of Bishop Hesychius *Hortus Artium Medievalium* 13, Zagreb, 2007., 13-24.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2008: J. Jeličić-Radonić, Tragovi carskog kulta u Saloni, u: H. Tomas (ur.), *Zbornik projekta Mythos – Cultus – Imagines*, Zagreb: FF press, 2008., 83-104.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2009: J. Jeličić-Radonić, *Dioklecian i salonitanska Urbs orientalis (Diocletian and the Salona Urbs Orientalis)*, u: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja / Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th anniversary of existence* (zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu), Split: Književni krug, 2009., 307-333.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2009a: J. Jeličić-Radonić, The Cult of the Salona Martyrs in the Amphitheatre, *Hortus Artium Medievalium* 15, Zagreb, 2009., 55-62.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2011: J. Jeličić-Radonić, *Venus Victrix in the Salona 'Urbs Orientalis'*, u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y difusión I*, Rim, 2011., 305-311.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2011a: J. Jeličić-Radonić, Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni, *PPUD* 42, 2011., 5-28.
JELIČIĆ-RADONIĆ 2011b: J. Jeličić-Radonić, *The Relief of the Salona Tyche*, *XII. međunarodni kolokvij o rimskoj provincijalnoj umjetnosti*, Arheološki muzej Istre, Pula, 23.-28. svibnja 2011., 88.
JELIČIĆ-RADONIĆ, SEDLAR 2009: J. Jeličić-Radonić – A. Sedlar, Topografija antičke Salone (I), Salonitanska Urbs vetus, *Tusculum* 2, Solin, 2009., 7-32.
JELIČIĆ-RADONIĆ, SEDLAR 2011: J. Jeličić-Radonić – A. Sedlar, Topografija antičke Salone (III), Salonitanska Urbs occidentalis, *Tusculum* 4, Solin, 2009., 67-86.
JONES 2005: P. J. Jones, *Reading River in Roman Literature and Culture*, Lanham MD: Lexington Books, 2005.
JURIŠIĆ 2000: M. Jurišić, *Ancient Shipwrecks of the Adriatic*: *Maritime Transport During the First and Second Centuries AD*, BAR Intern. Ser. 828, Oxford, 2000.
KADI 1983/1984: M. Kadi, Fotogrametrijska obrada tipa Minerve iz Varaždinskih Toplica, *VAMZ* 1617, 1983/1984., 109-110.
KÄHLER 1930-1934: H. Kähler, Die Porta Caesarea in Salona, *VAHD* 51, 1930-1934., 1-47.
KÄHLER 1942: H. Kähler, Die römische Toranlagen der frühen Kaiserzeit, *JDI* 57, 1942.
KÄHLER 1991: H. Kähler, *Porta Caesaria u Saloni*, u: N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split, 1991., 205-240.
KANDLER 2001: M. Kandler, *Liber und Libera in Carnuntum*, u: F. W. Leitner (ur.), *Carinthia Romana und die Römische Welt. Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag*, Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2001., 63-77.

KATUNARIĆ 2009: T. Katunarić, Katoro – vivarij, *HAG* 6 (169), 2009., 346-348.
KIRIGIN 1979: B. Kirigin, Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču, *VAHD* 70-73, 1979.
KIRIGIN 1980: B. Kirigin, *Helenističke stele iz Narone*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka,* Split: HAD, 1980., 169-172.
KLAIĆ 1975: N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1975.
KLAIĆ 1899: V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća, Knjiga I*, Zagreb: L. Hartman, 1899.
KLEINER 1992: D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture,* New Haven, 1992.; Princeton, 1993.
KLEMENTA 1993: S. Klementa, *Gelagerte Flussgötter des Späthelenismus und der Römischen Kaiserzeit*, Köln – Weimar – Wien, 1993.
KLIŠKIĆ et al. 2007: D. Kliškić et al., *Prapovijesne mijene*, u: J. Belamarić, M. Grčić (ur.), *Dalmatinska zagora, nepoznata zemlja* (katalog izložbe), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2007., 57-65.
KNEZOVIĆ 2012: I. Knezović, *Construction Materials and Techniques*, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, Oxford, 2012., 225-249.
KNEZOVIĆ 2013: I. Knezović, Topografija dvaju antičkih kultova u Andautoniji, *Znakovi i riječi – Signa et litterae* sv. 4, Zagreb, 2013., 71-92.
KOCH, SICHTERMANN 1982: G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München, 1982.
KOESTERMAN 1953: E. Koestermann, Der pannonisch-dalmatische Krieg 6-9 n. Chr., *Hermes* 81, 1953., 345-378.
KOLEGA 1989: M. Kolega, *Rimska portretna plastika iz zbirke Danieli*, Zadar: Arheološki muzej, 1989.
KOLEGA 1992: M. Kolega, Damnatio memoriae u rimskoj portretnoj umjetnosti: Domicijan / Nerva u Ninu, *Diadora* 14, Zadar, 1992., 59-82.
KOLEGA 1998: M. Kolega, Carski kipovi julijevsko-klaudijevske dinastije u Enoni, *HAnt* 4, 1998., 85-91.
KOLEGA 2005: M. Kolega, Nin – Banovac, *HAG* 1/2004, 2005.,195-196.
KOLEGA 2005a: M. Kolega, *Srednja ulica grada Nina – svjedok vremena, arheološka istraživanja od 2000. do 2004. godine,* Zadar: Arheološki muzej, 2005.
KOLEGA 2006: M. Kolega, Nin - Banovac, *HAG* 2, 2005., 309-310.
KOLEGA 2007: M. Kolega, Nin – Banovac, *HAG* 3/2006, 2007., 333-334.
KOLEGA 2009: M. Kolega, Pravci urbanih komunikacija u antičkoj Enoni, *HAnt* 17, 2009., 123-132.
KONCANI UHAČ 2008: I. Koncani Uhač, Podmorsko arheološko istraživanje pristaništa rimske vile u Pomeru, *Obavijesti HAD-a* 2, 2008., 36-44.
KOVAČIĆ 2007: V. Kovačić, Poreč – Marafor, *HAG* 4, 2007., 285-286.
KOVAČIĆ 2008: V. Kovačić, *Arheološka istraživanja poluotoka Loruna (2002. - 2006.),* u: M. Jurković (ur.), *I. porečki susret arheologa - rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*, Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, 2008., 77-87.
KOVAČIĆ 2008: V. Kovačić, Poreč – Obala maršala Tita 15, *HAG* 5, 2008., 359-361.
KOVAČIĆ, TASSAUX 2011: V. Kovačić - F. Tassaux, *Parentium*, u: M. Carre et al. (ur.), *L'Istrie et la mer. La côte du Parentin dans l'antiquité*, Bordeaux, 2011., 223-232.
KOZLIČIĆ 1990: M. Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split: Književni krug, 1990.
KOZLIČIĆ 1993: M. Kozličić, *Hrvatsko brodovlje,* Split: Književni krug, 1993.
KOZLIČIĆ, BRATANIĆ 2006: M. Kozličić – M. Bratanić, *Ancient Sailing Routes on Adriatic,* u: S. Čače et al. (ur.), *Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie – Putovi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo*, Bordeaux: Ausonius Éditions; Zadar: Presses Univesitaires de Zadar, Boredeaux - Zadar, 2006., 107-124.
KRIZMANIĆ 1988: A. Krizmanić, *Komunalna palača – Pula: Razvitak gradskog središta kroz dvadeset jedno stoljeće*, Pula: Istarska naklada, 1988.
KRIZMANIĆ 2005: A. Krizmanić, *Forum u Puli*, u: M. Bertoša (ur.), *Istarska enciklopedija*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005., 232-233.
KRIZMANIĆ, MARASOVIĆ 2003: A. Krizmanić – J. i D. Marasović, L'anfiteatro nella struttura urbana di Pola, approccio metodologico all'elaborazine scientifica dello studio dello stato originario, *HAnt* 9, 2003., 89-115.
KRIŽMAN 1979: M. Križman (ur.), *Antička svjedočanstva o Istri,* Pula – Rijeka: Čakavski sabor, 1979, 1997[2.]
KRIŽMAN 1991: M. Križman, *Rimska imena u Istri. Osobna imena na istarskim natpisima iz rimskog doba*, Zagreb: Latina et Graeca, 1991.
KUKOČ 2009: S. Kukoč, *Japodi, fragmenta symbolica*, Split: Književni krug, 2009.
KUNTIĆ-MAKVIĆ 1982: B. Kuntić-Makvić, Žrtvenik iz Varvarije posvećen božici Izidi, *ARR* 8-9, 1982., 151-158.
KUNTIĆ-MAKVIĆ 1992: B. Kuntić-Makvić, Tit Livije i treći ilirski rat, *Latina et Graeca* 39-40, Zagreb, 1992. (1997.), 3-19.

BIBLIOGRAFIJA

KUNTIĆ-MAKVIĆ 1996: B. Kuntić-Makvi, *Illyricianus: l'histoire du mot et l'histoire de l'Illyrique*, u: R. Bratož (ur.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit, Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi, SITULA* 34, 1996., 185-192.
KUNTIĆ-MAKVIĆ 1997: B. Kuntić-Makvić, *De bello Histrico,* u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Istri*, Zagreb: HAD, 1997, 169-175.
KUNTIĆ-MAKVIĆ, ŠEGVIĆ 1988 : B. Kuntić-Makvić – M. Šegvić, O razgraničenju između Aserije i Alverije, *ARR* 11, 1988., 49-62.
KUŠAN ŠPALJ 1999: D. Kušan Špalj, Forum rimskog naselja Aquae Iasae - njegov razvoj i značaj tijekom stoljeća, *HAnt* 5, 1999., 109-119.
KUŠAN ŠPALJ, NEMETH-EHRLICH 2012: D. Kušan Špalj - D. Nemeth-Ehrlich, *Aquae Iasae – Varaždinske Toplice - arheološka istraživanja rimskog izvorišnog bazena i okolnog prostora,* u: J. Balen – M. Šimek (ur.), *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja,* Zagreb: HAD, 2012.,107-129.
De LAET 1949: S. J. de Laet, *Portorium*, Brugge, 1949.
LELEKOVIĆ 2009: T. Leleković, Lokalitet: Osijek – Trg bana J. Jelačića, *HAG* 5 (2008), 2009., 45-51.
LELEKOVIĆ 2012: T. Leleković, *Cemeteries*, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, Oxford, 2012., 313-357.
LELEKOVIĆ, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2012: T. Leleković – A. Rendić-Miočević, *Rural Settlements,* u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, Oxford, 2012., 279-311.
LEZTNER 2005: W. Letzner, *Das römische Pola. Bilder einer Stadt in Istrien*, Mainz, 2005.
LEON 1971: C. Leon, Die Bauornamentik des Trajansforums und ihre Stellung in der früh- und mittelkaiserzeitlichen Architekturdekoration Roms, *Publikationen des österreichischen Kulturinstituts in Rom, 1. Abteilung, Abhandlungen 4,* Beč, 1971.
LIEBL, WILBERG 1908: H. Liebl – W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *ÖJh* XI, 1908.
LIHOCKA 1997: B. Lihocka, *L' iconographie de Fortuna dans l' empire romain (1ere siècle avant n.e.-IVe siècle de n.e),* Varšava, 1997.
LIPOVAC VRKLJAN 2001: G. Lipovac Vrkljan, *Mithraic Centres on the Road Comunications in Croatia (Parts of Roman Dalmatia, Pannonia Inferior, Pannonia Superior and Histria): The example of Mursa*, Archaeologia Poetoviensis, u: *Ptuj v Rimskem Cesarstvu. Mitraizem in njegovo doba*, Ptuj, 2001., 233-249.
LIPOVAC VRKLJAN 2005: G. Lipovac Vrkljan, *Some examples of local production of Mithraic reliefs of Roman Dalmatia,* u: M. Sanader – A. Rendić-Miočević (ur.) *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici, Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005., 249-259.
LOLIĆ, WIEWEGH 2012: T. Lolić – Z. Wiewegh, *Urbanism and Architecture,* u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, Oxford, 2012., 191-224.
LONG 1987: Ch. R. LONG, *The Twelve Gods of Greece and Rome*, Leiden - New York, 1987.
L'ORANGE 1931: H. P. L'Orange, *Die Bildnisse desr Tetrarchen*, Acta Archaeologica 2, 1, Berlin 1931., 29-52
L'ORANGE 1984: H. P. L'Orange, Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361, *Das römische Herrscherbild* III, Berlin, 1984.
LÖRINCZ 2001: B. Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Principatszeit*, I, Beč, 2001.
LJUBIĆ 1879: S. Ljubić, Aquae Jasae (Toplice Varaždinske), *Viestnik HAD-a* I/2, 1879., 33-43.
LJUBIĆ 1883: S. Ljubić, Andautonia (Šćitarjevo), i započetak izkapanja od strane nar. zem. muzeja na onom tlu, *Viestnik HAD-a* V/1, 1873., 1-13.
LJUBIĆ 1892: S. Ljubić, Topusko, *Viestnik HAD-a* XIV/3, 1892., 65-68.
MAGGI 2001: P. Maggi, *La ceramica fine da mensa*, u: F. Tassaux et al. (ur.), *Loron (Croatie), Un grand centre de production d'amphores à huile istriennes (Ier –IVe s.p.C.),* Bordeaux, 2001., 127-176.
MAGGI, MARION 2002: P. Maggi - Y. Marion, Sénateurs et activités économiques: l'enseignement des timbres de Loron (Croatie), *Acta XII Congressus internationalis epigraphiae graecae et latinae, Barcelona, 3.-8. IX. 2002.,* 857-862.
MAGGI, MARION 2011: P. Maggi - Y. Marion, *Le produzioni di anfore e di terra sigillata a Loron e la loro diffusione,* u: G. Lipovac Vrkljan et al. (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice / Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica 23.-24. listopada 2008.,* Crikvenica: Institut za arheologiju, Grad Crikvenica, Muzej grada Crikvenice, 2011., 175-187.
MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci, 1970.

MAJNARIĆ-PANDZIĆ 1994: N.Majnarić-Pandžić, Granica na Dunavu u antičko doba- velika seoba naroda, u: *VUKOVAR*, 81-91.
MARASCO 1997: G. Marasco, Aulo Gabinio e l'Illiria al tempo di Cesare, *Latomus* 56, Bruxelles, 1997., 307-326.
MARCHIORI, ROSADA 2008: A. Marchiori - G. Rosada, *Le villae maritimae in Istria come paradigma tra amoenitas e rusticitas: il caso di Loron,* u: M. Jurković (ur.), *I. porečki susret arheologa - rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*, Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, 2008., 57-75.
MARGETIĆ 1977: L. Margetić, Il Ius Italicum delle comunità liburniche (Plin. *Nat. Hist.* III, 21, 139), *ŽA* 17 (2), 1977., 401-409.
MARGETIĆ 1978/1979: L. Margetić, *Plinije i liburnijske općine,* u: L. Margetić, *Istra i Kvarner, izbor studija*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1996., 39-87. (isto i na tal. jeziku: Plinio e le comunità della Liburnia, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno* 9, 1978/1979., 301-358.)
MARGETIĆ 1999: L. Margetić, O municipiju Andautonija, *Rad HAZU* 478, Razred za društvene znanosti, knj. 37, Zagreb, 1999., 5-24.
De MARIA, PODINI, 2004.: S. de Maria - M. Podini, *The Architectural Decoration of The Augusteum*, u: E. Marin – M. Vickers, *The rise and fall of an imperial shrine, Roman sculpture from the Augusteum at Narona*, Split: Arheološki muzej, 2004.
MARIN 1980: E. Marin, *O antičkim kultovima u Naroni*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka,* Split: HAD, 1980., 207-212.
MARIN 1997: E. Marin, *Ave Narona*, Zagreb: MH, 1997.
MARIN 1998: E. Marin, *Consecratio in forma Veneris* u Augusteumu u Naroni,
Dubrovnik 9 (4), Dubrovnik, 1998., 39-48.
MARIN 2002: E. Marin, *Grad Salonae / Salona*, u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae I*, 11-20; *Longae Salonae II*, 22-28, Split: Arheološki muzej, 2002.
MARIN 2003: E. Marin, *Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988.-2001.,* u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Zagreb: HAD, 2003., 11-49.
MARIN 2006: E. Marin, *The urbanism of Salona and Narona inside Roman Dalmatia*, u: *Dalmatia: Research in the Roman Province 1971-2000.*, Oxford, 2006.
MARIN 2007: E. Marin, *Le mura di Narona*, u: *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio, Lucus Augusti como paradigma, Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29. XI 2005) en el aniversario de la declaracion, por la UNESCO, de la Muralla de Lugo como Patrimonio de la Humanidad*, Lugo, 2007., 135-150.
MARIN, VICKERS 2004: E. Marin – M. Vickers, *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*, Split: Arheološki muzej, 2004.
MARIN et al. 2004: E. Marin et al., *Augusteum Narone. Splitska siesta naronskih careva*, Split: Arheološki muzej, 2004.
MARIN et al. 2004a: E. Marin et al., Skulpture iz Augusteuma Narone. Neizložene i neobjavljene 2004., *HAnt* 18 (2), 2004., 9-34.
MARINI CALVANI 1998: M. Marini Calvani, *L'arco d'Augusto*, Rimini, 1998.
MAROVIĆ 1952: I. Marović, Novi i neobjavljeni nalazi iz Narone, *VAHD* 54, 1952.,
153-173.
MARŠIĆ 2007: D. Maršić, *Nadgrobni spomenici Burnuma (pregled),* u: D. Marguš (ur.), *Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park Krka, prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, zbornik radova: Šibenik, 5.-8. listopada 2005.,* Šibenik: Javna ustanova Nacionalni park Krka, 2007., 203-228.
MARŠIĆ 2007a: D. Maršić, Nadgrobna ara Marka Ulpija Veracija iz Arheološkog muzeja u Splitu, *OA* 31, 2007., 183-203.
MARŠIĆ 2009: D. Maršić, *Starinarski dnevnici L. Maruna kao izvor za poznavanje rimske nadgrobne plastike - primjeri Burnuma i Ridera*, u: Ž. Tomičić – A. Uglešić (ur.), *Zbornik o Luji Marunu: zbornik radova sa Znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu 150. obljetnice rođenja (1857.-2007.), Skradin – Knin, 7.-8. prosinca 2007.*, Šibenik: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, 2009., 56-65.
MARŠIĆ 2009a: D. Maršić, *Ugradbeni i građevni portretni reljefi u Histriji i Dalmaciji*, Zadar: Arheološki muzej, 2009.
MARUŠIĆ 1967: B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula: Arheološki muzej Istre, 1967.
MATEOS CRUZ 2006: P. Mateos Cruz, *El 'foro provincial' de Augusta Emerita: un conjunto monumental de culto imperial,* u: P. Mateos Cruz (ur.), *El 'foro provincial' de Augusta Emerita: un conjunto monumental de culto imperial. Anejos de Archivo Español de arqueología 42*, Madrid, 2006., 315-354.
MATIJAŠIĆ 1983: R. Matijašić, Cronografia dei bolli laterizi della figulina pansiana nelle regioni adriatiche, *Mélanges de l'Ecole Française de Rome* 95/2, 1983., 961-995.
MATIJAŠIĆ 1983a: R. Matijašić, Tvornički žigovi na antičkim opekama zbirke Arheološkog muzeja Istre, *Jadranski zbornik* 12, Pula – Rijeka, 1983., 287-303.
MATIJAŠIĆ 1987: R. Matijašić, La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia, *Antichità Altoadriatiche* 29, Aquileia, 1987., 495-532.

MATIJAŠIĆ 1988: R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća*, Zagreb: VPA, 1988.
MATIJAŠIĆ 1991: R. Matijašić, L'Istria tra Epulone e Augusto: archeologia e storia della romanizzazione dell'Istria (II sec.a.C.- I sec.d.C.), *Antichità Altoadriatiche* 37, 1991., 235-251.
MATIJAŠIĆ 1994: R. Matijašić, I teatri romani di Pola tra spettacolo e vita quotidiana, *Antichità Altoadriatiche* 41, Aquileia – Udine, 1994., 129-145.
MATIJAŠIĆ 1995: R. Matijašić, Foro e Campidoglio di Nesactium (Nesazio), *Antichità Altoadriatiche* 42, Aquileia - Udine, 1995., 121-139.
MATIJAŠIĆ 1995a: R. Matijašić, Nalaz antičke keramike u blizini Mirne kod Motovuna, *HA* 20-21/1989-1990., 1995., 109-126.
MATIJAŠIĆ 1996: R. Matijašić, *Antička Pula s okolicom*, Pula: Žakan Juri, 1996.
MATIJAŠIĆ 1996a: R. Matijašić, Kamena arhitektonska dekoracija hramova u Nezakciju, *HAnt* 2, 1996., 91-110.
MATIJAŠIĆ 1998: R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre, Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)*, Pula: Zavičajna naklada Žakan Juri, 1998.
MATIJAŠIĆ 2001: R. Matijašić, I porti dell'Istria e della Liburnia, Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana, *Antichità Altoadriatiche* 46: Trst – Rim, 2001., 161-174.
MATIJAŠIĆ 2001a: R. Matijašić, Pred-Augustejski gradski ulaz na području Trga Portarata u Puli, *HAnt* 7, 2001., 91-100.
MATIJAŠIĆ 2008: R. Matijašić, O nalazu kasnoantičkih tijesaka u Poreču 1997., *OA* 31, 2008., 265-281.
MATIJAŠIĆ 2009: R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam international, 2009.
MATIJAŠIĆ 2012: R. Matijašić, *Le città romane dell'Istria: nuovi particolari*, u: G. de Marinis et al. (ur.), *I processi formativi ed evolutivi della città in area adriatica*, BAR Intern. Ser. 2419, Oxford, 2012., 445-452.
MATIJAŠIĆ 2012a: R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb: Leykam international, 2012.
MATIJEVIĆ 2012: I. Matijević, O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijara
iz legije Desete gemine (legio X Gemina), *VAPD* 105, 2012., 67-82.
MAYER 1951: A. Mayer, Die illyrischen Getter Vidasus und Thana, *GLOTTA* Bd. XXXI/3-4, 1951., 235-243.
MEDAS 2005: S. Medas, *Lemboi e liburnae*, u: L. Braccesi (ur.), *La pirateria nell'Adriatico antico*, 2005, 129-138.
MEDER 2003: J. Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2003.
MEDER 2004: J. Meder, Tri Dirke, *HA* 35, 2004., 75-88.
MEDER 2011: J. Meder, Mozaici rimske vile u Ninu, *HAnt* 20, 2011., 245-256.
MEDINI 1969: J. Medini, Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, *RFfZd* sv. 6 (3), 1969., 45-74.
MEDINI 1971: J. Medini, Kult Silvana u Makarskom primorju, *VAHD* 65-67, (1963.-1965.), 1971., 127-135.
MEDINI 1978: J. Medini, *Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique*, u: *Hommages à Martin J. Vermaseren*, II, Leiden, 1978., 733-756.
MEDINI 1980: J. Medini, *Uloga oslobođenika u životu Narone*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split: HAD, 1980., 195-206.
MEDINI 1980a: J. Medini, Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *VAHD* 74, 1980., 67-88.
MEDINI 1982: J. Medini, Salonitanski arhigalat, *RFfZd* 20 (9), 1982., 15-28.
MEDINI 1984: J. Medini, Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Dometi* 8, Rijeka, 1984., 7-32.
MEDINI 1984a: J. Medini, Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku, *RFfZd* 23 (10), 1984., 17-27.
MEDINI 1984b: J. Medini, Latra - Dea Neditarum, Duhovna kultura Ilira, Posebna izdanja *GODIŠNJAKA* 67/11, 1984., 223-244.
MEDINI 1985: J. Medini, Cognationes Salonitanae, *GODIŠNJAK* 21, 1985., 5-45.
MEDINI 1988: J. Medini, Metroaca Burnensia, *Diadora* 11, Zadar, 1988., 255-284.
MELLOR 1975: R. J. Mellor, *Thea Rome. The Worship of the Goddess Roma in the Greek World*, Göttingen, 1975.
MELLOR 1981: R. J. Mellor, The Goddess Roma, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 17.2, Berlin - New York, 1981., 950-1030.
MERKELBACH 1984: R. Merkelbach, *Mithras*, Hain, 1984.
MEYERS 2009: G. E. Meyers, *The Divine River: Ancient Roman Identity and the Image of Tiberinus*, u: C. Kosso – A. Scott (ur.), *The Nature and Function of Water, Bath, Bathing and Hygiene from Antiquity through Rennaissance,* Leiden, 2009., 233-248.
MIERSE 1999: W. E. Mierse, *Temples and Towns in Roman Iberia: The Social and Architectural Dynamics of Sanctuary Designs from the Third Century B.C. to the Third Century A.D.*, Berkeley, 1999.

MIGOTTI 1994: B. Migotti, *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*, u: *Od nepobjedivog Sunca do Sunca pravde* (katalog izložbe), Zagreb: Arheološki muzej, 1994.
MIGOTTI 1997: B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A Catalogue of finds and sites*, BAR Intern. Ser. 684, Oxford, 1997.
MIGOTTI 2001: B. Migotti, Sarkofag Romanije Nevije iz Siska, *GGMS* 2, 2001., 37-83.
MIGOTTI 2005: B. Migotti, *The Iconography of the Dioscuri on a sarcophagus from Siscia, Histria Antiqua 13,* Pula, 2005., str. 277-285.
MIGOTTI 2008: B. Migotti, Nadgrobni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba, *AA* 2, 2008., 453-465.
MIGOTTI 2009: B. Migotti, *Kasna antika i rano kršćanstvo*, u: V. Kusin - B. Šulc (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, vol. 1, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 2009., 129-135.
MIGOTTI 2012: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, Oxford, 2012.
MIGOTTI 2012a: B. Migotti, Die rätselhafte Inschrift über die christliche Stadt Certissia, *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* 18, Beč, 9-20.
MIGOTTI 2013: B. Migotti, *The stelae of northern Croatia*, u: N. Cambi – G. Koch (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva / Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire,* Split: Književni krug, 2013., 303-341.
MIHALIĆ 2006: S. Mihalić (ur.), *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, Zagreb: Arheološki muzej, 2006.
MIHOVILIĆ 1992: K. Mihovilić, Die Situla mit Schiffskampfszene aus Nesactium, *AV* 43, 1992., 67-78.
MIHOVILIĆ 2001: K. Mihovilić, *Nezakcij, Prapovijesni nalazi 1900.-1953.*, Pula: Arheološki muzej Istre, 2001.
MILETIĆ 2011: A. Miletić, Reljef Silvana u Starom Gradu, *Mogućnosti* 4/6, Split, 2011., 177-183.
MILETIĆ 1993: Ž. Miletić, Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, *RFfZd* 31 (18), 1993., 63-88.
MILETIĆ 1993a: Ž. Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *RFfZd* 32 (19), 1993., 117-150.
MILETIĆ 2003: Ž. Miletić, Čežnja duše za vlažnošću tijela, *HAnt* 10, 2003., 119-123.
MILETIĆ 2006: Ž. Miletić, *Roman Roads along the Eastern Adriatic: State of Research*, u: S. Čače et al. (ur.), *Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie – Putovi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo*, Bordeaux: Ausonius Éditions; Zadar: Presses Univesitaires de Zadar, 2006., 125-136.
MILETIĆ 2007: Ž. Miletić, Mithras Sol, *AA* 1, 2007., 129-143
MILETIĆ 2007a: Ž. Miletić, Prikaz Dioskura na brončanoj pločici iz Aserije, *Asseria* 5, Zadar, 2007., 165-195.
MILETIĆ 2010: Ž. Miletić, *Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije*, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb: Arheološki muzej, 2010., 113-141.
MILIĆEVIĆ BRADAČ 2008: M. Milićević Bradač, Dijana izvan grada, *AA* 2/1, 2008., 359-366.
MILIČEVIĆ BRADAČ 2009: M. Milićević Bradač, Spomeni božice Dijane s područja kolonije Claudia Aequum i logora Tilurium, *OA* 33, 2008., 51-78.
MILOŠEVIĆ 1981: A. Milošević, *Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine*, u: M. Čatipović (ur.), *Zbornik Cetinske krajine, sv. 2*, Sinj: Kulturno društvo Cetinjanin, 1981.
MILOŠEVIĆ 1998: A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine,* Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998.
MIRABELLA ROBERTI 1935: M. Mirabella Roberti, Notiziario archeologico*, Atti Mem. Istr.* 47, Poreč - Trst, 1935., 285-307.
MIRABELLA ROBERTI 1938: M. Mirabella Roberti, Notiziario archeologico (1937-1938-1939), *Atti Mem. Istr.* 50, Poreč - Trst, 1938., 234-264.
MIRABELLA ROBERTI 1939: M. Mirabella Roberti, *L'arena di Pola*, Pula, 1939.
MIRABELLA ROBERTI 1949: M. Mirabella Roberti, Notiziario archeologico (1940-1948), *Atti Mem. Istr.* n.s. 1, Poreč - Trst, 1949., 231-275.
MIROŠEVIĆ, ŠANJEK 2003: F. Mirošević – F. Šanjek (ur.), *Povijest Hrvata - Prva knjiga, Srednji vijek*, Zagreb: Školska knjiga, 2003.
MIŠKIV 1993: J. Miškiv, *Rimska paradna potkoljenica iz Slavonskog Broda*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom Posavlju*, Zagreb: HAD, 1993., 71-81.
MIŠKIV 1997/1998: J. Miškiv, Rimska vojnička diploma iz Slavonskog Broda, *VAMZ* sv. 3 (30-31), 1997/1998., 82-101.
MIŠURA 1921: A. P. Mišura, *Colonia romana Aequum Claudium (Čitluk),* Graz – Beč, 1921.
MLAKAR 1959: Š. Mlakar, Antički nalaz u Puli, Arheološki pregled, *AI* 1, 1959., 107-113.

BIBLIOGRAFIJA

MLAKAR 1979: Š. Mlakar, *Iz inventara svjedočanstva o kazališnom životu u antičkoj Puli,* u: *Antički teatar na tlu Jugoslavije* (katalog izložbe), D. Dimitrijević et al. (ur.), Novi Sad: Matica srpska, 1979.

MLAKAR 1981: Š. Mlakar, *Iz inventara svjedočanstava o kazališnom životu u antičkoj Puli*, u: D. Dimitrijević et al (ur.), *Antički teatar na tlu Jugoslavije, saopštenja sa naučnog skupa 14.-17. april 1980.,* Novi Sad: Matica srpska, 1981., 91-110.

MLAKAR 1996: Š. Mlakar, *Amfiteatar u Puli*, Pula: Arheološki muzej Istre, 1996. (7. izmijenjeno i dopunjeno izdanje)

MÓCSY 1959: A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budimpešta, 1959.

MÓCSY 1962: A. Mócsy, Pannonia, *RE Suppl.* IX, 1962., col. 516-776.

MÓCSY 1974: A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London - Boston, 1974.

MÓCSY 1977: A. Mócsy, Pannonia und die Soldatenkaiser, *ANRW* I, 6, 1977., 557-582.

MRÁV 2008: Z. Mráv, *An Inscribed Slab Dedicated to Liber and Libera from Aquincum. In honorem M. Minicii Martialis [e(quo)] p(ublico)?,* u: Á. Szabó – P. Vargyas (ur.), *Cultus Deorum. Studia religionum ad historiam*, II, Pečuh, 2008., 121-146.

MRÁV 2012: Z. Mráv, *Building munificences of Septimius Severus in the Cities of the Pannonian Provinces: Epigraphic Evidence,* u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, Oxford, 2012., 251-278.

MURRAY 2012: W. M. Murray, *The Age of Titans. The Rise and Fall of the Great Hellenistic Navies,* Oxford, 2012.

NEMETH-EHRLICH, KUŠAN 1997: D. Nemeth-Ehrlich, D. i I. Kušan: *Aquae Iasae - Varaždinske Toplice, Vizualizacija rimske arhitekture* (katalog izložbe), Zagreb: Arheološki muzej, 1997.

NEMETH-EHRLICH, KUŠAN ŠPALJ 2005: D. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan Špalj, Varaždinske Toplice, *HAG* 1/2004, 2005., 83-86.

NEMETH-EHRLICH, KUŠAN ŠPALJ 2007: D. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan Špalj, *2000 godina Andautonije. Od rimskog grada do arheološkog parka* (katalog izložbe), Zagreb: Arheološki muzej, 2007.

NEMETH-EHRLICH, KUŠAN ŠPALJ 2007a: D. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan Špalj, Lokalitet Varaždinske Toplice – Gradski park, *HAG* 3/2006, 2007., 150-153.

NEMETH-EHRLICH, KUŠAN ŠPALJ 2011: D.Nemeth-Ehrlich - D. Kušan Špalj, *The results of the latest excavations at the Roman forum in Aquae Iasae – Varaždinske Toplice,* u: *Acta of the 4th International Colloquium The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia,* Koper, 2011., 211-232.

NEMETH-EHRLICH, KUŠAN ŠPALJ 2012: D.Nemeth-Ehrlich - D. Kušan Špalj, Varaždinske Toplice, *HAG* 8/2011, 2012.

NIKOLOSKA 2010: A. Nikoloska, *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*, BAR Intren. Ser. 2086, Oxford, 2010.

NOVAK 1965: G. Novak, Quaestiones Epidauritanae, *Rad JAZU* 339, Zagreb, 1965., 97-121.

NOVAK 1966: G. Novak, *Povijest Dubrovnika (I. dio),* Dubrovnik: Historijski institut JAZU, 1966.

NOVAK 2004: G. Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća I,* Split: Marjan tisak, 2004.

OLUJIĆ 2007: B. Olujić, *Povijest Japoda. Pristup*, Zagreb: Srednja Europa, 2007.

OREB 1984: F. Oreb, Archaeological Excavations in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979, *VAHD* 77, 1984., 25-35.

OSTROWSKI 1991: J. Ostrowski, *Personifications of Rivers in Greek and Roman Art,* Warszawa – Krakow, 1991.

PANNONIA I-II 2003/2004: The Autonomous towns of Noricum and Pannonia, *SITULA* 41-42, 2003/2004.

PAŠALIĆ 1956: E. Pašalić, Quaestiones de bello Delmatico Pannonicoque 6 – 9, *Godišnjak istorijskog društva BiH* 8, Sarajevo, 1956., 245-300.

PAŠALIĆ 1960: E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960.

PAŠKVALIN 1972: V. Paškvalin, Interpretacija likovnih predstava na stijeni kod Dračeva (Čapljina), *Starinar* 23, Beograd, 1972., 53-59.

PATSCH 1900: K. Patsch, *Die Lika in der römischer Zeit,* Beč, 1900.

PATSCH 1999: *Lika u rimsko doba*, Gospić, 1999.

PAVAN 1971: G. Pavan, Il rilievo del tempio d'Augusto di Pola, *Atti Mem. Istr.* n. s. 19, Trst, 1971., 5-76.

PEJŠA 1999: J. Pejša, *Nekoliko otkrića na Kozjaku i toponimi Tomića tor, Nugal i Koludar*, u: *Kaštelanski zbornik 6*, Kaštel Lukšić, 1999., 81-83.

PEKÁRY 1985: T. Pekáry, Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft. Dargestellt anhand der Schriftquellen, *Das römische Herrscherbild* III. Abt., Berlin, 1985.

PENSABENE 1984: P. Pensabene, *Tempio di Saturno*, Roma, 1984.

PFLUG 1989: H. Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz am Rhein, 1989.

PICARD 1957: G. Ch. Picard, *Les trophées romains. Contribution a l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris 1957.
PICARD 1962: G. Ch. Picard, *L'Art romain*, Pariz, 1962.
PINTEROVIĆ 1960: D. Pinterović, Mursa za dinastije Severa, *OZ* 7, Osijek, 1960., 17-42.
PINTEROVIĆ 1978: D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek: Centar za znanstveni rad JAZU, 1978.
PLEŠE 2012: T. Pleše, *Iovia - Botivo (Ludbreg): prilog poznavanju kroz rezultate arheoloških istraživanja 2008. - 2010. god.,* u: J. Balen - M. Šimek (ur.), *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja,* Zagreb: HAD, 2012., 177-197.
POCHMARSKY 1990: E. Pochmarsky, *Dionysische Gruppen Eine typologische Untersuchungen zur Geschichte des Stützmotifs*, Beč, 1990.
POCHMARSKY 2011: E. Pochmarsky, *Die Girlandentragenden Eroten vom Forum in Aquileia, Reliefs zwischen der stadtrömischen und der provinzialrömischen Kunst,* u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusión, I,* Rim, 2011., 111-119.
POCHMARSKI, FILIPOVIĆ 1996: E. Pochmarski – S. Filipović, Eine Gruppe dionysischer Reliefs aus Mursa (Osijek), *JÖAIW* Band 65, Hauptblatt, Beč, 1996., 165-173.
POCHMARSKI, FILIPOVIĆ 1997: E. Pochmarski – S. Filipović, A group of Dionisier reliefs from Mursa (Osijek), *OZ* 22-23, 1997., 33-44.
PODRUG et al. 2008: E. Podrug – T. Brajković – Ž. Krnčević, *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2008.
POGATSCHNIG 1926: A. Pogatschnig, Il tempio romano maggiore di Parenzo, *Atti Mem. Istr.* 38, fasc. 2, 1926., 1-29.
POLITO 1998: E. Polito, *Fulgentibus armis. Introduzione allo studio dei fregi d'armi antichi*, Roma, 1998.
POLLITT 1983: J. J. Pollitt, *The Art of Rome c. 753 – A. D. 337. Sources and Documents*, Cambrigde University Press, 1983.
PRELOG 2007: M. Prelog, *Poreč. Grad i spomenici*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2007.
PRIJATELJ 1954: K. Prijatelj, Einige hellenistische Elemente in der Skulptur des antiken Salonas, *AI* 1, 1954.
PUSCHI 1905: A. Puschi, Edifici antichi scoperti a Nesazio, scavi degli anni 1904 e 1905, *Atti Mem. Istr.* 21, 1905., 265-297.
PUSCHI 1914: A. Puschi, Nesazio, scavi degli anni 1906, 1907 e 1908, *Atti Mem. Istr.* 30, 1914., 1-75.
RADIĆ-ROSSI 2005: I. Radić-Rossi, Sjećanje na vrijeme Tritona i Nereida; O vjeri i obredima na antičkim brodovima, *HAnt* 13, 2005., 143-155.
RADIĆ-ROSSI 2010: I. Radić-Rossi, *Plovidba Jadranom u grčko doba*, u: J. Poklečki Stošić (ur.), *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2010., 91-100.
RADIĆ-ROSSI 2011: I. Radić-Rossi, *Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom podmorju* (neobjavljena doktorska disertacija), Zadar, 2011.
RADIĆ-ROSSI, BOETTO 2010: I. Radić-Rossi – G. Boetto, Arheologija broda i plovidbe: šivani brod u uvali Caska na Pagu – istraživačka kampanja 2009., *HAnt* 19, 2010., 299-308.
RADKE 1973: G. Radke, Viae publicae Romanae, *PWRE*, *Supplementband* 13, München, 1973., 1417-1686.
RADMAN-LIVAJA 2005: I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia - nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu,* Zagreb: Arheološki muzej, 2005.
RATKOVIĆ 1959: A. Ratković, Reljef Epone iz Koprna u Dalmaciji, *Diadora* 1, Zadar, 1959., 133-139.
REIDINGER 1956: W. Reidinger, *Die Statthalter der Ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian*, Bonn, 1956.
REINACH V/II 1924: S. Reinach, *Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine,* Tome V, Vol. II., Pariz, 1924.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1981: A. Rendić-Miočević, Mramorna statua Dijane iz Siska, *VAMZ* 3, sv. 19, 1981., 73-84.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1982: A. Rendić-Miočević, Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone, *ARR* 8-9, 1982., 121-140.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ, ŠEGVIĆ 1998: A. Rendić-Miočević – M. Šegvić, *Religions and Cults in south Pannonian Regions,* u: J. Fitz (ur.), *Religions and Cults in Pannonia* (katalog izložbe), Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1998.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2003: A. Rendić-Miočević, *Les traditions autochtones dans les représentations cultuelles figurées sur le territoire des Dalmates Illyriens,* u: *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen, Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens, Köln 2.-6. V. 2001.*, Mainz, 2003., 407-419.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2004: A. Rendić-Miočević, *Relevo com três ninfas / Relief with three nymphs,* u: *Aqua Romana – Técnica humana e força divina* (katalog izložbe), Barcelona, 2004., 261.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2005: A. Rendić-Miočević, *O kultu Jupitera i Junone na području Siska, Histria Antiqua, sv. 13,* Pula, 2005., str. 241-362

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2008: A. Rendić-Miočević, Brončana statueta atleta tipa Polikletova „Diskofora“ iz Petrinje, *AA* 2 (2), 2008., 417-432.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2011: A. Rendić-Miočević, *Marble altars of Cautes and Cautopates from the surroundings of Čakovec in Northwest Croatia*, u: T. Nogales – I. Rodà, (ur.), *Roma y las provincias: modelo y difusión*, I, Rim, 2011., 323-335.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2012: A. Rendić-Miočević, *Uz tragove carskog kulta u Sisciji. Fragmentarni mramorni portret Septimija Severa iz Siska i njegovo značenje u odnosu na stanje u Sisciji u doba Severa*, u: M. Cepetić et al. (ur.), *Art History - The Future is Now: Studies in Honor of Professor Vladimir P. Goss* (pdf format, URL: http://www.romanika.net/art-history-the-future-is-now-studies-in-honor-of-professor-vladimir-p-goss/), Rijeka, 2012., 62-87.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2013: A. Rendić-Miočević, *The marble funerary stele of the cohors II Varcianorum equitata's veteran Titus Flavius Ateboduus from the Odra village near Zagreb*, u: N. Cambi – G. Koch (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva / Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire,* Split: Književni krug, 2013., 243-382.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1951: D. Rendić-Miočević, Tri povijesna natpisa iz Dalmacije, *VAHD* 53, 1951., 170-175.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1952.: D. Rendić-Miočević, Druzov boravak u Dalmaciji u svjetlu novog viškog natpisa, *VAHD* 54, 1952., 41-50.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1955: D. Rendić-Miočević, Onomastičke studije s teritorije Liburna, *Glasnik Instituta za historijske nauke u Zadru* 1, 1955., 125-144. (isto u: D. Rendić- Miočević, *Iliri i antički svijet: ilirološke studije*, Split, 1989., 711-727.)
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1955a: D. Rendić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama sa područja Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* n. s. 10, 1955., 5-40.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1964.: D. Rendić-Miočević, *P. Cornelius Dolabella legatus pro praetore provinciae Dalmatiae, proconsul provinciae Africae Proconsularis. Problèmes de chronologie,* u: *Akte des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische epigraphik (Wien, 17. bis 22. September 1962),* Beč, 1964., 338-347.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1966/1967: D. Rendić-Miočević, Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Historijski zbornik* 19-20, Zagreb, 1966/1967., 295-310.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975: D. Rendić-Miočević, Jedan novi legionarski spomenik iz Varaždinskih Toplica (Un nouveau monument legionnaire provenant de Varaždinske Toplice), *VAMZ* 3, vol. I, 1975., 37-47.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1979/1980: D. Rendić-Miočević, Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove „panonsko-iliričke“ kultne zajednice, *VAMZ* 3, sv. 12-13, 1980., 105-123.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1980: D. Rendić-Miočević, Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove „panonsko-iliričke“ kultne zajednice, *VAMZ* 12-13, 1980., 105-123.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989: D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet: ilirološke studije*, Split: Književni krug, 1989.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1991: D. Rendić-Miočević, *Salona 'Quadrata', Salonitanski oppidum (Caes. B.c. III, 9) u svjetlu novih istraživanja*, u: N. Cambi (ur.), *Antička Salona,* Split: Književni krug, 1991., 47-63.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1991a: D. Rendić-Miočević, *Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike*, u: N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split: Književni krug, 1991., 255-267.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1992: D. Rendić-Miočević, O akvejasejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kultnih dedikacija (On the epigraphic heritage of Aquae Iasae and the peculiarities of its cult dedications), *VAMZ* 3, vol. 24-25/1991, 1992., 67-76.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2011: D. Rendić-Miočević, *Antička Salona (Salonae), Povijesno urbanistički i spomenički fenomen,* u: D. Rendić-Miočević, *Dalmatia christiana, Opera omnia,* Zagreb: Arheološki muzej; Split: Književni krug, 2011., 329-365. (isto u: *Arhitektura* 160-161, Zagreb, 1977., 170-175.)
RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987: D. Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Split: Književni krug, 1987.
RIGHINI et al. 1993: V. Righini et al., *I bolli laterizi romani della regione Cispadana (Emilia e Romagna),* u: *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica*, Cataloghi e monografie dei Civici musei di Udine 3, Roma, 1993., 23-92.
RINALDI TUFI 1989: S. Rinaldi Tufi, *Dalmazia* (*Le Province dell'Impero*), Roma, 1989.
ROSADA 1999: G. Rosada, *Oppidum Nesactium, Una città istro-romana*, Canova, 1999.
RÜPKE 2007: J. Rüpke, *Religion of the Romans*, Cambridge, 2007.
RÜPKE 2009: J. Rüpke, *Religion of the Romans*, Cambridge, 2009.

SANADER 1994: M. Sanader, O kultu Herkula u Hrvatskoj, *OA* 18, 1994. (1995.), 87-114.
SANADER 1999: M. Sanader, *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb: MH, 1999.
SANADER 2003: M. Sanader, *Tilurium I. Istraživanja – Forschungen 1997-2001*, Zagreb: Golden marketing: Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2003.
SANADER 2006: M. Sanader, *The Roman legionary fortress at Tilurium - state of research in Research in the Roman Province 1971 – 2000*, Oxford, 2006., 59-66.
SANADER 2007: M. Sanader (ur.), *Kroatien in der Antike*, Mainz am Rhein: Verlag Phillip von Zabern, 2007.
SANADER 2007a: M. Sanader, *O rimskoj vojsci, vojnicima i njihovim taborima*, u: J. Belamarić, M. Grčić (ur.), *Dalmatinska zagora, nepoznata zemlja* (katalog izložbe), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2007., 67-75.
SANADER 2008: M. Sanader, *Imago provinciarum*, Zagreb: Alfa d.d., 2008.
SANADER 2008a: M. Sanader, Δωδεκάθεοι na jednom rimskom reljefu iz Splita?, *AA* 2/2, 2008., 367-377.
SANADER, TONČINIĆ 2010: M. Sanader – D. Tončinić, Gardun – antički *Tilurium*, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb: Arheološki muzej, 33-53.
SARDELIĆ 2012: M. Sardelić, *Literary Sources from the End of the 2nd to the End of the 6th Century*, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, Oxford, 2012., 71-92.
SCHEID 2003: J. Scheid, *An Introduction to Roman Religion*, Bloomington - Indianapolis, 2003.
SCHMITT 1958: H. H. Schmitt, Der pannonische Aufstand des Jahres 14 n. Chr. und der Regierungsantritt des Tiberius, *Historia* 7, 1958., 378-383.
SCHOBER 1923: A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Beč, 1923.
SCHWALB 1902: H. Schwalb, *Römische villa bei Pola*, Beč, 1902.
SCHÖNAUER 2001: S. Schönauer, Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *VAHD* 93/2000, 2001., 223-515.
SCHÖRNER 1995: G. Schörner, Römische Rankenfriese, Untersuchungen zur Baudekoration der späten Republik und der frühen und mittleren Kaiserzeit im Westen des Imperium Romanum, *Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur, Band* 15, Deutsches Archäologischen Institutes, Mainz, 1995.
SELEM 1972: P. Selem, Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, *GODIŠNJAK* IX/7, 1972., 5-104.
SELEM 1976: P. Selem, Mithrin kult u Panoniji, *RADOVI* 8, 1976., 13-19.
SELEM 1980: P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine. Partie en Yougoslavie*, Leiden, 1980.
SELEM 1981: P. Selem, *Aspekti teatralizacije u kultu Kybele i Attisa*, u: D. Dimitrijević et al. (ur.), *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad: Matica srpska, 1981., 187-195.
SELEM 1997: P. Selem, *Izidin trag. Egipatski kultni spomenici u rimskom Iliriku*, Split: Književni krug, 1997.
SELEM, VILOGORAC BRČIĆ 2012: P. Selem – I. Vilogorac Brčić, *ROMIS – Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*, Zagreb: FF press, 2012.
Della SETA 1930: A. della Setta, *Il nudo nell' arte antica*, Rim, 1930.
SMIČIKLAS 1882: T. Smičiklas, *Poviest hrvatska, Dio prvi, od najstarijih vremena do godine 1526*, Zagreb: MH, 1882.
SPERTI 1983: L. Sperti, *I capitelli romani del Museo Archeologico di Verona*, Roma, 1983.
STARAC 1990: A. Starac, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi*, sv. I, Pula: Arheološki muzej Istre, 1990.
STARAC 1995: A. Starac, Rimske nadgrobne are u Puli i Istri, *OA* 19, 1995., 69-95.
STARAC 1995a: A. Starac, Unutrašnjost Histrije u vremenu rimske vlasti, *HA* 26, 1995., 58-106.
STARAC 1999: A. Starac, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi, Histrija I*, Pula: Arheološki muzej Istre, 1999.
STARAC 2000: A. Starac, Epigrafički i anepigrafički spomenici u Puli, *AV* 51, 2000., 238-239.
STARAC 2002: A. Starac, Istraživanja kod Herkulovih vrata, *OA* 26, 2002., 153-203.
STARAC 2002a: A. Starac, Osservazioni sui bronzetti di Ercole dell'Istria, *Antichità Altoadriatiche* 51, Aquileia - Udine, 2002., 17-30.
STARAC 2006: A. Starac (ur.), *Reljefni prikazi na rimskim nadgrobnim spomenicima u Arheološkom muzeju Istre u Puli*, Pula: Arheološki muzej Istre, 2006.
STARAC 2006a: A. Starac (ur.), *Tragovima kamenoklesara. Arheološki nalazi u ulici Porta Stovagnaga*, Pula: Arheološki muzej Istre, 2006.
STARAC 2006b: A. Starac, *Drainage deposits of amphorae in Istria*, u: D. Bondoc – G. Popilian, *In honorem Gheorghe* Popilian, Craiova: Aius, 2006., 337-344.
STARAC 2008: A. Starac, Salus, Herkul i izvor vode. Primjer Pule, *AA* 2, 2008., 301-313.

STARAC 2009: A. Starac, *Od ulomka do rekonstrukcije* (katalog izložbe), Pula: Arheološki muzej Istre, 2009.
STARAC 2009a: A. Starac, Quarter of St. Theodor in Pula, *Annales, ser. hist. sociol.* 19 (2), Koper, 2009., 271-290.
STARAC 2009b: A. Starac, Nalaz rimskog svetišta u četvrti Sv. Teodora u Puli. Arheološka istraživanja 2008., *HA* 38-39, 2007/2008. (2009.), 123-168.
STARAC 2010: A. Starac, *The Amphitheater at Pula*, Pula: Arheološki muzej Istre, 2010.
STARAC 2010a: A. Starac (ur.), *Dragonera. Dva bisera / Two pearls,* Pula: Arheološki muzej Istre, 2010.
STEWART 2003: P. Stewart, *Statues in Roman society – Representation and Response*, Oxford, 2003.
STICOTTI 1902: P. Sticotti, Relazione preliminare sugli scavi di Nesazio, *Atti Mem. Istr.* 18, 1902., 121-147.
STICOTTI 1905: P. Sticotti, A proposito di un timpano figurato di Nesazio, *Atti Mem. Istr.* 22, 1905., 203-211.
STICOTTI 1908: P. Sticotti, Il culto di Ercole a Pola, *Archeografo Triestino* 32, Trst, 1908., 233-239.
STICOTTI 1934: P. Sticotti, Scavi di Nesazio, campagna del 1922, *Atti mem. Istr.* 46, 1934., 251-272.
STIPČEVIĆ 1989: A. Stipčević, *Iliri (povijest, život, kultura),* Zagreb: Školska knjiga, 1989.
STRONG 1976: D. E. Strong, *Roman Art,* Yale University Press, Harmondsworth 1976; 2nd edn., London, 1988.
STRONG 1963: D. E. Strong, Some Observations on Early Roman Corinthian, *Journal of Roman Studies* 53, 1963., 73-84.
STRONG 1907: E. Strong, *Roman Sculpture from Augustus to Constantine*, London, 1907.
SUIĆ 1955: M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj obali Jadrana, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru* 1, 1955., 1-36.
SUIĆ 1965: M. Suić, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, *Diadora* 3, Zadar, 1965., 91-128.
SUIĆ 1966: M. Suić, Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru, *VAHD* 8, 1966. (1973.), 181-194.
SUIĆ 1969: M. Suić, Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, *Povijest grada Nina*, Zadar, 1969., 62-104.
SUIĆ 1976: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu,* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1976.
SUIĆ 1981: M. Suić, *Zadar u starom vijeku. Prošlost Zadra I*, Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1981.
SUIĆ 1996: M. Suić, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske: Opera selecta*, Zadar: Ogranak MH u Zadru: Arheološki muzej, 1996.
SUIĆ 2003: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003. (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje)
SUIĆ et al. 1968: M. Suić et al. (ur.), *Nin – problemi arheoloških istraživanja,* Zadar: Arheološki muzej, 1968.
SUPIČIĆ 1997: I. Supičić (ur.), *Hrvatska i Europa. Rano doba hrvatske kulture, srednji vijek (VII-XII. stoljeće),* Zagreb: Školska knjiga, 1997.
SYME 1965: R. Syme, Governors of Pannonia Inferior, *Historia* 14, 1965., 342-361.
ŠALOV 2011: T. Šalov, Izvještaj sa zaštitnog arheološkog nadzora i istraživanja na području Ville Polesini (između vile i hrama, zapadno od hrama i gradskih bedema) u Poreču, *Izvještaj Arheološkog muzeja Istre* 593, Pula, 2011.
ŠARIĆ 1986: I. Šarić, *Rimski brončani materijal izvađen iz rijeke Kupe kod Karlovca*, u: N. Majnarić (ur.), *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području,* Zagreb: HAD, 1986., 69-89.
ŠAŠEL 1977: J. Šašel, L'anthroponomie dans la province romaine de Dalmatie, *L'onomastique latine. Colloques internationaux du C. N. R. S.* 546, Pariz, 1977., 365-383. (isto u: J. Šašel, *Opera selecta*, Ljubljana: Narodni muzej, 1992., 124-142).
ŠAŠEL 1987: J. Šašel, Etape u administrativnom razvoju rimskoga grada Parentium, *Zbornik Poreštine* 2, Poreč, 1987., 67-74. (isti članak na engl. jeziku u: J. Šašel, *Opera selecta*, Ljubljana: Narodni muzej, 1992., 661-668.)
ŠAŠEL 1992: J. Šašel, *Opera selecta*, Ljubljana: Narodni muzej, 1992.
ŠAŠEL KOS 1986: M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu (A historical outline of the region between Aquileia, the Adriatic and Sirmium in Cassius Dio and Herodian*), Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.
ŠAŠEL KOS 2005: M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005.
ŠAŠEL KOS 2007: M. Šašel Kos, *The Illyrian king Ballaeus – some historical aspects*, u: D. Berranger-Auserve (ur.), *Épire, Illyrie, Macédoine..., Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes* (Collection ERGA, Recherches sur l'Antiquité, 10), Clermond-Ferrand, 2007, 125-138.
ŠAŠEL KOS, SCHERRER 2003: M. Šašel Kos – P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannona, Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien, Pannonia I,* Ljubljana, 2003.
ŠAŠEL KOS, SCHERRER 2004: M. Šašel Kos – P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannona, Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien, Pannonia II,* Ljubljana, 2004.
ŠEGVIĆ 1979/1980: M. Šegvić, Rimski grob u Topuskom, *VAMZ* 3, sv. 12-13, 1980., 125-149.

ŠEŠELJ 2010: L. Šešelj, *Promontorium Diomedis: svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju* (neobjavljena doktorska disertacija), Zadar, 2010.
ŠIMEK 2004: M. Šimek, *Grupa Martijanec-Kaptol*, u: *Ratnici između istoka i zapada – Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb: Arheološki muzej, 2004., 80-129.
ŠIMIĆ 1993: J. Šimić, Nalazišta Daljske grupe u Daljskoj planini – Prilog proučavanju brončanog i starijeg željeznog doba u sjeveroistočnoj Hrvatskoj, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 10, Zagreb, 1993., 35-46.
ŠIŠIĆ 1916: F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873*, Zagreb: MH, 1916.
ŠKEGRO 1997: A. Škegro, Bibliografija radova akademika Borivoja Čovića, *GODIŠNJAK* XXX/28 (1997), 1997., 11-30.
ŠKEGRO 1999: A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 1999.
ŠKOBERNE 2004: Ž. Škoberne, *Grupa Budinjak,* u: *Ratnici između istoka i zapada – Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb: Arheološki muzej, 2004., 131-159.
ŠONJE 1965: A. Šonje, Comitium Coloniae Juliae Parentium, *ŽA* 15/2, 1965., 397-404.
ŠONJE 1991: A. Šonje, *Putevi i komunikacije u prethistoriji i antici na području Poreštine*, Poreč: Fond za kulturu općine Poreč; Pazin: IKD Juraj Dobrila, 1991.
TABAK et al. 2012: A. Tabak et al., *Tilurij. Rimski vojni logor: vodič izložbe*, Trilj: Muzej triljskog kraja, 2012.
TADIN 1979: Lj. Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije,* Beograd: Fontes Archaeologiae Iugoslaviae SADJ-a, 1979.
TASSAUX 1984: F. Tassaux, L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie, *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste,* Quaderno 13, 2 (1983-1984), Trst, 1984., 193-229.
TASSAUX et al. 2001: F. Tassaux et al., *Loron (Croatie), Un grand centre de production d´amphores à huile istriennes (Ier-IVe S. P.C.),* Bordeaux: Institut Ausonius, 2001.
TASSAUX 2003: F. Tassaux, Élites locales, élites centrales. Approche économique et sociale des grands propriétaires au nord de l'Italie romaine (Brescia et Istrie), *Histoire et sociétés rurales* 19-1, Caen, 2003., 91-120.
TESORI NAZIONALI 1991: *Tesori nazionali della Croazia - Capolavori dei musei di Zagabria*. Arheološki muzej, ArezzoFirenze, 1991. (isto: *Izbor iz fundusa*, Torino Zagreb – Rim, 1993. i *Arte e Cultura in Croazia - collezioni del museo Archeologico di Zagabria*, 1993.)
TEŽAK-GREGL 2011: T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Zagreb: Leykam international, 2011.
THOMAS 1964: E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien, Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte*, Budimpešta, 1964.
THOMAS 1980: E. B. Thomas, *Arts and Crafts*, u: A. Lengyel - G. T. B. Radan, *The Archaeology of Roman Pannonia,* Budimpešta, 1980., 349-35.
Du TOIT 1980: L. du Toit, The senatorial debate on 17 September, A. D. 14 and Drusus' journey to Pannonia, *Acta Classica (Journal of the Class. Ass. of South Africa)* 23, 1980., 130-133.
TOMIČIĆ 1982: Ž. Tomičić, Brončana statueta Herkula iz okolice Goričana u Međimurju, *VAMZ* 3. ser. sr. XV, 1982., 15-28.
TRAVERSARI 1971: G. Traversari, *L'arco dei Sergi a Pola*, Padova, 1971.
TRAVERSARI 1973: G. Traversari, *Sculture del V-IV secolo del Museo archeologico di Venezia,* Venecija: Alfieri, 1973.
TURCAN 1997: R. Turcan, *The Cults of the Roman Empire*, Oxford, 1997.
TYLOR 2009: R. Tylor, *River Raptures: Containment and Control of Water in Greek and Roman Constructions of Identity*, u: C. Kosso – A. Scott (ur.), *The Nature and Function of Water, Bath, Bathing and Hygiene from Antiquity through Rennaissance,* Leiden, 2009., 21-42.
UHAČ 2008: M. Uhač, Poreč – sjeveroistočna kula, *HAG* 5 (159), 2008., 361-362.
UJČIĆ 1995: Ž. Ujčić, Zaštitno istraživanje kod jugoistočnog kuta foruma u Puli, *Obavijesti HAD-a* 1995/3, Zagreb, 1995., 45-47.
UJČIĆ 1996: Ž. Ujčić, Pula, *Uspon B. Lupetine, Blok XI/22-23, višeslojno nalazište*, u: *Arheološki nalazi u Puli i Istri tijekom 1995. godine* (katalog izložbe), Pula: Arheološki muzej Istre, 1996., 10-13.
UJČIĆ 2006: Ž. Ujčić, Šurida – Mala Vala, *HAG* 3 (145), 2006., 273-275.
UJČIĆ 2007: Ž. Ujčić, Pula – Valerijin park, *HAG* 4 (133), 2007., 299-300.
UJČIĆ 2008: Ž. Ujčić, Pula – Flaciusova ulica, *HAG* 5 (161), 2008., 364-367.
UJČIĆ 2009: Ž. Ujčić, Kršete – sv. Jelena, *HAG* 6 (171), 2009., 351-354.
UNGARO 2011: L. Ungaro, *Il cantiere del Forum di Augusto, luogo di sperimentazione e modello formale*, u: T. Nogales – I. Rodà (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusión, I,* Rim, 2011., 43-62.
URANIĆ 2007: I. Uranić, *Aegyptiaca Zagrabiensia: Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb: Arheološki muzej, 2007.

URSO 2004: G. Urso (ur.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico in età greca e romana*, Pisa: ETS, 2004.
VEDALDI JASBEZ 1994: V. Vedaldi Jasbez, *La Venetia Orientale e l' Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell' Impero Romano d'Occidente* (*Ricerche e studi sulla Gallia Cisalpina*), Rim, 1994.
VELIČKOVIĆ 1969: M. Veličković, *Karakteristike rimske provincijske bronze i aspekti njenog razvoja u Iliriku*, u: *ANTIČKA BRONZA*, 1969.
VERMASEREN 1977: M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The myth and cult*, London 1977.
VERZÁR BASS 1974: M. Verzár Bass, Frühaugusteischer Grabbau in Sestino (Toscana), *Mélanges de l'Ecole Française de Rome* 86, 1974., 385-422.
VERZÁR BASS 2001: M. Verzár Bass, *Acheloos in öffentlichen Bildprogramm römischer Zeit*, u: *Zona archaeologica. Festschrift für Peter Isler zum 60. Geburtstag. Antiquitas, Reihe* 3, sv. 42, Bonn, 2001., 439-455.
VERZÁR BASS 2009: M. Verzár Bass, *Riflessioni sulle mensole figurate del Palazzo di Diocletiano a Spalato, con particolare attenzione alla figura di Acheloos*, u: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja / Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th anniversary of existence* (zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu), Split: Književni krug, 2009., 163-180.
VIDRIH PERKO, ŽUPANČIČ 2008: V. Vidrih Perko - M. Županččič, *Local brick and amphorae production in Western Slovenia*, u: G. Lipovac Vrkljan et al. (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice / Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica 23-24. listopada 2008.*, Crikvenica, 2011., 151-163.
VIKIĆ-BELANČIĆ 1981: B. Vikić-Belančić, *Etape urbanog razvitka Andautonije i antičko nasljeđe Zagreba*, u: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici*, Zagreb: HAD, 1981., 129-154.
VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC 1958: B. Vikić-Belančić - M. Gorenc, Arheološka istraživanja antiknog kupališta u u Varaždinskim Toplicama od 1953.-1955. godine (The archaeological excavations on antique thermas at Varaždinske Toplice - Aquae Iasae (1953-1955), *VAMZ* 3, vol. I, 1958., 75-127.
VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC 1961: B. Vikić-Belančić - M. Gorenc, Istraživanja antiknog kupališta u u Varaždinskim Toplicama 1956.-1959. godine, *VAMZ* 3, vol. II., 1961., 181-223.
VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC 1967: B. Vikić-Belančić - M. Gorenc, Varaždinske Toplice, Aquae Iasae - istraživanja u 1967. godini, *AP* 9, 1967., 102-105.
VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC 1969: B. Vikić-Belančić - M. Gorenc, *Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1969.
VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC 1970: B. Vikić-Belančić - M. Gorenc, Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama (Abgeschlossene Ausgrabungen des antiken Badekomplexes in Varaždinske Toplice - Aquae Iasae), *VAMZ* ser. 3, sv. IV, 1970., 121-157.
VIKIĆ-BELANČIĆ, GORENC 1973: B. Vikić-Belančić - M. Gorenc, *Pregled povijesti Varaždinskih Toplica*, Varaždinske Toplice: Turističko društvo Varaždinske Toplice i Muzej Varaždinskih Toplica, 1973.
VINSKI-GASPARINI 1973: K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zadar: Filozofski fakultet, 1973.
VISY 1988: Z. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budimpešta, 1988.
VISY 2003: Z. Visy (ur.), *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Budimpešta, 2003.
VIŠNJIĆ 2009: J. Višnjić, Krvavići – Boškina, *HAG* 6 (172), 2009., 354-356.
VRSALOVIĆ 1979: D. Vrsalović, *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana: prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i privrednih prilika na Jadranu u antici*, Zagreb, 1979.
VUČETIĆ 2011: M. Vučetić, Vrijeme i klima Jadrana u antičkih pisaca, *Hrvatski meteorološki časopis* 46, Zagreb, 2011., 55-67.
WEGNER 1961: M. Wegner, Kapitelle und Friese vom Bogen der Sergien zu Pola. Bemerkungen zu den Formen Kaiserzeitlicher Bauglieder, *Bonner Jahrbuch* 161, Bonn, 1961., 263-276.
WEILBACH 1933: F. Weilbach, *Le temple et la colonnade, Rechérches à Salone II*, Kopenhagen, 1933.
WELCH 2007: K. E. Welch, *The Roman Amphitheatre*, Cambridge, 2007.
WILKES 1969: J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969.
WILKES 1976: J. J. Wilkes, The Boundary Stones in Roman Dalmatia (I. The Inscriptions), *AV* 25, 258-274.
WILKES 1977: J. J. Wilkes, The Population of Roman Dalmatia, *ANRW* II, 6, 1977., 732-766.
WILKES 1992: J. J. Wilkes, *The Illyrians*, Cambridge, 1992.
WILKES 2000: J. J. Wilkes, *Roman Legions and their Fortresses in the Danube Lands*, u: *Roman Frontiers and their Legions*, London, 2000., 101-121.
WILKES 2000a: J. J. Wilkes, Army and Society in Roman Dalmatia, u: G. Alföldy et al. (ur.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart, 2000., 327-341.

WREDE 1981: H. Wrede, *Consecratio in formam deorum. Vergöttliche Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit*, Mainz, 1981.
ZACCARIA 1992: C. Zaccaria, Regio X, Venetia et Histria, Tergeste - ager tergestinus et Tergesti adtributus, *Supplementa Italica* n. s. 10, Rim, 1992.
ZACCARIA 2001: C. Zaccaria (ur.), Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana, *Antichità Altoadriatiche* 46, Trst – Rim, 2001.
ZACCARIA, ŽUPANČIČ 1993: C. Zaccaria - M. Župančič, *I bolli laterizi del territorio di Tergeste romana,* u: *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica, Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici musei di Udine* 3, Roma, 1993., 135-178.
ZAGREB 1994: *Zagreb prije Zagreba* (katalog izložbe), A. Rendić-Miočević (ur.), Zagreb: Arheološki muzej, 1994.
ZANINOVIĆ 1966: M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati (I), *GODIŠNJAK* 4 (2), 1966., 27-92.
ZANINOVIĆ 1977: M. Zaninović, The Economy or Roman Dalmatia, *ANRW* II, 6, 1977., 767-809.
ZANINOVIĆ 1982: M. Zaninović, Štovanje Libera na istočnom Jadranu, u: *Simpozij Duhovna kultura Ilira, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja* 11, Sarajevo, 1982., 245-252.
ZANINOVIĆ 1984: M. Zaninović, *Vojno značenje Tilurija u antici*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split: HAD, 1984., 65-75.
ZANINOVIĆ 1988: M. Zaninović, Liburnia Militaris, *OA* 13, 1988., 43-67.
ZANINOVIĆ 1990: M. Zaninović, Histri i Liburni prema rimskom osvajanju, *Diadora* 12, Zadar, 1990., 47-64.
ZANINOVIĆ 1992: M. Zaninović, Pomorstvo Ardijejaca temelj njihove moći, *OA* 16, 1992., 103-115.
ZANINOVIĆ 1994: M. Zaninović, Apsorus, Crexa e Nesactium/Badò sulla rotta marittima adriatica, *Quaderni di archeologia del Veneto* 10, 1994., 179-188.
ZANINOVIĆ 1996: M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb: Školska knjiga, 1996.
ZANINOVIĆ 2003: M. Zaninović, Breuci od Sirmija do Marsonije, *OA* 27, 2003., 443-449.
ZANINOVIĆ 2007: M. Zaninović, *Beneficiarii consularis* na području Delmata, *Prilozi Instituta za arheologiju* 24, Zagreb, 2007., 181-184.
ZANINOVIĆ 2007a: M. Zaninović, *Dalmatinska zagora u osvit povijesti,* u: J. Belamarić, M. Grčić (ur.), *Dalmatinska zagora, nepoznata zemlja* (katalog izložbe), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2007., 45-55.
ZANINOVIĆ 2007b: M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik: Ogranak MH: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, 2007.
ZANKER 1974: P. Zanker, *Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderungen des Kunstgeschmäcks in der römischen Kaiserzeit*, Mainz, 1974.
Polyklet der Bildhauer 585, br. 103-116; Standort-Kontext und Function antiker Skulptur, Berlin, 1995., (ur. K. Stemmer), 433 D 24. to ostaje
ZLATUNIĆ 2012: R. Zlatunić, Zaštitno arheološko istraživanje na području Uspona Frana Glavinića i istraženost mreže rimskih ulica Pule, *HA* 41, 2012., 147-162.

IMPRESUM·KATALOGA

150
Galerija Klovićevi dvori

KLASIČNI·RIM·NA·TLU·HRVATSKE
27. 3. – 25. 5. 2014.

NAKLADNIK
Galerija Klovićevi dvori,
Jezuitski trg 4, Zagreb

ZA NAKLADNIKA
Marina Viculin

UREDNICE
Marina Šegvić
Danijela Marković

AUTORI TEKSTOVA
Kornelija Appio Giunio
Igor Borzić
Klara Buršić Matijašić
Nenad Cambi
Miroslav Glavičić
Jasna Jeličić Radonić
Dora Kušan Špalj
Dražen Maršić
Robert Matijašić
Branka Migotti
Željko Miletić
Dorica Nemeth-Ehrlich
Ivan Radman-Livaja
Ante Rendić-Miočević
Alka Starac
Marina Šegvić

LEKTURA
Ivana Sor

KOREKTURA
Danijela Marković
Katarina Srdarev

AUTORI FOTOGRAFIJA
Zoran Alajbeg
Filip Beusan
Damir Fajdetić
Igor Krajcar
Dora Kušan Špalj
Tatjana Lolić
Dorica Nemeth-Ehrlich
Ante Rendić-Miočević
Tonći Seser
Blaženka Suntešić
Rosana Škrgulja
Arheološki muzej Istre, Pula
Ashmolean Museum of Art and Archaeology, University of Oxford
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split

GRAFIČKA ANIMACIJA
Studio Kušan
(Varaždinske Toplice)
Zoran Podrug (Narona)

OBLIKOVANJE KATALOGA, PLAKATA I POZIVNICE
Igor Kuduz

TISAK
Kerschoffset

Naklada
500

Tiskano u Hrvatskoj,
ožujak 2014.

ISBN 978-953-271-077-9

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 873573